

การพัฒนารูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

นางสาวประไพ ศิวะลีราวิลาส

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศึกษา ภาควิชานโยบาย การจัดการ และความเป็นผู้นำทางการศึกษา

คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2549

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

DEVELOPMENT OF COMMUNITY – BASED EDUCATION
MODELS FOR SOCIAL CAPITAL DEVELOPMENT

Miss Prapai Sivaleeravilas

สถาบันวิทยบริการ

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Doctor of Philosophy Program in Development of Education

Department of Educational Policy, Management and Leadership

Faculty of Education

Chulalongkorn University

Academic year 2006

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

การพัฒนารูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน
เพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

โดย

นางสาวประไพ ศิวะลีราวิลาศ

สาขาวิชา

พัฒนศึกษา

อาจารย์ที่ปรึกษา

รองศาสตราจารย์ ดร.ชนิตา รักษ์พลเมือง

อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

รองศาสตราจารย์ ดร.วรวุฒิ โรมรัตน์พันธ์

คณะกรรมการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยรับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาดุษฎีบัณฑิต

..... คณบดีคณะกรรมการ

(รองศาสตราจารย์ ดร.พฤทธิ ศิริบรรณพิทักษ์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ

(รองศาสตราจารย์ ดร.กรรณิการ์ สัจกุล)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา

(รองศาสตราจารย์ ดร.ชนิตา รักษ์พลเมือง)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

(รองศาสตราจารย์ ดร.วรวุฒิ โรมรัตน์พันธ์)

..... กรรมการ

(อาจารย์ ดร.อมรวิรัช นาคกรรพ)

..... กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ ดร.เสรี พงศ์พิศ)

ประไพ ศิวะลีราวิลาศ : การพัฒนารูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม (DEVELOPMENT OF COMMUNITY – BASED EDUCATION MODELS FOR SOCIAL CAPITAL DEVELOPMENT) อ.ที่ปรึกษา: รศ.ดร.ชนิตา รักษ์พลเมือง, อ.ที่ปรึกษาร่วม: รศ.ดร.วรฤดี โรมรัตนพันธ์, 270 หน้า

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) วิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ 2) สร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต และ 3) นำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ผู้วิจัยใช้แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมเป็นกรอบแนวคิดในการวิจัย และใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพในการศึกษาภาคสนาม จำนวน 3 ชุมชน โดยวิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก การสนทนากลุ่ม การสังเกตแบบมีส่วนร่วม และการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมได้รับการตรวจสอบจากผู้ทรงคุณวุฒิและสมาชิกชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต

ผลการวิจัยสรุปได้ดังนี้

1. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ประกอบด้วย การศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบ และการศึกษานอกระบบ การศึกษาทั้งสามรูปแบบนี้เป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชน รูปแบบการศึกษาที่สำคัญในการพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชน คือ การศึกษาตามอัธยาศัย เนื่องจากเป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชุมชนที่เกิดจากพลังภายในของชุมชนบนพื้นฐานศักยภาพและการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน หน้าที่สำคัญของการศึกษาตามอัธยาศัย คือ การสืบทอดระบบคุณค่า จิตวิญญาณและภูมิปัญญาของชุมชน ให้มีการนำระบบคุณค่าเดิมของชุมชนมาประยุกต์หรือต่อยอดกับบริบทของชุมชนในปัจจุบัน ส่วนการศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบมีหน้าที่ส่งเสริมพลังการเรียนรู้ของชุมชนโดยมุ่งสร้างค่านิยมร่วมให้เห็นคุณค่า จิตวิญญาณและภูมิปัญญาของชุมชน

2. รูปแบบการศึกษาในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตด้านการพัฒนาทุนทางสังคมใช้สำหรับชุมชนที่ไม่มีองค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้ที่มีลักษณะเฉพาะพอที่จะใช้เป็นฐานการเรียนรู้ การศึกษาที่ใช้ชุมชนเป็นฐานในชุมชนลักษณะนี้ต้องให้ความสำคัญกับเทคนิควิธีการที่กระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาทุนทางสังคมโดยเน้นที่การมีเวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันของสมาชิกในชุมชน และร่วมค้นหาระบบคุณค่า จิตวิญญาณและภูมิปัญญาเดิมในท้องถิ่นเพื่อนำมาสืบทอดและประยุกต์กับทุนทางสังคมในบริบทปัจจุบัน

ภาควิชา นโยบาย การจัดการ และความเป็นผู้นำทางการศึกษา ลายมือชื่อนิสิต.....
 สาขาวิชา พัฒนศึกษา ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....
 ปีการศึกษา 2549 ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม.....

458 46177 27 : MAJOR DEVELOPMENT EDUCATION

KEYWORD: COMMUNITY-BASED EDUCATION / SOCIAL CAPITAL

PRAPAI SIVALEERAVILAS : DEVELOPMENT OF COMMUNITY- BASED EDUCATION

MODELS FOR SOCIAL CAPITAL DEVELOPMENT. THESIS ADVISOR: ASSOC. PROF.

CHANITA RUKSPOLLMUANG, Ph.D., THESIS CO-ADVISOR: ASSOC. PROF. WORAWUT ROMRATANAPUN, Ph.D.,
270 pp.

The objectives of this study were: 1) to analyze the community-based education models for social capital development in successful communities; 2) to develop the community-based education models for social capital development in the community in crisis; and 3) to propose the developed community-based education models for social capital development. The researcher applied Structural-Functionalism theory as the conceptual framework for this study and employed qualitative methodology in field research in 3 communities. The data were collected by means of focus-group discussion, in-depth interview, participatory and non-participatory observation. The proposed community-based education models for social capital were examined by selected experts and people in the community in crisis.

Research findings were as follows:

1. The community-based education models for social capital development were composed of informal, formal, and non-formal education which emphasized mutual learning among community members. Informal education or every-day life learning process was found to be most important since it was empowered by potentialities and participation of the members of the community. The main function of informal education was to transmit local value system, spirit, and wisdom as well as to integrate or modify its traditional social values in the present context. Both formal and non-formal education aimed at empowering the community to learn and appreciate its local value system, spirit, and wisdom.

2. The education model for social capital development in the community in crisis could be applied for community which might not have sufficient local knowledge and learning resources. It was imperatives for the community-based education model in such community to emphasize learning techniques which would inspire community members to participate in the search of their traditional values, spirit, and wisdom so that those social capital could be transmitted and applied in current context.

Department : Educational Policy, Management , and Leadership Student's signature.....
Field of study: Development Education Advisor's signature.....
Academic Year: 2006 Co-advisor's signature.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ ด้วยความกรุณาและการให้คำปรึกษาแนะนำอย่างดียิ่ง จากรองศาสตราจารย์ ดร.ชนิดา รัชทรัพย์เมือง อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และรองศาสตราจารย์ ดร.วรวุฒิ โรมรัตนพันธ์ อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณไว้ ณ โอกาสนี้ และขอกราบขอบพระคุณบุคคลต่าง ๆ ที่มีส่วนช่วยเหลือในการวิจัย ดังต่อไปนี้

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ซึ่งประกอบด้วย รองศาสตราจารย์ ดร.กวรรณิการ์ สัจกุล ประธานกรรมการ รองศาสตราจารย์ ดร.เสวี พงศ์พิศ อาจารย์ ดร.อมรวิรัช นาคทรพรพ กรรมการ ที่ช่วยกลั่นกรองให้วิทยานิพนธ์มีความสมบูรณ์ขึ้น

ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบรูปแบบการศึกษา ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบกรอบแนวคิดการวิจัยและผู้ทรงคุณวุฒิเสนอรายชื่อชุมชนที่เป็นกรณีศึกษา ประกอบด้วย รองศาสตราจารย์ปาริชาติ วัลย์เสถียร ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย ดร.สมเกียรติ ชอบผล ดร.ชัยยศ อิมสุวรรณ์ ดร.ชนัญญา กาญจนรังษีเนนทร์ ดร.ชำนาญ วัฒนศิริ คุณวิจิต นันทสุวรรณ์ คุณสุดดา ศิริฤกษ์พิพัฒน์ คุณอกนิษฐ์ ชุมนุช

และงานวิจัยชิ้นนี้จะสำเร็จลงมิได้หากปราศจากความเต็มใจ ความร่วมมือของชุมชนที่เป็นกรณีศึกษา 3 ชุมชน คือ ชุมชนบ้านนาอิสาน ชุมชนบ้านบัว และโดยเฉพาะชุมชนบ้านสามคลอง (ชื่อหมู่บ้านกรณีศึกษาที่ 3 เป็นชื่อสมมติ) ที่ได้เต็มใจให้ผู้วิจัยได้ศึกษาเป็นกรณีตัวอย่างของชุมชนที่ไม่ได้ประสบผลสำเร็จนัก (ในขณะที่ศึกษา) ซึ่งโอกาสต่อไปผู้วิจัยเชื่อว่าชุมชนบ้านสามคลองแห่งนี้จะเป็นชุมชนที่เข้มแข็งต่อไป เนื่องจากยังมีฐานของทุนทางสังคมของชุมชนอยู่

ประโยชน์ของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ขอมอบแด่ พ่อแม่ที่ให้กำลังใจ และสนับสนุนการเรียนรู้มาตลอด ครูอาจารย์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันทุกท่านจนผู้วิจัยมีโอกาสในวันนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ญ
สารบัญแผนภูมิ.....	ฎ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	9
ขอบเขตของการวิจัย.....	9
กรอบแนวคิดในการวิจัย.....	10
ข้อจำกัดของงานวิจัย.....	13
คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย.....	14
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	15
2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	16
ตอนที่ 1 แนวคิดทุนทางสังคม.....	16
ที่มาของแนวคิดทุนทางสังคม.....	16
แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองตะวันตก.....	18
แนวคิดทุนทางสังคมในบริบทของสังคมไทย.....	30
สรุปแนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองตะวันตกและในมุมมองของไทย.....	45
ตอนที่ 2 แนวคิดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน.....	48
การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน.....	48
การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานกับการศึกษาตลอดชีวิต.....	53
ความเชื่อมโยงระหว่างการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานกับ การศึกษาตลอดชีวิต.....	59
ฐานการเรียนรู้ของชุมชน.....	61

	หน้า
ตอนที่ 3 แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม.....	64
ที่มาและสาระสำคัญของแนวคิด.....	64
แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมของ Talcott Parsons.....	66
ตอนที่ 4 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	69
งานวิจัยในประเทศไทย.....	69
งานวิจัยของต่างประเทศ.....	78
3 วิธีดำเนินการวิจัย.....	82
ขั้นตอนที่ 1 การวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ.....	82
การคัดเลือกกรณีศึกษา.....	82
เครื่องมือการวิจัย.....	84
การวิเคราะห์ข้อมูลและการตรวจสอบข้อมูล.....	86
ขั้นตอนที่ 2 สร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต.....	87
การคัดเลือกกรณีศึกษา.....	87
เครื่องมือการวิจัย.....	89
การวิเคราะห์ข้อมูลและการตรวจสอบข้อมูล.....	90
ขั้นตอนที่ 3 นำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมตรวจสอบรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จโดยผู้ทรงคุณวุฒิ.....	91
ตรวจสอบรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จโดยผู้ทรงคุณวุฒิ.....	91
ตรวจสอบรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จโดยชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต.....	92
การนำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม...	92
4 ผลการวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ.....	93
ตอนที่ 1 ผลการศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ.....	93

ตอนที่ 2 ผลการสังเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ.....	190
5 ผลการสร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต.....	201
6 การนำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุน ทางสังคม.....	231
ตอนที่ 1 การตรวจสอบรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุน ทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จโดยผู้ทรงคุณวุฒิ.....	231
ตอนที่ 2 การตรวจสอบรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุน ทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จโดยชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต.....	234
ตอนที่ 3 การนำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุน ทางสังคม.....	237
7 สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	242
สรุปผลการวิจัย.....	242
อภิปรายผล.....	247
ข้อเสนอแนะ.....	252
รายการอ้างอิง.....	254
ภาคผนวก.....	264
ภาคผนวก ก รายชื่อผู้ให้ข้อมูลหลัก.....	265
ภาคผนวก ข แนวคำถามประกอบการสัมภาษณ์.....	267
ภาคผนวก ค แนวคำถามประกอบการสนทนากลุ่ม.....	269
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	270

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่

1	สาระสำคัญของแนวคิดทฤษฎีทางสังคมในมุมมองของนักคิดตะวันตก และนักคิดไทย.....	45
---	--	----

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญแผนภูมิ

แผนภูมิที่		หน้า
1	ระบบสังคมตามแนวสำนักโครงสร้างหน้าที่นิยม.....	68
2	แผนที่บ้านนาอิสาน ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา.....	96
3	ขั้นตอนการจัดทำหลักสูตรของโรงเรียน.....	133
4	แผนที่ชุมชนบ้านบัว (อินแปลง) ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร.....	145
5	ความเชื่อมโยงของระบบความเชื่อ วิธีการดำรงชีวิตและธรรมชาติ.....	163
6	ทุนทางสังคมยุคดั้งเดิมและทุนทางสังคมยุคปัจจุบัน	177

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คำว่า “การพัฒนา” (development) ได้เริ่มก่อตัวและแพร่ขยายเป็นรูปธรรมขึ้นภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่สองภายใต้ระบบทุนนิยม ที่มีหลักคิดพื้นฐานอยู่ในเรื่องของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอุตสาหกรรมเป็นสำคัญ เพื่อพัฒนาไปสู่สังคมทันสมัย (modernization) และปัจจัยหลักในการสร้างความเจริญเติบโตก็คือ “ทุน” โดยเฉพาะ “ทุนเงิน” และ “ทุนทางกายภาพ” เช่น เครื่องจักร เทคโนโลยี ที่ดิน การพัฒนาระบบทุนนิยมจึงเป็นการพัฒนาที่เน้น “วัตถุ” เป็นพื้นฐานสำคัญในการพัฒนา

แนวคิดเรื่อง “ทุน” กับการสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ปรากฏชัดจากการนำเสนอของ Harrod และ Domar (อ้างถึงใน บัณฑิต พรหมพักพิง, 2546 : 10 – 11) ที่เสนอเป็นสมการว่าความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นอนุพันธ์ของการออมและการลงทุน สมการดังกล่าวนี้ยังคงเป็นรากฐาน ที่สำคัญของแนวคิดการพัฒนาระยะหลักในปัจจุบัน แต่ปัญหาหลักของประเทศกำลังพัฒนาทั่วโลก ก็คือ ประเทศเหล่านี้ยังไม่มีกระแสเงินทุนเพียงพอที่จะนำมาใช้ในการพัฒนา ทางออกก็คือประเทศเหล่านี้ต้องอาศัยการลงทุนจากต่างประเทศ หรือการกู้ยืมเพื่อมาลงทุน

ผลการพัฒนาตามแนวกระแสหลักดังกล่าวข้างต้น มิได้ทำให้ประเทศต่าง ๆ ที่เน้นมุ่งทะยานไปสู่สังคมทันสมัยได้อย่างปราศจากปัญหา เนื่องจากในช่วงทศวรรษที่ 80 เป็นต้นมาได้เกิดวิกฤตเศรษฐกิจขึ้นทั่วโลก เช่น บางประเทศมีปัญหาระงับการเติบโต วิกฤตหนี้ต่างประเทศ เป็นต้น

สำหรับประเทศไทยกระแสการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย เริ่มขึ้นอย่างชัดเจนนับตั้งแต่ประเทศไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ในปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา โดยมีแนวคิดเบื้องหลังการพัฒนาแนวนี้ คือ การใช้ทุนทางกายภาพเป็นฐานการพัฒนาให้ประเทศไปสู่ภาวะที่ทันสมัย จะเห็นได้จากแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับแรก ๆ จะเน้นการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ไฟฟ้า เขื่อน เป็นต้น แนวคิดสังคมทันสมัยยังมีความเชื่อว่าปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรม เช่น ความเชื่อ ค่านิยม ประเพณี เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา จะเห็นได้ว่าการพัฒนาตามกระแสหลักได้เน้นย้ำการพัฒนา “วัตถุ” ที่ปราศจากมุมมองทางสังคมและวัฒนธรรม

และประเทศไทยได้รับผลกระทบของการพัฒนาตามแนวกระแสหลักอย่างเป็นรูปธรรมในช่วงวิกฤตเศรษฐกิจของประเทศไทยในปี 2540

จากวิกฤตเศรษฐกิจทั่วโลกไม่เพียงแต่กลุ่มกระแสวิพากษ์แนวความคิดการพัฒนาระแสหลักเท่านั้น ธนาคารโลกเองที่เป็นผู้นำทางความคิดการพัฒนาตามกระแสหลัก ก็ยอมรับว่า แนวทางการพัฒนาที่ผ่านมาไม่ได้ให้ความสำคัญต่อ “คุณค่า” พื้นฐานที่มีอยู่ในแต่ละสังคมอย่างเพียงพอ (World Bank, 1996 : 1 อ้างถึงในบัวพันธ์ พรหมพิทักษ์, 2546 : 13)

สำหรับประเทศไทย ภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในปี 2540 ทำให้ประเทศไทยต้องหันมาทบทวนทิศทางการพัฒนาประเทศ ทำให้หลายฝ่าย (นักวิชาการ นักพัฒนา เอกชน องค์กรชุมชน ฯลฯ) ได้ตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องมีการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์การพัฒนาในอนาคตให้ไปในลักษณะที่สมดุลสอดคล้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของประเทศโดยมีการพัฒนาที่ต่อยอดจากรากฐานของตนเอง

ภายใต้ภาวะการณ์ดังกล่าว แนวคิดที่ได้รับความนิยมมากขึ้นคือ แนวคิด เรื่อง “ทุนทางสังคม” (Social Capital) ซึ่งแนวคิดนี้แม้จะไม่ใช่อะไรใหม่ในสังคมไทย แต่ก็ไม่ได้มีการหยิบยกขึ้นมาให้เป็นรูปธรรมชัดเจน จนกระทั่งภายหลังภาวะวิกฤตเศรษฐกิจของไทย รัฐบาลได้กำหนดให้มีโครงการเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Program : SIP) โดยได้รับความช่วยเหลือทางวิชาการและเงินกู้จากธนาคารโลกเพื่อแก้ไขปัญหาวิกฤตทางเศรษฐกิจและเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน โดยยึดหลักการพัฒนาที่ให้ความสำคัญกับทุนทางสังคม เป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาและเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

คำว่า “ทุนทางสังคม” (Social Capital) เป็นวาทกรรมย่อยส่วนหนึ่งในชุดวาทกรรม “ประชาสังคม” (Civil Society) ที่ถูกนำเข้ามาสู่กระแสการพัฒนาในสังคมไทยในช่วง ปี 2541 ที่มาของวาทกรรมดังกล่าวมาจากงานเขียนของ Robert D. Putnam ที่ได้ศึกษากระบวนการประชาสังคมในประเทศอิตาลี (วารสารประชาสังคม, 2541) ประกอบกับรัฐบาลกำหนดให้มีโครงการเพื่อการลงทุนทางสังคม จากปรากฏการณ์ดังกล่าวทำให้กระแสของคำว่า “ทุนทางสังคม” ได้รับการถกเถียง อภิปราย กล่าวขวัญถึงในวงกว้างของหมู่นักวิชาการ นักคิดและผู้เกี่ยวข้องในแวดวงการพัฒนา

ในปี 2545 ปีแรกของการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 ประเทศไทยได้กำหนดให้ “ทุนทางสังคม” เป็นวาระแห่งชาติ โดยให้สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเป็นหน่วยงานหลักในการจัดทำยุทธศาสตร์การพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อเป็นฐานพลังในการพัฒนาประเทศอย่างเป็นองค์รวม (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2547) ซึ่งอยู่ระหว่างการระดมความคิดจากผู้เชี่ยวชาญ นักคตินักวิชาการ และผู้เกี่ยวข้องที่อยู่ในแวดวงการพัฒนาเพื่อสร้างและประมวลองค์ความรู้เกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคมให้ชัดเจนขึ้น

เมื่อ “ทุนทางสังคม” ถูกกำหนดให้เป็น “วาระแห่งชาติ” การถกแถลงพูดคุยยิงขยายวงกว้างและมีความเข้มข้นขึ้น เพื่อให้เกิดความชัดเจนขึ้นในการนำไปกำหนดทิศทางในการพัฒนาประเทศต่อไป โดยได้มีนักวิชาการ นักคิด ได้กล่าวถึงแนวคิดและชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของทุนทางสังคม เช่น เอนก นาคะบุตร ได้กล่าวว่า “ในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจที่ผ่านมาสิ่งที่หายากไปในสังคมไทยคือ “เงิน” แต่สิ่งที่ยังคงดำรงอยู่และสามารถทำให้พอกพูนขึ้นได้อย่างต่อเนื่องทั้งต่อผู้คนในระดับรากหญ้า ท้องถิ่น ต่อรัฐ ต่อโลก ก็คือ “ทุนทางสังคม” ซึ่งเป็นมรดกตกทอดของสังคมไทยมาช้านาน และ “ทุนทางสังคม” นี้ ไม่ได้หายไปในอดีต แต่คนไทยสามารถค้นพบและนำกลับมา ซึ่งทุนทางสังคม มีหลากหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่อง จิตวิญญาณ เรื่องคุณค่า ภูมิปัญญา ความรักพวกพ้อง รักถิ่นฐาน รักบ้านรักเมือง ปัจจัยของคนที่มีความตื่นตัวและมีความคิดที่จะลุกขึ้นมาช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้รวมเรียกว่า “ทุนทางสังคม” (เอนก นาคะบุตร, 2545 : 7)

ในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจที่ผ่านมา พบว่ามีชุมชนที่พึ่งตนเองและสามารถดำรงอยู่ได้ โดยได้รับผลกระทบจากปัญหาภายนอกน้อยที่สุด หรือบางชุมชนก็ไม่ได้รับผลกระทบอะไรเลย อีกทั้งการพัฒนายังคงเติบโตตามปกติอย่างมีจังหวะก้าว โดยอยู่บนพื้นฐานเดิมของชุมชนนั้นก็เพราะว่าสังคมไทยยังมี “ทุน” อยู่ และทุนก็ไม่ได้หมายถึงทุนเงินตราเท่านั้น แต่หมายถึง “ทุนทางสังคม” (Social Capital) ซึ่งหมายถึง “คุณค่า” สังคมไทยมีคุณค่าที่เป็นทุนทางสังคมของตนเองมานานแล้ว เช่น กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ทางภาคใต้ หรือกลุ่มเครือข่ายด้านการอนุรักษ์ทางภาคเหนือและการรวมตัวกันอีกหลายรูปแบบ ซึ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการอาศัยทุนเดิมที่สังคมมีอยู่ ไม่ว่าจะเป็นการช่วยเหลือเกื้อกูล ความไว้วางใจกัน การตอบแทนกัน ตลอดทั้งความร่วมมือในกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน สิ่งเหล่านี้ถือได้ว่าเป็นการพัฒนาที่อยู่บนฐานของชุมชน ฐานแห่งศักยภาพของตนเอง เป็นการนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนชุมชนเข้มแข็ง (พิทยา ว่องกุล, 2542 : 5)

“ในสังคมไทยไม่ว่าสมัยไหนเรามีทุนเดิมของสังคมอยู่กับเราเสมอ ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง ภูมิปัญญา ทุนทางความคิด เช่น สำนึกในเรื่องการออม แต่ทุนเดิมที่ว่านี้กลับไม่ค่อยมีใครสนใจ ใยดีเท่าไรนัก เนื่องจากกระแสของโลกตะวันตกมาแรงกว่า” (ชบ ยอดแก้ว, 2541 อ้างถึงใน ณัฐกานต์ จิตรวัฒนา, 2546 : 3) แนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับกระบวนการพัฒนาเชิงวัฒนธรรมชุมชนที่ใช้ วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือโดยอาศัย “พลังทางสังคม” ต่อสู้กับการไหลบ่าเข้ามาในชุมชนของระบบ ทุนนิยม (อภิชาติ พันธเสน, 2539) เนื่องจากให้ความสำคัญแก่การสร้างความเข้มแข็งให้ ครอบครัวยุคใหม่ท้องถิ่น คือ ให้ความสำคัญ แก่สถาบันที่เป็นรากฐานของสังคม จะทำให้สังคมมี โครงสร้างที่มั่นคง เนื่องจากสถาบันของไทยที่สำคัญที่สุดในระดับท้องถิ่นตลอดมาคือ “ชุมชน” การเน้นการสร้างความเข้มแข็งและพัฒนาอยู่บนพื้นฐานแห่งความเป็นจริงของสังคมและวัฒนธรรม ท้องถิ่นก็คือการเน้นเอาชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนเป็นตัวตั้งในการพัฒนา

การศึกษาของพรชัย ตระกูลวรานนท์ ได้กล่าวว่า บทบาทของทุนทางสังคมมีส่วนอย่าง มากต่อการรวมกลุ่มและการสร้างทุนมนุษย์ วิฤตการณ์ทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น ได้ให้บทเรียนแก่ สังคมไทยในการทบทวนค่านิยมปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ใหม่ให้หันมาเน้นเศรษฐกิจพอเพียงและ แนวทางการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามรอยเบื้องพระยุคลบาทของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ภายใต้ เงื่อนไขที่ทรัพยากรลดลงและมีการแข่งขันที่สูง จึงต้องเริ่มจากจุดแข็งของสังคมไทยที่มีอยู่แล้วคือ ทุนทางสังคม และสังคมไทยมองว่าลักษณะของทุนทางสังคมไทยเรานั้น มีปรากฏอยู่แล้วในอดีต ในรูปแบบของวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับความเป็นชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนชนบทและชุมชนใน แบบเกษตรกรรม อย่างไรก็ตามเมื่อวิฤตเศรษฐกิจในปี 2540 ประกอบกับเงื่อนไขทางการเมืองที่ เปิดกว้างให้ภาคประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้น จนเกิดรัฐธรรมนูญฉบับประชาชน พ.ศ. 2540 ก็ทำให้ แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมได้ถูกหยิบยกมาพิจารณาในการฟื้นฟูชุมชนมากขึ้น ไม่ว่าจะในทาง เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสิ่งแวดล้อม (พรชัย ตระกูลวรานนท์, 2549 : 40 – 43) เช่นเดียวกับ การศึกษาของวรวิมล โสมรัตนพันธ์ ได้นำเสนอแนวคิดทุนทางสังคมในบริบทสังคมไทยว่า แนวคิด ทุนทางสังคมได้ถูกนำมากล่าวถึงอย่างจริงจังมากขึ้นเมื่อปี 2540 โดยสำนักกองทุนเพื่อสังคม (SIF) ที่พยายามให้สังคมไทยได้หันกลับไปมองคุณค่าที่เคยมีอยู่ ที่เป็นทุนเดิมแต่อาจถูกมอง ซ้ำมไป รวมทั้งสิ่งที่มีอยู่ในตัวบุคคล เช่น ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูล เป็นต้น นอกจากนั้นกองทุนฯ ยังได้พิจารณาสิ่งที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพชน เช่น ภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อ และวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน รวมทั้งสิ่งที่เป็นศักยภาพในการ พัฒนาของชุมชน เช่น ผู้นำ กลุ่ม องค์กรประชาชน เครือข่าย เป็นต้น ซึ่งการดำเนินการดังกล่าว

ได้เกิดการฟื้นฟูทางสังคมที่มีอยู่ และเริ่มสูญหายให้มีการนำกลับมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนา (วรวิมล โรมรัตนพันธ์, 2548 : 26)

การพัฒนาโดยใช้ทุนทางสังคมเป็นฐานการพัฒนาสอดคล้องกับทิศทางการพัฒนาประเทศไทยในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 (2550 – 2554) ที่มีทิศทางการพัฒนาประเทศให้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงและยั่งยืนภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและมีแนวโน้มทวีรุนแรงขึ้น จำเป็นต้องหันกลับมาให้ความสำคัญกับความแข็งแกร่งของระบบและโครงสร้างต่าง ๆ ภายในประเทศให้สามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้น โดยการเสริมสร้างทุนของประเทศให้แข็งแกร่งเป็นเสมือนเสาเข็มหลักในการพัฒนาประเทศ และทุนทางสังคมเป็นทุนที่สำคัญประการหนึ่งที่ต้องเสริมสร้างเพื่อเป็นฐานการพัฒนาประเทศ โดยการให้ความสำคัญกับการพัฒนาศักยภาพคนในทุกมิติ ทั้งร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา โดยเสริมสร้างสุขภาวะ และความรู้ให้มีภูมิคุ้มกันพร้อมเผชิญการเปลี่ยนแปลงและก้าวสู่สังคมฐานความรู้ มีจิตสำนึกในการดำรงชีวิตบนพื้นฐานของศีลธรรมอันดีงาม ครอบครัวมีความอบอุ่น มั่นคงด้านเศรษฐกิจและสังคม ประชากรทุกช่วงวัย ทุกกลุ่มเป้าหมายมีการเตรียมความพร้อมให้ก้าวสู่สังคมผู้สูงอายุได้อย่างเหมาะสม ชุมชนมีความเข้มแข็ง มีการรวมตัวเป็นเครือข่ายเพื่อการพัฒนา ตลอดจนมีการใช้ความหลากหลายทางวัฒนธรรม และภูมิปัญญาที่มีอยู่ในแต่ละท้องถิ่น ชุมชนในการพัฒนาคุณภาพชีวิต และสร้างสรรค์คุณค่าทางเศรษฐกิจ รวมทั้งดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2549 : 43)

จากปรากฏการณ์และแนวคิดทุนทางสังคมที่กล่าวถึงข้างต้น ทำให้เห็นมุมมองว่าทุนทางสังคมเป็นพลังสำคัญในการสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามให้กับสังคม ทำให้เกิดการพัฒนายั่งยืนและเสริมสร้างให้ชุมชนเข้มแข็ง การจะบรรลุเป้าหมายการพัฒนาที่ให้ความสำคัญ “ทุนทางสังคม” เป็นฐานในการพัฒนาให้ชุมชนเข้มแข็ง สิ่งที่เป็นเครื่องมือสำคัญคือ “การศึกษา” กล่าวได้ว่าการศึกษาคือเครื่องมือหรือรากฐานของการพัฒนา เนื่องจากการศึกษาสามารถเสริมสร้างพัฒนาบุคคลทั้งในด้านความรู้ ทักษะ และทัศนคติให้มีศักยภาพในการพัฒนาตนเองและสังคมต่อไป ดังที่พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 มาตรา 4 กล่าวไว้ว่า “การศึกษา” หมายถึง กระบวนการเรียนรู้เพื่อความเจริญงอกงามของบุคคลและสังคม โดยการถ่ายทอดความรู้ การฝึก การอบรม การสืบสานทางวัฒนธรรม การสร้างสรรค์จรรโลงความก้าวหน้าทางวิชาการ การสร้างองค์ความรู้อันเกิดจากการจัดสภาพแวดล้อม สังคม การเรียนรู้ และปัจจัยเกื้อหนุนให้บุคคลเรียนรู้

อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต และ “การศึกษาตลอดชีวิต” หมายถึง การศึกษาที่เกิดจากการผสมผสานระหว่างการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อให้สามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต

ยุทธศาสตร์การพัฒนาคุณภาพคนและสังคมไทยสู่สังคมแห่งภูมิปัญญาและการเรียนรู้ เป็นยุทธศาสตร์หนึ่งของการพัฒนาประเทศไทยตามแผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 พ.ศ. 2550 – 2554 ได้กล่าวถึงแนวทางการพัฒนาเพื่อเสริมสร้างยุทธศาสตร์ดังกล่าว โดยให้ความสำคัญการเรียนรู้ตลอดชีวิต ส่งเสริมให้คนไทยได้เรียนรู้อย่างต่อเนื่อง สามารถเข้าถึงแหล่งความรู้ด้านวัฒนธรรม ภูมิปัญญา พัฒนารูปแบบและหลักสูตรการเรียนรู้อุทิศชีวิตที่สอดคล้องกับสภาพของเมืองและชุมชน โดยเปิดพื้นที่ทั้งสถานศึกษาและชุมชนให้เป็นสถานที่เรียนรู้ของคนในชุมชน พัฒนาหลักสูตรการเรียนรู้อุทิศชีวิตที่สอดคล้องกับความต้องการของท้องถิ่น โดยสำรวจความต้องการของผู้เรียน จัดหลักสูตรที่มุ่งให้ปราชญ์ ผู้รู้ในพื้นที่เป็นผู้สอน ปรับเนื้อหาการเรียนรู้อุทิศชีวิตให้สามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน และส่งเสริมความร่วมมือแห่งภาครัฐและเอกชนในการจัดการศึกษาตลอดชีวิต และพัฒนาหลักสูตรทั้งในและนอกระบบให้สอดคล้องกับประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ศิลธรรม และการลดความขัดแย้งแบบสันติวิธี เป็นการสร้างความรู้ ความเข้าใจในรากเหง้าของตน ปลุกฝังทัศนคติและการเรียนรู้ในการทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2549 : 52 – 57)

หากแต่ระบบการศึกษาที่ผ่านมารัฐมุ่งเน้นเฉพาะการศึกษาในระบบโรงเรียนเป็นสำคัญ ระบบการศึกษาที่จัดขึ้นในโรงเรียน ได้จำกัดเนื้อหาการเรียนรู้ไว้เพียงบางด้าน ตามที่ผู้จัดการศึกษา(รัฐ)ต้องการ บทบาทของการศึกษาซึ่งเคยทำหน้าที่สร้างบูรณาการของการเรียนรู้ให้ครอบคลุมกว้างขวางครบทุกด้าน กลายเป็นการศึกษาแบบแยกส่วนที่มุ่งพัฒนาความสามารถทักษะเฉพาะด้าน และมีใช้ด้านที่เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาชีวิตและชุมชน การศึกษาในระบบโรงเรียนจึงมีบทบาทจำกัด และไม่ช่วยการพัฒนาชุมชนอย่างกว้างขวางเหมือนเดิม เมื่อความสามารถ ทักษะที่ปัจเจกบุคคลได้รับ ไม่สามารถนำมาใช้และพัฒนาตนเองและชุมชนได้ จึงทำให้พัฒนาการทางสติปัญญา ความสามารถของชุมชนโดยรวมหยุดชะงักไปด้วย โดยเฉพาะเมื่อไม่มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้อย่างกว้างขวางแบบเดิม ภูมิปัญญาของชุมชนซึ่งสั่งสมและพัฒนาอย่างต่อเนื่อง จึงถูกทอดทิ้งให้ชะงักงัน การศึกษาในแบบโรงเรียนที่เน้นความสำคัญของแหล่งความรู้แหล่งเดียว (โรงเรียน) เป็นหลักอย่างเดียว จึงอยู่ในสภาพที่ทำให้ชุมชนและสังคมโดยรวมอ่อนแอ เนื่องจากไม่มีเงื่อนไขของการสร้างสติปัญญา การถ่ายทอดสติปัญญา การพัฒนาเทคโนโลยี

จริยธรรม ให้เกิดขึ้นได้อย่างกว้างขวางและสอดคล้องกับวิถีชีวิต สภาพแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม ได้ (อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์, 2540 : 81 – 82)

จากงานวิจัยในชุดการศึกษากับชุมชน ได้เห็นปรากฏการณ์ที่ชัดเจนมากกว่า โรงเรียนได้ทำหน้าที่เป็นกลไกของระบบความรู้จากภายนอกในการสืบทอดสั่งสอนชุดความรู้ ที่ไม่ค่อยจะสัมพันธ์กับบริบทในท้องถิ่นของผู้เรียน เมื่อคนในท้องถิ่นส่งลูกไปเรียนหนังสือจึงเท่ากับส่งเด็กออกไปเรียนชุดความรู้ที่จะไม่ช่วยให้เขาสามารถดำรงชีวิตบนฐานทรัพยากรและบริบทเดิมของครอบครัวและชุมชนได้ (สีลาภรณ์ บัวสาย, 2547: 28)

กระบวนการเรียนรู้แบบของรัฐที่จัดขึ้น มีวัตถุประสงค์ให้ความสำคัญแก่การเพิ่มพูนวัตถุประสงค์เงินรายได้ มีเนื้อหาแหล่งเรียนรู้และกระบวนการแบบแยกส่วน ที่ไม่ส่งเสริมการแลกเปลี่ยนเรียนรู้แบบปฏิสัมพันธ์ (Interactive Learning) ในทางตรงข้ามได้ส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ของการแข่งขัน แบ่งแยก การติดต่อสื่อสารโดยผ่านการใช้เทคโนโลยีมากกว่าการเรียนรู้จากบุคคล มีผลให้ระบบความสัมพันธ์ระดับต่าง ๆ ถูกลดทอนแยกส่วนไปสู่ระดับปัจเจก กระบวนการเรียนรู้ของบุคคลเป็นไปเพียงเพื่อเป็น “ผู้บริโภคและผู้ผลิต” ตามที่รัฐและธุรกิจต้องการตามแรงกระตุ้นของการโฆษณา ขาดกระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาชีวิตตนเองและชุมชนสังคมส่วนรวม และกระบวนการเรียนรู้ในยุคปัจจุบันไม่เอื้อให้เห็นความเชื่อมโยงของชีวิต สังคม และธรรมชาติ มีผลให้ชีวิตและสังคมยุคทันสมัยเคลื่อนตัวไปสู่การแยกส่วนของระบบความสัมพันธ์ระดับต่าง ๆ จนเกิดปัญหานานัปการอันเนื่องมาจากวิกฤตในระบบความสัมพันธ์ดังกล่าว เช่น ความแตกร้างของความสัมพันธ์ในระดับครอบครัว การล่มสลายของชุมชนชนบท ปัญหาความยากจน หนี้สิน มลพิษ และสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมอย่างหนัก เป็นต้น (อรศรี งามวิทยาพงศ์, 2549 : 84 – 86)

พรพิไล เลิศวิชา (อ้างถึงใน ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2546 : 257) ได้กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ไว้ว่า กระบวนการเรียนรู้เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้มนุษย์มีศักยภาพในการพัฒนาสามารถดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงและพึ่งตนเองได้ กระบวนการเรียนรู้คือกระบวนการอันมีรากฐานอยู่ที่ประเพณี วัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งไม่ได้แยกกระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิต การรู้และการปฏิบัติ เนื้อหาและกระบวนการเรียนรู้เป็นหนึ่งเดียว

ชุมชนในท้องถิ่นส่วนใหญ่จะมีการพัฒนาชุดความรู้ของตัวเองขึ้นมาเพื่อการทำมาหากิน เพื่อการดูแลสุขภาพและหาปัจจัยสี่ที่จะช่วยให้ชีวิตมีความเป็นอยู่ที่ดีสุขสบายตามควร ส่วนชุมชนที่อ่อนแอมักเป็นชุมชนที่ไม่สามารถนำความรู้เดิมมายกระดับและปรับใช้เพื่อแก้ปัญหา

ในสถานการณ์ใหม่ ๆ ได้ ส่วนหนึ่งเพราะชาวบ้านไม่ได้มองว่าตัวเองมีความรู้อะไรอยู่เป็นทุนเดิม ส่วนนักพัฒนาเองโดยเฉพาะในสายด้านการศึกษาก็ไม่ค่อยมองทุนความรู้เดิมของชาวบ้าน เปรียบเสมือนการเอาต้นไม้ (ความรู้) ใหม่ไปปลูกลงโดยไม่ดูว่าเดิมที่นั่นเขามีต่อความรู้เดิมอะไร อยู่บ้าง เนื่องจากต่อเดิมมักเป็นพันธุ์ที่เหมาะสมกับบริบทหรือสภาพดินฟ้าอากาศในพื้นที่นั้นอยู่แล้ว และในแวดวงวิชาการไทยเริ่มรู้จักและเกิดกระแสความสนใจในความรู้ของชาวบ้านหรือความรู้ ท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้นภายใต้วาทกรรมชุด “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” เขียนโดย ดร.เสรี พงศ์พิศ ในช่วงประมาณปี 2530 ส่งผลให้ความรู้ของชาวบ้านเริ่มขยายตัวกว้างขวางขึ้น (สีลาภรณ์ บัวสาย, 2547 : 20)

ความรู้ของชุมชนเป็นการเรียนรู้เกี่ยวกับการจัดการปัญหาและการปรับตัวของชุมชน เป็น ความรู้ที่เรียกกันว่า “ภูมิปัญญา” ซึ่งศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี อธิบายไว้ว่า “คือการ สังเกตประสบการณ์หรือความชัดเจนจากวิถีชีวิตและสังคมในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ เป็นภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์จริง จึงมีความเป็นบูรณาการสูง ทั้งในเรื่องของกาย ใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม มีวัฒนธรรมเป็นฐาน มีการเชื่อมโยงไปสู่นามธรรมที่ลึกซึ้ง และเน้นความสำคัญของจริยธรรม มากกว่าวัตถุนิยม” การเรียนรู้ของชุมชนจึงมีความเป็นพลวัตสูง เนื่องจากเป็นการเรียนรู้ที่เอาชีวิต และปัญหาเป็นตัวตั้ง เป็นกระบวนการของการเรียนรู้ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ที่มีลักษณะการ ร่วมคิด การร่วมไม้ร่วมมือกันปฏิบัติ มีการสื่อสารแลกเปลี่ยนระหว่างผู้คนที่แตกต่างกันหลากหลาย ลดความขัดแย้งเป็นเครื่องมือทรงพลังในการยกระดับบุคคลและพัฒนาชุมชน จึงเป็นการเรียนรู้ ที่ทำให้คิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาได้ (สุชาติ จักรพิสูทธิ์ และคณะ, 2548 : 26 – 27)

การยอมรับว่าในชุมชนมีแหล่งความรู้อื่น ๆ อยู่ด้วย เป็นเงื่อนไขเบื้องต้นของการสร้าง ความสัมพันธ์ระหว่างระบบโรงเรียนกับแหล่งความรู้อื่น ๆ ในชุมชน การแลกเปลี่ยนสัมพันธ์กัน ทำให้เกิดความร่วมมือส่งเสริมซึ่งกันและกัน ระหว่างการศึกษาในระบบโรงเรียน การศึกษานอก ระบบ และกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน ซึ่งนำไปสู่การสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนโดยรวม

ในทุกชุมชนจะมีกลไกที่ส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้สำหรับสมาชิกในชุมชนอย่าง หลากหลาย ตั้งแต่แหล่งเรียนรู้หลากหลายลักษณะ องค์ความรู้ต่าง ๆ ในชุมชน ปราชญ์ผู้นำ ชุมชน ผู้นำกลุ่มอาชีพต่าง ๆ เป็นต้น

ระบบการศึกษาหรือระบบการเรียนรู้เพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในการเสริมสร้างความ เข้มแข็งของชุมชน ควรเป็นระบบความรู้ที่ “ชุมชน” เป็นฐานการเรียนรู้ โดยหน่วยงานหรือองค์กรมี

บทบาทสำคัญในการจัดการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ คือการศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบโรงเรียน และการศึกษานอกระบบโรงเรียน ควรให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาแนวคิดเรื่องการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน (Community - Based Education) เนื่องจากแนวคิดดังกล่าวมีปรัชญาการจัดการศึกษาที่ตอบสนองของความต้องการของชุมชนบนฐานของวิถีชีวิตของชุมชน โดยเป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาชุมชนสู่เป้าหมายในการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เป็นการศึกษาลดชีวิตของคนทุกกลุ่ม การศึกษาฐานชุมชนจึงมีความสอดคล้องเชื่อมโยงกับการศึกษาลดชีวิต ซึ่งครอบคลุมการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ คือ การศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทั้งทางด้านการศึกษาและด้านการพัฒนาในการกำหนดทิศทางการพัฒนาประเทศ โดยใช้พลังของตนเอง คือ “ทุนทางสังคม” เป็นฐานในการพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งและยั่งยืน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. วิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ
2. สร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต
3. นำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

ขอบเขตของการวิจัย

1. ขอบเขตเชิงเนื้อหา งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ และสร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต โดยศึกษาวิเคราะห์รูปแบบของการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม และใช้แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมเป็นแนวทางการวิเคราะห์

2. ขอบเขตเชิงพื้นที่ การวิจัยครั้งนี้ศึกษากรณีศึกษา จำนวน 3 ชุมชน ดังนี้

2.1 ชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ จำนวน 2 ชุมชน คือ ชุมชนบ้านนาอิสาน ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา และชุมชนบ้านบัว (อินแปลง) ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ

2.2 ชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต จำนวน 1 ชุมชน คือ ชุมชนบ้านสามคลอง (ชื่อสมมติ) อำเภอบางบัวทอง จังหวัดนนทบุรี โดยมีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) นำผลการศึกษาคือรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จมานำเสนอให้ชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตตรวจสอบให้ข้อคิดเห็นเพื่อนำรูปแบบการศึกษาดังกล่าวไปประยุกต์ใช้กับชุมชนอื่นต่อไป และ 2) สร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต

กรอบแนวคิดในการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่องการนำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมครั้งนี้ได้ใช้แนวคิดทฤษฎีเป็นกรอบในการศึกษาวิจัย ดังนี้

1. แนวคิดทุนทางสังคม
2. แนวคิดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน
3. แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม

1. แนวคิดทุนทางสังคม

ผู้วิจัยใช้แนวคิดของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2548) ในเรื่องของความหมายและองค์ประกอบที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคม ดังนี้

ทุนทางสังคม หมายถึง การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ เพื่อก่อให้เกิดผลรวมของสิ่งดีงามต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคม ทั้งในส่วนตัวที่ได้จากการสั่งสมและต่อยอด รวมถึงการรวมตัวของคนที่มีความรู้ คุณภาพเพื่อสร้างประโยชน์ต่อส่วนรวม บนพื้นฐานของการไว้วางใจ สายใยแห่งความผูกพัน และวัฒนธรรมที่ดีงาม และองค์ประกอบ 3 ด้านที่ทำให้เกิดทุนทางสังคมได้แก่

1) ทุนมนุษย์ หมายถึง คนที่มีคุณภาพ เป็นคนเก่ง คนดี คนเสียสละ มีความรู้ สติปัญญา และทักษะ มีคุณธรรม มีวินัย และความรับผิดชอบ มีทัศนคติที่ดีในการทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการรวมกลุ่มและสร้างเครือข่ายเพื่อทำประโยชน์ให้ส่วนรวม เป็นผู้นำให้กับสังคม

2) ทูทางสถาบัน ได้แก่ สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา ศาสนา การเมือง รวมทั้งองค์กรที่ตั้งขึ้นมา เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรชุมชน สมาคมวิชาชีพ

3) ทูทางปัญญาและวัฒนธรรม หมายถึง ความเชื่ออาทร ความมีน้ำใจ เชื่อเพื่อ เชื่อแผ่ไว้เนื้อเชื่อใจต่อกัน การมีคุณธรรม และจิตสำนึกสาธารณะ

องค์ประกอบ 3 ประการนี้ ถือเป็นเงื่อนไขสำคัญที่เชื่อให้คนในชุมชนสามารถสร้างระบบความสัมพันธ์ที่ถือเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ เช่น ความไว้เนื้อเชื่อใจซึ่งกันและกัน (social trust) การพึ่งพาอาศัยและร่วมมือกัน ความกระตือรือร้นที่จะมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะความสนใจในประเด็นปัญหาสังคม เป็นต้น

2. แนวคิดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

2.1 รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เพื่อให้สอดคล้องกับรูปแบบการจัดการศึกษาของไทย ตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ที่แบ่งรูปแบบการศึกษาเป็น 3 รูปแบบ คือ การศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย ผู้วิจัยจึงใช้แนวคิดของ Michael W. Galbraith (1995) ได้แบ่งรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน ดังนี้

2.1.1 รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานในรูปแบบการศึกษาในระบบ (Formal Community – Based Education) โดยมีองค์ประกอบของการจัดการศึกษา ดังนี้

- 1) ผู้จัดการศึกษาส่วนใหญ่จัดโดยหน่วยงานของรัฐ
- 2) เป้าหมายของการจัดการศึกษาเป็นการจัดการศึกษาเพื่อชุมชน
- 3) กลุ่มเป้าหมายเป็นได้ทั้งเด็กและผู้ใหญ่
- 4) องค์ความรู้/สาระการเรียนรู้การสอน ผู้สอนยังมีบทบาทสำคัญในการจัดการเรียนการสอน

2.1.2 รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานในรูปแบบการศึกษานอกระบบ (Non-formal Community – Based Education) โดยมีองค์ประกอบของการจัดการศึกษา ดังนี้

- 1) ผู้จัดการศึกษาจะเป็นทั้งหน่วยงานภายนอกและภายในชุมชน
- 2) เป้าหมายของการจัดการศึกษา เป็นการจัดการศึกษาเพื่อชุมชน
- 3) กลุ่มเป้าหมายเป็นการจัดการศึกษาให้กับคนทุกวัยในชุมชน
- 4) องค์ความรู้/สาระการเรียนรู้การสอน ผู้เรียนมีส่วนร่วมสำคัญในการเลือกสาระการเรียนรู้เน้นชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ และมีส่วนร่วมบ้างในการเรียนการสอน

2.1.3 รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานในรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย (Informal Community – Based Education) โดยมีองค์ประกอบของการจัดการศึกษา ดังนี้

- 1) ผู้จัดการศึกษาจัดโดยองค์กรหรือสถาบันต่าง ๆ ในชุมชน
- 2) เป้าหมายของการจัดการศึกษา เป็นการจัดการศึกษาตามความต้องการของชุมชน
- 3) กลุ่มเป้าหมายส่วนใหญ่เป็นผู้ใหญ่ในชุมชน
- 4) องค์ความรู้/สาระ การเรียนการสอน เป็นการศึกษาภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์ของชุมชน เป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชน เป็นการเรียนรู้ตามความต้องการของชุมชน เป็นการศึกษาที่เกิดจากการปฏิสัมพันธ์ของคนในชุมชนและทรัพยากรต่าง ๆ ในชุมชน ผู้เรียนมีบทบาทหลักในเรื่องของกระบวนการเรียนรู้ว่าจะเรียนอะไร ที่ไหน อย่างไร

2.2 ฐานการเรียนรู้ของชุมชน ใช้แนวคิดของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2546) สีลาภรณ์ บัวสาย (2547) และอรศรี งามวิทย์พงศ์ (2549) กล่าวว่า ฐานการเรียนรู้ของชุมชน ประกอบด้วยองค์ประกอบสำคัญ 2 ประการ คือ

2.2.1 องค์ความรู้ของชุมชน แบ่งเป็น

- 1) ความรู้เพื่อการดำเนินชีวิต เช่น การทำมาหากิน การรักษาโรค การสร้างบ้านเรือน
- 2) ความรู้ด้านสังคม วัฒนธรรม และประเพณี เป็นความรู้ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ทางสังคมบนฐานของวัฒนธรรม ประเพณี ศาสนา บรรทัดฐาน ความเชื่อของชุมชน
- 3) องค์ความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน
- 4) องค์ความรู้ที่มีมุมมองด้านศาสนธรรม
- 5) องค์ความรู้บนรากฐานของวัฒนธรรม ประเพณี
- 6) องค์ความรู้ที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของชุมชน
- 7) องค์ความรู้ที่เชื่อมโยงกับทรัพยากรของชุมชน
- 8) องค์ความรู้ที่อยู่ในระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน

2.2.2 แหล่งเรียนรู้ของชุมชน ประกอบด้วย 2 แหล่งเรียนรู้ คือ

- 1) บุคคลหรือกลุ่มบุคคล เช่น ครอบครัว เครือญาติ ผู้อาวุโส ประชาชนชาวบ้าน ผู้นำทางศาสนา พระ นักบวช ครูช่าง หมอพื้นบ้าน
- 2) สถานที่ เช่น วัด สถานที่ทำการเกษตร และแหล่งเรียนรู้ตามธรรมชาติ เช่น ฝืนป่า ป่าชุมชน เขา

แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม

ใช้แนวคิดของพาร์สัน (Parson) ในเรื่องข้อจำเป็นแห่งการหน้าที่ (Functional Imperatives) โดยเรียกย่อ ๆ ว่า LIGA ในการวิเคราะห์รูปแบบการศึกษา โดยผู้วิจัยใช้กรอบในการวิเคราะห์ว่า ชุมชนเป็นระบบกระทำการระบบหนึ่ง ซึ่งเป็นระบบใหญ่ และมีระบบย่อยต่าง ๆ ทำหน้าที่ให้ระบบใหญ่คือชุมชนเกิดดุลยภาพ ดำรงอยู่ได้ และการศึกษาเป็นระบบย่อยระบบหนึ่งในชุมชน ผู้วิจัยใช้แนวคิด ข้อจำเป็นแห่งการหน้าที่ LIGA ในการวิเคราะห์การศึกษา ทั้ง 3 รูปแบบ โดยมีกรอบในการวิเคราะห์รูปแบบการศึกษา ดังนี้

รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม 3 รูปแบบ คือ รูปแบบการศึกษาตามอรรถศาสตร์ รูปแบบการศึกษาในระบบ รูปแบบการศึกษานอกระบบ โดยมีองค์ประกอบของรูปแบบ ดังนี้

1. แนวคิดและจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษา
2. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษา
3. ฐานการเรียนรู้ของชุมชน
 - 3.1 องค์ความรู้
 - 3.2 แหล่งเรียนรู้
4. วิธีการและกระบวนการจัดการศึกษา
5. การบรรลุเป้าหมายเพื่อการพัฒนาทุนทางสังคม
6. ปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษา

ข้อจำกัดของงานวิจัย

1. การศึกษาตามอรรถศาสตร์หรือกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน เป็นรูปแบบการเรียนรู้ที่มีความหลากหลาย ซึ่งดำรงอยู่ในหลายมิติของวิถีชีวิตของชุมชน การศึกษาครั้งนี้อาจไม่ครอบคลุมกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนได้อย่างลึกซึ้งซึ่งหลากหลาย

2. การศึกษานอกระบบ ผู้วิจัยสามารถศึกษาได้อย่างเป็นรูปธรรมจากศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนระดับอำเภอ ที่มีการจัดการศึกษาสู่ชุมชนในพื้นที่ที่เป็นกรณีศึกษาได้โดยตรง หากเป็นองค์กรหรือหน่วยงานอื่นที่มีการจัดการศึกษานอกระบบ ซึ่งเป็นส่วนน้อย ผู้วิจัยไม่สามารถติดตามข้อมูลการจัดการศึกษาดังกล่าวได้ การศึกษานอกระบบของการวิจัยครั้งนี้จึงมุ่งเน้นศึกษา

ที่ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งเป็นหน่วยของรัฐในการรับผิดชอบ การจัดการศึกษานอกระบบโดยตรง

คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

ทุนทางสังคม หมายถึง การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ เพื่อก่อให้เกิดผลรวมของสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคม ทั้งในส่วนที่ได้จากการสั่งสมและต่อยอด รวมถึงการรวมตัวของคนที่มีความรู้ เพื่อสร้างประโยชน์ต่อส่วนรวม บนพื้นฐานของการไว้วางใจ เชื่อใจ สายใยแห่งความผูกพันและวัฒนธรรม ที่ดีงาม และองค์ประกอบ 3 ด้านที่ทำให้เกิดทุนทางสังคมได้แก่

1) **ทุนมนุษย์** หมายถึง คนที่มีคุณภาพ เป็นคนเก่ง คนดี คนเสียสละ มีความรู้ สติปัญญาและทักษะ มีคุณธรรม มีวินัย และความรับผิดชอบ มีทัศนคติที่ดีในการทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการรวมกลุ่มและสร้างเครือข่ายเพื่อทำประโยชน์ให้ส่วนรวม เป็นผู้นำให้กับสังคม

2) **ทุนทางสถาบัน** ได้แก่ สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา ศาสนา การเมือง รวมทั้งองค์กรที่ตั้งขึ้นมา เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรชุมชน สมาคมวิชาชีพ

3) **ทุนทางปัญญาและวัฒนธรรม** หมายถึง ความเอื้ออาทร ความมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไว้วางใจเชื่อใจต่อกัน การมีคุณธรรม และจิตสำนึกสาธารณะ

การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน หมายถึง การจัดการศึกษาที่ทำให้บุคคลมีความรู้ ความสามารถ ทักษะ และทัศนคติที่เหมาะสมสอดคล้องกับบริบทของชุมชน มีการจัดการเรียนรู้ที่ใช้ องค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้ในชุมชน โดยสมาชิกในชุมชนมีบทบาทหลักหรือมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา

รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน หมายถึง รูปแบบการศึกษา 3 รูปแบบ คือ การศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ การศึกษาตามอัธยาศัย ที่มีการจัดการศึกษาโดยใช้ องค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้ในชุมชน

รูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย หมายถึง การศึกษาในชุมชนหรือเป็นกระบวนการ เรียนรู้ตามวิถีชีวิตของชุมชน โดยชุมชนเป็นผู้จัดการศึกษาหรือเป็นหลักในการจัดการศึกษา

รูปแบบการศึกษาในระบบ หมายถึง โรงเรียน ซึ่งเป็นสถานศึกษาของรัฐ ที่มีการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน โดยตั้งอยู่ในชุมชนที่เป็นกรณีศึกษา

รูปแบบการศึกษานอกระบบ หมายถึง ศูนย์บริการการศึกษาออกโรงเรียน หรือหน่วยงานหรือองค์กรที่มีการจัดการศึกษาให้กับกลุ่มเป้าหมายนอกระบบโรงเรียน โดยให้บริการศึกษาในชุมชนที่เป็นกรณีศึกษา

ชุมชนที่ประสบผลสำเร็จด้านการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม หมายถึง ชุมชนที่เข้มแข็งบนฐานของทุนทางสังคมตนเอง โดยมีการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานทั้ง 3 รูปแบบ คือ การศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบ และการศึกษานอกระบบ และเป็นชุมชนที่ผู้ทรงคุณวุฒิเป็นผู้เสนอชื่อ

ชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตด้านการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม หมายถึง ชุมชนที่ประสบปัญหาด้านทุนทางสังคม ซึ่งเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงสภาพทางสังคมจากการพัฒนาตามกระแสหลัก (ทุนนิยม) ส่งผลให้ชุมชนมีความสัมพันธ์บนพื้นฐานของความเอื้ออาทร การพึ่งพาอาศัย ความไว้วางใจ รวมทั้งการรวมกลุ่ม การสร้างเครือข่ายเพื่อแก้ไขปัญหา และพัฒนาชุมชนของตนลดน้อยลง และเป็นชุมชนที่ผู้ทรงคุณวุฒิเป็นผู้เสนอชื่อ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ทุนทางสังคมเป็นฐานสำคัญในการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนให้มีความเข้มแข็งบนรากฐานรากเหง้าของตนเอง ส่งผลต่อการพัฒนาความเข้มแข็งของประเทศโดยรวม และ การวิจัยครั้งนี้ได้นำเสนอรูปแบบการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ คือ รูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย รูปแบบการศึกษาในระบบ และรูปแบบการศึกษานอกระบบ โดยมีการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้เพื่อพัฒนาทุนทางสังคม หน่วยงานหรือองค์กรที่เกี่ยวข้องหรือมีหน้าที่โดยตรงกับการจัดการศึกษาและการพัฒนาสามารถนำไปประยุกต์ใช้หรือเป็นแนวทางการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาประเทศบนฐานทุนทางสังคมต่อไป

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัยครั้งนี้มีการทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

ตอนที่ 1 แนวคิดทุนทางสังคม

- 1.1 ที่มาของแนวคิดทุนทางสังคม
- 1.2 แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองตะวันตก
- 1.3 แนวคิดทุนทางสังคมในบริบทของสังคมไทย
- 1.4 สรุปแนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองตะวันตกและในมุมมองของไทย

ตอนที่ 2 แนวคิดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

- 2.1 การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน
- 2.2 การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานกับการศึกษาตลอดชีวิต
- 2.3 ความเชื่อมโยงระหว่างการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานกับการศึกษาตลอดชีวิต
- 2.4 ฐานการเรียนรู้ของชุมชน

ตอนที่ 3 แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม

- 3.1 ที่มาและสาระสำคัญของแนวคิด
- 3.2 แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมของ Talcott Parsons

ตอนที่ 4 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

- 4.1 งานวิจัยในประเทศ
- 4.2 งานวิจัยต่างประเทศ

ตอนที่ 1 แนวคิดทุนทางสังคม

1.1 ที่มาของแนวคิดทุนทางสังคม

ปี 1980 มีนักวิชาการ 3 ท่านที่เป็นผู้จุดประกายโดยการนำเสนอแนวคิดทุนทางสังคมมาเผยแพร่ในวงวิชาการ คือ Pierre Bourdieu, James Coleman และ Robert Putnam โดยเริ่มจาก Bourdieu นักสังคมวิทยาได้ศึกษาสังคมประเทศฝรั่งเศส และได้พัฒนาแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมระหว่างปี 1970 - 1980 แต่ยังไม่แพร่หลายในวงกว้างมากนัก ต่อมา Coleman

นักสังคมวิทยาได้ผสมผสานแนวคิดทางด้านสังคมวิทยา และเศรษฐศาสตร์ภายใต้ทฤษฎีการกระทำที่เป็นเหตุเป็นผล (rational action) ซึ่งได้รับอิทธิพลทางความคิดจากนักวิทยาศาสตร์ทางสังคมและผู้เชี่ยวชาญด้านการกำหนดนโยบาย งานเขียนของ Coleman ตีพิมพ์เป็นบทความชื่อ *of Sociology* และแนวคิดทุนทางสังคมเด่นชัดขึ้นในงานของ Robert Putnam ที่ทำให้แนวคิดทุนทางสังคมแพร่หลายในวงกว้างมากขึ้น (John Field, 2003 : 13) โดยทำการศึกษาระบบการประชาสังคมในประเทศอิตาลีกว่า 2 ทศวรรษและทุนทางสังคมเป็นวาทกรรมส่วนหนึ่งที่อยู่ในชุดวาทกรรม “ประชาสังคม” (Civil Society)

นอกจากนักวิชาการทั้ง 3 ท่านแล้ว ยังมีนักวิชาการอื่น ๆ ที่ได้สนใจศึกษาและวิจัยเกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคม โดยเฉพาะนักวิชาการของธนาคารโลกที่จำเป็นต้องมีการทบทวนแนวคิดและวิธีการพัฒนาอย่างจริงจังเพื่อให้ประเทศต่าง ๆ ใช้ทุนทางสังคมของตนเป็นพลังผลักดันการพัฒนาประเทศให้เกิดความยั่งยืนอย่างแท้จริง

สำหรับประเทศไทย หากกล่าวถึง “ทุนทางสังคม” ที่แปลมาจากคำว่า “Social Capital” ก็อาจกล่าวได้ว่าเป็นคำใหม่ที่เริ่มมีขึ้นในสังคมไทยช่วงหลังวิกฤตเศรษฐกิจปี 2540 และจากวิกฤตเศรษฐกิจครั้งนั้นทำให้ประเทศไทยต้องหันมาทบทวนทิศทางการพัฒนาประเทศ โดยที่รัฐบาลกำหนดให้มีโครงการเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Program : SIP) โดยได้รับความช่วยเหลือทางวิชาการและเงินกู้จากธนาคารโลกเพื่อแก้ไขปัญหาวิกฤตทางเศรษฐกิจและเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนโดยยึดหลักการพัฒนาที่ให้ความสำคัญกับทุนทางสังคมเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาและเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

แนวคิดทุนทางสังคมจึงได้ถูกนำมากล่าวถึงอย่างจริงจัง เริ่มขึ้นเมื่อปี 2540 โดยได้มีการจัดตั้งสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (Social Investment Fund : SIF) โครงการของกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคมดังกล่าว พยายามและทำให้สังคมไทยได้หันกลับไปมองคุณค่าที่เคยมีอยู่ที่เป็นทุนเดิมแต่อาจถูกมองข้ามไป รวมทั้งสิ่งที่มีอยู่ในตัวบุคคล เช่น ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูล เป็นต้น นอกจากนี้ กองทุนยังได้พิจารณาสิ่งที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพชน เช่น ภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อและวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน รวมทั้งสิ่งที่เป็นศักยภาพในการพัฒนาของชุมชน เช่น ผู้นำ กลุ่ม องค์กรประชาชน เครือข่าย เป็นต้น ซึ่งการดำเนินการดังกล่าวได้เกิดการฟื้นฟูทุนทางสังคมที่มีอยู่และเริ่มสูญหายให้มีการนำกลับมา

ประยุกต์ใช้ในการพัฒนาในระดับชุมชน และหลังจากนั้น คำว่า ทูทางสังคมในประเทศไทยก็ได้ถูกนำมาใช้อย่างต่อเนื่อง จึงกล่าวได้ว่า “ทูทางสังคม” ที่ไม่เป็นทางการ ดังปรากฏการณ์ที่แสดงถึงความช่วยเหลือเกื้อกูลกันของผู้คนในสังคมไทย ความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้ออาทรกัน หรือความมีน้ำใจต่อกัน ได้มีปรากฏในสังคมไทยมาช้านานแล้ว แต่คำว่า “ทูทางสังคม” ที่เป็นทางการอาจจะเพิ่งเกิดขึ้นในประเทศไทยไม่นานนัก (วรวิมล โรมรัตนพันธ์, 2548 : 26 – 27)

กล่าวได้ว่า ปรากฏการณ์การรื้อฟื้นของทูทางสังคมในบริบทของการพัฒนาในประเทศไทย เป็นผลมาจากการตระหนักถึงข้อผิดพลาดของทิศทางการพัฒนาประเทศที่ผ่านมา ประกอบกับธนาคารโลก ชานรับกระแสการพัฒนาที่ใช้ทูทางสังคมเป็นฐานในการพัฒนา ทำให้กระแสวิชาการมีการถกแถลงเรื่องทูทางสังคมทั้งในระดับนานาชาติ รวมทั้งประเทศไทยในวงกว้างมากยิ่งขึ้น และเมื่อรัฐบาลกำหนดให้มีโครงการเพื่อการลงทุนทูทางสังคมที่ให้ความสำคัญกับฐานทูทางสังคมเป็นฐานการพัฒนา ยิ่งส่งผลให้แนวคิดทูทางสังคมในประเทศไทยขยายตัวกว้างขวางยิ่งขึ้นในแวดวงการพัฒนาของไทย

ผู้วิจัยมีความสนใจเรื่องทูทางสังคมเพื่อเป็นฐานในการพัฒนาให้ชุมชนเข้มแข็ง หากแต่ว่าแนวคิดทูทางสังคมก็ยังไม่ได้เป็นองค์ความรู้ที่ตกผลึกในบริบทของสังคมไทย ยังมีความเห็นเกี่ยวกับแนวคิดทูทางสังคมที่หลากหลาย เพื่อให้การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มีส่วนร่วมในการสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับทูทางสังคมเพิ่มขึ้น ผู้วิจัยได้ศึกษาและทำความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดทูทางสังคม โดยศึกษาทั้งแนวคิดทูทางสังคมในมุมมองตะวันตก เพื่อพิจารณาฐานคิดในแง่มุมที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมไทย และศึกษาแนวคิดทูทางสังคมในบริบทของสังคมไทย เพื่อเป็นกรอบในการศึกษาวิจัยต่อไป

1.2 แนวคิดทูทางสังคมในมุมมองตะวันตก

คำว่า “ทูทางสังคม” หรือ “Social Capital” หากศึกษาทูทางสังคมจากรากศัพท์คำนี้ก็คงปรากฏให้เห็นราว ๆ ประมาณ 2 ทศวรรษ ที่ผ่านมา โดยนักคิดตะวันตกมีการตื่นตัว กล่าวถึงและทำการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับแนวคิดนี้อยู่หลายท่าน หากมองปรากฏการณ์แนวคิดทูทางสังคมเริ่มต้นขึ้นมากกว่า 80 ปีแล้ว เมื่อ Lyda J. Hanifan (อ้างถึงในสำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, <http://www.nesdb.go.th>) เป็นผู้ดูแลนักเรียนในรัฐเวสต์ เวอร์จิเนีย ที่ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของการมีส่วนร่วมของชุมชนในการส่งเสริมการเรียนการสอนในโรงเรียน ซึ่ง Lyda J. Hanifan มองว่าทูทางสังคมถือเป็นสิ่งที่สามารถพบเห็นได้ในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะ

เป็นไมตรีจิต มิตรภาพ ความเห็นอกเห็นใจ และการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างปัจเจกกับครอบครัว และหากแต่ละปัจเจกต่างปฏิสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านของตนเอง แล้วขยายวงออกไปเรื่อย ๆ อย่างกว้างขวางก็จะนำไปสู่การสะสมทุนทางสังคมในชุมชนนั้นๆ

สำหรับแนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของนักวิชาการตะวันตก ผู้ศึกษาขอเสนอแนวคิดของนักคิดและหน่วยงานระหว่างประเทศ ที่ได้ให้ความสำคัญและมีการวิจัยเกี่ยวกับแนวคิดนี้ จำนวน 2 ท่าน กับ 1 หน่วยงาน ดังนี้

1. แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของ Robert D. Putnam
2. แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของ James S. Coleman
3. แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของ The World Bank

1.2.1 แนวคิดทุนทางสังคมของ Putnam D. Robert

Putnam (1993) ได้ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับทุนทางสังคมของชุมชนในสังคมอุตสาหกรรมของประเทศอิตาลีที่ผ่านกระบวนการของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย และได้สร้างทุนทางสังคมขึ้นมาเพื่อให้ชุมชนเข้มแข็ง เป็นการศึกษาวิจัยที่ใช้เวลาประมาณสองทศวรรษ คือ ตั้งแต่ปี 2513 ถึง 2533 โดยได้ศึกษาการเปลี่ยนแปลงในชุมชนของสังคมอิตาลีทั้งตอนเหนือและใต้ ได้เสนอลักษณะของชุมชนที่เรียกว่า “ชุมชนแบบประชาสังคม” (civic community) กล่าวคือ เป็นชุมชนที่สมาชิกในชุมชนร่วมกันสร้างบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน (Norms of Reciprocity) ความเป็นพลเมืองในการเข้ามามีส่วนร่วมกันเพื่อส่วนรวม (Networks of Civic Engagement) โดยอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจต่อกัน (Social trust) ซึ่งถือว่าเป็น “ทุนทางสังคม” (Social Capital) ที่จะช่วยให้เกิดพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

การศึกษารายงานของ Putnam ในครั้งนี้เขาเน้นที่กระบวนการสร้างประชาสังคมที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับหลายตัวแปรในชุมชนอิตาลี เช่น ทั้งเรื่องรูปแบบการเมืองการปกครอง ลักษณะผู้นำศาสนา

สำหรับการศึกษารายงานครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ขอเสนอสาระที่สำคัญเกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคม โดยเฉพาะทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับความเข้มแข็งของชุมชน โดยมีสาระดังต่อไปนี้

ทุนทางสังคมเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความสำเร็จไปสู่เป้าหมายได้ เช่น เมื่อสมาชิกกลุ่มมีความไว้วางใจกัน มีความไว้วางใจเชื่อใจในสมาชิกผู้อื่นอย่างแท้จริง หรือสมาชิกมีความไว้วางใจซึ่งกัน จะนำไปสู่ความสำเร็จอย่างแท้จริง หรือกรณีการช่วยเหลือกันของชาวนา ทุนทางสังคมก็จะทำให้ชาวนาช่วยเหลือกันและกันในการทำงานให้สำเร็จ ไม่ใช่เป็นเพียงการให้ยืมกันในเรื่องของเครื่องมือเครื่องไม้เครื่องมือเท่านั้น

ทุนทางสังคมทำให้ความร่วมมือกันเป็นไปได้ง่าย สะดวก และเป็นไปตามธรรมชาติ เช่น การเกิดขึ้นของสถาบันการเงินในชุมชน (rotating credit association) เป็นการรวมกลุ่มของคนที่ต้องการช่วยเหลือซึ่งกันทางการเงิน โดยสมาชิกมีการหมุนเวียนกันรับเงินทุน การร่วมมือร่วมใจกันในลักษณะนี้จะอยู่บนพื้นฐานของค่านิยมร่วมกันในการที่สมาชิกต้องการช่วยเหลือกัน สมาชิกจะไม่กลัวการเสี่ยงหรือโกง เพราะเขามีพันธะผูกพันกัน (obligation) อยู่บนฐานของความซื่อสัตย์และความไว้วางใจและบรรทัดฐานที่เหนียวแน่นในความเป็นเครือข่าย ความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม (networks of civic engagement) ทุนทางสังคมเปรียบเหมือนหลักประกันเงินกู้ที่ทำให้สมาชิกเข้าถึงแหล่งทุนต่าง ๆ ได้ rotating credit associations จะพบในชุมชนที่มีความร่วมมือกัน มีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดแน่นแฟ้น (solidarity) ที่มีความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (mutual aid) การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในรูปของสถาบันการเงินชุมชน (rotating credit associations) ยังถือเป็นการเพิ่มทุนให้กับทุนทางสังคมด้วยเช่นกัน เพราะเป้าหมายไม่ใช่เพียงการเพิ่มสถาบันการเงินเพื่อช่วยเหลือคนในชุมชนเท่านั้น แต่เป้าหมายหลักคือ ความเข้มแข็งของชุมชน ทำให้สมาชิกในชุมชนมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดแน่นแฟ้น (solidarity) มากขึ้น

Albert Hirschman (อ้างถึงใน Putnam, 1993 : 169) กล่าวว่า “ความไว้วางใจ” (trust) เรียกอีกอย่างได้ว่า “ทรัพยากรทางศีลธรรม” (moral resources) เป็นแหล่งทรัพยากรที่ยังใช้ยิ่งเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ไม่มีการลดลงหรือหมดไป หากไม่ใช้ก็จะลดลง และสิ่งที่สะสมอยู่ในทุนทางสังคมก็คือ ความไว้วางใจ บรรทัดฐานแห่งการพึ่งพาอาศัยกัน และเครือข่ายการเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดพลังเพิ่มขึ้นจากการสะสม เช่น เมื่อคน 2 คนไว้วางใจกัน เขาก็จะมีความเชื่อมั่นในกันและกันเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

จุดเด่นหรือลักษณะพิเศษอีกอย่างหนึ่งของทุนทางสังคม (trust, norms and networks) ก็คือ ทุนทางสังคมเป็น “ทุนสาธารณะ” (public good) กล่าวคือ ทุนทางสังคมไม่ใช่เป็นเรื่องส่วนตัว (private) ไม่ใช่เรื่องของคนใดคนหนึ่งอีกต่อไปแล้ว แต่เป็นเรื่องสาธารณะ เป็นเรื่องของ

ส่วนรวม เช่น เรื่องของการเห็นคุณค่าของความไว้วางใจกัน (Trustworthiness) ผลประโยชน์ของความไว้วางใจจะตกอยู่กับ “เรา” ไม่ใช่ของคนใดคนหนึ่งหรือฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เปรียบเสมือนรางวัลที่ให้แก่คนทั้ง 2 ฝ่าย ในการร่วมตกลงใจ (engage) ที่จะร่วมมือร่วมใจทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน

สำหรับองค์ประกอบที่สำคัญของทุนทางสังคม ประกอบด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการ คือ

1) “ความไว้วางใจ” (Trust) เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของทุนทางสังคม Kenneth Arrow (อ้างถึงใน Putnam, 1993 : 170 – 171) ได้กล่าวว่าในการดำเนินการทางธุรกิจการค้า “ความไว้วางใจ” (trust) เป็นเรื่องที่สำคัญมาก ธุรกิจการค้าต่าง ๆ ที่ล้มเหลวก็เนื่องจากการขาดความมั่นใจในการเชื่อใจกันและกัน ความไว้วางใจยังทำให้เกิดความร่วมมือที่ยั่งยืน ไม่ถูกบิดเบือนความเป็นจริงโดยการปิดหูปิดตา ช่วยทำให้ทุกคนที่เกี่ยวข้องมีบทบาทที่อิสระ ดังคำกล่าวที่ว่า “คุณจะไม่ไว้วางใจใครเมื่อเขาบอกว่าเขาจะทำได้ แต่คุณจะไว้วางใจเขาเพราะคุณรู้จักเขาในบทบาทและการกระทำของเขา”

2) บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัย (Norms of Reciprocity)

ความไว้วางใจทางสังคม (Social Trust) มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัย (Norms of Reciprocity) และเครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม (Networks of Civic Engagement) James Coleman (อ้างถึงใน Putnam, 1993 : 171) กล่าวว่า บรรทัดฐานทางสังคม (Social norms) เป็นการควบคุมพฤติกรรมของเราที่แสดงต่อบุคคลอื่น “บรรทัดฐาน” ยังมี บทบาทสำคัญในการอบรม/สั่งสอนและสนับสนุนการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) รวมทั้งการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองที่ดี (Civic education)

บรรทัดฐานของการไว้วางใจทางสังคม ยังเป็นข้อตกลงร่วมกันในการกระทำสิ่งใดร่วมกัน เพื่อให้ส่วนรวมดีขึ้น โดยปราศจากการมีข้อกฎหมายมาควบคุม ทั้งยังทำให้ต้นทุนในการดำเนินการทางธุรกิจมีต้นทุนที่ลดลง ทำให้เกิดความสะดวกในการประสานความร่วมมือกัน สิ่งสำคัญของบรรทัดฐานนี้ก็คือ “ผลประโยชน์ต่างพึ่งพาอาศัยกันและกัน” (reciprocity) คำนี้อาจใช้คำอื่นแทนได้ คือ “ความสมดุล” (balanced) และ “ความเป็นกลาง” (generalized)

ความสมดุลหรือความเป็นกลางของผลประโยชน์ต่างพึ่งพาอาศัยกัน หมายถึง การแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นอย่างเท่าเทียมกัน (อาจจะทั้งปริมาณหรือคุณค่า) เช่น การแลกเปลี่ยน วันพักผ่อนของคนงาน ซึ่งเขาคาดหวังว่าในอนาคตจะมีการต่างตอบแทนซึ่งกันและกันเป็นการ แลกเปลี่ยนที่เกิดจากสัมพันธภาพ (Friendship) ความเป็นมิตรภาพ

บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยอย่างเท่าเทียมกันนี้ (norms of generalized reciprocity) เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของทุนทางสังคมที่มีผลทำให้ผลผลิตต่าง ๆ สูงขึ้น ชุมชนที่มีบรรทัดฐานลักษณะนี้จะทำให้ชุมชนเกิดประสิทธิภาพในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ในชุมชนได้เป็นอย่างดี เนื่องจากสมาชิกของชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน (collective action) บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกันนี้ถือเป็นแกนหลักที่สำคัญของสังคม (core of the tower societies) บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกันนี้ประสบผลสำคัญในการช่วยลดทอนสภาพ ปีบคั้นของพลเมืองในตอนเหนือของประเทศอิตาลีมาแล้ว โดยทำให้สภาพทางเศรษฐกิจในช่วงศตวรรษที่ 19 มีความมั่นคงขึ้น

บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกันยังช่วยทำให้พลเมืองตระหนักในผลประโยชน์ของตน และทำให้ความสัมพันธ์โดยรวมของสังคมมีความเป็นปึกแผ่นแน่นแฟ้นขึ้น (self-interest and solidarity) ดังตัวอย่างนี้

“เมื่อแต่ละคนเข้าสู่ระบบของผลประโยชน์ของการพึ่งพาอาศัยกัน เขาก็เหมือนเข้าสู่ วงจรที่คาดหวังซึ่งกันในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน โดยหวังว่าเมื่อเราช่วยเขาในวันนี้ วันข้างหน้าเขาก็จะช่วยเหลือเราต่อไป เป็นวงจรที่ทำให้แต่ละคนเห็นผลประโยชน์ของผู้อื่นทั้ง ในระยะสั้นและระยะยาว ซึ่งผลโดยรวมแล้วจะทำให้ทุกคนได้รับผลประโยชน์เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ”

3) เครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม

บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกันมีส่วนเกี่ยวข้องกับความเหนียวแน่นของเครือข่ายการ แลกเปลี่ยนทางสังคมในชุมชนที่มีสมาชิกมีความมั่นใจในความไว้วางใจที่จะพึ่งพาอาศัยซึ่งกันโดย ไม่ใช่แสวงหาผลประโยชน์ฝ่ายเดียว การแลกเปลี่ยนพึ่งพาอาศัยกันดังกล่าวจะส่งเสริมให้เกิด บรรทัดฐานของผลประโยชน์ของการพึ่งพาอาศัยกันเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ กลายเป็นเครือข่ายทางสังคมในการ ช่วยแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน เกิดการรวมตัวกันของคนในชุมชนที่จะกระตือรือร้นที่จะ

ดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกับเครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม (Networks of Civic Engagement) ในทุก ๆ สังคมไม่ว่าจะเป็นสังคมสมัยใหม่ สังคมประเพณีดั้งเดิม สังคมเผด็จการ หรือสังคมประชาธิปไตย สังคมศักดินาหรือสังคมทุนนิยม ทุกสังคมจะมีเครือข่ายของการติดต่อ และการแลกเปลี่ยนซึ่งกัน มีทั้งลักษณะเครือข่ายที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ บางเครือข่ายจะมีลักษณะความสัมพันธ์แนวราบ (Horizontal) ที่ทั้งสองฝ่ายมีสถานภาพและอำนาจที่เท่าเทียมกัน แต่บางเครือข่ายความสัมพันธ์จะเป็นความสัมพันธ์แนวตั้ง (Vertical) กล่าวคือ เป็นความสัมพันธ์ของการติดต่อแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกัน เป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจในลักษณะการพึ่งพิง Putnam กล่าวว่าในความเป็นจริงเครือข่ายทางสังคมส่วนใหญ่จะผสมผสานระหว่างความสัมพันธ์แนวราบและแนวตั้ง การจะมีความสัมพันธ์แนวราบหรือแนวตั้งมากกว่ากันขึ้นอยู่กับลักษณะเฉพาะของแต่ละสังคม เช่น บางศาสนา บางนิกายจะเน้นการมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เป็นลำดับชั้น

Putnam กล่าวว่า เครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม (Networks of Civic Engagement) ก็คล้ายกับชมรม กลุ่มเพื่อนบ้าน กลุ่มนักร้องประสานเสียง ชมรมกีฬา สหกรณ์ จะมีลักษณะความสัมพันธ์แนวราบ และเครือข่ายการมีส่วนร่วมเพื่อส่วนรวมนี้เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของทุนทางสังคม เช่น ความเป็นเครือข่ายในชุมชนจะทำให้สมาชิกในชุมชนสามารถแสดงออก และมีส่วนร่วมในผลประโยชน์ส่วนรวมในชุมชน

เครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม (Networks of Civic Engagement) กับการสร้างพลังความร่วมมือในชุมชน Putnam ได้ชี้ให้เห็นว่าเครือข่ายความเป็นพลเมืองการมีส่วนร่วมเพื่อส่วนรวม เป็นการสร้างพลังความร่วมมือให้เกิดขึ้นในชุมชนเพื่อประโยชน์ส่วนรวมของชุมชน ดังนี้

1) เครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม ทำให้ทุนต่าง ๆ ในชุมชนมีศักยภาพเพิ่มขึ้น ในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ การที่เรามีพันธะเพื่อส่วนรวม (engaged) เราจะไม่คิดเพียงผลประโยชน์ในปัจจุบันเท่านั้นเราคาดหวังถึงผลประโยชน์ในอนาคตด้วย

2) เครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวมเป็นตัวหล่อเลี้ยงให้บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัย (norms of reciprocity) เพิ่มขึ้นอย่างเข้มข้น เนื่องจากบรรทัดฐานนี้ทำให้สมาชิกในชุมชนมีความคาดหวังซึ่งกันและกันที่จะร่วมมือช่วยเหลือกัน บรรทัดฐานนี้ได้รับแรงสนับสนุนจากเครือข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคมที่ได้รับการยอมรับร่วมกันของบรรทัดฐานร่วมกันของชุมชน

3) เครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม เอื้อให้เกิดการติดต่อสื่อสารและการถ่ายทอดของข้อมูลข่าวสารเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะในการสะท้อนให้เห็นถึงความไว้วางใจ เนื่องจากทำให้เกิดความโปร่งใส เป็นที่เปิดเผย เกิดการกลั่นกรอง การเกิดความไว้วางใจและความร่วมมือต่อกัน ย่อมขึ้นอยู่กับ การได้รับข้อมูลข่าวสารที่ถูกต้องนำเชื่อถือเกี่ยวกับพฤติกรรมทั้งอดีตและปัจจุบัน ของผู้ที่เราเกี่ยวข้อง (ทั้งผลประโยชน์และศักยภาพของผู้ที่เกี่ยวข้อง) เพราะฉะนั้นการสื่อสารระหว่างกันทั้งทางตรงและทางอ้อมระหว่างกันถือเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เกิดความไว้วางใจกัน ซึ่งนำไปสู่ความร่วมมือกันที่สุดในที่สุด

Putnam ได้ยกตัวอย่างเครือข่ายในตอนเหนือของอิตาลี เช่น เครือข่ายด้านสิ่งแวดล้อม เครือข่ายการช่วยเหลือกันของชุมชน กลุ่มสงเคราะห์ต่าง ๆ และพบว่าเครือข่ายในตอนเหนือของอิตาลีประสบความสำเร็จ เนื่องจากเป็นเครือข่ายที่มีความสัมพันธ์ตามแนวราบ และผลการวิจัย Putnam ยังพบว่าเมืองที่พลเมืองมีความกระตือรือร้นน้อยที่จะทำกิจกรรมเพื่อส่วนรวมจะมีเครือข่ายความสัมพันธ์แนวตั้ง ความสัมพันธ์แนวตั้งทำให้ความยืดหยุ่นทางสังคมน้อย ขาดการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน ไม่ทำให้เกิดความไว้วางใจทางสังคม (Social trust) และความร่วมมือ (Cooperation)

Putnam ได้เน้นย้ำว่าเครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวมนี้ ไม่ใช่เครือข่ายความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ (Patron-client) เนื่องจากระบบอุปถัมภ์เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ตามพันธะหน้าที่ เป็นความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนที่ไม่สมดุลกัน เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน เปรียบเสมือนนายกับบ่าว ลักษณะของความสัมพันธ์ รูปแบบนี้จะไม่พัฒนาให้เกิดบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยอย่างเท่าเทียมกัน แต่เป็นความสัมพันธ์ในลักษณะพึ่งพาแทนการช่วยเหลือตอบแทนกัน (dependence instead of mutuality) เป็นลักษณะความสัมพันธ์ที่เป็นการหาผลประโยชน์จากอีกฝ่ายหนึ่ง

สำหรับระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติ (Kinship) Putnam กล่าวว่า ความเกี่ยวพันทางเครือญาติมีบทบาทสำคัญในการแก้ไขปัญหาหรือสถานการณ์ต่าง ๆ ร่วมกัน ระบบเครือญาติ เกี่ยวพันและเคารพนับถือกันตามสายเลือดเปรียบคล้ายกับความสัมพันธ์ตามแนวราบของ networks of civic engagement แต่ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติจะเป็นเครือข่ายเฉพาะเหล่าพวกของตน แต่เครือข่ายของ civic engagement จะเป็นเครือข่ายที่ขยายวงกว้างกว่า

ไม่เฉพาะคนกลุ่มเครือญาติแต่เป็นเครือข่ายระดับชุมชน เป็นความเหนียวแน่นในระดับชุมชน โดยมีพฤติกรรมร่วมกันดำเนินกิจกรรมต่างๆ

Putnam ให้ความสำคัญกับเครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม เนื่องจากเป็นเครือข่ายที่สนับสนุนให้ความเป็น “สถาบัน” (institutional) ในชุมชนประสบความสำเร็จ

จากการศึกษาแนวคิดทุนทางสังคมของ Putnam สามารถสรุปได้ว่า

1) องค์ประกอบที่สำคัญของทุนทางสังคมตามแนวคิดของ Putnam ประกอบด้วย ความไว้วางใจ (Trust) บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัย (Norms of reciprocity) และเครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม (Networks of Civic Engagement)

2) ทุนทางสังคมเกิดจากการทำกิจกรรมร่วมกัน ทำให้มีความยึดเหนี่ยวและสายสัมพันธ์ที่เหนียวแน่น

3) ให้ความสำคัญในเรื่องกลุ่มองค์กรของประชาชน ซึ่งเป็นกลุ่ม/องค์กรที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน

4) บทบาทหน้าที่สำคัญของทุนทางสังคม เป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่ม/องค์กรทางสังคมบนพื้นฐานของการไว้วางใจกัน ซึ่งเป็นเสมือนทรัพยากร ซึ่งเป็นฐานในการนำไปสู่ประโยชน์ร่วมกันที่ดี และทุนทางสังคมก็เปรียบเสมือนบรรทัดฐานร่วมกันของชุมชนที่จะส่งเสริมสนับสนุนและเป็นการควบคุมกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน และทุนทางสังคมยังเป็นช่องทางการสื่อสารอย่างไม่น่าเป็นทางการร่วมกันของคนในชุมชน

1.2.2 แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของ James S. Coleman

James S. Coleman (1988) นักสังคมวิทยาของมหาวิทยาลัยชิคาโก ได้เขียนบทความเกี่ยวกับทุนทางสังคม ชื่อบทความ “Social capital in the creation of Human Capital” ได้ให้นิยามทุนทางสังคมว่าทุนทางสังคมเป็นเรื่องของโครงสร้างทางสังคมที่เอื้อให้บุคคลหรือผู้ที่เกี่ยวข้องมารวมมือกัน ทำกิจกรรมร่วมกัน

Coleman กล่าวว่า ทุนทางสังคมแตกต่างไปจากทุนอื่น ๆ ทุนทางสังคมเป็นโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่เกี่ยวข้อง เป็นเรื่องของช่องทางข้อมูลข่าวสาร ในบทความ “Social capital in the creation of Human Capital” Coleman ยกตัวอย่างว่า ตลาดค้าส่งเพชรในนิวยอร์ก เขาพบว่า ระบบของตลาดนี้อยู่ได้ไม่ใช่เพราะบริษัทประกัน แต่อยู่ได้เพราะระบบความไว้วางใจ (trustful system) ซึ่งระบบดังกล่าวประกอบด้วย ความสัมพันธ์ใกล้ชิดที่เหนียวแน่น (close ties)

ความเป็นครอบครัว ความเป็นชุมชนและความเกี่ยวข้อใกล้เคียงกันในศาสนาหรือความเชื่อเดียวกัน (religions affiliation) และจากการศึกษาก็พบว่า บุคคลที่อยู่ในแวดวงการค้าเพชรนี้ที่มีที่อยู่อาศัยในละแวกบ้านเดียวกันและดำเนินธุรกิจระบบเดียวกัน Coleman กล่าวว่า หากวงการค้าเพชรไม่มีระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่เหนียวแน่น วงการนี้ก็จำเป็นต้องใช้ระบบการประกันในตลาดสินค้าของเขา Coleman เห็นว่าหากบุคคลมีจุดร่วมที่เหมือนกัน เช่น มาจากสถาบันการศึกษาเดียวกัน มีความเชื่อในศาสนาเดียวกัน เป็นกลุ่มชุมชนเดียวกัน สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยในการสร้าง“ความสัมพันธ์”

Coleman ยังได้ยกตัวอย่างอีกว่า ในตลาด Kahn El Khalili ในเมือง Cairo หากลูกค้ามาซื้อของในร้านแล้วร้านนั้นไม่มีสินค้าดังกล่าว คนขายก็จะไปนำสินค้าจากร้านอื่นมาให้ เนื่องจากชุมชนตลาดแห่งนี้เป็นชุมชนเครือญาติและมีความเป็นเพื่อนสูง

Coleman กล่าวว่า หน้าที่หลักของทุนทางสังคม คือ การสร้างค่านิยมในสังคม ซึ่งเป็นค่านิยมของสังคมที่เปรียบเสมือนเป็นทรัพยากรที่มนุษย์สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ เช่น ทุนทางสังคมเป็นฐานในการสร้างกระแสความตื่นตัวของสังคมสร้างความเคลื่อนไหวทางสังคมได้

ในบทความของ Coleman ได้แบ่งประเภททุนทางสังคมมี 3 ประเภท ได้แก่

1) พันธะที่ต้องทำ ความคาดหวัง และความไว้วางใจ

Coleman ได้ยกตัวอย่างความสัมพันธ์ในประเภทนี้ เช่น กรณี A ได้ทำบางสิ่งบางอย่างให้กับ B และหวังผลตอบแทนในอนาคต จึงทำให้ B เกิดพันธะหน้าที่ที่ต้องกระทำตามความคาดหวังของ A B ก็จะต้องทำพันธะหน้าที่นั้นในอนาคต กรณีนี้ Coleman ได้ยกตัวอย่างของตลาด El Khalili ใน Cairo ถือเป็นความสัมพันธ์รูปแบบนี้ เป็นโครงสร้างที่แต่ละบุคคลมีความรู้สึกพอเพียงและมีความสัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องไว้วางใจกันและกัน

Coleman กล่าวว่า รูปแบบของทุนทางสังคมประเภทนี้ขึ้นอยู่กับ 2 องค์ประกอบ คือ (1) ความไว้วางใจในสภาพแวดล้อมเดียวกันและ (2) มีพันธะหน้าที่ผูกพันกัน เกี่ยวข้องกันที่ต้องร่วมมือกัน

2) ช่องทางข้อมูลข่าวสาร

Coleman กล่าวว่า ทุนทางสังคมเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดช่องทางของข้อมูลข่าวสาร ซึ่งเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมประเภทหนึ่ง เนื่องจากการรับข้อมูลข่าวสารของบางคนไม่ได้รับข้อมูลข่าวสารโดยตรง แต่จะรับจากเพื่อนฝูง เพื่อนร่วมงาน

3) บรรทัดฐานและการควบคุมทางสังคม

การมีบรรทัดฐานร่วมกันในสังคม ถือเป็นการสร้างพลังทางสังคม ซึ่งคือทุนทางสังคม ประเภทหนึ่ง บรรทัดฐานได้รับแรงเสริมจากสังคม เช่น ความเชื่อศรัทธา รางวัลและความสนใจต่าง ๆ ที่ทำขึ้นเพื่อครอบครัวยุคชาติ เพื่อผลประโยชน์ส่วนรวมในสังคมที่มีบรรทัดฐานร่วมกันก็จะเป็นการควบคุมทางสังคมให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่น สังคมที่มีบรรทัดฐานทางสังคมร่วมกันสูง ผู้คนสามารถออกมาเดินนอกบ้านยามค่ำคืนได้อย่างปลอดภัย ผู้สูงอายุสามารถอยู่ในบ้านของตนเองอย่างปลอดภัย

Coleman ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ทุนทางสังคมไม่เหมือนทุนทรัพยากรมนุษย์หรือทุนทางกายภาพ เนื่องจากทุนพวกนั้นเป็นทุนส่วนบุคคล แต่ทุนทางสังคมจะต้องเป็นเรื่องเกี่ยวกับส่วนรวมของชุมชนเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทุกคนในชุมชน ไม่ใช่เป็นเรื่องของบุคคลใดบุคคลหนึ่งโดยเฉพาะ

Coleman ยังได้ตั้งข้อสังเกตว่า กลุ่มองค์กรบางแห่งไม่ได้ยึดมั่นเพียงการสนับสนุนด้านการเงินเท่านั้นแต่อยู่ได้อย่างมั่นคงด้วยระบบความเชื่อศรัทธา

Coleman ได้สรุปว่า ทุนทางสังคมถูกสร้างขึ้นจากการกระทำของมนุษย์และระบบความสัมพันธ์ของมนุษย์ มันเป็นเรื่องที่ยากจะวัดได้ เนื่องจากเป็นสิ่งที่ยากจะจับต้องได้

จากการศึกษาแนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของ Coleman สามารถสรุปสาระสำคัญได้ดังนี้

1) Coleman ให้คำนิยาม “ทุนทางสังคม” ว่า เป็นเรื่องของโครงสร้างทางสังคมเป็นโครงสร้างทางความสัมพันธ์ที่เอื้อให้บุคคลหรือผู้ที่เกี่ยวข้องมารวมมือกันทำกิจกรรมร่วมกัน ทั้งยังเป็นช่องทางการสื่อสารข้อมูลข่าวสาร และเป็นเรื่องของระบบความไว้วางใจบนฐานความสัมพันธ์ที่เหนียวแน่น ได้แก่ ความเป็นครอบครัว ความเป็นชุมชนเดียวกัน และการมีความเชื่อร่วมกัน

2) Coleman ได้แบ่งทุนทางสังคม เป็น 3 ประเภท คือ

2.1) พันธะที่ต้องทำ ความคาดหวัง ความไว้วางใจ

2.2) ช่องทางข้อมูลข่าวสาร

2.3) บรรทัดฐานและการควบคุมทางสังคม

3) หน้าที่หลักของทุนทางสังคม คือ การสร้างค่านิยมในสังคม ซึ่งเป็นค่านิยมที่นำไปใช้ประโยชน์ร่วมกันในสังคม

4) ทูททางสังคมถูกสร้างขึ้นจากการกระทำของมนุษย์และระบบความสัมพันธ์ของมนุษย์

5) ความแตกต่างระหว่างทูททางสังคมกับทูทประเภทอื่น ๆ คือ ทูททางสังคมไม่ใช่ทูทส่วนบุคคล แต่เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับส่วนรวมของชุมชน ไม่ใช่เป็นเรื่องของบุคคลใดบุคคลหนึ่งเฉพาะ

6) Coleman ให้ความสำคัญว่า หากบุคคลมาจากจุดร่วมที่เหมือนกัน เช่น กลุ่มชุมชนเดียวกัน สถาบันการศึกษาเดียวกัน ความเชื่อทางศาสนาเดียวกัน สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยในการสร้าง “ความสัมพันธ์ที่ยึดเหนี่ยวร่วมกัน”

1.2.3 แนวคิดทูททางสังคมในมุมมองของ The World Bank

The World Bank หรือธนาคารโลกเป็นองค์กรระหว่างประเทศ (The World Bank, 1998) มีส่วนในการสนับสนุนโครงการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับทูททางสังคม เช่น ประเทศไทยได้รับการสนับสนุนภายใต้โครงการเพื่อการลงทุนทางสังคม Social Investment Fund (SIF)

ธนาคารโลกได้ให้คำนิยาม “ทูททางสังคม” ว่า หมายถึง สถาบัน (institutions) ความสัมพันธ์ (relationships) และบรรทัดฐาน (norms) ซึ่งมีลักษณะทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพในการปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ทูททางสังคมจะก่อให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน ทูททางสังคมไม่ใช่แค่ส่วนหนึ่งของสถาบัน แต่เป็นการที่เชื่อมสถาบันต่าง ๆ เข้าด้วยกัน

ธนาคารโลกยังมีมุมมองเรื่องทูททางสังคมออกเป็น 2 ระดับ คือ มุมแคบและมุมกว้าง โดยในมุมแคบจะมองทูททางสังคมในลักษณะของความสัมพันธ์ในแนวราบ และมองในเชิงบวกเท่านั้น ในขณะที่มุมกว้าง จะมองความสัมพันธ์ทั้งในแนวราบและตั้ง รวมทั้งในเชิงบวกและลบ โดยลักษณะทูททางสังคมสามารถปรากฏเป็นลักษณะหรือคุณสมบัติประจำที่จะอยู่ในความสัมพันธ์ร่วมมือ

นอกจากนี้ การศึกษาของธนาคารโลก ได้กล่าวถึงประโยชน์ของทูททางสังคม ที่มีผลต่อการพัฒนาว่า

1) เป็นการใช้ทรัพยากรน้อยลง และป้องกันการฉ้อโกงในการทำธุรกรรมต่าง ๆ จากความไว้วางใจกัน

2) การลดความจำเป็นของธุรกิจในการตรวจสอบตัวแทนและพนักงานของตนทำให้สามารถดำเนินกิจกรรมอื่น ๆ ที่สร้างสรรค์ได้มากขึ้น

- 3) ความไว้วางใจกันจะสามารถทดแทนการกำหนดสิทธิในทรัพย์สินอย่างเป็นทางการได้ความเชื่อมั่นในนโยบายของรัฐจะช่วยสร้างบรรยากาศที่ดีในการลงทุน
- 4) ความไว้วางใจกันในระดับสูงจะช่วยส่งเสริมให้เกิดการลงทุนในทุนมนุษย์
- 5) ความไว้วางใจกันและการมีส่วนร่วมของประชาชนช่วยส่งเสริมให้หน่วยงานรัฐทำงานได้ดีขึ้น โดยเฉพาะภาคการศึกษา
- 6) ชุมชนและความร่วมมือกันในชุมชน จะช่วยลดการใช้สมบัติสาธารณะอย่างสิ้นเปลืองหรือไม่บำรุงรักษา
- 7) ความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างบุคคลจะช่วยเพิ่มการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารและการสร้างนวัตกรรม
- 8) ทูทางสังคมจะเป็นเสมือนการประกันภัยอย่างไม่เป็นทางการและช่วยลดความเสี่ยงโดยการแบกรับความเสี่ยงร่วมกันจะช่วยสร้างกลไกรองรับทางสังคม ซึ่งจะทำให้ชุมชนสามารถลงทุนในกิจการที่มีความเสี่ยงแต่มีผลตอบแทนสูงได้

สำหรับหน้าที่ของทูทางสังคม แนวคิดจากการศึกษาของธนาคารโลก เห็นว่าทูทางสังคมเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวสถาบันต่าง ๆ ในสังคมร่วมกัน และส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน

จากการศึกษาแนวคิดทูทางสังคมของธนาคารโลก ธนาคารโลกให้ความสำคัญกับสถาบันทางสังคมในด้านการมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันระหว่างสถาบันต่าง ๆ ในสังคม เพื่อให้เกิดพลังในการพัฒนาสิ่งต่างๆให้ดีขึ้น

จากการศึกษาทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทูทางสังคมในมุมมองของนักคิดตะวันตกจาก 3 แหล่งข้อมูลคือของ Robert D. Putnam, Jame S. Coleman และ The World Bank สามารถสรุปสาระร่วมที่สำคัญที่เป็นองค์ประกอบของทูทางสังคมได้ว่า ทูทางสังคมเป็นระบบความสัมพันธ์ทางสังคมบนพื้นฐานขององค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการ คือ

- 1) ความไว้วางใจ (Trust)
 - 1.1) ความไว้วางใจ
 - 1.2) การช่วยเหลือกัน/ความร่วมมือร่วมใจ
 - 1.3) ความเอื้ออาทร

2) บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัย (Norms of Reciprocity)

2.1) กฎกติกาเพื่อสร้าง/ควบคุมการพึ่งพาอาศัยกัน

2.2) การถ่ายทอด/อบรม/สั่งสอน/สนับสนุนให้เกิดการพึ่งพาอาศัยกัน

2.3) สร้างความตระหนักในผลประโยชน์ร่วมกัน และความคาดหวังในการพึ่งพาอาศัย

กันทั้งในปัจจุบันและอนาคต

3) เครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม (Networks of Civic Engagement)

3.1) เครือข่ายทางสังคม

3.1.1) การรวมกลุ่ม/เครือข่ายเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ร่วมกัน

3.1.2) การติดต่อสื่อสารปฏิสัมพันธ์

3.1.3) ข้อมูลข่าวสาร/ความรู้/ช่องทางข้อมูลข่าวสาร

3.1.4) ประสบการณ์

3.1.5) ผลประโยชน์

3.1.6) ความกระตือรือร้นเพื่อส่วนรวม (ความรู้สึกเป็นพันธะหน้าที่ที่ต้องทำ)

3.2) ระบบความสัมพันธ์แนวราบ มีการติดต่อสัมพันธ์กันในลักษณะดังนี้

3.2.1) ไม่เป็นทางการ : ไม่ยึดกฎระเบียบ/อำนาจ

3.2.2) ไม่ยึดถือสถานภาพ/ตำแหน่งอย่างเคร่งครัด

3.2.3) โปร่งใส/เปิดเผย

1.3 แนวคิดทุนทางสังคมในบริบทของสังคมไทย

หากกล่าวถึง “ทุนทางสังคม” ที่แปลมาจากคำว่า “Social Capital” ก็อาจกล่าวได้ว่าเป็น “คำใหม่” ที่เริ่มมีขึ้นในสังคมไทย ช่วงหลังวิกฤตเศรษฐกิจในปี 2540 กล่าวคือ หลังจากเกิดภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในไทย รัฐบาลได้ตั้งสำนักงานกองทุนเพื่อสังคมโดยมีโครงการเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Fund) โดยการจัดตั้งกองทุนเพื่อแก้วิกฤตเศรษฐกิจและเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน สังคม สำนักงานกองทุนเพื่อสังคมจึงเป็นหน่วยงานแรกที่ใช้คำว่า “Social Capital” หรือ คำว่า “ทุนทางสังคม” เพื่อเป็นยุทธศาสตร์การพัฒนาโดยการใช้ทุนทางสังคมในการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน โดยมองมิติทุนทางสังคม เป็นทั้งทุนเดิมที่มีมาอย่างต่อเนื่องและเป็นการสร้างยุทธศาสตร์การพัฒนาที่เสริมสร้างทุนทางสังคมให้เพิ่มขึ้นเช่นกัน

ประกอบกับในปี 2545 รัฐบาลได้กำหนดให้ “ทุนทางสังคม” เป็น วาระแห่งชาติ โดยมอบให้สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เป็นหน่วยงานในการจัดทำยุทธศาสตร์การพัฒนากองทุนทางสังคมเพื่อส่งเสริมการพัฒนาประเทศอย่างเป็นทางการเป็นองค์รวม

จากการเริ่มต้นตามปรากฏการณ์ที่กล่าวมาทำให้มีนักคิด นักวิชาการไทย รวมทั้งผู้มีประสบการณ์ในแวดวงการพัฒนา ได้มีการนำแนวคิด “ทุนทางสังคม” มาถกแถลงขยายวงกว้างมากขึ้น ซึ่งนักคิดเหล่านี้มีทั้งการนำแนวคิด “ทุนทางสังคม” ของตะวันตก มาอธิบายขยายต่อรวมทั้งการกล่าวถึงทุนทางสังคมในบริบทของสังคมไทย หรือมุมมองแบบไทย ซึ่งผู้วิจัยได้ทำการศึกษาแนวคิดเหล่านี้จากเอกสารต่าง ๆ รวมทั้งรายงานการศึกษาวิจัยที่ได้มีการสัมภาษณ์นักคิด นักวิชาการเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม โดยผู้ศึกษาขอเสนอจากมุมมองของนักคิด นักวิชาการผู้มีประสบการณ์การพัฒนาของสังคมไทย และจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องดังนี้

- 1) แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม
- 2) แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
- 3) แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของเอนก นาคะบุตร
- 4) แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของอานันท์ กาญจนพันธุ์
- 5) แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของเสน่ห์ จามริก
- 6) แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของบัณฑิต อ่อนด้า
- 7) แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของครูชบ ยอดแก้ว

นอกจากนี้แล้ว ผู้วิจัยขอเสนอมุมมองของนักคิด นักวิชาการบางท่านเพิ่มเติมเพื่อให้เห็นภาพแนวคิดทุนทางสังคมในบริบทสังคมไทยเพิ่มขึ้น

1.3.1 แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม

สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (Social Investment Fund : SIF) จัดตั้งกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคมขึ้น ปี 2541 เป็นกองทุนเพื่อแก้ปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจและเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนและสังคม การจัดตั้งโครงการกองทุนดังกล่าว ทำให้สังคมได้หันกลับไปมองคุณค่าที่เราเคยมีอยู่ที่เป็นทุนเดิมแต่อาจถูกมองข้ามไป เป็นสิ่งที่มีอยู่ในตัวบุคคล เช่น ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเป็นชุมชน เป็นต้น และเป็นสิ่งที่ได้รับการ

ถ่ายทอดมาจากบรรพชน เช่น ภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อ และวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน รวมทั้งสิ่งที่เป็นศักยภาพในการพัฒนาของชุมชน เช่น ผู้นำ กลุ่ม องค์กรประชาชน เครือข่าย เป็นต้น

ทุนทางสังคมในบริบทสังคมไทย ภายใต้กรอบคิดของโครงการเพื่อการลงทุนทางสังคม เนื่องจากทุนทางสังคมที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย เป็นฐานชีวิตที่คนรุ่นก่อนสะสมไว้ให้เป็นพลังร้อยรัดจิตใจของคนในชุมชนให้เป็นหนึ่งเดียวกัน ทุนทางสังคม เหล่านี้มีอยู่หลากหลายในสังคมไทยซึ่งถือได้ว่าเป็นแหล่งที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคมได้ดังนี้

1) วัฒนธรรมชุมชน เป็นสิ่งซึ่งผูกพันแนบแน่นกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิด การมองโลก ความเชื่อ และจิตสำนึกที่สัมพันธ์กับบุคคลในระดับปัจเจกบุคคล ชนเผ่า และเชื้อชาติ ได้แก่ ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรม และประเพณีต่าง ๆ ในบางพื้นที่ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์มีส่วนในการช่วยรักษาทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ และแหล่งน้ำไว้ได้อย่างสมบูรณ์

2) กฎ จารีต ประเพณี อันเป็นลักษณะเฉพาะอย่างของท้องถิ่นที่หล่อหลอมมาจากประสบการณ์ของคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งเป็นสำนึกร่วมของคนในชุมชน ที่มุ่งสร้างระบบขึ้นมาเพื่อดูแลควบคุมชุมชนให้ดำเนินชีวิตไปตามระบบคุณค่าและระบบคิดของคนชุมชนนั้น ๆ เช่น กฎของการแบ่งปันน้ำ (ระบบเหมืองฝาย) การจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชาวไทลื้อ อำเภอป่าจืด จังหวัดน่าน ที่มีพิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำ สร้างกฎเกณฑ์การแบ่งปันน้ำ แบบสังคมเครือญาติ

3) ภูมิปัญญาท้องถิ่น และกระบวนการเรียนรู้ที่ชุมชนสั่งสมมา เช่น ภูมิปัญญาด้านการเกษตร การแพทย์พื้นบ้าน ศิลปหัตถกรรม และการดูแลทรัพยากรธรรมชาติ องค์กรเหล่านี้ กลั่นกรองจากประสบการณ์ที่ละเอียดลึกซึ้งที่แนบแน่นกับธรรมชาติอย่างแยกไม่ออก

4) ระบบกรรมสิทธิ์ และการจัดการทรัพยากรของชุมชน อันได้แก่ ทรัพยากรธรรมชาติ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ ที่ต้องปกป้อง บำรุงรักษา ทั้งแหล่งน้ำ ผืนดิน ผืนป่า แร่ธาตุ ที่เกี่ยวพันกับวิถีแห่งการดำรงชีวิตของชุมชนเกษตรกรรม ส่วนโบราณสถาน โบราณวัตถุ มีความหมายในด้านจิตใจที่สำคัญผูกพันในเชิงประวัติศาสตร์ของชนชาติมากกว่า ความหมายในเชิงธุรกิจ

5) ระบบความสัมพันธ์ ของคนในชุมชนที่มีลักษณะของครอบครัวเครือญาติ มีความเอื้ออาทร เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่

6) ทรัพยากรบุคคล ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ

6.1) ผู้นำชาวบ้าน พระ ผู้อาวุโส ผู้นำเกษตรกร ปราชญ์ชาวบ้าน เหล่านี้มีความสำคัญในกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้าน การเสริมสร้างภูมิปัญญาท้องถิ่น และการพึ่งตนเอง อันเป็นเงื่อนไขของความเข้มแข็งของชุมชน

6.2) กลุ่มองค์กรชุมชนที่ดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นกลุ่มที่รวมกันเป็น กลุ่มนักคิด กลุ่มอาชีพ กลุ่มศาสนา เพื่อทำกิจกรรมอันเกิดประโยชน์แก่ชุมชน เช่น กลุ่มแม่บ้านทอดผ้า กลุ่มเยาวชนต้านยาเสพติด กลุ่มหมอพื้นบ้าน คณะกรรมการรักษาป่าต้นน้ำ องค์กรชุมชนเหล่านี้เป็นกลุ่มในภาคประชาชนที่สามารถขยายเครือข่ายให้กว้างขวางและเข้มแข็งได้ต่อไป (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, 2541: 47)

จากการศึกษาทุนทางสังคมในมุมมองของสำนักงานกองทุนเพื่อสังคมจะเห็นได้ว่า คำว่าทุนทางสังคมมีความหมายครอบคลุมไปในหลาย ๆ บริบท เช่น ในเรื่องของวัฒนธรรม ได้แก่ เรื่องของภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อ กฎเกณฑ์ จารีต หรือเรื่องของความเป็นชุมชน ได้แก่ ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รวมทั้งเรื่องขององค์กรประชาชน เครือข่าย ผู้นำ เป็นต้น

1.3.2 แนวคิดทุนทางสังคมของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) (<http://www.nesdb.go.th>, 2547) ได้กำหนดวาระแห่งชาติ 4 เรื่อง คือ การพัฒนาขีดความสามารถในการแข่งขันของประเทศ การแก้ปัญหาความยากจน การพัฒนาที่ยั่งยืน และทุนทางสังคม ซึ่งมีความเชื่อมโยงสนับสนุนกันและกัน เพื่อพัฒนาสมรรถนะของประเทศและยกระดับคุณภาพชีวิตโดยถ้วนหน้า โดยเฉพาะเรื่องทุนทางสังคม เป็นที่ตระหนักดีว่าประเทศไทยมีทุนทางสังคมที่หลากหลาย โดยสะท้อนให้เห็นชัดเจนในช่วงที่เกิดวิกฤตเศรษฐกิจว่ามีส่วนช่วยค้ำกันคนไทยอย่างเหมาะสม จะช่วยขับเคลื่อนการพัฒนาประเทศให้ก้าวเข้าสู่สังคมเศรษฐกิจฐานความรู้ได้อย่างรู้เท่าทันและนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนได้ โดยที่สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้จัดทำยุทธศาสตร์เพื่อพัฒนาทุนทางสังคม โดยระดมความคิดจากผู้เชี่ยวชาญ นักวิชาการ เพื่อประมวลองค์ความรู้เกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคม และจากผลการระดมความคิดดังกล่าว ได้มีผลสรุปเกี่ยวกับกรอบแนวคิดทุนทางสังคมในบริบทสังคมไทย ดังมีรายละเอียดดังนี้

ทุนทางสังคม หมายถึง การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ เพื่อก่อให้เกิดผลรวมของสิ่งดีงามต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคม ทั้งในส่วนของที่ได้จากการสั่งสมและต่อยอด รวมถึงการรวมตัวของคนที่มีความรู้ คุณภาพเพื่อสร้างประโยชน์ต่อส่วนรวม บนพื้นฐานของการไว้เนื้อเชื่อใจ สายใยแห่งความผูกพัน และวัฒนธรรมที่ดีงาม และองค์ประกอบ 3 ด้านที่ทำให้เกิดทุนทางสังคมได้แก่

1) ทุนมนุษย์ หมายถึง คนที่มีคุณภาพ เป็นคนเก่ง คนดี คนเสียสละ มีความรู้ สติปัญญา และทักษะ มีคุณธรรม มีวินัย และความรับผิดชอบ มีทัศนคติที่ดีในการทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการรวมกลุ่มและสร้างเครือข่ายเพื่อทำประโยชน์ให้ส่วนรวม เป็นผู้นำให้กับสังคม

2) ทุนทางสถาบัน ได้แก่ สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา ศาสนา การเมือง รวมทั้งองค์กรที่ตั้งขึ้นมา เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรชุมชน สมาคมวิชาชีพ

3) ทุนทางปัญญาและวัฒนธรรม หมายถึง ความเอื้ออาทร ความมีน้ำใจ เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ไว้เนื้อเชื่อใจต่อกัน การมีคุณธรรม และจิตสำนึกสาธารณะ

องค์ประกอบ 3 ประการนี้ ถือเป็นเงื่อนไขสำคัญที่เอื้อให้คนในชุมชนสามารถสร้างระบบความสัมพันธ์ที่ถือเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ เช่น ความไว้เนื้อเชื่อใจซึ่งกันและกัน (social trust) การพึ่งพาอาศัยและร่วมมือกัน ความกระตือรือร้นที่จะมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะความสนใจในประเด็นปัญหาสังคม เป็นต้น

สำหรับกรอบแนวคิดหลักของการจัดทำยุทธศาสตร์การพัฒนาทุนทางสังคมได้ให้ความสำคัญกับ 3 เรื่อง คือ

1) ความเชื่อมโยงกับการพัฒนาด้านอื่น ทั้งในเรื่องของการพัฒนาขีดความสามารถในการแข่งขัน การแก้ปัญหาความยากจน การพัฒนาที่ยั่งยืน และธรรมาภิบาล

2) การพัฒนาอย่างครบวงจรทั้งรักษา พื้นฟู และต่อยอดทุนทางสังคมที่ดีและลดค่านิยมหรือพฤติกรรมที่พึงประสงค์

3) ความหลากหลาย โดยคำนึงถึงความสอดคล้องกับแต่ละพื้นที่ กลุ่มเป้าหมาย และสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคม มีจุดเน้นการพัฒนาทุนทางสังคมแต่ละประเภท ดังนี้

- ทุนมนุษย์ เน้นการเสริมสร้างทักษะในด้านการคิดวิเคราะห์อย่างมีเหตุผล การเพิ่มทักษะการทำงานและการดำรงชีวิต การสนับสนุนการรวมกลุ่มและสร้างเครือข่าย

- ทุนทางสถาบัน เน้นการสร้างตระหนักรู้ถึงความสำคัญของทุนทางสถาบันและการรวมกลุ่ม และใช้สถาบันเป็น entry point ในการพัฒนาทุนทางสังคม

- ทูทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรม เน้นการเลือกสรรภูมิปัญญาและวัฒนธรรมที่ดี มีการต่อยอดเพื่อเพิ่มมูลค่าสินค้าและบริการ และคุณภาพชีวิต

1.3.3 แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของ เอนก นาคะบุตร

เอนก นาคะบุตร (2545 : 16 – 20) ได้กล่าวถึง ทุนทางสังคมในบริบทของสังคมไทยว่าประเทศไทยมีทุนทางสังคมอยู่แล้ว และก็ไม่ได้หายไปไหน โดยกล่าวว่าทุนทางสังคม มี 5 รูปแบบ ได้แก่

ทุนในรูปแบบแรก คือ จิตวิญญาณระบบคุณค่าสำนึกท้องถิ่นความภาคภูมิใจที่มีต่อถิ่นฐานบ้านเกิด รวมเรียกว่า Spirit Capital สิ่งนี้ในสังคมไทยมีมาตลอดในความรู้สึกของคน รักบ้านรักเมือง และพร้อมที่จะลุกขึ้นมา เสียสละ ช่วยกันทำบ้านเมืองที่เขารัก เขาผูกพันเป็นที่เกิด เป็นถิ่นที่อยู่ของบรรพบุรุษ และเป็นความหวังของลูกหลานที่จะดูแลสืบต่อ Spirit เหล่านี้เป็นสิ่งที่สังคมไทยมีปรากฏอยู่อย่างชัดเจน ทั้งที่เป็นเรื่องคุณค่า พิธีกรรม ความภาคภูมิใจ ที่อยู่ในจิตใจของผู้คนในแต่ละเมือง

ทุนรูปแบบที่สอง คือ ทุนทางภูมิปัญญา กล่าวคือ ในช่วงวิกฤตเศรษฐกิจแม้ว่าประเทศจะสูญเสียเงินทองและมีหนี้สินเพิ่มขึ้นประชาชนตกงาน แต่เราก็จะพบว่าสิ่งที่มีอยู่ในท้องถิ่นต่าง ๆ ที่สามารถนำเอากลับมาใช้ใหม่ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงชี้ทิศทางที่จะกลับมาใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งได้ปรับตัวเป็นมรดกตกทอดมากับแผ่นดิน โดยหันกลับมาหา “ระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง” ทั้งในด้านการใช้ชีวิต การประกอบอาชีพ การจัดการทรัพยากร การจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ ชุมชนกับชุมชนอื่นข้างเคียง

ทุนรูปแบบที่สาม คือ ทรัพยากรมนุษย์/ทรัพยากรบุคคล เป็นทุนที่มีอยู่ในตัวมนุษย์ ความรักเพื่อน ความรักศักดิ์ศรีของคนไทย เราพบว่าผู้นำทางความคิดทั้งในชนบทและเมือง ทั้งที่เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ ผู้นำอาวุโส ผู้นำทางการเกษตร ผู้นำสตรี เยาวชน เหล่านี้เป็นสินทรัพย์ที่ไม่มีวันหมดสิ้น ซึ่งเป็นบุคคลที่มีความสามารถระดับหนึ่ง และมีความพร้อมที่จะปรับตัวเข้าสู่ความร่วมมือระหว่างองค์กร เครือข่ายกับเครือข่าย เช่น มีอาสาสมัครเข้ามาทำงานช่วยเหลือ แบ่งปัน ขยายเครือข่าย ขยายบทเรียน ทรัพยากรบุคคลเหล่านี้มีอยู่หลากหลายมากมาย และเป็นผู้นำทั้ง 3 รุ่น ได้แก่ ผู้นำอาวุโส ผู้นำรุ่นกลางที่มีการศึกษา เคยผ่านการ

ทำงานในภาคเมือง และกลับบ้าน และผู้นำรุ่นใหม่ ที่ผ่านระบบโรงงาน ผ่านความทันสมัยในภาคเมือง คน 3 รุ่น กำลังทำงานร่วมกันอยู่ในสังคมฐานล่าง

ยิ่งกว่านั้นเราก็มีทรัพยากรบุคคลที่อยู่ในภาคประชาสังคม ซึ่งหมายถึง ชนชั้นกลางที่ได้รับการศึกษาสมัยใหม่ อยู่ในภาคราชการ ภาคธุรกิจ ภาคองค์กรพัฒนาเอกชน ภาคสื่อมวลชน คนเหล่านี้เป็นรอยเชื่อมเป็นผู้เชื่อมต่อความสลับซับซ้อนของเมืองหลวง และของโลกกับท้องถิ่น คนเหล่านี้เป็นผู้เชื่อมวัฒนธรรมทั้งสองเข้าด้วยกัน

ทุนในรูปแบบที่สี่ ที่ท้องถิ่นไทย และภาคประชาสังคมนำกลับมาใช้อย่างเต็มที่ และสามารถพุงตัวอยู่ได้ในสถานการณ์ที่ปั่นป่วน ก็คือ “ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ” แม้จะมีความเสื่อมโทรมและวิกฤตในตัวเองอยู่ไม่น้อย ดังจะพบว่ามีสภาพป่าและพื้นที่ป่าเสื่อมโทรมและลดน้อยลง ภาวะแห้งแล้ง และน้ำท่วมปรากฏอยู่ในทุกจังหวัด

อย่างไรก็ดีขณะนี้ทรัพยากรจำนวนหนึ่งได้ถูกนำกลับมาเป็นปัจจัยสำคัญในการฟื้นฟูการอนุรักษ์ และยังใช้ประโยชน์ทางทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นทุนทางสังคมในการสร้างฐานอาชีพฐานเศรษฐกิจ ฐานการมีชีวิตอยู่รอดของชุมชน โดยเฉพาะในชุมชนชนบทในช่วงหลังวิกฤตเศรษฐกิจพอสสมควร

ทุนในรูปแบบสุดท้าย ในทุกสังคมชนบทจะมีการจัดการกองทุนสาธารณะของชุมชนที่เรียกว่า Social Fund อยู่ตลอดมา ไม่ว่าจะเป็นกองทุนฌาปนกิจ ธนาคารข้าว กลุ่มออมทรัพย์ ธนาคารควาย เป็นต้น การจัดการทุนทางเศรษฐกิจที่เป็นทั้งปัจจัยการผลิต และปัจจัยการดำรงชีวิตนี้มีอยู่ในทุกชุมชน ในทุกศาสนา กองทุนชะกาดของพี่น้องชาวมุสลิม ก็ชี้ให้เห็นถึงการระดมทุนเพื่อการดูแลผู้ยากลำบากที่คนมุสลิมได้มีการแบ่งปันโดยใช้หลักคำสอนของศาสนา ซึ่งทั้งหมดนี้รวมกันเรียกว่า “ทุนทางสังคม” ที่เป็นมรดกตกทอดอยู่ในสังคมไทย

สำหรับปัจจัยที่ส่งผลต่อทุนทางสังคม เอนก นาคะบุตร กล่าวว่า คือการรวมกลุ่มและความร่วมมืออย่างต่อเนื่องของชุมชน และมีความเชื่อร่วมกัน เช่น ศาสนา ความเชื่อของท้องถิ่น ประเพณี ที่นำไปสู่การทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน รวมทั้งสถาบันทางสังคม เช่น วัด โบสถ์ การมีวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ร่วมกัน การติดต่อสื่อสารกันในชุมชน เหล่านี้มีผลทำให้เกิดทุนทางสังคม

จากการศึกษาทุนทางสังคมในมุมมองของ เอนก นาคะบุตร สรุปได้ว่าการกล่าวถึงทุนทางสังคมใน 5 รูปแบบ คือ

- 1) ทุนทางจิตวิญญาณ เป็นสำนึกท้องถิ่นมีความภาคภูมิใจต่อถิ่นฐานบ้านเกิด
- 2) ทุนทางภูมิปัญญา
- 3) ทุนทรัพยากรมนุษย์/ทรัพยากรบุคคล ทั้งผู้นำทางจิตวิญญาณ ผู้นำอาวุโส ผู้นำทางการเกษตร ผู้นำสตรี ฯลฯ
- 4) ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ
- 5) กองทุนต่าง ๆ ในชุมชน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กองทุนฌาปนกิจ ฯลฯ

1.3.4 แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของอานันท์ กาญจนพันธุ์

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (อ้างถึงใน Pomrawee Seelaungsawat, 2002 : 71 – 75) ได้ให้คำนิยามของคำว่า “ทุนทางสังคม” ว่า ทุนทางสังคมคือ ระบบความรู้ วิธีคิด คุณธรรมในการดำรงชีพ บรรทัดฐานและองค์การทางสังคมต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่แก้ไขความขัดแย้งในชุมชน และเอื้อให้ชุมชนปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงได้ เช่น การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การเป็นชุมชน สิทธิในการอยู่ร่วมกัน การทำบุญ เป็นต้น

และกล่าวถึงบทบาทหน้าที่ของทุนทางสังคมว่า ทุนทางสังคมมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาสังคม เนื่องจากเป็นการเปิดโอกาสให้กับสังคมที่เสียเปรียบมีทางเลือกที่หลากหลาย เช่น มีระบบสวัสดิการสังคม สิทธิมนุษยชนและทางเลือกการพัฒนาต่าง ๆ อานันท์ กาญจนพันธุ์ เชื่อว่า สังคมไม่สามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้ระบบอุปถัมภ์หรือการสั่งการจากรัฐหรือส่วนกลาง

สำหรับปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดทุนทางสังคม อานันท์ กาญจนพันธุ์ เชื่อว่า ทุนทางสังคมเกิดจากระบบค่านิยมที่เอื้อให้มนุษย์มีผลประโยชน์ร่วมกัน

อานันท์ กาญจนพันธุ์ ยังได้กล่าวถึงทุนทางสังคมไทยว่าอยู่ภายใต้หลักการที่สำคัญ 2 ประการ คือ หลักการตอบแทนกัน (reciprocity) และ หลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communality) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1) หลักการตอบแทนกัน (reciprocity) ถือเป็นหลักการสร้างพันธะทางสังคมในการตอบแทนกัน เป็นกลไกสร้างความร่วมมือ เพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ ยกตัวอย่างเช่น การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบลงแขก การผลิตกันช่วยกันสร้างบ้านให้สมาชิกในชุมชน รวมถึงการระดมแรงงานเพื่อกิจกรรมส่วนรวมของชุมชนเป็นหลักการที่เน้นความเท่าเทียม เป็นบรรทัดฐานที่ถูกผลิตซ้ำเรื่อยมาจนกลายเป็นสถาบันสำคัญในชุมชน ถือเป็นการสร้างหลักประกันความมั่นคงอีกทางหนึ่งของชีวิต

2) หลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communality) ถือเป็นทุนทางสังคมอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งจะหมายถึงการใช้พื้นที่ส่วนรวมของชุมชนในด้านต่าง ๆ กล่าวคือ นอกจากจะเปิดโอกาสให้คนในชุมชนมาใช้ประโยชน์ร่วมกันได้แล้วยังแฝงนัยของการจัดการร่วมกันของชุมชนโดยกำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นมาเพื่อควบคุมการใช้พื้นที่อันถือเป็นของสมาชิกในชุมชน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2541 : 4 – 6)

สรุปได้ว่า ทุนทางสังคมของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ คือ

- 1) ระบบความรู้ วิธีคิด
- 2) คุณธรรมในการดำรงชีพ
- 3) บรรทัดฐาน
- 4) องค์การทางสังคม

โดยอยู่ภายใต้หลักการสำคัญ 2 ประการ คือ

- 1) หลักการตอบแทนกัน (reciprocity)
- 2) หลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communality)

1.3.5 แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของเสนห์ จามริก

แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของ เสนห์ จามริก จากการศึกษาโดยการสัมภาษณ์ของ Pomrawee Seeluangsawat (2002 : 60 – 62) เสนห์ จามริก ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า “ทุนทางสังคม” คือ วัฒนธรรม ภูมิปัญญา จารีตประเพณี ความสัมพันธ์ และทรัพยากรของสังคมที่สมาชิกในชุมชนนั้น ๆ สามารถใช้เพื่อต่อรองกับบุคคลภายนอกชุมชนได้ เช่น ทุนทางสังคมอาจเป็นเครื่องมือของประเทศกำลังพัฒนาในการดำรงอยู่ในกระแสโลกาภิวัตน์ เป็นต้น

สำหรับบทบาทหน้าที่ของทุนทางสังคม เสนห์ จามริก เห็นว่า แนวคิดทุนทางสังคมเกิดขึ้นเพื่อเป็นเครื่องมือสำคัญในการเจรจาต่อรอง เช่น คนไทยภูเขา เขาจะพูด เกี่ยวกับ “ประวัติศาสตร์การดำรงอยู่ที่ยาวนาน” ของเขาเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นและวัฒนธรรม เหมือนกับเป็นทุนทาง

สังคมของพวกเขา และเราควรจะมีมอง “ทุนทางสังคม” เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเปิดพื้นที่ทางสังคมให้กับคนชายขอบเหล่านี้

ในความคิดเห็นของ เสน่ห์ จามริก เห็นว่า ทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่อธิบายเกี่ยวกับศาสนา ความเป็นชุมชน และกลุ่มวัฒนธรรมต่าง ๆ รวมทั้งความร่วมมือกัน มีความสนใจร่วมกัน เช่น กลุ่มความร่วมมือด้านสิ่งแวดล้อม กลุ่มความร่วมมือทางด้านการเมือง และยิ่งกว่านั้นทุนทางสังคมยังเป็นการผสมผสานความรู้เดิมและความรู้ใหม่ไว้ด้วยกัน โดยที่ภูมิปัญญาท้องถิ่นจะไม่ถูกทำลายโดยการพัฒนาตามแนวสมัยใหม่หรือความเป็นเหตุผลทางวิทยาศาสตร์

จากแนวคิดทุนทางสังคมของ เสน่ห์ จามริก สรุปได้ว่า ทุนทางสังคม คือ

- 1) วัฒนธรรม ภูมิปัญญา จารีตประเพณี
- 2) ความสัมพันธ์ ความร่วมมือ ความสนใจร่วมกัน
- 3) ทักษะการของสังคม
- 4) การผสมผสานความรู้เดิมกับความรู้ใหม่

1.3.6 แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของบัณฑิต อ่อนดำ

แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของ บัณฑิต อ่อนดำ จากการศึกษาโดยการสัมภาษณ์ของ Pomrawee Seeluangsawat (2002 : 62 – 64) บัณฑิต อ่อนดำ กล่าวไว้ว่าทุนทางสังคม ไม่ใช่เรื่องใหม่ แต่ก่อนเราได้เรียกว่า ทุนทางสังคม เราอาจเรียกว่า ปัจจัยที่ทำให้ชุมชนพึ่งตนเองได้ และได้ให้ความหมายของทุนทางสังคมว่า ทุนทางสังคมคือ ทุนทางวัฒนธรรม คือ เป็นวัฒนธรรมที่สามารถเอื้อให้มนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข เช่น ศิลธรรม จริยธรรม ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ สำนึกส่วนรวม และความเป็นชุมชน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ บัณฑิต อ่อนดำ เห็นว่า มันมีอยู่ในชุมชนอยู่แล้ว และบางส่วนก็สามารถสร้างให้เกิดขึ้นได้โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชน

สำหรับบทบาทและหน้าที่ของทุนทางสังคม บัณฑิต อ่อนดำ เห็นว่า ทุนทางสังคม เป็นกลุ่มคนที่รวมตัวกันเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ร่วมกัน เช่น กลุ่มคนในหมู่บ้านรวมตัวกันเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจน และทุนทางสังคมจะต้องมีแนวทางที่นำไปสู่ความสงบ การพึ่งตนเองได้ของชุมชน/สังคม เป็นสังคมที่มีความเสมอภาค มีวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่นและบรรทัดฐาน และทุนทางสังคมเป็นการเปิดโอกาสนำไปสู่สังคมที่มีศีลธรรม จริยธรรม และศาสนาที่มีความเป็นเหตุเป็นผลทางวิทยาศาสตร์

ส่วนปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อทุนทางสังคม คือ สถาบันทางสังคม เช่น ครอบครัว วัด โรงเรียน รวมทั้งระบบการเมืองที่เอื้อให้เกิดบรรยากาศความเป็นประชาธิปไตย และจิตสำนึกความเป็นชุมชน กระแสสังคมเช่น แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงที่สร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน รวมถึงกลยุทธ์การพัฒนาที่ให้คนมารวมกลุ่มกันสร้างวิสัยทัศน์ร่วมกัน แสดงความคิดเห็นและแก้ไขปัญหาาร่วมกัน ประชาชนตื่นตัวในการเรียนรู้และแก้ไขปัญหาาร่วมกัน

สำหรับแนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของบัตนอร์ อ่อนคำ สรุปได้ว่า ทุนทางสังคมคือ ทุนทางวัฒนธรรม คือ วัฒนธรรมที่เอื้อให้มนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข เช่น ศีลธรรม จริยธรรม ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ สำนึกส่วนรวม ความเป็นชุมชน และทุนทางสังคมยังเกิดขึ้นได้เรื่อย ๆ โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชน

1.3.7 แนวคิดทุนทางสังคมของครูชบ ยอดแก้ว

แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของ ครูชบ ยอดแก้ว จากการศึกษาโดยการสัมภาษณ์ของ Pornrawee Seeluangsawat (2002 : 65 – 67) ครูชบ เป็นผู้นำเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์ที่ภาคใต้ เป็นกลุ่มออมทรัพย์ที่มีการดำเนินงานและผลการดำเนินงานที่เรียกได้ว่าประสบความสำเร็จแห่งหนึ่งซึ่งส่งผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน ครูชบได้ให้คำนิยามของคำว่า “ทุนทางสังคม” หมายถึง ทุนทางวัฒนธรรม ทุนทางจิตใจ สำหรับสังคมไทยแล้ว ศาสนา พ่อแม่ ญาติ พี่น้อง และสิ่งต่าง ๆ ที่เอื้อให้เกิดภูมิปัญญาในการคิดการทำกิจกรรม และการดำรงชีวิตล้วนเป็นทุนทางสังคมทั้งสิ้น

ครูชบ กล่าวว่า “ในวัฒนธรรมไทยเรา เวลาเรามีปัญหา เราจะนึกถึงญาติพี่น้องเราและเพื่อน เพราะในสังคมไทยเรามีความเชื่อว่า ญาติพี่น้องและเพื่อนคือกลุ่มบุคคลที่คอยช่วยเหลือและส่งเสริมชีวิตของเรา”

ครูชบ ยังมีความเห็นว่า การที่คนฆ่าตัวตายมากขึ้นในทุกวันนี้ ก็เพราะการขาดทุนทางสังคม คือ ขาดวัฒนธรรมในการเกื้อหนุนกัน ทุนทางสังคมไทยก็คือ ความสัมพันธ์กัน ความเป็นเพื่อนกัน ในความคิดของครูชบ มองว่า “ความสัมพันธ์” เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด หลักศาสนาสอนว่า มนุษย์ ประกอบด้วยองค์ประกอบ 2 ส่วน คือ กาย และจิต ดังนั้นเราจำเป็นต้องสร้างความสมดุลให้เกิดความสุขทั้งกายและจิต ถ้าเราสนใจแต่กายแต่ภายนอก การพัฒนาด้านจิตก็ล้มเหลว สังคมก็จะถูกทำลายในที่สุด

สำหรับบทบาทหน้าที่ของทุนทางสังคม ครูซบเห็นว่า เป็นเรื่องเกี่ยวกับความสัมพันธ์ ความเป็นเพื่อน ความไว้วางใจ ที่จะนำไปสู่การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รวมทั้งทุนทางด้าน จิตวิญญาณ จะทำให้สังคมดำรงอยู่ได้ รวมทั้งความใจกว้าง ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อบุคคล หลากหลายอาชีพ ฐานะ เช่นกลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต ที่เป็นการรวมตัวกันเพื่อช่วยเหลือ ซึ่งกันและกัน

สำหรับปัจจัยสำคัญที่จะทำให้เกิดทุนทางสังคม ครูซบกล่าวว่า มนุษย์เมื่อใช้จิตใจและ ปัญญา ก็จะทำให้เกิดทุนทางสังคม และทุนทางสังคมจะก่อให้เกิดสิ่งดีงาม ทุนทางสังคมไม่ใช่พลังของ มาเพียง แต่เป็นพลังของความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ในทุก ๆ ด้าน ทุนทางสังคมเป็นพลังบวกไม่ใช่ พลังลบ

จากการศึกษาแนวคิดทุนทางสังคมของครูซบ สามารถสรุปแนวคิดทุนทางสังคมได้ว่าเป็น เรื่องเกี่ยวกับ

- 1) ทุนทางวัฒนธรรม ภูมิปัญญา ความเชื่อ ศาสนา
- 2) ระบบความสัมพันธ์ ระบบเครือข่าย ความเป็นเพื่อน
- 3) ความไว้วางใจ การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ใจกว้าง เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่
- 4) จิตวิญญาณที่จะทำให้สังคมดำรงอยู่ได้

นอกจากแนวคิดทุนทางสังคมจากนักคิด นักวิชาการ นักพัฒนาและจากหน่วยงานใน บริบทสังคมไทยดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังมีนักคิด นักวิชาการไทยอีกจำนวนหนึ่งได้กล่าวถึงเรื่อง “ทุนทางสังคม” ในบริบทสังคมไทยตามความเชื่อและมุมมองที่อยู่บนพื้นฐานของความสนใจและ วิชาชีพของแต่ละท่าน ผู้วิจัยจึงขอนำมาเสนอเพิ่มเติมเพื่อให้เห็นภาพแนวคิดทุนทางสังคมเพิ่มขึ้น ดังนี้

ประเวศ วะสี (2542) ได้ให้ความหมายของคำว่า ทุนทางสังคม คือ การที่คนมารวมกัน เอาความดีมาร่วมกัน เอาความรู้มาร่วมกัน เรียกว่า เกิดทุนทางสังคม ซึ่งนำไปสู่พลังทางสังคมที่ จะแก้ปัญหาด่าง ๆ ได้ทุกอย่าง ทุนทางสังคม มีความใกล้เคียงหรือตรงกับสังคมเข้มแข็ง ลักษณะ ที่สำคัญของสังคมเข้มแข็ง คือ มีการรวมกลุ่มกัน หรือความเป็นกลุ่มก้อนทางสังคม ตรงข้ามกับ สังคมที่อ่อนแอจะเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์เชิงอำนาจในทางดิ่ง และเป็นสังคมแบบตัวใครตัวมัน แต่สังคมที่มีการรวมตัวเป็นกลุ่มมีความเป็นชุมชนจะเป็นสังคมที่เข้มแข็ง

ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม (อ้างถึงในธนพล พรหมสุวรรณ, 2546 : 10) กล่าวว่า ทุนทางสังคม หมายถึง ความสามัคคี การรวมพลัง มีองค์กรที่จัดการระบบต่าง ๆ ในชุมชน มีศิลปวัฒนธรรม

มีจุดรวมใจ มีความสมัครสมานรักใคร่กลมเกลียวกัน ซึ่งทุนทางสังคมเหล่านี้จะเป็นพื้นฐานให้ท้องถิ่นและชุมชนมีการพัฒนาที่เข้มแข็งที่จริงจังและยั่งยืน

อมรา พงศาพิชญ์ (2543 : 2) ได้ให้ความหมายว่า ทุนทางสังคม คือ ความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบและแนวตั้ง ระหว่างบุคคล สถาบันและ/หรือองค์กร ทั้งในปัจจุบันและกลุ่มและรูปเครือข่าย รวมทั้งค่านิยม บรรทัดฐานที่สังคมยึดถือ ซึ่งมีผลต่อวิถีชีวิต และวิถีการผลิตในระดับครอบครัวชุมชน และประชาสังคม

วรวิภา โธมรัตน์ (2548 : 62 – 63) ได้กล่าวถึงความเชื่อพื้นฐานของทุนทางสังคมว่า หมายถึง ทุนทางสังคม เป็นเสมือนกระบวนการที่มีความเป็นพลวัตของการสร้างรูปแบบทางสังคม หมายความว่า รูปแบบทางสังคมจะเป็นอย่างไรขึ้นอยู่กับกระบวนการของทุนทางสังคม

- 1) กระบวนการของทุนทางสังคม สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็นระดับปัจเจก ครอบครัว เครือญาติ กลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน และเครือข่าย
- 2) กระบวนการของทุนทางสังคม มักจะได้รับอิทธิพลจากปัจจัยภายนอก อาทิ ปัจจัยด้านการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม ข้อมูลข่าวสารและเทคโนโลยีอยู่เสมอ ไม่มากก็น้อย
- 3) กระบวนการของทุนทางสังคม สามารถเริ่มต้นได้ในหลายรูปแบบ อาทิ การเริ่มต้นกระบวนการด้วยอิทธิพลของวัฒนธรรม ประเพณี ค่านิยม และความเชื่อดั้งเดิม หรืออาจจะเริ่มต้นด้วยการได้เรียนรู้จากสิ่งใหม่
- 4) จุดเริ่มต้นของกระบวนการทุนทางสังคมจะเริ่มจากการปรับเปลี่ยนระบบคิด และวิถีปฏิบัติของปัจเจก สมาชิกกลุ่ม/องค์กร/สถาบัน และชุมชน ระบบคิด และวิถีปฏิบัติที่สอดคล้องกับศีลธรรมเท่านั้น จึงจะถือว่าเป็นกระบวนการของทุนทางสังคม
- 5) เป้าหมายสุดท้ายของกระบวนการของทุนทางสังคมจะมุ่งสู่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรให้แก่สมาชิกในชุมชนอย่างทั่วถึง และเป็นธรรม กระบวนการของทุนทางสังคมจะมุ่งสร้างเสริมทรัพยากร/ทุนให้แก่ชุมชนและสังคม และมีความมุ่งหวังว่า ทรัพยากรและทุนที่เป็นของชุมชนและสังคมเหล่านี้ จะช่วยให้ชุมชนและสังคมเกิดพลังที่จะขับเคลื่อนงานต่าง ๆ หรือช่วยในการแก้ไขปัญหาที่มีอยู่ในชุมชนหรือสังคมนั้น ๆ

ชัยวัฒน์ ธิรพันธ์ (อ้างถึงในธนพล พรหมสุวรรณ, 2546 : 10) ได้ให้แง่คิดและแสดงความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องประชาสังคม กับทุนทางสังคมว่า “ประชาสังคม” ไม่ใช่เป็นเพียงแค่การที่คนมาอยู่รวมกันเท่านั้น แต่คนเหล่านั้นต้องมีปฏิสัมพันธ์กัน พุดจา สื่อสารในจุดมุ่งหมายที่ไป

ด้วยกัน จนเกิดคุณภาพใหม่เปรียบเสมือนกับการทำงานของสมองที่มีเซลล์ 10 ล้านกว่าเซลล์ พบว่าไม่มีเซลล์ตัวไหนที่ทำหน้าที่เป็นเซลล์ความรักหรือเซลล์เสียสละ แต่เมื่อเซลล์ต่าง ๆ ของสมองทำปฏิกิริยากันมันจะเกิดคุณภาพใหม่ เกิดความรัก ความเสียสละ นั่นเอง

นั่นคือประชาสังคมที่ดี จะต้องก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ นำไปสู่การเกิดปัญญาและที่ใดมีปัญญา ก็ก่อให้เกิดทุนทางสังคม อาจกล่าวได้ว่า “ประชาสังคม” เป็นเพียงแค่มือ หัวใจ เนื้อหาของมันคือทำให้เกิดปัญญา เกิดทุนทางสังคม ทำให้คนฉลาดขึ้นนั่นเอง

ชัยอนันต์ สมุทวณิช (อ้างถึงใน สุจินดา สุขกำเนิด และสมพจน์ สมบูรณ์, 2542 : 5) ได้เสนอแนวคิดที่ว่า “วัฒนธรรมคือทุน” (Culture as Capital) เป็นหลักของสังคม การที่วัฒนธรรมเดิมเสื่อมแสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมถูกกระทำและหากไม่มีการสานต่อ หรือขาดการเอาใจใส่สนับสนุนทุนทางสังคมนี้ก็จะลดลงและหมดไปได้ ดังนั้น จึงจำเป็นต้องปรับบทบาทให้วัฒนธรรมเป็นฝ่ายกระทำตื่นตัวและมีบทบาทนำสังคม และเมื่อวัฒนธรรมกลับมาเป็นทุนทางสังคมใหม่ย่อมส่งผลให้เกิดผลผลิตได้ โดยเฉพาะผลผลิตด้านการพัฒนาคน ซึ่งมีความหมายมากกว่าการเป็นเพียง “มนุษย์เศรษฐกิจ” แนวคิดการพัฒนาทุนทางสังคมโดยใช้วัฒนธรรมชุมชนต้องให้ความสำคัญ 2 ประการ (นิพนธ์ เทียนวิหาร, 2524) คือ 1) ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนอยู่แล้ว วัฒนธรรมนี้ให้คุณค่าแก่ความเป็นคน และคุณค่าแก่ชุมชนที่มีความผสมผสานกลมกลืนกัน (Harmony) 2) วัฒนธรรมชุมชนเป็นพลังผลักดันการพัฒนาชุมชนที่สำคัญที่สุด พลังนี้จะได้ใช้เป็นประโยชน์ได้ต่อเมื่อมีการปลูกให้สมาชิกของชุมชนมีจิตสำนึกรับรู้ในวัฒนธรรมของตนเสียก่อน

ในนิยามศัพท์ส่งเสริมสุขภาพ กล่าวว่า ทุนทางสังคม (Social capital) หมายถึง ระดับความผูกพันทางสังคมซึ่งมีอยู่ในชุมชนโดยอิงกระบวนการต่าง ๆ ระหว่างคนในชุมชนในการร่วมกันกำหนดเครือข่าย บรรทัดฐาน และความไว้วางใจทางสังคม รวมทั้งเกื้อหนุนการประสานงานและความร่วมมือเพื่อผลประโยชน์ร่วมกัน อาจกล่าวได้ว่าทุนทางสังคมเกิดจากการมีปฏิสัมพันธ์อันหลากหลายในชีวิตประจำวันระหว่างผู้คนและปลูกฝังเป็นรูปธรรมในโครงสร้างต่าง ๆ ของสังคม เช่น กลุ่มประชาสังคมและศาสนา สมาชิกครอบครัว เครือข่ายชุมชนที่ไม่เป็นทางการ โดยมีบรรทัดฐานด้านความช่วยเหลือ ความเห็นใจผู้อื่นและความไว้วางใจเครือข่ายต่าง ๆ ความผูกพันดังกล่าวยิ่งมากขึ้นเท่าไร สมาชิกชุมชนก็จะร่วมมือกันมากขึ้นเท่านั้น เพื่อผลประโยชน์ที่มี ร่วมกัน (ปณิธาน หล่อเลิศวิทย์, 2541 : 45 - 46)

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2541) นักคิดอีกท่านหนึ่งที่ได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมว่า ทุนทางสังคมของคนไทย ไม่ใช่มีความหมายเพียงแค่คุณภาพของคนไทย สังคมที่อนาถมัยดี การศึกษาดี และมีสมรรถภาพในการผลิตเท่านั้น คนไทยยังมีทุนทางสังคมอีกมากมาย เพียงแต่ไม่มีโอกาสพัฒนานำมาใช้อย่างเต็มที่ ได้แก่

- 1) ความสัมพันธ์ที่ดีของครอบครัว เครือญาติ กับผู้อื่นในชุมชน เช่น แรงงานคืนถิ่น ต้องอาศัยครอบครัวและเครือญาติในการดำรงชีวิต
- 2) ความรู้พื้นบ้านเกี่ยวกับสุขภาพ เช่น สมุนไพร หมอพื้นบ้าน
- 3) การรวมกลุ่มเป็นองค์กรประชาชนในชุมชน
- 4) การมีเศรษฐกิจที่หมุนเวียนอยู่ในชุมชน เช่น จ้างคนในชุมชน บริโภคทรัพยากรในชุมชน

สีลาภรณ์ บัวสาย (2547) จากการบรรยายให้แก่บัณฑิตสาขาวิชาพัฒนศึกษาเกี่ยวกับพลังท้องถิ่น ว่าการที่ท้องถิ่นหรือชุมชนเข้มแข็งได้นั้น เกิดจากทั้งกระแสภายในบริบทชุมชนและบริบทภายนอกชุมชน ประกอบด้วย ฐานทรัพยากร เช่น ป่าไม้ แม่น้ำ เครือข่ายทางสังคม ระบบคุณค่า ความเชื่อ ระบบความรู้ สิ่งเหล่านี้ได้รับทั้งจากฐานที่เกิดขึ้นในชุมชนเอง ประกอบกับกระแสจากภายนอก และชุมชนที่มีความสามารถจัดการตนเอง จะต้องมีทุนทางสังคม (Stock เดิม) มีเครือข่ายทางสังคม จึงสร้างระบบความรู้ขึ้นมาเพื่อความอยู่รอด (Survival) ในขณะที่เดียวกันก็ต้องสร้างระบบคุณค่า-ความเชื่อขึ้นมาเพื่ออยู่รอดกันเป็นกลุ่ม

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคมในบริบทของสังคมไทย โดยมุมมองของนักคิด นักวิชาการ นักพัฒนา รวมทั้งหน่วยงานของไทย สามารถสรุปสาระสำคัญได้ดังนี้

ทุนทางสังคมในมุมมองของนักคิดไทย มีสาระร่วมที่สำคัญ ได้แก่

- 1) ระบบความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคมบนบรรทัดฐานของความร่วมมือเพื่อส่วนรวม
 - 1.1) ระบบความสัมพันธ์ของกลุ่ม
 - 1.2) ระบบความสัมพันธ์ของเครือข่าย
- 2) ระบบคุณค่า จิตวิญญาณ สำนึกความรับผิดชอบร่วมกัน จิตสำนึกความเป็นพลเมือง
- 3) ทุนระบบความรู้
 - 3.1) องค์ความรู้/ภูมิปัญญา
 - 3.2) กระบวนการเรียนรู้/กระบวนการถ่ายทอด
- 4) ทุนมนุษย์/ทรัพยากรบุคคล
 - 4.1) ปราชญ์ชาวบ้าน
 - 4.2) ผู้นำ:ทางการ/ไม่เป็นทางการ

5) ทฤษฎีพยากรณ์ธรรมชาติ

5.1) ป่า ดิน น้ำ ฯลฯ

1.4 สรุปแนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองตะวันตกและในมุมมองของไทย

จากการศึกษาและประมวลแนวคิดทุนทางสังคมในบริบทของสังคมไทย และในมุมมองของนักคิดตะวันตก พบว่ามุมมองทางด้านทุนทางสังคมของไทยมีฐานทุนทางสังคมที่กว้างกว่าแนวคิดในมุมมองตะวันตก กล่าวคือ ทุนทางสังคมของไทยให้ความสำคัญในประเด็นความสัมพันธ์ทางสังคมบนบรรทัดฐานของความร่วมมือเพื่อส่วนรวม ระบบคุณค่าจิตวิญญาณทุนระบบความรู้ทุนมนุษย์และทฤษฎีพยากรณ์ธรรมชาติ

สำหรับมุมมองของนักคิดตะวันตก จะเป็นมุมมองที่เน้นในเรื่องระบบความสัมพันธ์ทางสังคมบนพื้นฐานขององค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการคือ 1) ความไว้วางใจ (Trust) 2) บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัย (Norms of Reciprocity) และ 3) เครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม (Networks of Civic Engagement) ดังตารางประกอบ

ตารางที่ 1 สารสำคัญของแนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของนักคิดตะวันตกและ

นักคิดไทย

สารสำคัญของแนวคิดทุนทางสังคม	
มุมมองของนักคิดตะวันตก	มุมมองของนักคิดไทย
ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมตั้งแต่ระดับปัจเจก ครอบครัว เครือญาติ กลุ่มองค์กร สถาบันต่าง ๆ บนพื้นฐานขององค์ประกอบสำคัญ 3 ประการ คือ	1. ระบบความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคมบนบรรทัดฐานของความร่วมมือเพื่อส่วนรวม
1. ความไว้วางใจ (Trust)	1.1 ระบบความสัมพันธ์ของกลุ่ม
1.1 การไว้นับถือเชื่อใจ	1.2 ระบบความสัมพันธ์ของเครือข่าย
1.2 การช่วยเหลือกัน/ร่วมมือร่วมใจ	2. ระบบคุณค่า จิตวิญญาณ สำนึกความรับผิดชอบร่วมกัน จิตสำนึกความเป็นพลเมือง
1.3 ความเอื้ออาทร	
2. บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัย (Norms of Reciprocity)	3. ทุนระบบความรู้

สาระสำคัญของแนวคิดทุนทางสังคม	
มุมมองของนักคิดตะวันตก	มุมมองของนักคิดไทย
<p>2.1 กฎกติกาเพื่อสร้าง/ควบคุมการพึ่งพาอาศัยกัน</p> <p>2.2 การถ่ายทอด/อบรม/สั่งสอน/สนับสนุนให้เกิดการพึ่งพาอาศัยกัน</p> <p>2.3 สร้างความตระหนักในผลประโยชน์ร่วมกันและความคาดหวังในการพึ่งพาอาศัยกันทั้งปัจจุบันและอนาคต</p> <p>3. เครือข่ายความเป็นพลเมืองเพื่อส่วนรวม (Networks of Civic Engagement)</p> <p>3.1 เครือข่ายทางสังคม</p> <p>1) การติดต่อสื่อสารปฏิสัมพันธ์</p> <p>2) ข้อมูลข่าวสาร/ความรู้/ช่องทางข้อมูลข่าวสาร</p> <p>3) ผลประโยชน์</p> <p>4) การรวมกลุ่ม/เครือข่ายเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าวร่วมกัน</p> <p>5) ความกระตือรือร้นเพื่อส่วนรวม (รู้สึกเป็นพันธะหน้าที่ที่ต้องทำ)</p> <p>3.2 ความสัมพันธ์แนวราบ : มีการติดต่อสัมพันธ์กันในลักษณะดังนี้</p> <p>1) ไม่เป็นทางการ : ไม่ยึดกฎระเบียบ/อำนาจ</p> <p>2) ไม่ยึดถือสถานภาพ/ตำแหน่งอย่างเคร่งครัด</p> <p>3) โปร่งใส/เปิดเผย</p>	<p>3.1 องค์ความรู้/ภูมิปัญญา</p> <p>3.2 กระบวนการเรียนรู้/กระบวนการถ่ายทอด</p> <p>4. ทุนมนุษย์/ทรัพยากรบุคคล</p> <p>4.1 ปราชญ์ชาวบ้าน</p> <p>4.2 ผู้นำ : ทางการ/ไม่เป็นทางการ</p> <p>5. ทุนทรัพยากรธรรมชาติ</p> <p>5.1 ป่า ดิน น้ำ ฯลฯ</p>

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคม ทั้งจากนักคิดไทยและนักคิดตะวันตก จะเห็นว่าทุนทางสังคมมีความหลากหลายมิติ หากการวิจัยครั้งนี้ผู้ศึกษาได้กำหนดกรอบในการศึกษาทุนทางสังคมในมิติทางสังคม เพื่อให้กรอบการศึกษามีความชัดเจนและสอดคล้องกับนักคิดส่วนใหญ่ที่พิจารณาว่าทุนทางสังคมเป็น “มิติทางสังคม” โดยเฉพาะในเรื่องของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมบนพื้นฐานของความไว้วางใจ ความเอื้ออาทร พึ่งพาอาศัย การรวมกลุ่ม และเครือข่ายเพื่อประโยชน์ส่วนรวม

ประเด็นดังกล่าวข้างต้นเป็นแนวคิดที่ทั้งนักคิดไทยและนักคิดตะวันตกส่วนใหญ่เห็นพ้องกันว่าทุนทางสังคมเป็น “มิติทางสังคม” เป็น “นามธรรม” มากกว่าจะขยายขอบเขตให้ทุนทางสังคมเป็นเสมือน “ทุนของชุมชน” คล้ายกับว่าองค์ประกอบทุกอย่างของชุมชนเป็นทุนทางสังคม ซึ่งนักวิชาการส่วนใหญ่จากการทบทวนวรรณกรรมและจากการที่ผู้วิจัยได้ปรึกษา นักวิชาการบางท่านไม่เห็นด้วย เนื่องจากทำให้ขอบเขตทุนทางสังคมไม่ชัดเจน และทุนบางอย่างไม่ได้เป็นมิติทางสังคมอย่างเห็นได้ชัด เช่น ทุนกายภาพ ทุนทรัพยากรทางธรรมชาติ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี เป้าหมายหลักของการวิจัยครั้งนี้ มิได้อยู่ที่การแสวงหาข้อยุติในเรื่องคำจำกัดความหรือนิยามความหมายของทุนทางสังคม แต่ให้การวิจัยครั้งนี้มีกรอบแนวคิดนำทางในการศึกษาวิจัยเบื้องต้น ผู้วิจัยได้กำหนดกรอบแนวคิดทุนทางสังคมในมิติทางสังคม และเพื่อให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทย ผู้วิจัยใช้แนวคิดของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เป็นกรอบแนวทางการศึกษาวิจัยครั้งนี้ รายละเอียดดังนี้

ผู้วิจัยใช้แนวคิดของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ในเรื่องของความหมายและองค์ประกอบที่ทำให้ทุนทางสังคม ดังนี้

ทุนทางสังคม หมายถึง การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ เพื่อก่อให้เกิดผลรวมของสิ่งดีงามต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคม ทั้งในสิ่งที่ได้จากการสั่งสมและต่อยอด รวมถึงการรวมตัวของคนที่มีความดี เพื่อสร้างประโยชน์ต่อส่วนรวม บนพื้นฐานของการไว้วางใจ เชื่อใจ สายใยแห่งความผูกพัน และวัฒนธรรมที่ดีงาม และองค์ประกอบ 3 ด้านที่ทำให้เกิดทุนทางสังคม ได้แก่

- 1) ทุนมนุษย์ หมายถึง คนที่มีคุณภาพ เป็นคนเก่ง คนดี คนเสียสละ มีความรู้ สติปัญญา และทักษะ มีคุณธรรม มีวินัย และความรับผิดชอบ มีทัศนคติที่ดีในการทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการรวมกลุ่มและสร้างเครือข่ายเพื่อทำประโยชน์ให้ส่วนรวม เป็นผู้นำให้กับสังคม

2) ทูทางสถาบัน ได้แก่ สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา ศาสนา การเมือง รวมทั้งองค์กรที่ตั้งขึ้นมา เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรชุมชน สมาคมวิชาชีพ

3) ทูทางปัญญาและวัฒนธรรม หมายถึง ความเชื่ออาทร ความมีน้ำใจ เชื่อเพื่อเชื่อแผ่ ไว้เนื้อเชื่อใจต่อกัน การมีคุณธรรม และจิตสำนึกสาธารณะ

องค์ประกอบ 3 ประการนี้ ถือเป็นเงื่อนไขสำคัญที่เชื่อให้คนในชุมชนสามารถสร้างระบบความสัมพันธ์ที่ถือเป็นทูทางสังคมที่สำคัญ เช่น ความไว้เนื้อเชื่อใจซึ่งกันและกัน (social trust) การพึ่งพาอาศัยและร่วมมือกัน ความกระตือรือร้นที่จะมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะ ความสนใจในประเด็นปัญหาสังคม เป็นต้น

ตอนที่ 2 แนวคิดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

2.1 การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

ความเป็นมาของแนวคิดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน Ron Miller (2000) (<http://www.creatinglearningcommunities.org/book/overview/miller2.html>) ได้เขียนบทความเกี่ยวกับผู้บุกเบิกแนวคิดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน (Pioneers in Community - Based Education) กล่าวถึงที่มาของแนวคิดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน (Community - Based Education) ว่าเกิดจากนักการศึกษา ได้แก่ John Holt, Paul Goodman, Ivan Illich, Paulo Freire และ John Taylor Gatto ซึ่งเป็นผู้บุกเบิกโดยเริ่มจากเสนอการศึกษาทางเลือกต่าง ๆ ดังนี้

John Holt เป็นผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับการเรียนในระบบโรงเรียน แต่สนับสนุนการเรียนรู้ที่เกิดตามสภาพความเป็นจริง (authentic learning) เขาได้เขียนหนังสือต่าง ๆ เช่น How Children Fail, How Children Learn, The Underachieving School, Freedom and Beyond, Instead of Education, Teach Your Own, Escape from Childhood, และ Learning All the Time และเริ่มต้นปี 1970 เขาเริ่มแพร่แนวคิดการปฏิรูประบบโรงเรียน ว่าโรงเรียนเพียงอย่างเดียวไม่สามารถตอบสนองการเรียนรู้ของโลกการศึกษาสมัยใหม่ได้ ครอบครัวจะต้องเริ่มให้การศึกษาแก่เด็กที่บ้านด้วย และช่วงนี้เองที่เขาออกจดหมายข่าวประเภท “Growing Without Schooling” เสนอว่าเด็กควรจะต้องเรียนในสิ่งที่เขาสนใจ และเรียนรู้ร่วมกับโลกของผู้ใหญ่ มากกว่าการเรียนอยู่กับแบบ

การเรียนการสอนที่เป็นทางการ John Holt เชื่อว่า การเรียนรู้ควรเป็นธรรมชาติที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของมนุษย์ หน้าที่ที่เป็นจริงของมนุษย์ การเรียนรู้ที่ดีจะไม่ใช้การถูกบังคับให้เรียน แต่การเรียนรู้ที่ดีจะต้องไม่แยกส่วนจากชีวิตความเป็นจริงของมนุษย์

Paul Goodman เป็นอีกคนหนึ่งที่ไม่เห็นด้วยกับการเรียนในระบบโรงเรียน เขาเป็นอีกผู้หนึ่งที่เสนอการศึกษาทางเลือก เขาเห็นว่า การเรียนรู้ควรเกิดจากสถานการณ์จริง (real situations) และทั้งผู้ใหญ่และเด็กเรียนรู้ร่วมกันในสภาพที่เป็นอยู่อย่างธรรมชาติ ตามความสนใจและตามความต้องการที่อยากเรียนรู้

Ivan Illich ในปี 1970 เขาได้เขียนหนังสือเรื่อง Deschooling Society เป็นการเสนอความคิดการปฏิรูประบบโรงเรียนอย่างรุนแรง หลังจากหนังสือเล่มนี้ถูกตีพิมพ์ออกมามีผู้ออกมาโต้แย้งวิพากษ์วิจารณ์มากมายว่าเป็นการทำลายและล้มล้างระบบโรงเรียน มีสถาบันการศึกษาและนักการศึกษาออกมาตั้งกลุ่มวิพากษ์วิจารณ์ แต่ Ivan Illich ได้โต้แย้งว่า สถาบันการศึกษาและระบบโรงเรียนทำให้ “คน” และ “ชุมชน” อ่อนแอลง เนื่องจากไม่ทำให้เขาได้ริเริ่มอะไรใหม่ ๆ ตามความคิดของเขาเอง หลังจากนั้น Ivan ได้ออกหนังสือมาอีกหลายเล่ม เพื่อเสนอแนวคิดให้การศึกษาควรสอดคล้องกับกิจกรรมวิถีชีวิตตามความต้องการของผู้เรียน และการศึกษาจะต้องร่วมมือกับท้องถิ่น (local collaboration) การเรียนรู้ไม่ควรเป็นผลของการเรียนการสอนอย่างเป็นทางการและไม่ขัดขวางการมีส่วนร่วมของผู้เรียนที่จะกำหนดการเรียนรู้ด้วยตนเอง

Paulo Freire ได้ถูกเนรเทศจากประเทศบราซิล ซึ่งเป็นบ้านเกิดของเขา เนื่องจากเขาได้สอนชาวนาให้อ่านออกเขียนได้ Paulo เชื่อว่า การศึกษาจะทำให้เกิดความเป็นธรรมในสังคม เป็นการเพิ่มศักยภาพให้กับผู้ถูกกดขี่ (ผู้ด้อยโอกาส) (empowering oppressed people) และทำให้นักเรียนได้เรียนรู้ “โลก” (read the world) การศึกษาจะต้องเป็นเรื่องของเสรีภาพ เป็นเรื่องของผู้เรียนต้องการเรียนรู้ Paulo ได้เขียนหนังสือ เช่น Pedagogy of the Oppressed, Education for Critical Consciousness, Pedagogy of Hope และ We Make the Road by Walking

John Taylor Gatto เป็นผู้นำในการวิพากษ์ระบบการศึกษาของรัฐ ในปี 1992 เขาได้เขียนหนังสือ Dumbing Us Down เขาได้แพร่ความคิดการเรียนที่บ้าน (homeschoolers) และการศึกษาทางเลือก (alternative educators) Gatto ได้วิพากษ์ระบบการศึกษาของรัฐว่า ระบบ

การศึกษาของรัฐไม่ได้ออกแบบส่งเสริมให้ผู้เรียนพัฒนาสติปัญญา ศีลธรรม และจิตวิญญาณ แต่เป็นระบบการศึกษาที่ทำให้ผู้เรียนเป็นพลเมือง แรงงาน หรือผู้ประกอบการที่ยอมจำนน เป็นพลเมืองที่ว่าง่าย Gatto กล่าวว่าการเรียนรู้ที่ดีจะเกิดขึ้นในลักษณะธรรมชาติ มีความใกล้ชิดสนิทสนม เป็นที่ที่ผู้ใหญ่และเด็กเรียนรู้ซึ่งกันตามสภาพความเป็นจริงอย่างใกล้ชิดกัน จากประสบการณ์ของผู้ใหญ่ที่ถ่ายทอดต่อเด็ก มิใช่เป็นการขยายอำนาจหรืออิทธิพลต่อเด็ก การศึกษาที่ดีจะต้องให้เด็กเป็นผู้คิด และแสดงออกตามพฤติกรรมของผู้เรียน

สำหรับความหมายของการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน มีนักการศึกษาได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

Michael W. Galbraith (1995) (<http://www.ed.gov/pubs/PLLlconf95/comm.html>) ได้ให้ความหมายของการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานว่าเปรียบเสมือนกระบวนการทางการศึกษาที่ทำให้บุคคลมีความสามารถ ทักษะ และทัศนคติที่เหมาะสม เป็นการส่งเสริมให้เกิดคุณภาพชีวิตที่ดี สอดคล้องกับชุมชนท้องถิ่นของตนเองโดยเน้นการมีส่วนร่วมแบบประชาธิปไตย

Hamilton และ Cunningham (1989) (อ้างถึงใน Galbraith, 1995) กล่าวถึง การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานว่าเป็นเรื่องของการจัดการศักยภาพและทรัพยากรในชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาและขับเคลื่อนชุมชนโดยคนในชุมชนเอง การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน มีเป้าหมายและจุดมุ่งหมายที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับบริบทของชุมชนโดยตรง เช่น การฝึกอาชีพ การบริโภคสิ่งแวดล้อม การศึกษาพื้นฐาน ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของบรรพบุรุษ การเมืองการปกครองและการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองที่ดี

Kerensky (1981) (อ้างถึงใน Galbraith, 1995) กล่าวว่า การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เป็นความรู้ และทักษะที่จำเป็นในการดำรงชีวิตและเพื่อแก้ไขปัญหาสังคมและชุมชน

Compton และ McClusky (1980) (อ้างถึงใน Galbraith, 1995) ไม่ได้ใช้คำว่า “Community – based education” (การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน) หากใช้คำว่า (Community education for development” (การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา) โดยให้คำจำกัดความว่า เป็นกระบวนการของชุมชนที่สมาชิกในชุมชนแก้ไขปัญหาและความต้องการของชุมชนด้วยสมาชิกของ

ชุมชนเอง มีการจัดการทรัพยากรของชุมชน วางแผนและปฏิบัติเรียนรู้ร่วมกัน กระบวนการทางการศึกษาจึงเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนที่มีวัตถุประสงค์ไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นของชุมชน

Hiemstra (1993) (อ้างถึงใน Galbraith, 1995) กล่าวว่า การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเปรียบเสมือนชุมชนเป็นห้องแห่งการเรียนรู้ ซึ่งเกี่ยวข้องกับความรู้ กิจกรรมต่าง ๆ ที่จัดโดยหน่วยงานหรือองค์กรทางการศึกษาที่ใช้ทรัพยากรภายในชุมชน และการศึกษาที่จัดขึ้นเกิดจากประสบการณ์จริง

Sharilyn Calliou (1994) (<http://www.cubekc.org/architvitiie/commbdsded.html>) ได้ให้ความหมายการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานว่าเป็นกระบวนการสร้างสรรค์ทางการศึกษาที่ให้ความสำคัญและความเคารพในความสัมพันธ์ทุกด้านที่เกี่ยวข้องกับชีวิต มนุษย์ทั้งทางกายภาพและสิ่งแวดล้อม

Wojtezak (2002) (<http://www.qualityresearchinternational.com/glossary/communitybasededuc>) ได้ให้คำจำกัดความ การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานในบริบททางการแพทย์ว่า เป็นการเรียนรู้ในการปฏิบัติร่วมกับชุมชน ทั้งปัจเจกและกลุ่มคน เป็นการเรียนรู้ปัญหาและวิถีชีวิตของพวกเขา นักเรียนแพทย์จะต้องใช้เวลาเรียนรู้ร่วมกับชุมชน กลุ่มองค์กรต่าง ๆ ในชุมชนฝึกปฏิบัติการในเรื่องต่าง ๆ เช่น การวางแผนครอบครัว คลินิกสุขภาพชุมชนโรงพยาบาลชุมชน และในระหว่างที่ปฏิบัติการอยู่ในชุมชน ผู้เรียนจะต้องเรียนรู้สภาพสังคม เศรษฐกิจ ที่อยู่ในบริบทของผู้ป่วย

David Sobel (http://en.wikipedia.org/wiki/Place-based_education.) กล่าวว่า Community – based education เรียกอีกอย่างว่า Place-based education กล่าวถึงปรัชญาการศึกษาแบบนี้ว่า เป็นการส่งเสริมการเรียนรู้ที่ให้ความสำคัญกับ “ถิ่นที่อยู่” ของผู้เรียน ซึ่งก็รวมทั้งสภาพแวดล้อมนอกโรงเรียน เพื่อนบ้าน ถิ่นที่อยู่หรือชุมชน เพราะการเรียนรู้เฉพาะในโรงเรียน เด็กนักเรียนจะขาด “sense of place” “ความรู้สึกเป็นเจ้าของชุมชน” การกล่าวลักษณะนี้ไม่ได้หมายความว่า ความรู้นอกชุมชนมีใช้เรื่องไม่สำคัญ หากแต่ผู้เรียนควรที่จะต้องเรียนรู้เรื่องเกี่ยวกับชุมชนท้องถิ่นของตนเองเป็นลำดับแรก เรียนรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ระบบนิเวศ และสภาพแวดล้อมของชุมชน และเป้าหมายของการศึกษารูปแบบนี้ เป็นการศึกษเพื่อมุ่งสู่การแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ในชุมชนของตนเอง

จากนิยามความหมายของการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน สามารถสรุปได้ว่า การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เป็นกระบวนการทางการศึกษาที่ทำให้บุคคลมีความรู้ ความสามารถ ทักษะ และทัศนคติที่เหมาะสมสอดคล้องกับบริบทของชุมชน ตอบสนองการดำรงชีวิตความต้องการของชุมชน และแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน โดยสมาชิกในชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน จึงเป็นกระบวนการทางการศึกษาที่เป็นส่วนหนึ่งของชุมชนที่มีจุดมุ่งหมายไปสู่การพัฒนาชุมชน

ปรัชญาหลักการการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

Hiemstra (1993) (อ้างถึงใน Galbraith, 1995) ได้กล่าวถึงปรัชญาสำคัญของการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานว่าเป็นการเรียนรู้ที่ต่อเนื่อง เป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิต และหลักการของการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน ก็ยังแสดงให้เห็นว่า การศึกษาตลอดชีวิตมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน ซึ่งมีหลักการสำคัญ ดังนี้

1) กำหนดความต้องการของชุมชนตนเอง (self-determination)

สมาชิกของชุมชนมีสิทธิและมีความรับผิดชอบที่จะร่วมกำหนดความต้องการของชุมชนและจัดการกับทรัพยากรของชุมชนเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนตนเอง

2) หลักการช่วยตนเอง (Self – Help)

สมาชิกชุมชนมีศักยภาพในการสนับสนุนและพัฒนาซึ่งกันและกัน มีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ร่วมกัน

3) พัฒนาความเป็นผู้นำ (Leadership Development)

ผู้นำท้องถิ่นจำเป็นต้องได้รับการพัฒนาทักษะที่สำคัญ เช่น ในเรื่องทักษะของการแก้ไขปัญหา การตัดสินใจ และกระบวนการกลุ่ม ซึ่งเป็นทักษะที่สำคัญในการนำไปสู่การพึ่งตนเองอย่างยั่งยืน

4) ความเป็นชุมชนท้องถิ่น (Localization)

สิ่งที่สำคัญที่จะทำให้สมาชิกในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมก็คือ การเปิดโอกาสให้สมาชิกในชุมชนได้เข้าร่วมในกิจกรรมโครงการต่าง ๆ ของชุมชน และเป็นกิจกรรมโครงการที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน

5) การประสานความร่วมมือ (Integrated Delivery of Services)

องค์กรหรือหน่วยงานต่าง ๆ มีบริการที่สอดคล้องกับเป้าหมายของชุมชน และได้รับความร่วมมือกับชุมชน และที่สำคัญองค์กรและหน่วยงานต่าง ๆ จำเป็นต้องทำงานโดยมีเป้าหมายร่วมกัน

- 6) ลดการดำเนินงานและบริการที่ซ้ำซ้อนกัน (Reduce Duplication of Services)
 ชุมชนจำเป็นต้องใช้ทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นคน เงิน ทรัพยากร ให้ได้ประโยชน์สูงสุด และมีการประสานการดำเนินงานและบริการร่วมกัน ลดการดำเนินงานที่ซ้ำซ้อนกัน
- 7) ยอมรับความหลากหลาย (Accept Diversity)
 สมาชิกในชุมชนย่อมมีความหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นด้านอายุ รายได้ ชนชั้น เพศ เชื้อชาติ ชาติพันธุ์ ศาสนา หรือเงื่อนไขความบกพร่องต่าง ๆ หากแต่ทุกคนในชุมชนย่อมได้รับความมั่นใจว่าความหลากหลายของสมาชิกจะได้รับการพัฒนาและมีส่วนร่วมในการพัฒนาทั้งด้านการวางแผนดำเนินการร่วมในกิจกรรมบริการต่างๆของชุมชน
- 8) สร้างความรับผิดชอบต่อร่วมกัน (Institution Responsiveness)
 สมาชิกทุกคนรู้สึกมีพันธะที่จะต้องรับผิดชอบต่อร่วมกันในเรื่องสาธารณะ
- 9) การเรียนรู้ตลอดชีวิต (Lifelong Learning)
 สมาชิกทุกคน ทุกเพศ ทุกวัย มีโอกาสเรียนรู้ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ

กระบวนการของการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน Hamilton และ Cunningham (1989) (อ้างถึงใน Galbraith, 1995) เป็นกระบวนการที่ให้ความสัมพันธ์ทางสังคม (social relationships) ซึ่งเป็นผลของการปฏิสัมพันธ์ (interactions) เป็นการปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกที่อาศัยอยู่ในชุมชน กระบวนการนี้ทำให้คนในชุมชนมารวมตัวกัน มีความสนใจที่จะเรียนรู้ร่วมกันสู่การตัดสินใจร่วมกัน Hamilton และ Cunningham ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า กระบวนการของการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เป็นเรื่องของสมาชิกในชุมชนเรียนรู้ร่วมกันในการใช้ทรัพยากรของชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชนและสามารถควบคุม และจัดการได้กับทรัพยากรที่ได้รับความช่วยเหลือจากภายนอกชุมชน กล่าวโดยสรุปได้ว่าความสำคัญของกระบวนการการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเป็นการส่งเสริมความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้ในบริบทของชุมชนทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นการเมือง สังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม และปัจจัยอื่น ๆ ในชุมชน

2.2 การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานกับการศึกษาตลอดชีวิต

คำว่าการศึกษาตลอดชีวิต (lifelong Education) เป็นคำที่มีความแพร่หลายที่เริ่มจากประเทศสหรัฐอเมริกา แนวคิดการศึกษาตลอดชีวิตเป็นแนวคิดที่ส่งเสริมการศึกษาเรียนรู้ของผู้ใหญ่ให้มีการศึกษาที่ต่อเนื่อง (adult continuing) และเป็นการส่งเสริมการศึกษาฐานชุมชน (community – based education) และหากพิจารณาคำศัพท์ของคำว่า “การเรียนรู้ตลอดชีวิต”

หรือ “การศึกษาตลอดชีวิต” แล้ว แนวคิดการศึกษารูปแบบนี้ก็ไม่ใช่เป็นการศึกษาเรียนรู้ของผู้ใหญ่เท่านั้น แต่เป็นการศึกษาเรียนรู้ของมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนตาย ดั่งนิยามความหมาย ดังนี้

พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2542 มาตรา 4 “การศึกษาตลอดชีวิต” หมายความว่า การศึกษาที่เกิดจากการผสมผสานระหว่างการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อให้สามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต

การศึกษาตลอดชีวิต หมายถึงการศึกษาทุกประเภทที่เกิดขึ้นตลอดชีวิตของมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนตาย เป็นการศึกษาที่มุ่งพัฒนาบุคคลให้ปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงในทุกช่วงชีวิต และพัฒนาต่อเนื่องไปให้เต็มศักยภาพของแต่ละบุคคล การศึกษาตลอดชีวิตรวมการศึกษาทุกรูปแบบทุกวิธีการ ทั้งการศึกษาในระบบและนอกระบบโรงเรียน รวมทั้งการศึกษาตามอัธยาศัย เป็นการศึกษาจากทุกแหล่งความรู้ในชุมชนและสังคม และเกิดขึ้นได้โดยไม่จำกัดเวลาและสถานที่ การศึกษาตลอดชีวิตเป็นการศึกษาที่ผสมกลมกลืนกับการดำเนินชีวิตของบุคคล (สุมาลี สังข์ศรี, 2545 : 1) เช่นเดียวกับการประชุมปรึกษาหารือกันของคณะกรรมการพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ (ICED) International Council for Education Development ได้เสนอแนะระบบการศึกษาที่จะช่วยลดปัญหาที่ทุกประเทศกำลังประสบอยู่ในปัจจุบันและอนาคต “การศึกษาเป็นกระบวนการตลอดชีวิต การศึกษาไม่อาจจะอยู่ภายใต้กรอบจำกัดแห่งเวลาและสถานที่ได้อีกต่อไป” ที่ประชุมเห็นพ้องต้องกันว่า “การศึกษาคือ การเรียนรู้ ไม่ว่าจะที่ไหน เมื่อไร หรือด้วยวิธีการใด ๆ ก็ได้” เราสามารถมองเห็นธรรมชาติของการศึกษาว่าเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องโดยเริ่มตั้งแต่มนุษย์เกิดไปจนตาย (ภาควิชาพื้นฐานการศึกษา คณะครุศาสตร์ วิทยาลัยครูสวนสุนันทา, 2532 : 3)

สุนทร สุนันท์ชัย (2532 : 9) ให้นิยามการศึกษาตลอดชีวิต หมายถึง การจัดกระบวนการให้มีผลต่อการเรียนรู้ตลอดชีวิต (lifelong learning) มีลักษณะดังนี้

- 1) เป็นการดำเนินการตลอดชีวิตบุคคล
- 2) เป็นการจัดที่มีการวางแผน ทำให้ได้รับความรู้ ทักษะ และเจตคติ อันจำเป็นต่อการเปลี่ยนแปลงในชีวิต ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา จนในที่สุดทำให้บุคคลได้พัฒนาตนเองเต็มศักยภาพ
- 3) เป็นการเรียนรู้ที่เกิดจากแรงจูงใจของผู้เรียน ที่จะเรียนรู้ด้วยตนเอง
- 4) ใช้แหล่งการเรียนรู้ทุกประเภท ทั้งในระบบ (formal) นอกระบบ (Non-formal) และไม่เป็นทางการหรือตามอัธยาศัย

การศึกษาตลอดชีวิต จึงเป็นการศึกษาทั้งหมดของชีวิตมนุษย์ จากเกิดจนตาย มุ่งพัฒนา มนุษย์ให้ปรับตัวเข้ากับเปลี่ยนแปลงในโลกปัจจุบัน และพัฒนาต่อเนื่องไปให้เต็มศักยภาพ ของบุคคลแต่ละคน เป็นการศึกษาที่เกิดจากแรงจูงใจที่จะเรียนรู้ด้วยตนเอง จากแหล่งเรียนรู้ทุก ชนิด ทั้งในระบบ นอกระบบ และไม่เป็นทางการ

ยูเนสโก (อ้างถึงในสุนทร สุนันท์ชัย, 2532 : 29 – 30) กล่าวว่า การศึกษาตลอดชีวิต หมายถึง แผนรวมที่มุ่งเปลี่ยนแปลงโครงสร้างระบบการศึกษาในปัจจุบันและพัฒนาศักยภาพทาง การศึกษานอกระบบการศึกษา ในแผนที่ว่านี้ บุคคลพึงเป็นผู้จัดการศึกษาของตนเองจากการ ประสานสัมพันธ์ความคิดและการกระทำ การศึกษาและการเรียนจะไม่จำกัดตนเองอยู่เพียงใน โรงเรียน แต่จะขยายออกตลอดชีวิต รวมทั้งทักษะและความรู้ทุกสาขาวิชา ใช้วิธีการทุกอย่าง ให้ โอกาสแก่ทุกคนให้ได้มีการพัฒนาตนเองอย่างเต็มที่ การศึกษาและการเรียนรู้ของเด็ก คนหนุ่มสาว และผู้ใหญ่ทุกอายุ และทุกรูปแบบควรรวมกันถือเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ทวีป อภิสัทธ์ (2542 : 34 – 35) ให้ความหมายการศึกษาตลอดชีวิตว่าเป็นกระบวนการ เรียนรู้ที่บูรณาการหลอมรวมเอาการเรียนรู้อัตนาศัย การเรียนรู้ในระบบโรงเรียน และการ เรียนรู้นอกระบบโรงเรียนเข้าด้วยกัน ช่วยให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ที่เป็นประโยชน์แก่ตนเองอย่าง ต่อเนื่อง ตั้งแต่เกิดจนตาย หากกล่าวถึงการศึกษาตลอดชีวิตในฐานะเป็นผู้จัดการศึกษาแล้ว ความหมายของการศึกษาตลอดชีวิตก็คือ การจัดการศึกษาให้แก่คนทุกคนตั้งแต่เกิดก่อนวัยเรียน วัยเรียนจนกระทั่งถึงวัยทำงานและวัยชรา โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อพัฒนาคุณภาพของทรัพยากร มนุษย์ในช่วงต่าง ๆ ตลอดชีวิต ให้มนุษย์สามารถปรับตัวเองให้ก้าวหน้าทันต่อความเจริญของ สังคมและโลก การจัดการศึกษาตลอดชีวิตให้แก่คนทุกคนนั้นทุกหน่วยงานในสังคมจะต้องเข้ามา มีบทบาทในการจัดการศึกษาเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ ต่อเนื่อง และครอบคลุมเป้าหมายคนทุกคน ทุกเพศทุกวัย และองค์ประกอบสำคัญของการจัดการศึกษาตลอดชีวิตต้องเป็นการผสมผสาน การศึกษาทั้ง 3 ประเภท คือ การศึกษาในระบบโรงเรียน การศึกษานอกระบบและการศึกษาตาม อัตนาศัย

สถาบันเทคโนโลยีเพื่อการศึกษาแห่งชาติ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2543) ได้นิยามความหมายของการศึกษาตลอดชีวิตไว้ว่า เป็นการศึกษาในภาพรวมทั้งหมด ซึ่ง ครอบคลุมทั้งการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย เป็นการศึกษา ที่จัดให้แก่บุคคลทุกช่วงอายุตั้งแต่เกิดจนตาย โดยในแต่ละช่วงชีวิตบุคคลอาจได้รับการศึกษา

รูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง หรือหลายรูปแบบผสมผสานกัน เป็นการศึกษาที่สัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิตของบุคคลทั้งด้านสังคม สิ่งแวดล้อม ศาสนา เศรษฐกิจ การเมือง ทั้งนี้เพื่อมุ่งพัฒนาบุคคลอย่างเต็มศักยภาพ ให้มีความรู้ ทักษะ และประสบการณ์อย่างเพียงพอต่อการดำรงชีวิต การประกอบอาชีพและการปรับตัวเข้ากับสภาพสังคม สิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปได้อย่างเหมาะสมในทุกช่วงชีวิต

Michael W. Galbraith (1995) (http://www.ed.gov/pubs/PLLIConf_95/comm.html) ได้ให้คำนิยามของการศึกษาตลอดชีวิตว่า หมายถึง กระบวนการที่เกิดจากความตั้งใจ การวางแผนไว้ล่วงหน้า รวมถึงความไม่ตั้งใจที่จะสนับสนุนให้เกิดการเรียนรู้ในทุกช่วงของชีวิตหรือตลอดชีวิต

จากคำนิยามของการศึกษาตลอดชีวิตดังกล่าวข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า การศึกษาตลอดชีวิต คือ การศึกษาทั้งหมดที่ครอบคลุมทั้งการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย ซึ่งเกิดขึ้นตลอดช่วงชีวิตของมนุษย์ เพื่อจะช่วยให้เกิดการพัฒนาอย่างเต็มศักยภาพในตัวบุคคล สังคม และอาชีพ การศึกษาตลอดชีวิตครอบคลุมการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นที่บ้าน โรงเรียน ในชุมชน สถานที่ทำงาน การเรียนจากสื่อมวลชน จากสถานการณืและกิจกรรมในรูปแบบต่าง ๆ กล่าวได้ว่า การศึกษาตลอดชีวิตเป็นการศึกษาทั้งหมดของชีวิตมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนตาย โดยมุ่งพัฒนามนุษย์ให้ปรับตัวเข้ากับความเปลี่ยนแปลงในโลกปัจจุบัน และพัฒนาต่อเนื่องไปให้เต็มศักยภาพของบุคคลแต่ละคน เพื่อให้สามารถคิด วิเคราะห์ ตัดสินใจ แก้ปัญหา และพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างต่อเนื่อง และอย่างมีประสิทธิภาพอันจะนำไปสู่การพัฒนาทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมโดยรวม

ปัจจัยสำคัญที่จำเป็นต้องมีการจัดการศึกษาตลอดชีวิต

มนุษย์เรียนรู้ตลอดชีวิตในทุกสังคม ทั้งนี้ด้วยเหตุผลที่สำคัญคือ เพื่อการดำรงชีวิตอยู่อย่างปลอดภัยและมีความสุขเท่าที่จะทำได้ในสังคมเกษตร มนุษย์เรียนรู้ที่จะอยู่ใกล้ชิดและดำรงชีวิตอย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ และมนุษย์เรียนรู้การต่อสู้กับภัยธรรมชาติ ต่อมาในสังคมอุตสาหกรรมมนุษย์เรียนรู้ที่จะนำธรรมชาติมาใช้เพื่อการบริโภค และการใช้สิ่งประดิษฐ์เพื่อทดแทนแรงงานคน ในสมัยปัจจุบัน หรือยุคข้อมูลข่าวสารที่ไร้พรมแดน มนุษย์ต้องเรียนรู้เพื่อการอยู่รอดอย่างล้นพ้นซ้นกว่าที่เป็นมาในอดีต ในศตวรรษที่ 21 สังคมไทยจะต้องเผชิญกับปัญหา

นานาประการ บางปัญหาได้พัฒนาและกลายเป็นปัญหาข้ามพรมแดน เป็นปัญหาร่วมกันระหว่างประเทศ ปัญหาหลายเรื่อง ไม่ใช่ว่ามนุษย์เราไม่มีความรู้ในเรื่องนั้น ๆ แต่ความรู้ ความเข้าใจ เจตคติ ข้อมูลองค์ความรู้ ผลการศึกษา การวิจัยอาจไม่สมบูรณ์ สถานการณ์ สิ่งแวดล้อม บริบทของสังคมอาจเปลี่ยนแปลงไป การที่สภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป มนุษย์จึงต้องเรียนรู้ใหม่ การเรียนรู้ที่สำคัญต่อการอยู่รอดของคนเราอาจจะไม่ใช่การเรียนรู้เพื่อได้สิ่งใหม่หรือเรียนรู้ตามกระแสนิยม แต่อาจจะเป็นการเรียนรู้ที่จะนำประสบการณ์เดิมมาปรับปรุง แก้ไข พัฒนาให้ถูกต้อง ชัดเจนยิ่งขึ้น (อุ้นตา นพคุณ, 2543 : 1)

สำหรับ จินตนา สุจจันท์ (2547: 118 – 119) มีมุมมองว่าปัจจัยสำคัญที่จะต้องมีการจัดการศึกษาตลอดชีวิต มีดังนี้

1. ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในตัวบุคคล ทั้งด้านร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ สังคม รวมทั้งบทบาทหน้าที่ของบุคคลซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามวัยต่าง ๆ
2. ความเจริญก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทำให้คนต้องการความรู้ใหม่ ๆ เพื่อจะได้ปรับตัวได้อย่างเหมาะสม และความก้าวหน้าเหล่านี้ทำให้ต้องการเข้าถึงข้อมูลได้อย่างสะดวกรวดเร็ว ดังนั้น การเรียนรู้ตลอดชีวิตจึงเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อช่วยให้ได้รับความรู้ใหม่ ๆ และทันสมัยอยู่ตลอดเวลา
3. ความเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและการเมือง สภาพของสังคมเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และซับซ้อน เพื่อให้สามารถปรับตัวได้กับสังคมที่เปลี่ยนแปลง ประชาชนควรได้รับการศึกษาอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต ได้รับการศึกษาและข้อมูลข่าวสารอยู่ตลอดเวลา
4. ความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจและอาชีพการงาน สภาพเศรษฐกิจมีการแข่งขันอย่างรุนแรง คนจึงจำเป็นต้องพัฒนาตนเองให้มีความสามารถเพิ่มขึ้น จึงจำเป็นต้องเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง เพื่อพัฒนาและเพิ่มคุณค่าให้กับตนเอง
5. ข้อจำกัดของการจัดการศึกษาในระบบ การศึกษาในระบบมีระเบียบและหลักเกณฑ์ตายตัว จึงทำให้คนบางกลุ่มพลาดโอกาสเรียนในระบบโรงเรียน คนเหล่านี้ควรมีโอกาสได้รับการศึกษา แม้อายุจะพ้นวัยเรียนไปแล้วก็ตาม เพื่อให้ทุกคนมีโอกาสทางการศึกษาอย่างทั่วถึงและเสมอภาคกัน

หลักการของการศึกษาตลอดชีวิต มีหลักการที่สำคัญดังนี้

1. หลักการบูรณาการและความเชื่อมโยงอย่างต่อเนื่องของการศึกษาในระบบโรงเรียน นอกโรงเรียน และการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อส่งเสริมให้ประชาชนสามารถศึกษาหาความรู้ ได้ตลอดชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย
2. หลักความเสมอภาคของโอกาสทางการศึกษา โดยส่งเสริมให้ประชาชนทุกกลุ่ม เป้าหมายได้มีโอกาสเลือกศึกษาหาความรู้ตามศักยภาพและความต้องการของตน การศึกษาควร เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของประชาชนทุกคน
3. หลักการเรียนรู้แบบผู้เรียนเป็นสำคัญ โดยจัดเนื้อหาและกระบวนการเรียนการสอนที่ เหมาะสมกับพื้นฐานและความสนใจของผู้เรียนของตนเองได้
4. หลักการศึกษาเพื่อชีวิต โดยเน้นการศึกษาที่บูรณาการการเรียนรู้เข้ากับวิถีชีวิตของ ผู้เรียนและสภาพชุมชน สามารถนำความรู้ไปใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตและความเป็นอยู่ของตน เป็นการจัดการศึกษาที่กลมกลืนกับวิถีชีวิตของผู้เรียน
5. หลักการเรียนรู้เพื่อการคิดเป็นและแก้ปัญหาเป็น โดยส่งเสริมกระบวนการวิเคราะห์ ตัดสินใจ และแก้ปัญหา บนพื้นฐานของข้อมูลและเหตุผล
6. หลักการกระจายอำนาจ โดยให้ผู้เรียน ชุมชน และองค์กรท้องถิ่นมีส่วนร่วม เน้นการ คำนึงอำนาจการจัดการศึกษาให้กับชุมชนท้องถิ่น
7. หลักการความยืดหยุ่นและความหลากหลาย เพื่อมุ่งให้การศึกษามีประสิทธิภาพและ ตอบสนองต่อความต้องการด้านการเรียนรู้ของประชาชนอย่างกว้างขวาง (คณะทำงานส่งเสริมการศึกษา ตลอดชีวิต สำนักบริหารการศึกษานอกโรงเรียน, 2548) (http://www.nfe.go.th/13/banprak/article/article_05.html)

สำหรับระบบและโครงสร้างการศึกษาตลอดชีวิต คณะทำงานส่งเสริมการศึกษาตลอดชีวิต สำนักบริหารการศึกษานอกโรงเรียน ได้กล่าวถึงระบบและโครงสร้างการศึกษาตลอดชีวิต ไว้ว่า คือ การสืบทอดวัฒนธรรมความเชื่อ และความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง เพื่อการดำรง ไว้ซึ่งเผ่าพันธุ์เชื้อชาติ และการพัฒนาสังคมให้ก้าวต่อไป สังคมจัดระบบให้การศึกษากำหนดได้ อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งจะสัมพันธ์สอดคล้องกับธรรมชาติการเรียนรู้ของมนุษย์ที่มีการเรียนรู้อย่าง ต่อเนื่องตลอดเวลา ตามแนวคิดเรื่องการศึกษาตลอดชีวิต ได้มีการจัดระบบและโครงสร้างของ การศึกษา โดยมีการศึกษาเรียนรู้ 3 ระบบย่อย ประกอบกันเป็นระบบการจัดการศึกษาตลอดชีวิต กล่าวคือ

1. การศึกษาในระบบ (Formal Education) เป็นการศึกษาที่มีระบบแบบแผน วัตถุประสงค์ หลักสูตร วิธีการจัดการ กระบวนการเรียนการสอน ตลอดจนการวัดผลและประเมินผลที่แน่นอน ชัดเจน โดยมีความมุ่งหมายหลักที่จะพัฒนาเด็กและเยาวชนให้มีคุณลักษณะที่พอเพียงและพร้อมที่จะทำหน้าที่ต่าง ๆ ในสังคมในอนาคต

2. การศึกษานอกระบบ (Non-formal Education) เป็นการศึกษาที่จัดขึ้น โดยมีความมุ่งหมายที่จะพัฒนาความรู้ ความสามารถของคนให้เป็นพลังในการพัฒนาตนเอง ครอบครัวยุทธศาสตร์ และประเทศ จึงมีการออกแบบหลักสูตร วิธีการเรียนการสอน การวัดผลประเมินผลที่สอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการของกลุ่มเป้าหมาย วิธีการจัดการศึกษาจึงยืดหยุ่น ปรับให้เหมาะสมกับสภาพของผู้เรียน

3. การศึกษาตามอัธยาศัย (Informal Education) เป็นการจัดสภาพแวดล้อม สถานการณ์ ปัจจัยเกื้อหนุนให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ โดยมีรูปแบบและวิธีการที่หลากหลาย ทั้งจะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม เป็นการเรียนรู้จากครอบครัวชุมชน จากกระบวนการทางสังคม จากสื่อและแหล่งการเรียนรู้ต่าง ๆ

จากแนวคิดการศึกษาตลอดชีวิตดังกล่าวข้างต้น กล่าวได้ว่า การศึกษาตลอดชีวิต เป็นการจัดการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับมนุษย์ทุกคน ทุกเพศ ทุกวัย อย่างเท่าเทียมเสมอภาคที่จะได้โอกาสเรียนรู้ตลอดชีวิต โดยเชื่อมโยงการเรียนรู้ที่เกิดจากการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย โดยให้ความสำคัญกับผู้เรียนในฐานะเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้ โดยเชื่อว่ามนุษย์มีศักยภาพ มีความสามารถที่จะเรียนรู้และพัฒนาตนเองได้ มีอิสระที่จะเลือกเนื้อหา รูปแบบ วิธีการในการเรียนรู้ที่เหมาะสมกับตนเอง และนำความรู้ที่ได้ไปใช้จริง

ซึ่งสอดคล้องเชื่อมโยงได้กับปรัชญา หลักการของแนวคิดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานว่าเป็นการเรียนรู้ที่ต่อเนื่อง เป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิต และการศึกษายังมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับบริบทแวดล้อมและความต้องการของผู้เรียนเป็นสำคัญ

2.3 ความเชื่อมโยงระหว่างการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานกับการศึกษาตลอดชีวิต

Michael W. Galbraith (1995) กล่าวว่า แนวคิดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน (community – based education) และแนวคิดการศึกษาตลอดชีวิต (lifelong education) เป็นการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย

ที่เกี่ยวข้องกับคนในชุมชนทั้งปัจเจก กลุ่ม ชุมชน เป็นการศึกษาที่เติมเต็มให้ชีวิตในชุมชนมีคุณภาพชีวิตที่ดีในทุกด้าน พร้อมทั้งเป็นการพัฒนาความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชน

Michael W. Galbraith ได้เสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานที่เชื่อมโยงกับการศึกษาตลอดชีวิต 3 รูปแบบ คือ

1. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานในรูปแบบการศึกษาในระบบ (Formal Community – Based Education)

การศึกษารูปแบบนี้มีองค์ประกอบของการจัดการศึกษา ดังนี้

- 1) ผู้จัดการศึกษาส่วนใหญ่จัดโดยหน่วยงานของรัฐ
- 2) เป้าหมายของการจัดการศึกษา เป็นการจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชน
- 3) กลุ่มเป้าหมายทั้งเด็กและผู้ใหญ่
- 4) องค์ความรู้/สาระการเรียนรู้การสอน ผู้สอนมีบทบาทหลักในการจัดการเรียน

การสอนและสาระการเรียนรู้

2. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานในรูปแบบการศึกษานอกระบบ (Non-formal Community – Based Education)

การศึกษารูปแบบนี้มีองค์ประกอบของการจัดการศึกษา ดังนี้

- 1) ผู้จัดการศึกษาจะเป็นทั้งหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งภายนอกและภายในชุมชน เป็นผู้จัดการศึกษาให้กับชุมชน
- 2) เป้าหมายของการจัดการศึกษา เป็นการจัดการศึกษาให้กับชุมชน
- 3) กลุ่มเป้าหมาย เป็นการจัดการศึกษาให้กับคนทุกวัยในชุมชน
- 4) องค์ความรู้/สาระการเรียนรู้การสอน ผู้เรียนมีส่วนร่วมสำคัญในการเลือกสาระ

การเรียนรู้เน้นชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ และมีส่วนร่วมบ้างในการจัดการเรียนการสอน

3. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานในรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย (Informal Community – Based Education)

- 1) ผู้จัดการศึกษาจัดโดยองค์กร หรือสถาบันต่าง ๆ ในชุมชน
- 2) เป้าหมายของการจัดการศึกษา เป็นการจัดการศึกษาตามความต้องการของชุมชน
- 3) กลุ่มเป้าหมายส่วนใหญ่เป็นผู้ใหญ่ในชุมชน

4) องค์ความรู้/สาระการเรียนรู้ การเรียนการสอน เป็นการศึกษายาภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์ของชุมชน เป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชน เป็นการเรียนรู้ตามความต้องการของชุมชน เป็นการศึกษาที่เกิดจากการปฏิสัมพันธ์ของคนในชุมชนและทรัพยากรต่าง ๆ ในชุมชน ผู้เรียนมีบทบาทหลักในเรื่องของกระบวนการเรียนรู้ว่าจะเรียนอะไร ที่ไหน อย่างไร แม้ว่าผู้เรียนจะปรึกษาผู้รู้หรือบุคคลภายนอกด้วยก็ตาม

2.4 ฐานการเรียนรู้ของชุมชน

โครงการวิจัยการศึกษาทางเลือก ได้จัดประชุมเชิงปฏิบัติการ เมื่อวันที่ 3-4 กุมภาพันธ์ 2546 ที่จังหวัดเชียงใหม่ โดยมีอาจารย์นิติ เต๋ยวศรีวงศ์ เป็นองค์ปาฐกว่าด้วยเรื่อง “ความรู้และกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน” อาจารย์นิติ ได้วิเคราะห์ความรู้และลักษณะความรู้ของชุมชน ดังนี้

1. ความรู้ของชุมชน เป็นความรู้ในเชิงปฏิบัติเพื่อตอบปัญหาในเชิงปฏิบัติ ได้แก่ ความรู้ด้านการเกษตร การทำมาหากิน การสร้างบ้านเรือน การรักษาโรค เป็นต้น กล่าวคือ เป็นความรู้เพื่อการดำรงชีวิต

2. เป็นความรู้ที่มีมุมมองด้านศาสนธรรม (ไม่ว่าศาสนาใด) กำกับอยู่ นั่นคือ ความรู้ชุมชนไม่ใช่เรื่องเทคนิค หากแต่คือการแบ่งปันและการอยู่ร่วมกัน อาทิ ความรู้เรื่องเกษตรอินทรีย์ มีโลกทัศน์สำคัญคือ การเคารพชีวิตอื่น ๆ คือความมั่นคงร่วมกันบนฐานประเพณี และการเอื้อเฟื้อ

3. เป็นความรู้ที่ตอบปัญหาของชุมชน จึงเป็นความรู้ที่เป็นสมบัติของชุมชนนั้น ๆ เป็นความรู้ของชุมชนเพื่อตอบปัญหาเฉพาะของชุมชน ไม่เป็นสากล โดยชุมชนเองก็ไม่เคยอ้างหรือโยกกับความรู้สากล เช่น ความรู้เรื่องสมุนไพรก็ยังผูกติดกับภูมิปัญญาเดิม โดยไม่จำเป็นต้องมีข้อมูลทางเคมีมารองรับ เป็นความรู้ที่ไม่เป็นทฤษฎี หากชุมชนอื่นจะนำไปใช้ก็ต้องผ่านการประยุกต์

4. เป็นความรู้ที่ไม่อยู่ในรูปของลายลักษณ์อักษร แต่มักฝากไว้ในประเพณี หรืออยู่ในระบบความสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ไม่ได้อยู่ในตำรา แต่อยู่ในชีวิต ความรู้ของชุมชนกับวิถีชีวิตชุมชนจะต้องสัมพันธ์เชื่อมโยงกันตลอดเวลา (สุชาติดา จักรพิสูทธิ์ และคณะ, 2548 : 119 – 120)

สีลาภรณ์ บัวสาย (2547 : 20 – 23) ระบบความรู้ของชุมชนเป็นองค์ประกอบที่สำคัญมากที่จะตัดสินว่า ชุมชนหรือท้องถิ่นจะมีพลังแข็งแกร่งขนาดไหน สามารถเผชิญปัญหาอุปสรรคได้ขนาดไหน จากงานวิจัยดัชนีชี้วัดความเข้มแข็งของชุมชน ชี้ให้เห็นถึงทุนประเภทหนึ่งที่ว่า “ทุนความรู้” ที่ชุมชนมีอยู่ ชุมชนที่อยู่มานานในท้องถิ่นส่วนใหญ่จะมีการพัฒนาชุดความรู้ของตัวเอง

ขึ้นมาเพื่อการทำมาหากิน เพื่อการดูแลสุขภาพ และหาปัจจัยสี่ที่จะช่วยให้ชีวิตมีความเป็นอยู่สุขสบายตามควร ในแวดวงวิชาการไทยเริ่มรู้จักความรู้ของคนในท้องถิ่นภายใต้วาทกรรมชุด “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” กระแสความสนใจในความรู้ของชาวบ้านในชนบทเริ่มขยายตัวกว้างขวางขึ้นมาในช่วงประมาณปี 2530 หลังจากการพิมพ์งานในชื่อเดียวกันนี้ของ ดร.เสรี พงศ์พิศ ซึ่งทำให้เกิดการยอมรับความรู้ของชาวบ้านสูงขึ้นอย่างเห็นได้ชัด อาจารย์สีลาภรณ์ บัวสาย ได้กล่าวถึงลักษณะความรู้ของท้องถิ่นดังนี้ 1) ความสัมพันธ์ของความรู้กับบริบทฐานทรัพยากร ความรู้ท้องถิ่นเป็นความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อรับใช้การสร้างความปลอดภัย หลักประกันความมั่นคงให้กับชีวิต คนที่อยู่ในบริบทสิ่งแวดล้อมแบบใด ก็จะพัฒนาระบบความรู้ขึ้นมาเพื่อใช้ตอบสนองความจำเป็นในการยังชีพ ไม่ว่าจะเป็นการทำมาหากิน การดูแลสุขภาพ การจัดหาปัจจัยสี่ต่าง ๆ ลักษณะที่สำคัญและเป็นจุดเด่นของระบบความรู้ของท้องถิ่นไทย มีฐานสำคัญอยู่ในภาคเกษตรและอิงอาศัยทรัพยากรชีวภาพตลอดจนดินฟ้าอากาศเขตร้อน ซึ่งมีความหลากหลายของพันธุ์พืชสูง เราจะเห็นว่าทุกท้องถิ่นมีหมอพื้นบ้านที่มีความรู้เรื่องสมุนไพรเป็นอย่างดี 2) ความรู้ด้านสังคมวัฒนธรรม ชุมชนยังมีความรู้อีกประเภทหนึ่งที่มักไม่ถูกบันทึกไว้ แต่เป็นความรู้ที่มีพลังมากในการขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงในชุมชน ได้แก่ ความรู้เกี่ยวกับเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมของคนในชุมชน ความรู้ประเภทนี้มีเฉพาะ “คนใน” ชุมชนเท่านั้นที่จะรู้ว่าใครเป็นแกนหลักที่มีเสียง มีอิทธิพลต่อความคิดของคนในชุมชน ใครจะเป็นคนที่ “ว่ากล่าว” ตักเตือนตัดสินข้อพิพาทต่าง ๆ ในชุมชนได้ ใครเป็นหัวแรง หรือแม่งานใหญ่ได้ ใครมีสายสัมพันธ์กับตระกูลไหน เครือญาติสัมพันธ์หรือขัดแย้งกัน ตลอดจนวิถีวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่น เป็นความรู้ในมิติทางวัฒนธรรม จะสืบทอดผ่านเครื่องมือทางวัฒนธรรมที่ชุมชนทุกแห่งจะสร้างขึ้น ได้แก่ ธรรมเนียม ประเพณี จารีต ฮีต-คอง ตำนาน เพลงกล่อมเด็ก สุภาษิต เรื่องเล่าต่าง ๆ การละเล่น เป็นต้น

สำหรับ อรรถศรี งามวิทยาพงศ์ (2549 : 20 – 25) ได้อธิบายแหล่งหรือฐานการเรียนรู้ในชุมชนว่า เป็นความรู้ที่มีความหมายเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของบุคคลและชุมชนทั้งด้านกายภาพและจิตวิญญาณ ฐานให้การศึกษาเรียนรู้จึงมีอยู่รอบตัว ทั้งในครอบครัวและชุมชน วัด ธรรมชาติ ฯลฯ เช่นเดียวกับผู้ให้การเรียนรู้ มีมากมายหลากหลาย ทั้งพ่อแม่ ปู่ย่าตายาย พี่ป้า น้าอา เพื่อน พระนักบวช ผู้นำศาสนา ครูช่าง พ่อค้า หมอพื้นบ้าน แม่กระทั่งต้นไม้ สัตว์ป่า สัตว์เลี้ยง ฯลฯ เพื่อให้บุคคลสามารถปรับตัวเข้ากับบริบทที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลาในวิถีชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย โดยเฉพาะครอบครัวถือเป็นฐานการเรียนรู้ที่สำคัญเป็นแหล่งขัดเกลาทางสังคม (Socialization) ถ่ายทอดวัฒนธรรม โลกทัศน์ จริยธรรม ฯลฯ ให้สมาชิกใหม่สามารถเข้าใจความเป็นจริงของระบบชีวิต และระบบความสัมพันธ์กับสังคมภายในและภายนอกในระดับต่าง ๆ ได้ และการเรียนรู้ของ

ชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญในการช่วยกระชับความสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้น และสร้างกระบวนการเรียนรู้ไปโดยอัตโนมัติให้แก่ลูกหลานในการดำรงชีวิตอย่างพึ่งพาอาศัยและเอื้ออาทรกันภายในชุมชน นอกจากนี้แล้วบุคคลยังสามารถเรียนรู้ความชำนาญเฉพาะด้าน ได้จากผู้ชำนาญเฉพาะด้านที่มีอยู่ในชุมชน เช่น ความรู้ด้านการแพทย์ (การใช้สมุนไพร การนวด ฯลฯ) ความรู้ด้านหัตถกรรม เช่น การทอผ้า การจักสาน การก่อสร้างบ้านเรือน การตีเหล็ก ความรู้ศิลปะพื้นบ้าน สำหรับเนื้อหาของการเรียนรู้จะกำหนดจากความต้องการและความจำเป็นของปัจเจกบุคคลและความต้องการของชุมชนเป็นหลัก และเป็นความรู้ในเชิงปฏิบัติมากกว่าทฤษฎี คือเป็นรูปธรรมมากกว่านามธรรม เพราะหวังผลในการนำไปใช้ในวิถีชีวิตจริงด้านต่าง ๆ หากพิจารณาโดยผิวเผินแล้ว อาจคิดว่าเนื้อหาความรู้ในชุมชนไม่มีเนื้อหาความรู้อย่างชัดเจน แต่ในความเป็นจริงแล้ว กลับครอบคลุมเนื้อหาวิชาต่าง ๆ ไว้อย่างครบถ้วน เพียงแต่เนื้อหาเหล่านั้นมิได้แยกออกมาเป็นรายวิชา หากสอดแทรกอยู่ในการดำเนินชีวิตจริงแต่ละด้าน เช่น วิชาคณิตศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ เรียนรู้จากการผลิต การบริโภค และการแลกเปลี่ยนผลผลิต ฯลฯ วิชาจิตวิทยา เรียนรู้จากการติดต่อสัมพันธ์และอยู่อาศัย ทำงานร่วมกัน วิชารัฐศาสตร์ เรียนรู้จากการปกครองภายในชุมชน วิชานิเวศวิทยา ภูมิศาสตร์ เรียนรู้จากการอยู่ใกล้ชิดธรรมชาติ วิชาเทคโนโลยี เรียนรู้จากการแสวงหาเครื่องมือเพื่อแก้ไขปัญหาอุปสรรคในการกินอยู่และทำมาหากินเหล่านี้เป็นต้น เนื้อหาตามที่กล่าวมาเป็นความรู้พื้นฐานเพื่อการดำรงชีวิตของคุณบุคคลและชุมชนในทางกายภาพ ในขณะที่เดียวกันวิถีชีวิตมีความสัมพันธ์กับระบบต่าง ๆ อย่างแน่นแฟ้นใกล้ชิด ได้ทำให้บุคคลได้เรียนรู้เนื้อหาทางศีลธรรม คุณธรรม จริยธรรม ควบคุมกาย วาจา ใจ ของตนเองมิให้ก่อความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่น ซึ่งรวมทั้งสรรพชีวิตอื่น ๆ การเบียดเบียนจึงจำเป็นต่อการยังชีพเท่านั้น เนื้อหาทางศีลธรรม จริยธรรม จึงอยู่ในระบบเกษตรกรรมแบบพอเพียง และการจัดระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

จากการทบทวนแนวคิดเกี่ยวกับฐานการเรียนรู้ของชุมชน จากนักคิดทั้ง 3 ท่าน สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ฐานการเรียนรู้ของชุมชน ประกอบด้วย องค์ประกอบสำคัญ 2 ประการ คือ 1) องค์ความรู้ของชุมชน และ 2) แหล่งเรียนรู้ของชุมชน ดังรายละเอียดดังนี้

1) องค์ความรู้ของชุมชน ประกอบด้วย

1.1) องค์ความรู้เพื่อการดำรงชีวิต เช่น การทำมาหากิน การสร้างบ้านเรือน การรักษาโรค เป็นต้น

1.2) องค์ความรู้ด้านสังคมและวัฒนธรรม เป็นความรู้ที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคมบนฐานของวัฒนธรรม ประเพณี ศาสนา บรรทัดฐาน ความเชื่อของชุมชน

1.3) องค์ความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน

1.4) องค์ความรู้ที่มีมุมมองด้านศาสนธรรม

1.5) องค์ความรู้บนรากฐานของวัฒนธรรม ประเพณี

1.6) องค์ความรู้ที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของชุมชน

1.7) องค์ความรู้ที่เชื่อมโยงกับทรัพยากรของชุมชน

1.8) องค์ความรู้ที่อยู่ในระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน

2) แหล่งเรียนรู้ของชุมชน ประกอบด้วย 2 แหล่งเรียนรู้ที่สำคัญ คือ

2.1) บุคคลหรือกลุ่มบุคคล ได้แก่ ครอบครัว เครือญาติ ผู้อาวุโส ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำทางศาสนา พระ นักบวช ครูช่าง หมอพื้นบ้าน เป็นต้น

2.2) สถานที่ เช่น วัด ป่า เขา สถานที่ทำการเกษตร เป็นต้น

ตอนที่ 3 แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม

3.1 ที่มาและสาระสำคัญของแนวคิด

ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structural Functionalism) (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2540 : 25 - 26) เป็นทฤษฎีแม่บทที่ยิ่งใหญ่ทฤษฎีหนึ่งในบรรดาทฤษฎีแม่บททั้งหลาย ทั้งในแง่ความเก่าแก่ และการได้รับความนิยมนักสังคมวิทยา แม้บางช่วงจะได้รับความนิยมสูงสุด และบางช่วงความนิยมก็เสื่อมถอยลงบ้าง แต่ก็ยังมีอิทธิพลไม่น้อยจนถึงปัจจุบัน

แนวคิดของสำนักโครงสร้างหน้าที่นิยม เป็นแนวคิดหลักทางสังคมวิทยา ซึ่งมีฐานคติเกี่ยวกับตัวแบบสังคม (Model of Society) ว่า “สังคมเหมือนกับสิ่งมีชีวิตอย่างหนึ่ง” จากการเปรียบเทียบเช่นนี้ทำให้เกิดฐานคติเกี่ยวกับสังคมขึ้นมา 3 ประการ คือ

1) สังคมเป็นระบบ ๆ หนึ่ง

2) ระบบนั้นประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน

3) ระบบมีขอบเขตแน่นอน พร้อมทั้งมีกระบวนการรักษาบูรณาการและอาณาเขต

นั้นไว้เสมอ

นักทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม มองสังคมในเชิงสถิต (Social Statics) เพื่อที่จะศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของส่วนต่าง ๆ ที่มาประกอบกันเป็นโครงสร้างสังคมได้ และเพื่อจะได้ศึกษาว่าส่วนประกอบต่าง ๆ ของสังคมนั้นทำหน้าที่อย่างไรเพื่อให้สังคมดำรงอยู่ได้

สำนักโครงสร้างหน้าที่นิยม ถือว่าสังคมเป็นระบบกระทำการชนิดหนึ่ง ตั้งอยู่บนหลักการสำคัญคือ (ชนิตา รัชพัลเมือง, 2531: 58 - 59)

1) สัมพันธภาพระหว่างส่วนต่าง ๆ ซึ่งประกอบกันเข้ามาเป็นระบบ แต่ละระบบจะต้องมีลักษณะถาวรพอประมาณอย่างน้อยต้องสามารถทำให้ระบบนั้น ๆ ทำหน้าที่ของตนได้อย่างปกติอย่างน้อยต้องสามารถทำให้ระบบนั้น ๆ ทำหน้าที่ของตนได้อย่างปกติ

2) ระบบแต่ละระบบมีความโน้มเอียงที่จะป้องกันตนเองจากการแทรกแซง หรือทำลายจากระบบอื่น (boundary maintenance)

3) ถ้ามีการเปลี่ยนแปลงบางประการเกิดขึ้นภายในส่วนต่าง ๆ ของระบบ การเปลี่ยนแปลงนั้นก็ย่อมจะเป็นไปเพื่อความอยู่รอด หรือเพื่อการทำหน้าที่ให้ดียิ่งขึ้น เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมมากขึ้นกว่าเดิม

4) ตามปกติแล้วระบบแต่ละระบบจะกระทำการรักษาคุณภาพในการปฏิบัติงานของส่วนต่าง ๆ ในบางครั้งก็ถือว่าเป็นเหตุผิดปกติอาจอยู่ในภาวะปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมใหม่หรืออาจถูกแทรกแซงจากระบบอื่น

5) ระบบที่ไม่สามารถรักษาคุณภาพไว้ได้ ในที่สุดจะสลายตัวกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบอื่นหรือเปลี่ยนสภาพเป็นระบบแบบใหม่ก็ได้

การกระทำทางสังคมเป็นการกระทำที่มีความสัมพันธ์กันของระบบย่อยต่าง ๆ ในสังคมระหว่างสมาชิกในสังคมกับระบบในสังคม และระหว่างสมาชิกกับสมาชิกด้วยกันในสังคม ความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นการทำหน้าที่ทางสังคมซึ่งหมายถึง

1) การอำนวยความสะดวกให้แก่กลุ่มวัฒนธรรมหรือสังคมจากส่วนใดส่วนหนึ่ง

2) ส่วนที่เป็นประโยชน์ซึ่งกลุ่มทำให้กับสมาชิก เช่น ครอบครัวยุติธรรมหรือกลุ่มใหญ่ช่วยให้อุปกรณ์อยู่รอด

3) การเน้นถึงการรวมเอาส่วนต่าง ๆ ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับส่วนทั้งหมดหรือหมายถึงการพึ่งพาอาศัยระหว่างส่วนต่าง ๆ (ชนิตา รัชพัลเมือง, 2531: 58)

3.2 แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมของ Talcott Parsons

Talcott Parsons เป็นนักสังคมวิทยาในกลุ่มสำนักโครงสร้างหน้าที่นิยม ซึ่งมีบทบาทในการพัฒนาแนวคิดต่าง ๆ ในกลุ่มทฤษฎีนี้เขาได้ให้ความสนใจกับระบบสังคมเป็นพิเศษ ในหนังสือ Social System (ชนิตา รัชพัลเมือง, 2531 : 51 – 55) พาร์สันส์ มองสังคมว่าเป็นระบบกระทำกรประเภทหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยระบบย่อยต่าง ๆ ที่ยึดเหนี่ยวสัมพันธ์กันการเปลี่ยนแปลงอาจเริ่มจากส่วนใดส่วนหนึ่งก็ได้ แต่จะส่งผลสะท้อนไปกระทบส่วนอื่น ๆ ด้วย สังคมจึงเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างระบบย่อย ๆ ซึ่งก่อให้เกิดโครงสร้าง (structure) ที่มีกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน สังคมมีหน้าที่ (function) ต่อเนื่องและประสานกัน เพื่อเป้าหมายเดียวกันคือ ความอยู่รอดของสังคมส่วนรวม

ระบบสังคมตามแนวคิดของพาร์สันส์ เป็นระบบที่พยายามรักษา “ดุลยภาพ” ด้วยเหตุนี้ จึงจำเป็นที่จะต้องบูรณาการระบบย่อยต่าง ๆ ของสังคมเข้าด้วยกัน นอกจากนี้เขายังได้กำหนดกลไกขึ้น ทำหน้าที่สร้างบูรณาการในสังคมไว้ 2 ประการ คือ “การขัดเกลาทางสังคม” และ “การควบคุมทางสังคม” กลไกทั้งสองนี้ทำหน้าที่ใหญ่ 2 ประการ ประการแรก คือ ดำรงการทำหน้าที่ของโครงสร้างในสังคม และประการที่สอง กลไกนี้เสริมสร้างบูรณาการของผู้กระทำในโครงสร้างของสถานภาพบทบาท (status – role structure) ระบบสังคมกับสัญลักษณ์ต่าง ๆ ของระบบวัฒนธรรม เป็นต้นว่า บรรทัดฐาน ค่านิยม และความเชื่อ กลไกการขัดเกลาทางสังคมทำให้สัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมเหล่านี้ซึมซับเข้าไปเป็นแรงจูงใจให้ทำตามบทบาท ส่วน “กลไกการควบคุมทางสังคม” ทำให้เกิดความมีระเบียบขึ้นในระหว่างสถานภาพและบทบาท และทำให้ผู้กระทำโอนอ่อนคล้อยตามบรรทัดฐานของสังคม

จากนั้นพาร์สันส์ ได้วิเคราะห์ระบบกระทำกรต่าง ๆ ในสังคมว่า แต่ละระบบมีข้อจำเป็นเชิงหน้าที่ (The Functional Imperatives) ซึ่งเป็นการบูรณาการระบบบุคลิกภาพ ซึ่งทำหน้าที่ควบคุมการกระทำและสร้างพฤติกรรมของบุคคล ระบบสังคม ซึ่งทำหน้าที่จัดระบบความสัมพันธ์ของบุคคลและระบบวัฒนธรรม ซึ่งการบูรณาการดังกล่าวเป็นไปเพื่อรักษาดุลยภาพให้สังคมดำรงอยู่ได้ การกระทำดังกล่าว สังคมจะต้องแก้ปัญหาสำคัญอันจำเป็นต่อการรักษาดุลยภาพ 4 ประการ กล่าวคือ (ชนิตา รัชพัลเมือง, 2534:53-55)

1. การแสวงหาวิธีทางบรรลุวัตถุประสงค์ (Goal Attainment : G)
2. การปรับให้เข้ากับสถานการณ์ (Adaptation : A)
3. การประสานกลมกลืนหรือบูรณาการ (Integration : I)
4. การขัดเกลาและควบคุมทางสังคม (Latency : L)

สำหรับสาระของข้อจำเป็นแห่งการหน้าที่กล่าวไว้ว่า

การแสวงหาวิถีทางบรรลุวัตถุประสงค์ (Goal Attainment) วัตถุประสงค์ของระบบ อาจเกี่ยวข้องกับสถานการณ์ภายนอก หรือเป็นวัตถุประสงค์ภายในที่มุ่งให้ระบบย่อยคงอยู่และทำหน้าที่ตามกำหนด การบรรลุวัตถุประสงค์ คือ การดำเนินการต่าง ๆ เพื่อให้บรรลุถึงจุดหมายปลายทาง โดยวิธีการจัดลำดับความสำคัญ (Priority) ของจุดประสงค์ต่าง ๆ ของระบบ รวมทั้งการสรรหาทรัพยากรให้ระบบเพื่อทำการให้บรรลุจนจรสุดท้ายหรือเป้าหมายนั้น ๆ การบรรลุวัตถุประสงค์ของการเป็นระบบที่จะต้องไม่ขัดกับมูลเหตุจูงใจ ความประสงค์และความสามารถของสมาชิกอย่างรุนแรง โดยที่ระบบย่อยจะต้องทำหน้าที่ของตนอย่างสม่ำเสมอ เพื่อรักษาระบบใหญ่ เป้าหมายของระบบใหญ่นั้นจะถูกถ่ายทอดและควบคุมให้สมาชิกยอมรับและปฏิบัติตาม โดยปกติสถาบันสังคมที่ช่วยทำหน้าที่นี้ได้แก่สถาบันการเมือง

การปรับให้เข้ากับสถานการณ์ (Adaptation) ระบบใหญ่และระบบย่อยในสังคมต้องปรับตัวให้เข้ากัน ขณะเดียวกันระบบกระทำการนี้ยังต้องปรับตนให้สอดคล้องกับสภาวะแวดล้อม ด้วยการปรับให้เข้ากับสภาพแวดล้อมจึงเป็นกระบวนการรวบรวมสรรหาวิถีและสิ่งจำเป็นต่าง ๆ จากสภาพแวดล้อมแล้วแจกแจงสิ่งจำเป็นเหล่านี้ให้เข้ากับระบบ เพื่อช่วยให้การดำเนินการต่าง ๆ บรรลุจุดหมาย เช่น การเปลี่ยนแปลงทัศนคติ การใช้ความคิดอย่างมีเหตุผล สถาบันสังคมที่ช่วยทำหน้าที่นี้ได้แก่สถาบันเศรษฐกิจ

การบูรณาการหรือประสานกลมกลืนกัน (Integration) หมายถึง ความสามารถของระบบในการแสวงหาวิถีทางสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในระบบ สามารถประสานระบบย่อย ๆ ที่แตกต่างกันให้อยู่ภายในระบบใหญ่ รวมทั้งทำให้สมาชิกแต่ละคนกลมกลืนเข้ากันอย่างมีประสิทธิภาพ อันเป็นความพยายามที่จะทำงานให้บรรลุเป้าหมายเต็มที่ สถาบันที่ช่วยทำหน้าที่นี้ได้แก่ สถาบันการศึกษา ครอบครัว หรือการเมือง

การขัดเกลาหรือควบคุมทางสังคม (Latency) คือ การดำรงรักษาแบบแผนภายในเกี่ยวกับค่านิยมร่วมของสังคม มีประเด็นที่เกี่ยวข้อง 2 ประเด็น คือ การรักษาแบบแผน (pattern maintenance) และการจัดการความตึงเครียด (Tension management) การรักษาแบบแผน หมายถึง การขัดเกลาให้สมาชิกในสังคมมีคุณลักษณะที่เหมาะสม มีทักษะจำเป็น

สำหรับการทำตามบทบาทที่กำหนดตามค่านิยมร่วมในสังคม ขณะเดียวกันระบบจำเป็นต้องแก้ไขความตึงเครียด และการขัดแย้งระหว่างสมาชิกในระบบ และระหว่างระบบย่อยอันจะเป็นเหตุลุลกลามไปจนกระทั่งสังคมใหญ่ไม่อาจอยู่ได้ สถาบันที่ทำหน้าที่นี้ ได้แก่ สถาบันศาสนา สถาบันทางกฎหมาย

แนวคิดของสำนักโครงสร้างหน้าที่นิยม มองระบบสังคมว่าต้องทำหน้าที่ตามข้อจำเป็นแห่งการทำหน้าที่ดังนี้

	Instrumental (mean)		Consummatory (ends)	
External	A	G	G	G
	L	I		
	L		I	
Internal	L		I	

แผนภูมิที่ 1 ระบบสังคมตามแนวสำนักโครงสร้างหน้าที่นิยม

ข้อจำเป็นแห่งการทำหน้าที่นี้ไม่ได้มีเฉพาะระบบใหญ่เท่านั้น ระบบย่อยแต่ละระบบก็ต้องเผชิญกับข้อจำเป็นนี้ และมีข้อสังเกตว่าข้อจำเป็นดังกล่าวไม่แยกออกจากกันเด็ดขาด แต่มีความสัมพันธ์พึ่งพาอาศัยกัน ระบบใหญ่-ระบบย่อย อาจแลกเปลี่ยนข้อจำเป็นเหล่านี้ระหว่างกันได้หากจำเป็นเพื่อรักษาดุลยภาพของสังคมไว้ การทำหน้าที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับรูปแบบของการกระทำทางสังคม เพราะการกระทำทางสังคมเป็นพฤติกรรมที่เกี่ยวข้องกับค่านิยมที่ได้รับการกำหนดจากบรรทัดฐานทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่ง พาร์สันส์ เปรียบเทียบการกระทำหรือผู้กระทำ การกับส่วนการปรับตัว (A) เนื่องจากเป็นผู้เผชิญกับสภาพการ **ส่วนบุคคลสภาพเทียบได้กับ G** เนื่องจากเห็นว่าผู้ที่กระทำจะแสดงออกอย่างไร เป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับการตัดสินใจ และการแสวงหาเป้าหมาย **ระบบสังคมเทียบได้กับ I** ด้วยเห็นว่าเกี่ยวข้องกับการบูรณาการ

สถานภาพ และบรรทัดฐานต่าง ๆ สำหรับระบบวัฒนธรรมเทียบได้กับ L ซึ่งเป็นการขัดเกลา เพราะเป็นที่รวมของสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่มีความหมายเมื่อมีการกระทำระหว่างกัน

ผู้วิจัยนำแนววิเคราะห์ระบบสังคมของ Tacolt Parsons ในเรื่องข้อจำเป็นเชิงหน้าที่มาใช้ ในการวิเคราะห์รูปแบบการศึกษา โดยพิจารณาว่ารูปแบบการศึกษาเป็นระบบย่อยของระบบใหญ่ คือชุมชน โดยระบบย่อยด้านการศึกษาทำหน้าที่ตามข้อจำเป็นเชิงหน้าที่ 4 ประการ ในการแสวงหาทางจะบรรลุเป้าหมายเพื่อให้เกิดดุลยภาพของระบบ คือการบรรลุสู่เป้าหมายของระบบใหญ่คือการพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชน

ตอนที่ 4 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

4.1 งานวิจัยในประเทศ

กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์ (2543: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง “การจัดการทุนทางสังคมในชุมชนเมือง ศึกษากรณีเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์บางซื่อพัฒนา” พบว่า การมีเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่สมาชิกมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันนั้นนับเป็นต้นทุนทางสังคมที่สำคัญของชาวชุมชนเมือง โดยผ่านการตอบแทน และการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ตลอดทั้งกระบวนการเกื้อกูลกันและกัน ด้วยความสัมพันธ์เช่นนี้ทำให้พวกเขามีชีวิตอยู่รอดได้ในสภาวะที่ฝืดเคือง นอกจากนี้การมีค่านิยมร่วมกันในเรื่องการมีเครดิตที่ดีหรือการเป็นผู้นำเชื่อถือนั้น มีส่วนอย่างสำคัญในการเกื้อหนุนกองทุนสวัสดิการในชุมชน สำหรับการศึกษาระบบการทำงานระดับองค์กรเครือข่ายพบว่า วิธีการดังกล่าวไม่ได้ทำให้เกิดเฉพาะผลด้านบวกในความหมายของการเพิ่มทุนทางสังคม หรือทำให้ชาวบ้านมีความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นขึ้นเท่านั้น หากแต่การเกิดกระบวนการเรียนรู้จากการทำงานร่วมกัน อาจเกิดผลด้านลบต่อองค์กรหรือต่อความสัมพันธ์ของสมาชิกได้เช่นเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นการแบ่งกลุ่มพวกพ้อง หรือความหวาดระแวงระหว่างสมาชิก ซึ่งลักษณะดังกล่าวถือเป็นข้อจำกัด ในการพัฒนากลุ่มที่จะต้องให้ความสำคัญอย่างมาก เนื่องจากมีผลอย่างสำคัญในการพัฒนาองค์กรชาวบ้านให้เติบโตและเข้มแข็งต่อไป

จตุเทพ ยาสมุทร (2543: บทคัดย่อ) ได้ศึกษา “ทุนทางสังคมในชุมชนชนบทภาคเหนือ” พบว่า ทุนทางสังคมในชุมชนแม่ทามืออยู่หลายประเภท ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ทุนที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ 1) ทุนที่เป็นธรรมชาติ คือ ดิน น้ำ และป่าไม้ ซึ่งก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งต้นน้ำ มีดินที่อุดมสมบูรณ์ด้วยแร่ธาตุต่าง ๆ 2) ทุนที่เป็นทรัพยากรมนุษย์ ได้แก่ ผู้นำ

ของชุมชนทั้งที่เป็นทางการและผู้นำตามธรรมชาติ หรือที่เรียกว่า ปราชญ์ของชาวบ้าน และชาวบ้านผู้เป็นสมาชิกของกลุ่มกิจกรรมต่าง ๆ 3) ทุนด้านการเงิน ได้แก่ การระดมทุนในชุมชน เพื่อร่วมกันจัดตั้งกลุ่มกิจกรรมต่าง ๆ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ ทำให้เกิดการหมุนเวียนของกระแสเงิน ช่วยสร้างเศรษฐกิจของชุมชนได้ดีขึ้น ทุนที่เป็นนามธรรม ได้แก่ 1) วัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อระบบคุณค่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น การมีความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ เช่น ครอบครัว เครือญาติ สถาบัน ผู้อาวุโส รวมถึงการช่วยเหลือด้านแรงงาน เช่น การลงแขกและการผูกเถลผูกเสี่ยว เป็นต้น 2) ทุนที่เป็นองค์กรภายนอก ได้แก่ การมีเครือข่ายความสัมพันธ์กับองค์กรภายนอกชุมชน ทั้งในของภาครัฐบาลและเอกชน รวมถึงกลุ่มและองค์กรเครือข่ายที่ดำเนินกิจกรรมสาธารณะต่าง ๆ ในชุมชน เช่น กลุ่มพิทักษ์ ป่าชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มสหกรณ์ร้านค้า เป็นต้น

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ทุนทางสังคมดำรงอยู่และนำไปใช้พัฒนาท้องถิ่น ได้แก่ 1) ปัจจัยการสืบทอด ได้แก่ การสืบทอดเจตนารมณ์ที่บรรพบุรุษตั้งเป้าหมายไว้ที่จะรักษาทุนทางสังคมทุกประเภทดำรงอยู่ในชุมชน และการดำเนินการสืบทอดความรู้ถ่ายทอดจากผู้อาวุโสที่มากด้วยความรู้และประสบการณ์ให้กับคนรุ่นใหม่ช่วยสืบสานทุนให้คงอยู่ต่อไป 2) ปัจจัยกระบวนการจัดการที่ดีมีคุณภาพ อาศัยกรรมกรที่มีคุณสมบัติในการดำเนินกิจกรรมกลุ่มต่าง ๆ ทั้งตัวผู้นำและสมาชิกทุกคนถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้กลุ่มกิจกรรมต่าง ๆ ไม่เลิกล้มโครงการไปก่อนกำหนดเวลา กระบวนการจัดการที่ดีต้องอาศัยความเสียสละและการมีส่วนร่วม คือ ความร่วมแรงร่วมใจของคนทุกคนหรือของกลุ่มทำให้เกิดพลังของกลุ่ม การสร้างความยุติธรรมทั้งด้านการจัดสรรปันส่วนผลประโยชน์ด้านการเงินและความรับผิดชอบของแรงงานอย่างเสมอภาค ตลอดจนกลุ่มองค์กรมีกฎระเบียบเป็นที่ยอมรับ และให้สมาชิกทุกคนยึดถือเป็นแนวปฏิบัติ 3) ปัจจัยผู้นำ กล่าวคือ การมีผู้นำชุมชนที่ดี มีวิสัยทัศน์ มีความรับผิดชอบและเป็นผู้นำเกี่ยวกับการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ได้ ตลอดจนการมีสมาชิกของกลุ่มที่ดี เช่น มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันเพื่อดำเนินงานให้สำเร็จ มีความสามัคคี เชื่อฟังและปฏิบัติตาม 4) ปัจจัยเครือข่ายสนับสนุนให้เกิดมีองค์กรเครือข่ายทั้งภายในชุมชนกันเอง และประสานงานกับองค์กรเครือข่ายภายนอก เพื่อจะช่วยให้องค์กรภายในเข้มแข็งอาศัยการพึ่งพาตนเองได้มากที่สุด

อุไรวรรณ พวงสายใจ (2545: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง “ทุนทางสังคมที่ส่งผลต่อความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน” โดยศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนกับความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน พบว่าทุนทางสังคมทั้งที่เป็นทุนที่มาจากภายในชุมชนเอง และทุนที่มาจากภายนอก ชุมชนประกอบด้วยวัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติ เศรษฐกิจ บุคคล เครือญาติ การศึกษาเรียนรู้ องค์กรหรือกลุ่ม ส่งผลให้องค์กรเกิดความเข้มแข็งอันเนื่องมาจากทุนทางสังคมต่างๆ เหล่านี้เป็นแหล่งการศึกษาเรียนรู้ และมีการเรียนรู้ซึ่งกันและกันในกลุ่ม ระหว่างกลุ่มองค์กรที่เข้มแข็งได้ใช้กระบวนการเรียนรู้มีความสามารถนำทุนทางสังคมโดยเฉพาะทุนที่มีอยู่ในชุมชนมี ทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่าไม้ บุคคล วัฒนธรรม มีศาสนสถานในหมู่บ้านซึ่งเป็นศูนย์กลางทำพิธีทางศาสนา ความเชื่อ เป็นที่พึ่งพิงทางใจ ทุนเหล่านี้ล้วนแต่เป็นทุนทางสังคมที่มีค่าต่อการดำรงชีวิตประจำวันและเป็นปัจจัยสำคัญในการทำงานกลุ่มหรือองค์กร เป็นการเสริมสร้างความมั่นคงและยั่งยืนให้กับองค์กรส่งเสริมให้กลุ่มหรือองค์กรเข้มแข็ง แต่มีบางองค์กรที่ไม่สามารถนำทุนมาใช้อย่างฉลาด ซึ่งมีสาเหตุมาจากองค์กรนั้นไม่มีความสำคัญต่อชุมชน สมาชิกองค์กรไม่ตระหนักต่อการจัดตั้งองค์กร ทำให้องค์กรมีความเข้มแข็งน้อย หรือล่มสลายไป

องค์กรชุมชนที่มีความเข้มแข็งสามารถบริหารจัดการทุนทางสังคม นำทุนทางสังคมมาใช้ อย่างฉลาด บริหารทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด มีคุณค่า ดูแล รักษาทุนทางสังคมที่สำคัญของชุมชนให้คงอยู่ และใช้พลังองค์กรเป็นเครื่องมือสร้างอำนาจต่อรองในประเด็นที่องค์กรชุมชน เห็นพ้องต้องกัน สามารถตอบสนองความต้องการของชุมชนและแก้ปัญหาชุมชนได้ตามเป้าหมายที่ชุมชนต้องการ ทำให้องค์กรและทุนทางสังคมมีความสัมพันธ์กันอยู่ควบคู่กันไปที่ไม่สามารถแยกกันได้

ธนพล พรหมสุวงศ์ (2546: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง ความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพร่ : ศึกษาเฉพาะกรณีชุมชนปลักไม้ลาย ตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ผลการศึกษาพบว่า วิธีการจัดการป่าชุมชนไพร่ของชุมชนปลักไม้ลายเป็นลักษณะของการทำงานแบบพหุภาคีระหว่างพระสงฆ์ หน่วยงานภายใน และหน่วยงานภายนอกชุมชน โดยพระสงฆ์ได้แสดงบทบาทในการเป็นผู้นำในด้านต่างๆ ในการจัดการป่าชุมชนไพร่ อาทิ การเป็นผู้นำด้านการพัฒนาจิตใจ ผู้นำด้านการอนุรักษ์ และบทบาทของการเป็นผู้ให้การศึกษาร่วมหน่วยงานภายใน อันได้แก่ สมาชิกในชุมชน หน่วยงานสาธารณสุข และโรงเรียน ได้เข้ามามีส่วนร่วมใน การดำเนินงาน สำหรับหน่วยงานภายนอก อันได้แก่ มหาวิทยาลัยศิลปากร

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ชมรมแพทย์ แผนไทย และกระทรวงสาธารณสุข ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการให้การสนับสนุนทางวิชาการและงบประมาณ

กระบวนการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้น เป็นการปรับเปลี่ยนทุนประเภทต่าง ๆ เช่น ทุนมนุษย์ ทุนความรู้ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ไปเป็นทุนของชุมชน ซึ่งกระบวนการดังกล่าว เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากศรัทธา ความไว้วางใจ การพึ่งพาอาศัยกัน การรักถิ่นฐาน ความรู้สึกเป็นเจ้าของ และความรู้สึกภาคภูมิใจของประชาชนและผู้เกี่ยวข้อง อันนำไปสู่กระบวนการเรียนรู้ และการก่อให้เกิดองค์ความรู้ที่ส่งผลต่อการจัดการป่าชุมชนไพร

ผลการศึกษาค้นคว้าได้เสนอแนะว่า การทำงานด้านการอนุรักษ์ป่าชุมชนไพรที่ต้องอาศัยองค์ความรู้แบบสหวิทยาการ จำเป็นต้องอาศัยการทำงานแบบพหุภาคีที่มีหลายหน่วยงานมาร่วมทำงานด้วยกัน และควรมีการใช้กระบวนการทุนทางสังคมในการทำงาน โดยอาจจะเริ่มจากผู้นำธรรมชาติอันได้แก่พระสงฆ์ที่เป็นที่ศรัทธาของประชาชน และหน่วยงานต่าง ๆ สำหรับการที่จะทำให้การอนุรักษ์ป่าชุมชนไพรมีความยั่งยืนนั้น อาจจะต้องแสวงหาองค์ความรู้ใหม่ ๆ เพื่อสร้างให้ป่าชุมชนไพรคงไว้ทั้งความมีคุณค่า และเพิ่มมูลค่า และด้วยเหตุที่สังคมไทยมี “ทุนทางสังคม” อยู่แล้วในวิถีชีวิต การสร้างเสริมเพื่อให้เกิดกระบวนการทุนทางสังคมในกระบวนการทำงาน ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชน และเกิดผลดีต่อการทำงานด้านการพัฒนาชุมชน จึงเป็นเรื่องที่สมควรนำมาพิจารณาอย่างยิ่ง

ณัฐกานต์ จิตรวัฒนา (2546: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่องพัฒนาการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ บ้านโป่งคำ ตำบลคูฝงษ์ อำเภอสันติสุข จังหวัดน่าน ผลการศึกษาพบว่าสภาพแวดล้อมทั้งในและนอกชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อกระบวนการทุนทางสังคมอันได้แก่ ระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ รวมทั้งผลกระทบที่มีต่อคนในชุมชน การศึกษาได้พบว่า ปัจจัยที่มีส่วนช่วยเกื้อหนุนให้กระบวนการทุนทางสังคมขับเคลื่อนไปได้นั้นมาจากปัจจัยทางด้านผู้นำ หรือทุนมนุษย์ ทุนทางทรัพยากรสิ่งแวดล้อม ความเป็นเครือญาติ ความเชื่อค่านิยมในเรื่องเดียวกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน การช่วยเหลือกัน ความไว้วางใจกัน และกระบวนการเรียนรู้ระหว่างกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีส่วนช่วยลดต้นทุนในการดำเนินกิจกรรมอีกด้วย

ส่วนปัจจัยในเชิงลบที่มีผลต่อกระบวนการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ อันได้แก่ เรื่องของตลาด เรื่องราคาของผลิตภัณฑ์ ที่กลุ่มยังต้องการแสวงหากำไรจากการทอผ้า โดยที่เน้นปริมาณมากกว่าคุณภาพ ซึ่งดูเหมือนว่าจะเน้นเรื่องมูลค่ามากกว่าคุณค่า แต่ขณะเดียวกันกลุ่มทอผ้าฯ ก็ต้องการที่จะอนุรักษ์วัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่นและทรัพยากรธรรมชาติด้วย ซึ่งลักษณะดังกล่าวยังเป็นความไม่ชัดเจน และดูเหมือนจะเป็นความขัดแย้งภายในตัวของสมาชิกกลุ่ม

ผลจากการดำเนินกิจกรรมกลุ่มทอผ้าฯ ทำให้ทุนของชุมชนเพิ่มขึ้น และก่อให้เกิดพลังในการขับเคลื่อนกิจกรรมของกลุ่ม เช่น การที่ชุมชนมีเงินออมมากขึ้น มีรายได้จากการทอผ้าเพิ่มขึ้นและสามารถลดต้นทุนจากการใช้วัสดุจากธรรมชาติ ผลจากการศึกษาายังได้พบว่าการสนับสนุนจากองค์กรภายนอกเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยขับเคลื่อนกระบวนการทุนทางสังคมให้สามารถดำเนินงานไปได้ โดยอาศัยการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานจากหลาย ๆ ฝ่ายในลักษณะพหุภาคี ทำให้กลุ่มสามารถดำเนินกิจกรรมไปได้อย่างต่อเนื่อง นอกจากนั้น ยังพบว่าการทอผ้าสามารถเป็นสื่อกลางในการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชนและนอกชุมชน ช่วยให้เกิดการเรียนรู้ที่จะพัฒนาตนเองกลุ่มและชุมชนให้มีความเข้มแข็งและยั่งยืน

กวิพัฒน์ สุขแจ่ม (2547: บทคัดย่อ) ศึกษาเรื่อง “ทุนทางสังคมกับการแก้ไขปัญหาเสพติด : กรณีศึกษาบ้านคลองจรเข้ใน้อย ตำบลเกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา” ผลการศึกษาพบว่าความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ทำให้ชุมชนมีทุนสิ่งแวดล้อม ทุนมนุษย์ และทุนทางวัฒนธรรมที่สามารถตอบสนองความต้องการของคนในชุมชนได้อย่างพอเพียง เป็นผลทำให้คนสามารถอยู่ร่วมกันและอยู่ร่วมกับสภาพแวดล้อมได้อย่างปกติสุข มีความเอื้ออาทรและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ซึ่งความสัมพันธ์ที่ดีนี้ได้นำมาซึ่งการสั่งสมของทุนทางสังคมในชุมชน

ผลการศึกษาสรุปบทเรียนได้ว่า ทุนทางสังคมเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การแก้ไขปัญหาเสพติดประสบผลสำเร็จ กระบวนการทุนทางสังคมก่อให้เกิดพลังที่นำไปสู่การแก้ไขปัญหาของชุมชน โดยอาศัยปัจจัยภายในต่าง ๆ อาทิ ความเข้มแข็งของผู้นำ ค่านิยมที่ดีงามของคนในชุมชน และการประสานกับหน่วยงานภายนอกเข้ามาร่วม เพื่อก่อให้เกิดเป็นพลังทางสังคมในการขับเคลื่อนชุมชน ให้สามารถดำเนินการแก้ไขปัญหาเสพติดได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ปัจจัยภายในที่สำคัญประการหนึ่ง ได้แก่ ผู้นำธรรมชาติ ซึ่งทำหน้าที่เป็นกลไกที่สามารถดูแลชุมชน

อย่างใกล้ชิดและต่อเนื่อง รวมทั้งเป็นแกนนำที่ก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในการแก้ไขปัญหาเสพติดให้เกิดความยั่งยืนได้ ส่วนปัจจัยภายนอกที่สำคัญคือ วิทยาการกระบวนการที่นำเอาองค์ความรู้ใหม่เข้ามาให้ความช่วยเหลือ โดยอาศัยความสัมพันธ์ที่ดีและมีการสร้าง การยอมรับของคนในชุมชน ทั้งนี้เพราะหัวใจสำคัญในการขับเคลื่อนกระบวนการแก้ไขปัญหายาเสพติดอยู่ที่ ความศรัทธา และความไว้วางใจต่อกัน

การศึกษาได้มีข้อเสนอสำหรับการแก้ไขปัญหายาเสพติดในระดับพื้นที่ว่า ชุมชนต้องเป็นผู้มีบทบาทหลักในการดำเนินงาน ส่วนผู้ร่วมกระบวนการจะต้องเรียนรู้และมีความเข้าใจพื้นฐาน และความเป็นมาของชุมชนอย่างถ่องแท้ สำหรับการนำเสนอนวัตกรรมใหม่ ๆ จำเป็นต้องคำนึงถึงความเหมาะสม และความสอดคล้องกับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของชุมชน จึงจะสามารถทำให้ชุมชนยอมรับและนำไปปฏิบัติอย่างได้ผลจริงจังและต่อเนื่อง

ไกรวุฒิ วัฒนสิน (2549: บทคัดย่อ) ศึกษาเรื่อง “ทุนทางสังคมกับการป้องกันอาชญากรรม” ผลการศึกษาพบว่ากระบวนการทุนทางสังคมเป็นความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน บนฐานของทรัพยากรธรรมชาติ ที่อุดมสมบูรณ์เอื้ออำนวยให้เกิดวิถีการผลิตที่พึ่งตนเอง และบนฐานของชุมชนที่มีประวัติความเป็นมา มีความคิด ความเชื่อร่วมกัน บนหลักการของพุทธศาสนา และมีภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ทำให้ชุมชนมีความเป็นปึกแผ่น มีพลังในการจัดการแก้ไขปัญหาดังกล่าว ได้ด้วยตัวเอง และเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเศรษฐกิจที่ชุมชนต้องพึ่งพิงภายนอก ความเจริญที่เข้ามา ทำให้ชุมชนพึ่งพาตนเองน้อยลง รวมทั้งลดการพึ่งพิงภูมิปัญญาของตนเอง ทำให้ทุนทางสังคมที่มีอยู่บางส่วนจางหายไป จนเมื่อประสบปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาสังคม ที่เป็นผลกระทบจากระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ ได้มีแกนนำกระตุ้นปลุกจิตสำนึก การร่วมมือแก้ไขปัญหาดังกล่าว ฟื้นฟูทุนทางสังคมขึ้นมาใหม่ทำให้เกิดระบบคิด และแนวทางการปฏิบัติในชุมชนที่เพียงพอ อยู่ร่วมกันบนพื้นฐานของความเกื้อกูล ร่วมมือร่วมใจกัน พึ่งพาอาศัยกัน

ความสำเร็จของชุมชนน่าบ่งชี้ในการแก้ไขปัญหายาเสพติด เป็นผลมาจากองค์ประกอบภายในชุมชน ผู้นำที่มีความรู้ความสามารถ และความเสียสละ ความเป็นเครือญาติของคนในชุมชน และขยายผลสู่การแก้ไขปัญหาดังกล่าวในชุมชน เช่นเดียวกับชุมชนไม้เรียงซึ่งเป็นต้นแบบของชุมชนแห่งการเรียนรู้ แผนชุมชนที่ได้มีการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน ในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว ผลผลิตทางการเกษตรในชุมชน และต่อมาได้พัฒนารูปแบบไปสู่กิจกรรมอื่น ๆ ขณะที่ชุมชนบาง

เจ้าหน้า อาศัยภูมิปัญญาในการจักสานเป็นจุดยึดโยงไปสู่การรวมกลุ่ม เป็นธุรกิจชุมชน ความสำเร็จดังกล่าวในการแก้ไขปัญหาชุมชนนอกจากเกิดจากองค์ประกอบภายในชุมชนข้างต้น ยังอาศัยการสนับสนุนจากองค์ประกอบภายนอก เจ้าหน้าที่ตำรวจ เจ้าหน้าที่อื่นของรัฐ ทั้งในรูปการเสียสละ มุ่งมั่นในการทำงานตามหน้าที่ ให้ความรู้ และการสนับสนุนงบประมาณ ได้ถูกแปลงเป็นทุนทางสังคมอันเป็นพลังที่สำคัญ ให้เกิดระบบคิดให้สมาชิกในชุมชน มีความเอื้ออาทรต่อกัน เห็นอกเห็นใจกัน ไม่เอาวัดเอาเปรียบกัน เป็นวิถีชีวิตของชุมชนที่มีความร่วมมือร่วมใจ ปฏิบัติและเคารพปฏิบัติตามบรรทัดฐานของชุมชน ส่งผลกระทบในการลดเงื่อนไขในการเกิดองค์ประกอบของอาชญากรรม ไม่ว่าจะเป็นผู้กระทำความผิดเหยื่อ และโอกาสในการกระทำความผิดในชุมชน ทำให้ชุมชนมีความสงบสุขต่อไป

ไตรรัตน์ โภคพลากรณ์ (2549: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่องทุนทางสังคมกับการบริหารการคลังขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น : ศึกษากรณีองค์การบริหารส่วนตำบลห้วยกะปิ อำเภอเมืองจังหวัดชลบุรี และองค์การบริหารส่วนตำบลเขาสามยอด อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี มีข้อค้นพบดังนี้

1. ความสำเร็จขององค์การบริหารส่วนตำบล ที่สามารถได้รับรางวัลธรรมาภิบาล จะต้อง มีทุนทางสังคมอยู่ในระดับที่สูงพอควร กล่าวคือจะต้องอาศัยผู้นำและทีมงาน ทุนมนุษย์ การมีส่วนร่วม การให้การรับรู้ร่วมกัน การมีส่วนร่วม และการให้การช่วยเหลือแก่ชุมชนโดยรวมทั้งหมด การพิจารณาจะต้องพิจารณาทุกมิติร่วมกัน โดยทั้ง 6 มิติ ได้แก่ มิติทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมืองการปกครอง เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม อย่างเชื่อมโยงกัน ทั้งในระบบคิดและวิธีปฏิบัติซึ่งจะทำให้เกิดผลลัพธ์สุดท้ายคือ ความเต็มใจในการเสียภาษี ความพึงพอใจในการบริการ การเก็บภาษีเพิ่มขึ้นมาก และการใช้จ่ายอย่างโปร่งใส โดยมีเป้าหมายเพื่อประชาชนในชุมชน

2. การนำทุนทางสังคมมาใช้จะช่วยเป็นการสร้างพลังอำนาจของชุมชน การให้อำนาจและการเปิดโอกาสในการมีส่วนร่วมจะทำให้ประชาชนได้เกิดการเรียนรู้ มีวัฒนธรรมการพึ่งพาอาศัยกัน ความไว้วางใจกัน ความเป็นเอกภาพเหล่านี้ เป็นต้น จะช่วยเป็นพลังผลักดันสร้างสรรค์องค์การบริหารส่วนตำบลให้มีความเข้มแข็ง

3. องค์การบริหารส่วนตำบลแต่ละแห่งมีพัฒนาการและบริบทที่แตกต่างกัน การจัดการภายในของตนเองจึงต้องรู้จักการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมให้เป็นประโยชน์ ดังนั้น คณะผู้บริหารและสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลจะต้องสนใจและเอาใจใส่อย่างจริงจัง เพื่อร่วมกันยกระดับ

ศักยภาพขององค์การบริหารส่วนตำบลให้สามารถประสานพลังให้เกิดการจัดการอย่างต่อเนื่อง
ยั่งยืน

4. ฐานะการคลังขององค์การบริหารส่วนตำบลจะมีความมั่นคงและยั่งยืนก็ขึ้นอยู่กับ
ประชาชนในพื้นที่ได้เรียนรู้ในการจัดการตนเอง การกระจายอำนาจและให้ประชาชนมีส่วนร่วมใน
การปกครองตนเองตามระบอบประชาธิปไตย จึงเป็นสิ่งที่มีโอกาสจะหลีกเลี่ยงได้ อันจะทำให้
ประชาชนได้รู้จักเรียนรู้ในการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยและเป็นฐานรากที่มั่นคงของการ
ปกครองในระบอบประชาธิปไตยอย่างแท้จริงต่อไป

สุชาติ วิลาพันธ์ (2549: บทคัดย่อ) ศึกษาเรื่อง กระบวนการทุนทางสังคมในโครงการ
หมู่บ้านนำอยู่ กรณีศึกษาบ้านเกาะกลาง ตำบลบางนมโค อำเภอสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ผลการศึกษาพบว่าพัฒนาการกระบวนการทุนทางสังคมของบ้านเกาะกลาง เกิดขึ้นมาจาก
ธรรมชาติการเรียนรู้ในการปรับตัว ระบบความคิด และความสัมพันธ์ของคนในชุมชน จิตสำนึกรัก
ถิ่นที่อยู่อาศัย ภาวะความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ทำให้มีการปรับเปลี่ยนพฤติกรรม และ
ความสัมพันธ์ของคนในแต่ละช่วงเวลา เพื่อให้ชุมชนดำรงอยู่มาได้จนถึงปัจจุบัน

กระบวนการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้น จะเปลี่ยนไปตามสภาพความเป็นอยู่ในแต่ละช่วง
ผลการศึกษาพบว่า ตั้งแต่เริ่มตั้งชุมชนบ้านเกาะกลางเป็นหมู่บ้านที่นำอยู่ เพราะทุนทางสังคม
ที่มีนั้น มีความชัดเจน แต่ในช่วงที่ชุมชนได้รับผลกระทบจากกระแสทุนนิยม บทบาทของทุนทาง
สังคมลดน้อยลง แต่ทุนทางสังคม ไม่ได้หายไปจากชุมชนเสียทีเดียว หากแต่ไม่ได้นำมาใช้ให้เกิด
ประโยชน์ ปัจจุบันเป็นช่วงที่คนในชุมชนพยายามรื้อฟื้น และสร้างทุนทางสังคมให้เกิดขึ้นอีกครั้ง
ในชุมชน

กระบวนการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นนั้น รูปแบบของกระบวนการประกอบไปด้วย 1) องค์ประกอบ
ภายใน เช่น สิ่งแวดล้อมที่ดี ความสัมพันธ์ของระบบเครือข่าย ชุมชนมีประเพณีวัฒนธรรมที่ถือ
ปฏิบัติกันมาอย่างต่อเนื่อง คนมีความเชื่อ และความศรัทธาในสิ่งศักดิ์สิทธิ์เดียวกันและชุมชนมี
ผู้นำที่เข้มแข็ง 2) องค์ประกอบภายนอก เช่น การเรียนรู้ที่ได้จากในและนอกชุมชน มีการนำ
ความรู้ที่ได้มา ใช้ให้เกิดประโยชน์กับชุมชน ซึ่งทำให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ขึ้นอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งมี
หน่วยงานต่าง ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องเข้ามาสนับสนุนในการดำเนินงาน เข้ามาเป็นภาคีร่วมในการทำ

โครงการหมู่บ้านน่าอยู่ โดยผ่านกระบวนการทุนทางสังคม ซึ่งประกอบไปด้วยระบบคิด วิธีการปฏิบัติ และเกิดผลลัพธ์คือ ความน่าอยู่ในด้านต่าง ๆ ของชุมชน

นอกจากนี้ ผลการศึกษายังพบว่า การพัฒนาหมู่บ้านน่าอยู่ที่ประสบผลสำเร็จนั้นเกิดขึ้นมาจากสภาพและการดำรงอยู่ของทุนทางสังคม ชุมชนมีการเรียนรู้และปรับตัวให้เท่าทันกับสถานการณ์ ชุมชนมีผู้นำที่เข้มแข็ง ผู้คนในหมู่บ้านร่วมใจสามัคคีต่อกัน และมีการเข้ามาสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก ช่วยให้การดำเนินงานประสบความสำเร็จและยั่งยืน

สุพัชรา ศิริณวัฒน์ (2549: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง การพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อการจัดการศึกษาด้านอาชีพ : ศึกษาเฉพาะกรณีชุมชนแขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร ผลการศึกษาพบว่าระดับประถมศึกษา อาศัยอยู่ในชุมชนระหว่าง 26-30 ปีขึ้นไป ลักษณะทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชน ได้แก่ ผู้นำชุมชน วิทยากรท้องถิ่น วัด โรงเรียน ชุมชน และวัฒนธรรมในชุมชน โดยภาพรวมกลุ่มตัวอย่างมีการดำเนินการในการใช้ทุนทางสังคมกับการจัดการศึกษาด้านอาชีพ ได้แก่ การประสานสัมพันธ์ การมีส่วนร่วม การประสานความร่วมมือกับองค์กรอื่น การให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลในระดับปานกลาง ส่วนการส่งเสริมด้านอาชีพและรายได้นั้นมีการดำเนินการในระดับน้อย ผู้นำชุมชนมีความเห็นด้วยเป็นอย่างมากในเรื่องของการใช้ทุนทางสังคมมาพัฒนาในการจัดการศึกษาด้านอาชีพ เนื่องจากจะช่วยแก้ไขปัญหการว่างงานในสังคมได้ และต้องอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมเพื่อสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ที่มีความตระหนักและรับผิดชอบร่วมกันในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นคนในชุมชน คณะกรรมการชุมชน ผู้นำทางสังคมที่มีในชุมชน หน่วยงานต่าง ๆ ของภาครัฐหรือเอกชนทั้งภายในและภายนอกชุมชนเพื่อให้เกิดการมีอาชีพ มีรายได้ และสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

ข้อเสนอแนะจากการศึกษา ระดับนโยบายควรมีการกำหนดบทบาท และหน้าที่ของหน่วยงานที่จัดการศึกษาด้านอาชีพในกรุงเทพมหานคร จัดทำนโยบายการใช้ทุนทางสังคมเพื่อการจัดการศึกษาด้านอาชีพในชุมชนเพื่อให้องค์กรและชุมชนได้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน จัดอบรม สร้างความเข้าใจกับกลุ่มเป้าหมายด้านนโยบายและเป็นภาคีองค์กรการปฏิบัติงานจากหลากหลายหน่วยงานให้เป็นเอกภาพทางการปฏิบัติอย่างเดียวกัน ระดับแผนงาน ควรมีการนำระบบข้อมูลสารสนเทศมาพัฒนาและกำหนดเป็นแผนงานเพื่อสนับสนุนและผลักดันทำให้เกิดเป็นรูปธรรม โดยนำข้อมูลสารสนเทศของชุมชนนำมาวิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาสและอุปสรรคจัดให้มีเวทีประชาคม

เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในการใช้ทุนทางสังคม และระดับปฏิบัติการควรมีการจัดประชุมเชิงปฏิบัติการ เพื่อสร้างความเข้าใจระหว่างหน่วยราชการ หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง มีการจัดตั้งเป็นกลุ่มเครือข่าย กลุ่มอาชีพในระดับชุมชน มีการจัดตั้งเป็นศูนย์ส่งเสริมอาชีพในระดับเขต และควรจัดให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชนกับชุมชนด้วยกัน ข้อเสนอแนะต่อการศึกษาในครั้งต่อไป ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบการพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อการจัดการศึกษาด้านอาชีพระหว่างชุมชนเมือง กับชุมชนชนบท และศึกษาลักษณะเครือข่ายของทุนทางสังคมเพื่อการจัดการศึกษาด้านอาชีพในชุมชนเมือง

จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคมสรุปได้ว่าทุนทางสังคมมีส่วนสำคัญ ส่งผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นทุนจากภายในชุมชนเองที่มีทั้งทุนที่เป็นรูปธรรม เช่น ทุนที่เป็นธรรมชาติ คือ ดิน น้ำ และป่าไม้ ทุนที่เป็นทรัพยากรมนุษย์ ได้แก่ ผู้นำชุมชน ผู้นำตามธรรมชาติ ปราชญ์ของชุมชน หรือทุนด้านการเงิน ซึ่งได้แก่ การระดมทุนตั้งเป็นกองทุน ต่าง ๆ ส่วนทุนที่เป็นนามธรรม ได้แก่ ทุนด้านวัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อ ระบบคุณค่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น ความสัมพันธ์ทางสังคม ความรัก ความเอื้ออาทร ความสามัคคี ตลอดจนทุนจากภายนอกชุมชนเช่นเครือข่ายความสัมพันธ์กับกลุ่มองค์กรภายนอก

ทุนต่าง ๆ เหล่านี้ ผ่านกระบวนการเรียนรู้ รวมทั้งการดำเนินงานในลักษณะของเครือข่าย และพหุภาคี

สำหรับปัจจัยสำคัญที่ทำให้ทุนทางสังคมดำรงอยู่ได้ รวมทั้งเป็นประโยชน์ต่อการนำไปพัฒนาท้องถิ่น ได้แก่ 1) ปัจจัยการสืบทอดโดยเฉพาะการสืบทอดถ่ายทอดความรู้จากผู้อาวุโสหรือบรรพบุรุษ 2) ปัจจัยกระบวนการจัดการที่ดีมีคุณภาพโดยที่ผู้นำและสมาชิกมีความเสียสละและเน้นการมีส่วนร่วม 3) ปัจจัยด้านผู้นำที่มีวิสัยทัศน์และความรับผิดชอบ 4) ปัจจัยด้านเครือข่าย ทั้งเครือข่ายภายในและภายนอก

4.2 งานวิจัยต่างประเทศ

Kate Bird และ Andrew Shepherd (2003) (<http://poverty.worldbank.org/library/view/14305>)

ได้ศึกษาเกี่ยวกับความยากจนซ้ำซาก (chronic poverty) ในพื้นที่ชนบท 3 แห่ง ในชนบทที่แห้งแล้งกันดารห่างไกลในประเทศซิมบับเว (Zimbabwe) ได้ศึกษาแบบแผนการดำรงชีวิตทุก ๆ ด้าน

เช่น วิธีการกินอาหาร การศึกษา สุขภาพ โครงสร้างพื้นฐาน ระบบขนส่ง การอพยพออกจากพื้นที่ การติดต่อเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร

จากการศึกษาเขาพบว่าพื้นที่ชนบทเหล่านี้มีภาวะยากจนตลอดกาล ผลผลิตตกต่ำขาดแคลน เนื่องจากความแห้งแล้งอย่างมาก และพบว่าธรรมชาติของความยากจนเหล่านี้สัมพันธ์กับความเค็มในชีวิตร ขนาดของครอบครัว ความสัมพันธ์ของบทบาทชายหญิง สุขภาพ การศึกษา และทุนทางกายภาพ

โดยเฉพาะทุนทางกายภาพหรือทุนทางภูมิศาสตร์ เป็นเรื่องสำคัญที่มีความเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ การเมือง สังคม และทุนมนุษย์ เมื่อทุนทางกายภาพมีน้อยหรือลดลง ผลตามมาก็คือความยากจนถาวร

และจากการศึกษายังพบว่านโยบายรัฐที่ดำเนินการกับพื้นที่ชนบทห่างไกลนั้น ล้มเหลวโดยสิ้นเชิง เนื่องจากความที่มีพื้นที่ห่างไกลแล้ว ยังถูกกีดกันให้เป็นคนชายขอบ และในกรณีนี้ความเป็นคนกลุ่มน้อยที่มีอัตลักษณ์ของตนเองยังทำให้ถูกกีดกันให้เกิดความยากจนซ้ำซากขึ้น ผู้ศึกษาได้เสนอแนะว่าหากจะลดความยากจนรัฐต้องให้ความสนใจกับทุนมนุษย์และความมั่นคงปลอดภัย

ผู้ศึกษาได้สรุปผลการศึกษาคั้งนี้ว่า สาเหตุสำคัญของความยากจนซ้ำซาก คือ การขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติ รัฐจำเป็นต้องสนใจในเรื่องทรัพยากรมนุษย์ สังคม งบประมาณ และหัวใจสำคัญคือการให้การศึกษาและบริการทางสุขภาพที่ไม่เสียค่าใช้จ่าย และการคำนึงถึงความเท่าเทียมกันเป็นสำคัญ

Soonhee Kim (2003) (<http://poverty.worldbank.org/library/view/14292>) ได้ศึกษาเกี่ยวกับผู้หญิงกลุ่มหนึ่งที่มีอาชีพขีบรถบนเกาะ Jeju ในประเทศเกาหลีใต้ผู้หญิงกลุ่มนี้รู้จักกันในนามว่า Jamsu ส่วนองค์กรอาสาสมัครของผู้หญิงกลุ่มนี้มีชื่อว่า Jamsuboe โดย Kim ได้ศึกษาบทบาทขององค์กรอาสาสมัคร Jamsuboe ในฐานะที่เป็นแหล่งทุนทางสังคม (ตามแนวคิดของ Coleman ที่เห็นว่ากลุ่ม/สถาบันทางสังคมเป็นทุนทางสังคม) โดยศึกษาประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลง รวมทั้งเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น

จากการศึกษาพบว่า ผู้หญิงกลุ่มนี้มีบทบาทสำคัญเป็น key actors ในการพัฒนา เศรษฐกิจและสังคมบนเกาะนี้ เนื่องจากผู้หญิงกลุ่มนี้เป็นคนหลักในการหาเลี้ยงครอบครัว และมีความเป็นอิสระภาพในการเป็นผู้นำในการปกครองตนเอง เมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มผู้หญิงอื่น ๆ ผู้ศึกษาได้ศึกษาเกี่ยวกับค่านิยมและบรรทัดฐานของผู้หญิงกลุ่มนี้ เช่น ความเป็นปึกแผ่น ความเป็นอิสระ ความเป็นอิสระ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ การติดต่อกับเพื่อนบ้าน และความเป็นพลเมืองที่มีพันธะผูกพันร่วมกัน (Civil engagement) ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นแหล่งของทุนทางสังคมที่สำคัญของผู้หญิงกลุ่มนี้ในการเป็นฐานสำคัญเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

Russell Dalton. et al. (2002) (<http://poverty.worldbank.org/library/view/14354>) ได้ศึกษาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมในประเทศเวียดนาม

ประเทศเวียดนามได้มีการปฏิรูปครั้งสำคัญในปี 1992 มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจ เช่น เปิดโอกาสให้ภาคเอกชนลงทุนมากขึ้น และเปิดการค้าระหว่างประเทศมากขึ้น ในการศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อแสดงให้เห็นลักษณะพิเศษหรือลักษณะเฉพาะของสังคมประเทศเวียดนามท่ามกลางสภาวะการเปลี่ยนแปลงให้ทันสมัย

จากข้อมูลการสำรวจค่านิยมโลก ปี 2001 ซึ่งดำเนินการโดย Institute of Human Studies ในประเทศเวียดนาม ได้ทำการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและผลกระทบต่อสังคม ผลการศึกษาพบว่าระบบครอบครัวถือเป็นศูนย์กลางการยึดเหนี่ยว กล่าวคือ ความผูกพันเหนียวแน่นของระบบครอบครัว (Family ties) เป็นศูนย์กลางของเครือข่ายทางสังคม (social networks) โดยการมีชมรม มีกลุ่มภูมิภาคต่าง ๆ ผู้ศึกษากล่าวว่า ภาวะความทันสมัยไม่สามารถที่จะทำลายหรือกัดกร่อนประเพณีของระบบครอบครัวที่มีฐานความสัมพันธ์ทางเครือข่ายที่แน่นแฟ้นได้ และความสัมพันธ์ทางสังคมของเขาขยายวงกว้างไปถึงกลุ่มอื่น ๆ เช่น กลุ่มทำงาน กลุ่มสังคมอื่น ๆ

และพบว่ายังมีระบบความไว้วางใจ (trust) อย่างเหนียวแน่นในระบบครอบครัวและกลุ่มเพื่อนสนิทซึ่งได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของลัทธิขงจื้อ (Confucian traditions)

World Bank (2002) (<http://poverty.worldbank.org/library/view/13008>) ได้กล่าวถึงโครงการ The Andhra Pradesh District Poverty Initiatives Project (APDPID) เป็นโครงการที่ช่วยเหลือคนยากจนใน 180 หมู่บ้านที่อยู่ในเมือง 6 เมืองยากจนของอินเดีย โครงการดังกล่าวให้ความสำคัญโดยมีจุดเน้นในการให้การศึกษากับกลุ่มแรงงานสตรีและเด็ก มีการจัดตั้งกลุ่ม

เครือข่ายและสมาคมที่เน้นการช่วยเหลือตนเอง (self-help groups) เพื่อที่จะเข้าถึงการบริการของรัฐ และเน้นให้รัฐบาลท้องถิ่นของเมือง Andhra Pradesh มีโครงการจัดความยากจนในชนบท

โครงการดังกล่าวเน้นให้รัฐบาลท้องถิ่นและกลุ่มคนยากจนมีกลุ่ม/สมาคมเครือข่ายเพื่อช่วยเหลือกัน ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมในการแก้ไขปัญหาความยากจน

Randall Peerenboom (2002) (<http://poverty.worldbank.org/library/view/14330>) ศึกษาเกี่ยวกับความสำคัญของเครือข่ายทางสังคม ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งสำคัญในทุกสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมเอเชีย การศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาบทบาทของเครือข่ายทางสังคมกับการพัฒนาความเจริญทางเศรษฐกิจเป็นการเปรียบเทียบกฎที่ไม่เป็นทางการ และเครือข่ายความสัมพันธ์กับกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่เป็นทางการ โดยศึกษาในประเทศจีน โดยศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างกลไก ต่าง ๆ กับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ

ผลการศึกษาพบว่า การมีกฎเกณฑ์ที่เป็นทางการในระบบการค้าที่เป็นทางการ เป็นระบบที่ผูกขาดและกีดกันคนนอก ซึ่งระบบเหล่านี้มีผลต่อความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจน้อย และไม่เพียงพอต่อการเจริญเติบโตของระบบเศรษฐกิจในระยะยาว แต่สิ่งที่สำคัญคือเครือข่ายทางสังคมของกลุ่มลูกค้าเนื่องจากคนกลุ่มนี้จะมีบรรทัดฐานทางสังคมร่วมกัน แนวคิดร่วมกันในเรื่องสินค้าถูกแสดงออกโดยการได้รับอิทธิพลจากลักษณะข้อในเรื่องของความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ หน้าที่ที่นำไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจ

ผู้ศึกษาได้สรุปแนวคิดในการศึกษาครั้งนี้ว่า ความสัมพันธ์ เครือข่ายทางสังคม และการจัดการที่ไม่ผูกขาดสิ่งเหล่านี้สามารถทดแทนกฎ ระเบียบต่าง ๆ ที่เป็นทางการ สิ่งที่เป็นกฎเกณฑ์ทางการจะทำให้ความเจริญทางเศรษฐกิจล้มเหลว

Ruth Alsop, Robert Chase และ Daniel Owen (2003) (<http://poverty.worldbank.org/library/view/13010>) ได้รายงานเกี่ยวกับการศึกษาของธนาคารโลกว่า การลงทุนในเรื่องของการเสริมพลังอำนาจ (empowerment) ทุนทางสังคม (social capital) และการขับเคลื่อนเพื่อการพัฒนาชุมชนภายใต้การดำเนินงานของธนาคารโลก และแนวคิดดังกล่าวจะสัมพันธ์กับเรื่องของการมีส่วนร่วมองค์กร และสถาบันที่จะนำไปสู่การลดภาวะความยากจนและเกิดการพัฒนายั่งยืน นักวิชาการผู้เชี่ยวชาญของธนาคารโลกพยายามที่จะสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดเหล่านี้ว่ามีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน เป็นการผสมผสานทางแนวคิดร่วมกัน

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) และแนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม มาใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมด้านการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม โดยศึกษาวิจัยภาคสนามเพื่อศึกษารูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ จำนวน 2 กรณีศึกษา และรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตจำนวน 1 กรณีศึกษา โดยมีขั้นตอนการดำเนินการวิจัย 3 ขั้นตอน ดังนี้

- ขั้นตอนที่ 1 การวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ
- ขั้นตอนที่ 2 สร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต
- ขั้นตอนที่ 3 นำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

ขั้นตอนที่ 1 การวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ

1.1 การคัดเลือกกรณีศึกษา

ผู้วิจัยเลือกกรณีศึกษาชุมชนที่ประสบผลสำเร็จด้านการศึกษาเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม จำนวน 2 ชุมชน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ทั้ง 3 รูปแบบ คือ รูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย รูปแบบการศึกษาในระบบและรูปแบบการศึกษานอกระบบ

1.1.1 เกณฑ์การคัดเลือกกรณีศึกษา

1.1.1.1 ชุมชนที่ประสบผลสำเร็จด้านการศึกษาเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม หมายถึง ชุมชนที่เข้มแข็งบนฐานทุนทางสังคมตนเอง โดยมีการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานทั้ง 3 รูปแบบ คือ การศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบ และการศึกษานอกระบบ จำนวน 2 ชุมชน

1.1.1.2 ผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน 5 ท่าน ที่มีประสบการณ์และผลงานด้านการศึกษา หรือกระบวนการเรียนรู้ด้านทุนทางสังคมและชุมชน เป็นผู้เสนอรายชื่อชุมชนที่ประสบผลสำเร็จท่านละ 3 ชุมชน รายชื่อผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 5 ท่าน ได้แก่

1) รองศาสตราจารย์ปาริชาติ วลัยเสถียร ภาควิชาการพัฒนารัฐวิชน คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

2) ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

3) นายวิชิต นันทสุวรรณ สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน

4) ดร.ขนิษฐา กาญจนรังษีนนท์ กรมการพัฒนาชุมชน

กระทรวงมหาดไทย

5) นายอภิษฐ์ ชุมชุม สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ

1.1.1.3 เกณฑ์การคัดเลือกกรณีศึกษาชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ เป็นการคัดเลือก โดยผู้ทรงคุณวุฒิเสนอรายชื่อชุมชนโดยเห็นพ้องกันตั้งแต่ 3 ท่านขึ้นไป

1.1.1.4 ผลการคัดเลือกกรณีศึกษา จำนวน 2 ชุมชน ได้แก่

1) ชุมชนบ้านนาอิสาน ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัด ฉะเชิงเทรา

2) ชุมชนบ้านบัว ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร

1.1.2 การคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key informants) มีวิธีการดังนี้

1.1.2.1 คัดเลือกกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักแบบเฉพาะเจาะจง (Purposive Sampling) โดยผู้วิจัยกำหนดกลุ่มเป้าหมายหลัก 3 กลุ่ม เพื่อสามารถตอบวัตถุประสงค์การวิจัย ดังนี้

1) ประชาชนในชุมชน ประกอบด้วย ผู้นำทางการ ผู้นำไม่เป็นทางการ ผู้นำอาวุโส ผู้นำการพัฒนา ประชาชน หรือผู้นำทางภูมิปัญญาท้องถิ่น ผู้นำทางวัฒนธรรมประเพณี สมาชิกของชุมชน ชุมชนบ้านนาอิสาน จำนวน 14 คน ชุมชนบ้านบัว จำนวน 18 คน

2) ครูในระบบโรงเรียน ชุมชนบ้านนาอิสาน จำนวน 3 คน ชุมชน บ้านบัว จำนวน 3 คน

3) ครูนอกระบบโรงเรียน ชุมชนบ้านนาอิสาน จำนวน 1 คน ชุมชน บ้านบัว จำนวน 3 คน

1.1.2.2 การคัดเลือกบุคคลบางท่านในกลุ่มเป้าหมายหลักทั้ง 3 กลุ่ม จะเป็นการเลือกแบบ Snowball Sampling คือ เป็นการสุ่มถามไปเรื่อย ๆ จนทราบชื่อบุคคลที่ถูกกล่าวอ้างถึงมากที่สุด เช่น ผู้นำการพัฒนาของชุมชน ประชาชนผู้นำทางภูมิปัญญาของชุมชน ครูผู้รับผิดชอบหรือส่งเสริมการเรียนโดยใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ เป็นต้น สำหรับรายชื่อของผู้ให้ข้อมูลหลัก รายละเอียดตามภาคผนวก

1.2 เครื่องมือการวิจัย

1.2.1 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยภาคสนาม ได้แก่

1.2.1.1 แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (in-depth interview)

เป็นแนวคำถามเพื่อรวบรวมข้อมูลจากผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) ได้แก่ ผู้อาวุโสของชุมชน ผู้นำด้านวัฒนธรรมประเพณี ผู้นำทางการของชุมชน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ผู้นำที่ไม่เป็นทางการ เช่น ผู้นำการพัฒนา ผู้นำด้านภูมิปัญญาของชุมชน ประชาชนชาวบ้าน ครูในระบบ และครูนอกระบบที่เป็นผู้รับผิดชอบสำคัญในการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

แบบสัมภาษณ์เชิงลึก ประกอบด้วย ประเด็นคำถามเกี่ยวกับประวัติและข้อมูลชุมชน วิถีชุมชน สภาพปัญหาและการพัฒนาของชุมชน สภาพทุนทางสังคมของชุมชน สถาบัน/องค์การพัฒนาต่าง ๆ ของชุมชน และรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ทั้ง 3 รูปแบบ คือรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย รูปแบบการศึกษาในระบบ รูปแบบการศึกษานอกระบบ

1.2.1.2 แบบบันทึกการสังเกต

ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นเกี่ยวกับปรากฏการณ์และพฤติกรรมเพื่อตอบวัตถุประสงค์การวิจัย โดยผู้วิจัยได้สังเกตทั้งแบบมีส่วนร่วมและสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม โดยมีประเด็นการสังเกต ดังนี้

1) วิถีชีวิตของชุมชน : การทำมาหากิน การประกอบอาชีพ วิถีประจำวัน
วัฒนธรรมประเพณี

2) ความสัมพันธ์ทางสังคม : สภาพการพัฒนา สภาพทุนทางสังคมของชุมชน

3) รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมทั้ง 3 รูปแบบ คือ รูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย รูปแบบการศึกษาในระบบ และรูปแบบการศึกษานอกระบบ

1.2.2 การตรวจสอบเครื่องมือ

ผู้วิจัยได้นำประเด็นคำถามเพื่อใช้เป็นแนวทางการสัมภาษณ์เจาะลึกและแนวทางการสนทนากลุ่ม ให้อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 5 ท่าน ได้ตรวจสอบให้คำแนะนำเกี่ยวกับความเหมาะสม ความถูกต้อง

รายชื่อผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 5 ท่าน มีดังนี้

- 1) นางสาวสุดดดา ศิริฤกษ์พิพัฒน์ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
- 2) ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- 3) ดร.ชัยยศ อิ่มสุวรรณ์ สำนักบริหารการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ
- 4) ดร.ขวัญสุภา กาญจนรังษีนนท์ กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย
- 5) ดร.ชำนาญ วัฒนศิริ กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย

1.2.3 วิธีการรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์เชิงลึก (in depth interview) การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (participatory observation) และการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (non-participatory observation) แต่ละวิธีมีรายละเอียดดังนี้

1.2.3.1 การสัมภาษณ์เชิงลึก (in - depth interview) เพื่อศึกษาแนวคิด ความเชื่อ การรับรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของชุมชน วิถีชุมชน ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนโดยเฉพาะทุนทางสังคมของชุมชน และรูปแบบการศึกษา 3 รูปแบบ คือ การศึกษาในระบบ การศึกษาตามอัธยาศัย และการศึกษานอกระบบที่มีการใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้เพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

1.2.3.2 การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (participatory observation) ผู้วิจัยสังเกตพฤติกรรมวิถีชีวิตของชุมชนทั้งปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในวิถีการเรียนรู้ของชุมชน โดยผู้วิจัยได้เข้าพักอาศัยภายในชุมชนในช่วงการเก็บข้อมูล สังเกตและเข้าร่วมในกิจกรรมของชุมชน เช่น ในเรื่องของการทำมาหากินด้านอาชีพ ผู้วิจัยจะเข้าร่วมพฤติกรรมในวิถีชีวิตของบ้านที่ผู้วิจัยเข้าพักอาศัย เช่น การสืข้าวมือหมุน การคัดข้าวเปลือก ไปร่วมตัดอ้อยมาทำน้ำตาลอ้อย และร่วมในพิธีกรรมตามประเพณีของชุมชน เช่น ร่วมในพิธีทำบุญสู่ขวัญข้าว เข้าร่วมพิธีบายศรีสู่ขวัญที่ชาวบ้านเลี้ยงส่งข้าราชการนักพัฒนาที่เข้ามาฝึกภาคปฏิบัติในหมู่บ้าน เป็นต้น

1.2.3.3 การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (non-participatory observation) ผู้วิจัยเข้าไปดำเนินชีวิตในชุมชน โดยได้สังเกตพฤติกรรมและปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในชุมชน เช่น สังเกตกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน การประชุมของชาวบ้าน การประกอบอาชีพวิถีการทำมาหากิน ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนทั้งชาวบ้านกับชาวบ้าน และชาวบ้านกับโรงเรียน สังเกตการณ์จัดการเรียนการสอนของโรงเรียนในระบบและโรงเรียนนอกระบบ เป็นต้น

1.2.4 ระยะเวลาที่ศึกษา

- 1) ชุมชนบ้านบัว (อินแปลง) ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร ผู้วิจัยเข้าไปศึกษาข้อมูล ในช่วงเดือนธันวาคม 2547 และระหว่างเดือนมกราคม – กุมภาพันธ์ 2549
- 2) ชุมชนบ้านนาอิสาน ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา ผู้วิจัยเข้าไปศึกษาข้อมูล ในช่วงเดือนมีนาคม 2549 เดือนสิงหาคม 2549 เดือนพฤศจิกายน 2549 และเดือนมกราคม 2550

1.3 การวิเคราะห์ข้อมูลและการตรวจสอบข้อมูล

1.3.1 การวิเคราะห์ข้อมูล ใช้กระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลและการตีความข้อมูลแบบอุปนัย (analytic induction) คือ การตีความสร้างข้อสรุปข้อมูลรูปธรรมหรือปรากฏการณ์ที่ได้จากการสังเกต การสัมภาษณ์ เพื่อวิเคราะห์แนวคิดและปรากฏการณ์ของรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม และนำเสนอผลการวิเคราะห์ต่ออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์และผู้ทรงคุณวุฒิพิจารณาตรวจสอบ

1.3.2 การตรวจสอบข้อมูลใช้วิธีการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (triangulation) ดังนี้

1.3.2.1 การตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูล (data triangulation) เป็นการตรวจสอบข้อมูลที่ได้มานั้นถูกต้องหรือไม่ โดยแหล่งที่พิจารณาในการตรวจสอบ ได้แก่ แหล่งเวลา เช่น การสัมภาษณ์และสังเกตในเวลาที่แตกต่างกัน แหล่งบุคคล เช่น การสัมภาษณ์หรือสังเกตบุคคลที่หลากหลายในประเด็นเดียวกัน เช่น การสัมภาษณ์กิจกรรมการเรียนรู้ของชุมชนในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของชุมชน จะมีการสัมภาษณ์ผู้นำการพัฒนาของชุมชน ผู้นำทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน หรือสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) สัมภาษณ์สมาชิกผู้เข้าร่วมกิจกรรมทั้งเด็กและเยาวชน เป็นต้น

1.3.2.2 การตรวจสอบสามเส้าด้านผู้วิจัย (investigator triangulation) เป็นการตรวจสอบข้อมูลจากการเก็บเกี่ยวข้อมูลในภาคสนาม ที่มีผู้วิจัยและผู้ร่วมวิจัยโดยหลังจากการเก็บข้อมูลแล้ว ผู้วิจัยและผู้ร่วมวิจัยได้ข้อมูลต่างกันหรือไม่ หากต่างกัน เพราะเหตุใด เพื่อทำความเข้าใจตรงกันถึงข้อมูลที่ถูกต้องมากที่สุด

1.3.2.3 การตรวจสอบสามเส้าด้านวิธีการ (methodological triangulation) เป็นการรวบรวมข้อมูลที่หลากหลายวิธี คือ เก็บข้อมูลในประเด็นเดียวกันแต่ใช้หลาย ๆ วิธี เช่น วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก การสนทนากลุ่ม การสังเกตการณ์มีส่วนร่วม การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม

ขั้นตอนที่ 2 สร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต

2.1 การคัดเลือกกรณีศึกษา

ผู้วิจัยเลือกกรณีศึกษาชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตด้านการศึกษาเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม จำนวน 1 ชุมชน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต

2.1.1 เกณฑ์การคัดเลือกกรณีศึกษา

2.1.1.1 ชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตด้านการศึกษาเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม หมายถึง ชุมชนที่ประสบปัญหาด้านทุนทางสังคม ซึ่งเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงสภาพทางสังคมจากการพัฒนาตามกระแสหลัก ส่งผลให้ชุมชนมีความสัมพันธ์บนพื้นฐานของความเอื้ออาทร การพึ่งพาอาศัย ความไว้วางใจ รวมทั้งการรวมกลุ่มและการสร้างเครือข่ายเพื่อแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชนลดน้อยลง ประกอบกับการจัดการศึกษาในชุมชนทั้ง 3 รูปแบบ คือ การศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบ และการศึกษานอกระบบยังมิได้จัดการศึกษาเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมอย่างเข้มแข็งพอ

2.1.1.2 ผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 5 ท่าน ที่มีประสบการณ์และผลงานด้านการศึกษาระบบการเรียนรู้ ด้านทุนทางสังคมและชุมชน เป็นผู้เสนอชื่อชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต รายชื่อผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 5 ท่าน ได้แก่

- 1) ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย เสนอ 1 ชุมชน
- 2) ดร.ชัยยศ อิ่มสุวรรณ์ สำนักบริหารการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ เสนอ 1 ชุมชน

- 3) นายอภิสิทธิ์ ชุมชุม สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เสนอ 1 ชุมชน
- 4) ดร.ชนิษฐา กาญจนรังษีเนนทร์ กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย เสนอ 2 ชุมชน
- 5) ดร.ชำนาญ วัฒนศิริ กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย เสนอ 1 ชุมชน

2.1.1.3 เกณฑ์การคัดเลือกกรณีศึกษาชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต เป็นการคัดเลือกโดยผู้ทรงคุณวุฒิเสนอรายชื่อชุมชนโดยเห็นพ้องกัน ตั้งแต่ 3 ท่านขึ้นไป

2.1.4 ผลการคัดเลือกกรณีศึกษาจากหลักเกณฑ์การคัดเลือกชุมชนดังกล่าว ปรากฏว่า ผู้ทรงคุณวุฒิแต่ละท่านเสนอรายชื่อชุมชน รวม 6 ชุมชน แต่ไม่เป็นชุมชนที่มีรายชื่อซ้ำกัน ผู้วิจัยจึงนำรายชื่อชุมชนทั้งหมดให้ผู้ทรงคุณวุฒิพิจารณาในรอบ 2 โดยให้ผู้ทรงคุณวุฒิพิจารณาว่าชุมชนใดสามารถตอบสนองวัตถุประสงค์ของการวิจัยมากที่สุด ผลการพิจารณาผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่านเห็นพ้องกันที่จะเลือกชุมชนบ้านสามคลอง (ชื่อสมมติ) อำเภอบางบัวทอง จังหวัดนนทบุรี เป็นกรณีศึกษาสำหรับการวิจัยครั้งนี้

2.1.2 การคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) มีวิธีการดังนี้

2.1.2.1 คัดเลือกกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักแบบเฉพาะเจาะจง (Purposive Sampling) โดยผู้วิจัยกำหนดกลุ่มเป้าหมายหลัก 3 กลุ่ม เพื่อสามารถตอบวัตถุประสงค์การวิจัยดังนี้

- 1) ประชาชนในชุมชน ประกอบด้วย ผู้นำทางการ ผู้นำที่ไม่เป็นทางการ ผู้นำอาสา ผู้นำการพัฒนา ปราชญ์หรือผู้นำทางภูมิปัญญาท้องถิ่น ผู้นำทางวัฒนธรรมประเพณี และสมาชิกของชุมชน จำนวน 10 คน
- 2) ครูในระบบโรงเรียน จำนวน 4 คน
- 3) ครูนอกระบบโรงเรียน จำนวน 2 คน

2.1.2.2 การคัดเลือกบุคคลในกลุ่มเป้าหมายหลัก ทั้ง 3 กลุ่ม จะเป็นการเลือกแบบ Snowball Sampling คือ มีการสุ่มถามไปเรื่อย ๆ จนทราบรายชื่อบุคคลที่ถูกกล่าวอ้างถึงมากที่สุด เช่น ในชุมชนมีใครเป็นผู้รู้หรือปราชญ์ของชุมชน หรือกรณีครูในระบบโรงเรียนที่ส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน สำหรับข้อมูลผู้ให้ข้อมูลหลัก รายละเอียดตามภาคผนวก

2.2 เครื่องมือการวิจัย

2.2.1 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยภาคสนามของชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต ได้แก่

2.2.1.1 แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (in- depth interview)

แบบสัมภาษณ์เชิงลึกเป็นแนวคำถามเพื่อรวบรวมข้อมูลจากผู้ให้ข้อมูลหลักที่เป็นกลุ่มประชาชนในชุมชน และครูนอกระบบ ประชาชนในชุมชนประกอบด้วย ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ประชาชนผู้รู้ในชุมชน ส่วนครูนอกระบบ 2 ท่านที่รับผิดชอบการจัดการศึกษาในสายสามัญและสายอาชีพ

แบบสัมภาษณ์เชิงลึก ประกอบด้วย แนวคำถามเกี่ยวกับข้อมูลชุมชน วิถีชุมชน สภาพปัญหาและการพัฒนาของชุมชน สภาพทุนทางสังคมของชุมชนทั้งในยุคนอดีตและยุคปัจจุบัน และรูปแบบการศึกษาเรียนรู้ของชุมชนคือการศึกษาตามอัธยาศัยและรูปแบบการศึกษานอกระบบที่ใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

2.2.1.2 แนวคำถามการสนทนากลุ่ม

ผู้วิจัยได้ใช้แนวคำถามเพื่อการสนทนากลุ่มกับครูในระบบโรงเรียนบ้านสามคลอง (ชื่อสมมติ) อำเภอบางบัวทอง จังหวัดนนทบุรี เพื่อศึกษาความคิดเห็นในการสร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ 2550 มีครูผู้เข้าร่วมการสนทนากลุ่ม จำนวน 4 ท่าน

2.2.1.3 แบบบันทึกการสังเกต

ผู้วิจัยจดบันทึกปรากฏการณ์และพฤติกรรมของชุมชน เพื่อตอบวัตถุประสงค์การวิจัย โดยการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม โดยมีประเด็นการสังเกต ดังนี้

- 1) วิถีชีวิตของชุมชน : การทำมาหากิน การประกอบอาชีพ สภาพปัญหาของชุมชน วิถีประจำวัน วัฒนธรรมประเพณี
- 2) สภาพทุนทางสังคมของชุมชน
- 3) กระบวนการเรียนรู้ในชุมชน การจัดการเรียนการสอนของโรงเรียน และการศึกษานอกระบบโรงเรียน

2.2.2 การตรวจสอบเครื่องมือ

ผู้วิจัยได้นำประเด็นคำถามเพื่อใช้เป็นแนวทางการสัมภาษณ์เจาะลึกและแนวทางการสนทนากลุ่ม ให้อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 5 ท่าน ได้ตรวจสอบให้คำแนะนำเกี่ยวกับความเหมาะสม ความถูกต้อง

รายชื่อผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 5 ท่าน มีดังนี้

1) นางสาวสุลัดดา ศิริฤกษ์พิพัฒน์ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

2) ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

3) ดร.ชัยยศ อิ่มสุวรรณ์ สำนักบริหารการศึกษานอกโรงเรียน

กระทรวงศึกษาธิการ

4) ดร.ชนิษฐา กาญจนรังษีเนนทร์ กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย

5) ดร.ชำนาญ วัฒนศิริ กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย

2.2.3 วิธีการรวบรวมข้อมูล

2.2.3.1 การสัมภาษณ์เชิงลึก (in-depth interview) เพื่อศึกษาแนวคิด ความเชื่อ ระบบคุณค่าดั้งเดิม วัฒนธรรมประเพณี การรับรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของชุมชน วิถีชุมชน สภาพปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนโดยเฉพาะทุนทางสังคมของชุมชน ทั้งทุนทางสังคมในยุคอดีตและทุนทางสังคมในยุคปัจจุบัน และการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย และรูปแบบการศึกษานอกระบบ

2.2.3.2 การสนทนากลุ่ม (focus group) เพื่อศึกษาทัศนคติความคิดเห็นของกลุ่มครูในระบบโรงเรียนบ้านสามคลอง (ชื่อสมมติ) เกี่ยวกับการสร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของโรงเรียนบ้านสามคลองในบริบทของชุมชนตนเอง

2.2.3.3 การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (non-participatory observation) ผู้วิจัยเข้าไปสังเกตวิถีชีวิตของชุมชน อาชีพวิถีการทำมาหากิน การจัดการเรียนการสอนของครูในระบบโรงเรียน และครูนอกระบบโรงเรียน รวมทั้งกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน

2.2.4 ระยะเวลาที่ศึกษา

ผู้วิจัยศึกษาชุมชนบ้านสามคลอง (ชื่อสมมติ) อำเภอบางบัวทอง จังหวัดนนทบุรี ในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ 2550

2.3 การวิเคราะห์ข้อมูลและการตรวจสอบข้อมูล

2.3.1 การวิเคราะห์ข้อมูล ใช้การวิเคราะห์ข้อมูลการตีความแบบอุปนัย (analytic induction) คือ การสร้างข้อสรุปจากข้อมูลหรือปรากฏการณ์ที่ได้จากการสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่ม และการ

สังเกต เพื่อวิเคราะห์แนวคิดหรือข้อคิดเห็นต่อการสร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต และนำผลการวิเคราะห์เสนอต่ออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และผู้ทรงคุณวุฒิพิจารณา

2.3.2 การตรวจสอบข้อมูลใช้วิธีการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (triangulation)

รายละเอียดดังนี้

2.3.2.1 การตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูล (data triangulation) โดยพิจารณาในด้านแหล่งเวลา เช่น การสัมภาษณ์และสังเกตในเวลาที่แตกต่างกัน แหล่งบุคคล เช่น การสัมภาษณ์หรือสังเกตบุคคลที่หลากหลายในประเด็นเดียวกัน เช่น ผู้วิจัยสัมภาษณ์เกี่ยวกับระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนว่ามีการพึ่งพาอาศัย แบ่งปัน หรือมีความขัดแย้งกันในชุมชนหรือไม่ ผู้วิจัยจะสอบถามทั้งผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำการพัฒนา และสมาชิกในชุมชน

2.3.2.2 การตรวจสอบสามเส้าด้านผู้วิจัย (investigator triangulation) โดยผู้วิจัยได้เข้าไปเก็บข้อมูลร่วมกับผู้ช่วยเก็บข้อมูล เมื่อได้ข้อมูลแล้วก็จะนำมาพูดคุยทำความเข้าใจข้อมูลให้ถูกต้องตรงประเด็นตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย

2.3.2.3 การตรวจสอบสามเส้าด้านวิธีการ (methodological triangulation) ผู้วิจัยใช้วิธีการหลากหลายวิธีในการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามของชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต ได้แก่ วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก การสนทนากลุ่ม และการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม

ขั้นตอนที่ 3 นำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

จากการวิจัยภาคสนามในขั้นตอนที่ 1 เพื่อศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ 2 กรณีศึกษา ผู้วิจัยได้สังเคราะห์รูปแบบการศึกษาดังกล่าว และยกวางให้ผู้ทรงคุณวุฒิและชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตที่ประกอบไปด้วยสมาชิกในชุมชน ครูในระบบ และครูนอกระบบ ได้ตรวจสอบให้ข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะต่อการนำรูปแบบการศึกษาไปประยุกต์ใช้กับชุมชนอื่น โดยมีรายละเอียดดังนี้

3.1 ตรวจสอบรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จโดยผู้ทรงคุณวุฒิ

รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ ใช้วิธีการตรวจสอบโดยผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 5 ท่าน โดยมีเกณฑ์คัดเลือกผู้ทรงคุณวุฒิตามเกณฑ์ต่อไปนี้

- 1) เป็นนักวิชาการด้านการศึกษา
- 2) เป็นนักวิชาการด้านชุมชน กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน หรือทุนทางสังคม

ผู้วิจัยได้คัดเลือกผู้ทรงคุณวุฒิเพื่อตรวจสอบรูปแบบการศึกษา ดังนี้

- 1) ดร.สมเกียรติ ชอบผล สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวง
ศึกษาธิการ
- 2) ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- 3) ดร.ชัยยศ อิ่มสุวรรณ์ สำนักบริหารการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ
- 4) ดร.ชนิษฐา กาญจนรังษินนท์ กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย
- 5) ดร.ชำนาญ วัฒนศิริ กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย

3.2 ตรวจสอบรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชน ที่ประสบผลสำเร็จโดยชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต

ผู้วิจัยนำผลการศึกษารูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ ไปนำเสนอ ตรวจสอบ ให้ข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะ โดยสมาชิกในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาไปสู่การประยุกต์ใช้กับชุมชนอื่น โดยให้กลุ่มบุคคลผู้ให้ข้อมูลหลักในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต ทั้ง 3 กลุ่ม คือ 1) กลุ่มประชาชนในชุมชน 2) ครูของโรงเรียนในระบบ และ 3) ครูของการศึกษานอกระบบ พิจารณาให้ข้อคิดเห็นต่อรูปแบบการศึกษาเพื่อสามารถนำไปสู่การประยุกต์ใช้กับชุมชนอื่นต่อไป

3.3 การนำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมที่สังเคราะห์ได้จากชุมชนที่ประสบผลสำเร็จในขั้นตอนที่ 1 นำมาพัฒนาตรวจสอบให้ข้อคิดเห็นโดยผู้ทรงคุณวุฒิและสมาชิกชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต เพื่อนำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาสู่การประยุกต์ใช้กับชุมชนลักษณะอื่น ๆ ได้ต่อไป

บทที่ 4

ผลการวิเคราะห์รูปแบบการศึกษา โดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ

การนำเสนอผลการวิจัยในบทนี้ เป็นการนำเสนอผลการวิจัยภาคสนามเพื่อศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ การนำเสนอแบ่งออกเป็น 2 ตอน คือ

ตอนที่ 1 ผลการวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ

ตอนที่ 2 ผลการสังเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ

ตอนที่ 1 ผลการวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ

ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิจัยภาคสนามเพื่อศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม 2 กรณีศึกษา คือ ชุมชนบ้านนาอิสาน ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา และชุมชนบ้านบัว ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร โดยมีประเด็นการนำเสนอ ดังนี้

1. ข้อมูลทั่วไปของชุมชน
2. โครงสร้างทางสังคมของชุมชน
3. วิถีชุมชน
4. ความเป็นปึกแผ่น : ทุนทางสังคมของชุมชน
5. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ

ประกอบด้วยการศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบ และการศึกษานอกระบบ

ประเด็นการศึกษา ประกอบด้วย

1. แนวคิดและจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษา
2. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษา

3. สถานการณ์เรียนรู้ของชุมชน
 - 3.1 องค์ความรู้
 - 3.2 แหล่งเรียนรู้
4. วิธีการและกระบวนการจัดการศึกษา
5. การบรรลุเป้าหมายเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม
6. ปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษา

การนำเสนอลำดับตามกรณีศึกษา ดังนี้

กรณีศึกษาที่ 1 ชุมชนบ้านนาอิสาน

1. ข้อมูลทั่วไปของชุมชน

1.1 สภาพทั่วไปของชุมชน

ชุมชนบ้านนาอิสาน หมู่ที่ 16 ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นชุมชนที่มีขนาดไม่ใหญ่นักคือมีครัวเรือนจำนวน 219 ครัวเรือน ประชากรจำนวน 867 คน (ผู้ใหญ่บ้าน, 2549) เป็นหมู่บ้านที่อยู่ห่างจากตัวอำเภอสนามชัยเขตประมาณ 71 กิโลเมตร อยู่ห่างจากอำเภอเขาฉกรรจ์ จังหวัดสระแก้ว 34 กิโลเมตร กล่าวได้ว่าเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ชายขอบของจังหวัดฉะเชิงเทรา เชื่อมต่อจังหวัดสระแก้ว โดยมีสภาพพื้นที่ตั้งติดต่อกับพื้นที่ต่าง ๆ ดังนี้

ทิศเหนือ	ติดกับบ้านนายาว หมู่ที่ 15 และบ้านทุ่งสองหงษา หมู่ที่ 11 ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา
ทิศใต้	ติดเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน
ทิศตะวันออก	ติดกับบ้านเนินสายฝน หมู่ที่ 14 และบ้านโนนสมพร หมู่ที่ 8 ตำบลพระเพลิง อำเภอเขาฉกรรจ์ จังหวัดสระแก้ว
ทิศตะวันตก	ติดกับเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไนและบ้านนายาว หมู่ที่ 15 ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา

สภาพทางกายภาพ

พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลูกฟูก มีลำคลองไหลผ่านรอบหมู่บ้าน มีการทำนากระจายอยู่ตามสองฟากฝั่งคลอง สำหรับพื้นที่ดอนใช้ประโยชน์ในการปลูกพืชไร่ เช่น ข้าวโพด อ้อย มันสำปะหลัง ถั่วเหลือง ถั่วเขียว

ทรัพยากรธรรมชาติ

ป่าไม้ แต่เดิมพื้นที่บริเวณนี้ และพื้นที่ใกล้เคียงอุดมสมบูรณ์ ป่าไม้หนาแน่นมาก เช่น ไม้มะค่า ไม้พะยุง ไม้ตะแบก ไม้กระบก และป่าไม้เบญจพรรณ เป็นบริเวณกว้างขวางมาก ต่อมาถูกผู้มีอิทธิพลบุกรุกทำลายทรัพยากรป่าไม้โดยใช้ประชาชนในพื้นที่เขตนั้นทำการแปรรูปไม้ให้จากการบุกรุกทรัพยากรป่าไม้ทำให้กลับกลายเป็นป่าโปร่ง ในปัจจุบันคงเหลือป่าอนุรักษ์อยู่ห่างจากหมู่บ้าน ระยะทาง 2 กิโลเมตร ไปทางทิศใต้ เรียกป่าอนุรักษ์แควระบมสี่ด

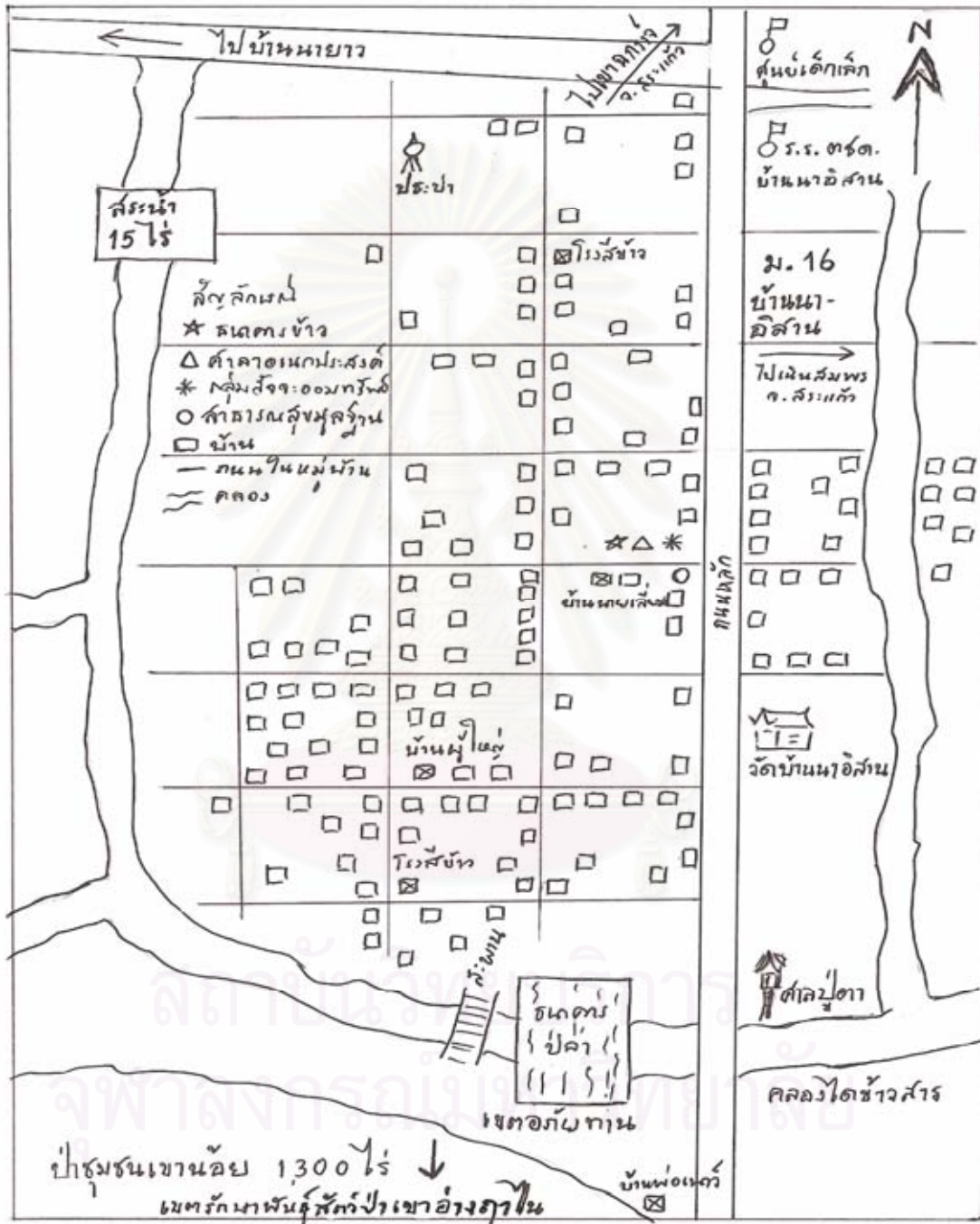
สัตว์ป่า เนื่องจากเมื่อก่อนสภาพป่าเคยเป็นป่าดิบ ทำให้มีสัตว์ป่ามากมาย เช่น ช้าง เสือ กวาง หมูป่า และนกชนิดต่าง ๆ เมื่อป่าหมดไปคงเห็นแต่กระท้ายป่า กระแต กระรอก และไก่ป่า เท่านั้น

แหล่งน้ำ หมู่บ้านนาฮีสานเป็นหมู่บ้านที่ขาดแคลนแหล่งน้ำมาก ที่มีก็อยู่ห่างไกล เช่น คลองขนาดเล็ก ชื่อ คลองไต่ข้าวสาร มาจากเขาคันทร ผ่านบ้านนาฮีสาน ด้านทิศใต้ ไปบรรจบกับคลองต้นที่บ้านท่าเต็น กิ่งอำเภอเขาฉกรรจ์

ภูเขา หมู่บ้านนาฮีสาน ภูเขาอยู่ห่างจากหมู่บ้านประมาณ 8 กิโลเมตร ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ ชื่อเทือกเขาตระกรูบ (ชาวบ้านเรียกว่าเขาฮีสร้อย) อุดมสมบูรณ์ไปด้วยป่าไม้และสัตว์ป่าหลายชนิด

จากข้อมูลทั่วไปและสภาพทางกายภาพของชุมชน ผู้วิจัยได้วางแผนที่ชุมชนบ้านนาฮีสาน โดยได้รับการตรวจสอบความถูกต้องจากผู้นำชุมชน รายละเอียดตามแผนภูมิที่ 2

แผนภูมิที่ 2 แผนที่บ้านนาอิสาน ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา

1.2 ประวัติความเป็นมาของชุมชน

บ้านนาอิสาน เป็นหมู่บ้านที่มีการโยกย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานมากขึ้นในช่วงมีการเปิดป่าสัมปทานป่าไม้ในช่วงปี 2521 บุคคลที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานกลุ่มแรก ๆ ได้แก่ พ่อใหญ่เนาว์ มีสร้อย เป็นคนขอนแก่น เดินทางมาทางด้านเขาฉกรรจ์ จังหวัดสระแก้ว ช่วงนั้นพื้นที่ยังคงสภาพเป็นป่าดงดิบ ต้นไม้สูงใหญ่ เต็มไปด้วยสัตว์ป่านานาชนิด รวมทั้งใช้มาลาเรีย การเดินทางมายังพื้นที่บริเวณบ้านอิสานนี้ เป็นการแสวงหาที่ทำกิน เนื่องจากที่ดินทางขอนแก่นไม่อุดมสมบูรณ์ หลังจากพ่อใหญ่เนาว์ และครอบครัวมาตั้งถิ่นฐาน ก็มีผู้คนอพยพมาตั้งถิ่นฐานบริเวณนี้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

ผู้คนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่มาจากภาคอีสานประกอบกับผู้บุกเบิกมารุ่นแรกคือ พ่อใหญ่เนาว์ เมื่อมีการตั้งชื่อหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงมีความเห็นร่วมกันว่า น่าจะชื่อ “นาอิสาน” นอกจากสื่อว่ามาจากภาคอีสานแล้ว ยังเป็นการให้เกียรติกับพ่อเนาว์ด้วย เพราะตัวอักษรตัวแรกเป็นตัว “น” ชื่อหมู่บ้านบางครั้งก็อ่านหรือเขียนเป็น “นาอิสาน” ซึ่งก็มีความหมายเดียวกัน

การอพยพโยกย้ายถิ่นฐานเข้ามาอาศัยอยู่บริเวณนี้ ส่วนใหญ่ใช้เส้นทางจากเขาฉกรรจ์-นายาว จะมาหยุดที่บ้านนายาวก่อนที่จะกระจายไปยังบ้านต่าง ๆ ตามสายเครือข่ายตีความเป็นชุมชนบริเวณนี้จึงครอบคลุมพื้นที่ตามสายสัมพันธ์ของเครือข่ายตีหรือคนรู้จักคุ้นเคยกัน เช่น บ้านนาอิสานส่วนใหญ่ ก็จะโยกย้ายมาจากจังหวัดบุรีรัมย์ นครราชสีมา ขอนแก่น มหาสารคาม สุรินทร์ สกลนคร กาฬสินธุ์ อุบลราชธานี ยโสธร หนองบัวลำภู อุดรธานี หนองคาย และส่วนน้อยจากภาคอื่น ๆ ได้แก่ ลพบุรี จังหวัดที่โยกย้ายมามากที่สุดคือจังหวัดบุรีรัมย์ และนครราชสีมา

บ้านนาอิสานมีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 2,920 ไร่ เป็นพื้นที่อยู่อาศัยประมาณ 120 ไร่ พื้นที่เพาะปลูกประมาณ 1,500 ไร่ พื้นที่ป่าชุมชนประมาณ 1,300 ไร่ การตั้งบ้านเรือนจะตั้งอยู่รวมกันเป็นกลุ่มกลางหมู่บ้าน ส่วนที่บริเวณรอบ ๆ จะเป็นพื้นที่ทำนาทำไร่ เช่นเดียวกับการตั้งบ้านเรือนในภาคอีสานทั่วไป ประชาชนนับถือศาสนาพุทธทั้งหมดหมู่บ้าน มีสำนักสงฆ์ 1 แห่ง ชาวบ้านเรียกว่า วัดบ้านนาอิสานนาราม ปัจจุบันชาวบ้านกำลังดำเนินการ ขอให้มีฐานะเป็นวัด ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก ได้แก่ ทำนา ทำไร่ ทำไร่ นา-สวนผสม วนเกษตร อาชีพรองคือรับจ้าง มีโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสาน 1 แห่ง ระดับประถมศึกษา

ไม่มีสถานีนอนามัยในหมู่บ้าน หากเจ็บป่วยต้องใช้บริการของสถานีนอนามัยบ้านนายาว ซึ่งอยู่ห่างออกไป 7 กิโลเมตร

2. โครงสร้างทางสังคมของชุมชน

ชุมชนบ้านนาอิสานถือเป็นระบบกระทำการระบบใหญ่ ประกอบด้วยระบบย่อย หรือสถาบันต่าง ๆ ซึ่งต่างมีหน้าที่ยึดเหนี่ยวสัมพันธ์กันตามแนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม ในชุมชนบ้านนาอิสานจึงประกอบด้วยระบบย่อยหรือสถาบันต่าง ๆ ดังนี้

2.1 สถาบันเศรษฐกิจ

พื้นที่ส่วนใหญ่ของบ้านนาอิสานเป็นพื้นที่ราบดินดี มีทั้งดินเหนียวปนทราย ดินร่วนปนทราย เหมาะกับการเพาะปลูกพืช ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นอาชีพหลัก พื้นที่ราบจะมีการทำนา ส่วนพื้นที่ดอนก็จะทำไร่ ปลูกมันสำปะหลัง ถั่วเหลือง ถั่วเขียว และมีการทำวนเกษตร เกษตรผสมผสาน

สำหรับอาชีพเสริมที่ว่างจากการทำการเกษตร โดยเฉพาะกลุ่มแม่บ้านก็จะมี การทอผ้าในอดีตเป็นการทอผ้าไว้ใช้เอง แต่ปัจจุบันกลุ่มสตรีนำโดยภรรยาของผู้ใหญ่บ้าน ได้รวมเป็นกลุ่มทอผ้าขึ้นเพื่อจำหน่ายเสริมรายได้ให้กับครอบครัวอีกทางหนึ่ง

ในชุมชนมีร้านค้าประเภทขายของชำ เบ็ดเตล็ดประมาณ 10 ร้าน ในแต่ละวันจะมีรถเข้ามาขายสินค้าเป็นระยะ ๆ มีทั้งของกิน กับข้าว ของใช้ต่าง ๆ จากการสังเกตของผู้วิจัย คนในชุมชนจะไม่ค่อยออกไปเมือง หรือตัวอำเภอ หากไม่มีธุระจำเป็นจริง ๆ เนื่องจากระยะทางจากชุมชนไปอำเภอสนามชัยเขตมีระยะทางไกลถึง 71 กิโลเมตร ส่วนใหญ่หากจะไปซื้อของที่อำเภอ ชาวบ้านจะไปซื้อที่อำเภอเขาฉกรรจ์ จังหวัดสระแก้ว ซึ่งมีระยะทางใกล้กว่า คือประมาณ 34 กิโลเมตร

2.2 สถาบันการเมืองการปกครอง

บ้านนาอิสานมีทั้งผู้นำที่เป็นทางการและผู้นำที่ไม่เป็นทางการในการปกครองดูแลและพัฒนาชุมชน ผู้นำทางการได้แก่ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน พร้อมทั้งคณะกรรมการหมู่บ้าน และยังเป็นพื้นที่ที่อยู่ในความดูแลรับผิดชอบขององค์การบริหารส่วนตำบลท่ากระดาน ส่วนผู้นำที่ไม่เป็นทางการมีผู้นำตั้งแต่รุ่นบุกเบิกหมู่บ้าน ถือเป็นผู้นำที่อาวุโสของชุมชนที่คนในหมู่บ้านให้ความเคารพนับถือ และเป็นที่ปรึกษาของชุมชนตลอดมาจนถึงปัจจุบันคือ พ่อใหญ่เนาว์ มีสร้อย

รวมทั้งผู้นำสำคัญด้านการพัฒนาของชุมชน ได้แก่ นายเลี่ยม บุตรจันทา นายหนูกง ตาโธสง นางดวงตา หมั่นนอก นายบุญเฮียง บุตรจันทา (นายบุญเฮียง บุตรจันทา เป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลของหมู่บ้าน) เป็นต้น

มีการแบ่งการปกครองในหมู่บ้านออกเป็น 5 คุ่ม ได้แก่ คุ่มอีสานใต้ คุ่มอีสานพัฒนา คุ่มอีสานสามัคคี คุ่มอีสานเขียว คุ่มอีสานเหนือ ในแต่ละคุ่มมีหัวหน้าคุ่มเป็นผู้ดูแลความสงบสุขของคุ่มตนเอง โดยมีครูตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอินสถานเป็นที่ปรึกษาของคุ่ม

2.3 สถาบันวัฒนธรรมประเพณี

ชุมชนบ้านนาอินสถาน เป็นชุมชนที่คนส่วนใหญ่อพยพมาจากภาคอีสาน ถึงแม้ว่าจะมาจากหลากหลายจังหวัด หากแต่ยังคงดำรงวัฒนธรรมประเพณีได้อย่างเหนียวแน่น นายหนูกง ถือเป็นผู้นำทางด้านวัฒนธรรมประเพณีและผู้อาวุโสคนหนึ่งของชุมชนได้เล่าให้ฟังว่า

...วัฒนธรรมประเพณียังเหมือนเดิมอยู่ เรียกว่า ฮีต 12 คอง 14 ผม เรียกว่า รีต 12 เพราะรีต มาจากคำว่า จารีต คือ การทำบุญทั้ง 12 เดือน แต่บ้านเราเหลือประมาณ 10 เดือน ก็ตัดไปบางอย่าง...

(หนูกง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2549)

...เดือนอ้าย เดือนยี่ เป็นบุญอัฐิ บุญผี เดือนสาม เขาเรียกว่าบุญข้าวจี และบ้านเราก็ทำประเพณีผู้ขวัญข้าวในเดือนนี้ด้วย เดือนสี่ บุญมหาชาติ เป็นการระลึกถึงบุญคุณพระพุทธเจ้า เดือนห้า ทำบุญสงกรานต์ เดือนหก เรียกบุญเบิกบ้าน เบิกรับปีใหม่ ต้อนรับนาใหม่ จะทำนาปี เป็นการเบิกขอฟ้าขอฝน พ่อเฒ่า พ่อแก่ก็จะไปเลี้ยงปู่ตา ทำบุญปู่ตาเดือนเจ็ด บุญบั้งไฟ เดือนแปดบุญเข้าพรรษา เดือนเก้า ทำบุญข้าวประดับดิน เป็นการสักการะพระแม่โพสพ บุญเดือนเก้านี้ บ้านเราไม่ได้ทำแล้ว มันหายไป เดือนสิบ บุญกระยาสารท เดือนสิบเอ็ด บุญออกพรรษา เดือนสิบสอง บุญกฐิน และลอยกระทง...

(หนูกง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2549)

สำหรับประเพณีที่สำคัญของชุมชนที่สามารถสร้างการมีส่วนร่วมให้คนในชุมชนมารวมตัวกันเพื่อช่วยเหลือและเป็นการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน ประเพณีหนึ่งคือประเพณีสู่วัวข้าว ซึ่งคนในชุมชนเริ่มจัดให้มีประเพณีขึ้นมาได้ 5 ปีแล้ว

ประเพณีสู่วัวข้าว

ปรัชญาของทุนข้าว “ร่วมแรงใจกาย เพื่อแลงกายชุมชน” คำว่า “แลง” หมายถึง อาหารมือเย็น ส่วนคำว่า “กาย” หมายถึง อาหารมือเช้า

เป็นกิจกรรมหลักกิจกรรมหนึ่งของชุมชนที่จะทำขึ้นทุกปี ในวันขึ้น 3 ค่ำเดือน 3 มีงาน 2 วัน เรียกว่า “ทำบุญค้ำคูณชีวิต” “เวทิตำบุญ ค้ำคูณชีวิต” เป็นเวทีที่สร้างความรู้ให้แก่คนในชุมชนได้สำนึกถึงแม่โพสพบุญคุณข้าวเป็นเวทีสร้างความเข้าใจร่วมกันของคนในชุมชนให้มาทำบุญ

เริ่มทำได้มาประมาณ 5 ปีแล้ว พอวันขึ้น 2 ค่ำ คนในชุมชนจะรวบรวมธัญพืชหลาย ๆ ชนิด คนละเล็กคนละน้อยเพื่อจะได้รู้ว่าหมู่บ้านเรามีพันธุ์พืชหรือธัญพืชอะไรบ้าง เช่นมีเผือก งา ถั่วดำ ข้าวเหนียวดำ ข้าวเหนียวแดง ข้าวชนิดต่าง ๆ เพื่อนำมากรวนข้าวทิพย์ นำข้าวทิพย์มาเป็นเครื่องมือให้ชาวบ้านมาร่วมกันทำประโยชน์เพื่อชุมชน เนื่องจากการกรวนข้าวทิพย์จะใช้เวลานานมาก กรวนกันทั้งวันทั้งคืน ต้องใช้คนมาหมุนเวียนสลับเปลี่ยนกันมากวนจำนวนมาก

วันงานจะมีผู้คนมาร่วมงานมากมาย ทั้งจากกรุงเทพมหานคร จากจังหวัดต่าง ๆ มีอุดรธานี หนองคาย และเครือข่ายรอบป่าตะวันออก เข้ามาร่วมเวทีของชุมชน พอช่วงเย็นก็จะแห่ธัญพืชข้าวรอบหมู่บ้าน พอแห่เสร็จก็จะนำธัญพืชไปตากที่กองข้าว นิมนต์พระคุณเจ้าเจริญพุทธมนต์เย็น ต่อจากนั้นก็รับประทานอาหารร่วมกัน หลังจากทานข้าวเสร็จก็จะมีเวทีเสวนา แลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน เครือข่ายที่มาร่วมเสวนาก็จะแลกเปลี่ยนประสบการณ์กัน ว่าขณะนี้ใครทำอะไรบ้าง เป็นเวทีที่ไม่มีถูกไม่มีผิด ใครอยากจะทำอะไรก็ได้ ไม่มีข้อสรุป เสร็จแล้วก็แยกย้ายกันนอนใครอยากคุยต่อก็คุย

กิจกรรมที่สำคัญของประเพณีนี้คือการกรวนข้าวทิพย์ มีกลุ่มเยาวชนคนรุ่นใหม่มาร่วมกันกรวนข้าวทิพย์ ส่วนหนึ่งเพื่อนำข้าวทิพย์ไปถวายพระต่อนเช้า การกรวนข้าวทิพย์จะกรวนกันทั้งวันทั้งคืน ปี 2549 นี้ กรวนข้าวทิพย์ 5 กระทะ

นอกจากนั้นก็มีวงดนตรีเกซตรอออนไลน์ เป็นวงดนตรีของคนในหมู่บ้านทั้งเยาวชนและผู้ใหญ่ ร่วมกันขับร้องและเล่นเครื่องดนตรีพื้นบ้านกัน จึงเป็นประเพณีที่มีความหลากหลาย มีคนที่มาจากที่ต่าง ๆ มากมายทั้ง ผู้ใหญ่ เด็ก คนชรา เยาวชน ทั้งคนเมือง จากจังหวัดต่าง ๆ แน่นทั้งหมู่บ้าน

รุ่งเช้าของวันขึ้น 3 ค่ำ ก็มาร่วมกันทำบุญตักบาตร ร่วมรับประทานอาหาร จากนั้นก็จะเป็นพิธีกรรมที่เรียกว่าพิธีกรรมพราหมณ์ มีการทำบายศรี หมอพราหมณ์ประจำหมู่บ้านคือ นายหนูกง ผู้นำคนหนึ่งของหมู่บ้าน เป็นหมอพราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญ หลังเสร็จพิธีพราหมณ์ก็เป็นเวทีบรรยายของผู้รู้ที่ เชิญมา ปีที่แล้วได้เชิญคุณธวัชชัย ไตติสกุล ซึ่งเป็นประธานมูลนิธิสายใยแผ่นดินมา พูดคุยให้ความรู้แลกเปลี่ยนประสบการณ์การทำงานพัฒนา

ในขณะเดียวกันของกิจกรรมวันที่ 2 คือวันขึ้น 3 ค่ำนี้ นางสมบุญ บุตรจันทา (พี่ตุ้ย) ภรรยาพี่เลียม บุตรจันทา ก็จะไปรับสมัครแม่บ้านมาทำขนม ให้แม่บ้านทำขนมที่ไม่ซ้ำกัน ให้ผู้สมัครมาลงชื่อ ที่บ้านพี่สมบุญ ว่าใครจะทำขนมชนิดไหน เมื่อลงชื่อเสร็จแล้วทุกคนก็แยกย้ายกันกลับไปทำขนมที่บ้านของตน

เวลาประมาณ 5 โมงเช้า กลุ่มทำขนมก็จะนำขนมของตนเองมาวางไว้เรียงรายกันที่บริเวณงาน ซึ่งก็คือบริเวณบ้านนายเลียม บุตรจันทา และตรงลานเบื้องหน้าบ้านนายเลียม ซึ่งเป็นลานหน้ายุงข้าวติดกับศาลาอเนกประสงค์ของหมู่บ้าน มีการปักป้ายชื่อขนมว่าเป็นขนมอะไร ขนมที่ทำก็จะมีข้าวต้มมัด ข้าวเม่า ข้าวหลาม ข้าวเกรียบว่าว ข้าวแต่นหรือนางเล็ด ข้าวเหนียวแดง ข้าวเหนียวดำ กั๊วฉาบ ถั่วแปบ ข้าวเหนียวปิ้ง ข้าวกී ข้าวตู ขนมต้มใบกะพ้อ ขนมต้มใบมะพร้าว ขนมกล้วย ขนมเปียกปูน ขนมเปียกก่อน บัวลอยไข่หวาน ลอดช่องน้ำกะทิ ขนมมสว ขนมใส่ไส้ ตะโก้ ไข่หงส์ กั๊วทอด เป็นต้น

...นำขนมมาเรียงรายกัน น่าดูนะ โดยเราเน้นเรื่องสิ่งแวดล้อม โดยมากเราจะใช้ใบตองกล้วยมาประดับประดาสวยงามมาก ขนมที่น่ากิน วันนั้นถ้าไม่ตรงกับเสาร์-อาทิตย์ เด็กก็ไม่อยากไปโรงเรียนแล้ว ทางหมู่บ้านก็เชิญครูมาร่วมกิจกรรมให้เด็กนักเรียนมาร่วมกิจกรรม ให้เด็กได้เรียนรู้เรื่องวิถีชีวิตวัฒนธรรม ประเพณี ผมบอกกับลูกชายว่าหากลาครูไม่ได้ก็ให้ขาดเรียนเลย มาร่วมทำ

กิจกรรมนี้ เขาจะได้เรียนรู้อะไรมากมายจากงานนี้ ทั้งสังคม วัฒนธรรม ประเพณี รู้จักวิถีชีวิตของตัวเองด้วย...

(เลี่ยม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 28 มีนาคม 2549)

พอเรียงรายขนมเสร็จก็เป็นเวลาเที่ยง วิทยากรก็บรรยายจบพอดี มอบของที่ระลึกเรียบร้อยแล้ว ก็เชิญรับประทานข้าวร่วมกัน แล้วแต่จะเลือกทานหวานก่อน คาวก่อน ก็ได้แต่มีขนมหวานให้เลือกประมาณ 40 กว่าชนิด พอรับประทานอาหารเสร็จก็จบงาน 2 วันเต็มพอดี

...ปี 2549 นี้ เราได้กลุ่มเยาวชนคนรักแม่ ซึ่งมีนายพงษ์อริยะ ลูกชายผมเป็นประธานมาร่วมกวนข้าวทิพย์ให้ เริ่มมีคนรุ่นใหม่มาช่วยงาน งานหนัก ๆ เขาก็จะมาช่วยกัน เขาจะมี 2 กลุ่มคือกลุ่มเยาวชนคนรักแม่และสิ่งแวดล้อม...

(เลี่ยม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 28 มีนาคม 2549)

...ประเพณีผู้ขวัญข้าว เป็นประเพณีที่เน้นให้คนในชุมชนได้สำนึกถึงแม่โพสพ บุญคุณข้าว ข้าวมีประโยชน์อย่างไร จึงเป็นประเพณีหนึ่งให้ชาวไร่ชาวนาได้เห็นคุณค่าเรื่องข้าว “ทำบุญขวัญข้าว คือ ข้าวออกรวงแล้ว ตรงนี้คือเรียกขวัญขึ้นแล้ว จากที่ท่านแม่โพสพอยากให้เรากิน ท่านได้ประคบบระหมของท่านมาจนออกรวงแล้ว เราก็เก็บรวงมาเรียกขวัญข้าว...

(หนูกง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2549)

2.4 สถาบันการศึกษา

ชุมชนบ้านนาอิสานมีการศึกษาในระบบคือ โรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสาน 1 แห่ง ดำเนินการสอนตั้งแต่ประถมศึกษาปีที่ 1-6 ชั้นการศึกษาละ 1 ห้องเรียน มีนักเรียนจำนวน 89 คน เมื่อเรียนจบประถมศึกษาปีที่ 6 แล้ว เรียนต่อทุกคนที่โรงเรียนมัธยมพระราชทานนายวศุข ซึ่งเป็นข้าราชการตำรวจตระเวนชายแดน จำนวน 7 คน ชาย 5 คน หญิง 2 คน และมีครูพลเรือนช่วยสอน 2 คน โดยครูผู้ช่วยสอนจะได้รับค่าตอบแทนจากสำนักพระราชวัง โรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสาน สังกัดกองกำกับการตำรวจตระเวนชายแดนที่ 12 จังหวัดสระแก้ว (ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ครูใหญ่)

ก่อนที่จะเป็นโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสานอย่างเป็นทางการในปี 2538 ก่อนหน้านั้นชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างโรงเรียนของชุมชนขึ้นมาเพื่อให้ลูกหลานได้มีที่เรียนในช่วงปี

2530 เป็นโรงเรียนประถมศึกษาปีที่ 1-4 ครูผู้สอนเป็นลูกหลานของคนในชุมชนที่มีการศึกษาระดับ ปวช. ปวส. ช่วงเวลาขณะนั้นมีโรงเรียนที่ใกล้ที่สุดคือ โรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนายาว ซึ่งเป็นหมู่บ้านห่างจากบ้านอิสานไปประมาณ 10 กิโลเมตร (สมัยนั้น) ครูตำรวจตระเวนชายแดน บ้านนายาวได้เข้ามาช่วยในเรื่องของวัสดุ อุปกรณ์ ประเภทสมุด หนังสือ ครูใหญ่โรงเรียนบ้านนาอิสานได้เล่าให้ฟังว่า

...ขณะนั้นผมเป็นครูตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนายาว พวกเราครู ตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนายาว ก็แบกสมุดหนังสือใส่เป้มา ถ้าผมแบกมาส่ง ด้วย ค็นั้นผมจะไม่กลับนายาว จะค้างที่นาอิสาน 1 ค็นก่อน พุ่งนี้ค่อยกลับ แต่เข้า สมัยนั้นบ้านนายาวห่างจากนาอิสาน 10 กว่ากิโลเมตร หนทางไม่ได้มี ถนนหนทางสะดวกแบบนี้ เป็นการเดินลัดป่าออกมาเข้า มาถึงนาอิสานเย็น สมัยก่อนเฮลิคอปเตอร์มาส่งอุปกรณ์การเรียนการสอนต้องมาส่งลงตึบ ๆ ๆ ที่ บ้านนายาว สมัยนั้นบ้านนาอิสานไม่มีที่ลงเฮลิคอปเตอร์ เพราะขณะนั้นโรงเรียน บ้านนาอิสาน ก็ยังไม่ได้เป็นโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดน เพียงแต่เราเกื้อกูล กันเท่านั้นเอง...

(เพลินศักดิ์ ศรีนาเมือง ครูใหญ่บ้านนาอิสาน, สัมภาษณ์, 27 พฤศจิกายน 2549)

สำหรับหลักสูตรการเรียนการสอนใช้หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน ปีพุทธศักราช 2544 ของกระทรวงศึกษาธิการ ประกอบด้วย 8 กลุ่มสาระ โดยมีสาระแกนกลาง ร้อยละ 70 สาระท้องถิ่น ร้อยละ 30

นอกจากนี้โรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสาน ยังได้ดำเนินโครงการตาม พระราชดำริ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นการพัฒนาคุณภาพเด็กและเยาวชนให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการดำเนิน โครงการตามพระราชดำริขึ้นในโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดน จำนวน 8 โครงการ คือ

1. โครงการเกษตรเพื่ออาหารกลางวัน
2. โครงการควบคุมโรคขาดสารไอโอดีน
3. โครงการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ
4. โครงการเด็กนักเรียนทุนในพระบรมราชานุเคราะห์
5. โครงการส่งเสริมคุณภาพการศึกษา

6. โครงการส่งเสริมสหกรณ์ในโรงเรียน
 7. โครงการฝึกอาชีพ
 8. โครงการอนามัยแม่และเด็ก
- และในปี 2549 โรงเรียนได้เพิ่มเติมอีก 1 โครงการ คือ
9. โครงการปลูกหญ้าแฝก

3. วิถีชุมชน

ยุคสร้างหลักปักฐาน

ชุมชนบ้านนาอิสานเป็นชุมชนการตั้งหลักแหล่งทำมาหากินของคนที่ยอพยพมาจากภาคอีสานและจังหวัดมี 2 จังหวัดที่อพยพมาอยู่มากที่สุดคือจังหวัดบุรีรัมย์และจังหวัดนครราชสีมา การอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งบริเวณนี้ เนื่องจากต้องการแสวงหาที่ทำกินใหม่ เพื่อจะทำการปลูกมันสำปะหลัง ละทำการปลูกพืชเชิงเดี่ยวที่ก่อแต่ภาวะหนี้สิน หลายครอบครัวขายที่ขายไร่เพื่อมาซื้อจับจองที่ดินบริเวณบ้านนาอิสาน การอพยพมาตั้งถิ่นฐานใหม่ครั้งนี้หวังเพียงว่าชีวิตคงจะดีขึ้น

ในช่วงที่มีการตั้งบ้านเรือนแรก ๆ นั้น ป่ายังอุดมสมบูรณ์ สัตว์ป่ามากมาย พื้นที่เป็นป่าดิบชื้น ทำให้ใช้มาเลียเขตพื้นที่บริเวณนี้รุนแรง มีคนเสียชีวิตจำนวนมากไม่น้อย บางครอบครัวก็โยกย้ายออกไป ช่วงนั้นบริการจากรัฐยังไม่ถึงหมู่บ้าน เนื่องจากเป็นพื้นที่ห่างไกลและอยู่ในป่า ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังต้องพึ่งพาสมุนไพรเป็นหลัก บางรายที่มีอาการรุนแรงก็จะไปรักษาที่โรงพยาบาลเขาฉกรรจ์ จังหวัดสระแก้ว เนื่องจากเป็นโรงพยาบาลที่ใกล้ที่สุด ในช่วงนั้นการระบาดของมาลาเลียรุนแรงมาก ผู้นำชุมชนท่านหนึ่งเล่าว่า ก็รักษาตนเองบ้าง ชีดยากันเองเป็นหมอเอง เนื่องจากเป็นพื้นที่ห่างไกลมาก

เมื่อมีคนมาอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้านในช่วงปี 2521 ช่วงนั้นหน่วยงานหลักของรัฐมีเพียงตำรวจตระเวนชายแดนมาเป็นผู้ดูแลพื้นที่และชาวบ้านบริเวณนี้ เนื่องจากช่วงนั้นบ้านนาอิสานยังไม่ได้เป็นหมู่บ้านที่ได้รับการรับรองอย่างเป็นทางการจากรัฐ ชาวบ้านเลือกผู้นำขึ้นมาดูแลกันเองตามความศรัทธา คือได้เลือกพ่อใหญ่หลั่น พลเสน เป็นผู้ปกครองหมู่บ้าน และแบ่งคุ้มเป็น 5 คุ้ม แต่ละคุ้มมีหัวหน้าคุ้มคอยดูแลความเรียบร้อยภายในคุ้มของตนเอง เมื่อเกิดปัญหาหรือต้องการประชุมกันจะมีการเคาะเกราะ ผู้ใหญ่บ้าน หัวหน้าคุ้มและชาวบ้านก็จะมารวมตัวกันพูดคุยปัญหาหรือปรึกษาเรื่องราวต่าง ๆ ของชุมชน

ในช่วงแรก นอกจากจะประสบกับปัญหาไข้มาลาเรียแล้ว ก็ยังมีผู้มีอิทธิพลสร้างปัญหาให้ชาวบ้านด้วยเช่นกัน เนื่องจากผู้มีอิทธิพลเหล่านั้นต้องการครอบครองพื้นที่ จึงหาวิธีการขับไล่ชาวบ้านให้ออกไปจากพื้นที่ บางครั้งใช้ความรุนแรงถึงขั้นทำร้ายชาวบ้านเสียชีวิต ทำให้ชาวบ้านต้องมีอาวุธไว้ป้องกันตนเอง และชาวบ้านส่วนหนึ่งโยกย้ายถิ่นฐานออกไปจากพื้นที่นี้ ต่อมาเมื่อตำรวจตระเวนชายแดนเข้ามาดูแลความสงบสุขในพื้นที่ ส่งผลให้ปัญหาดังกล่าวเบาบางลง

การมาตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านนาอิสาน ถึงแม้ว่าจะมาจากหลากหลายจังหวัดทางภาคอิสาน แต่ทุกคนก็มุ่งหน้าสู่ความหวังว่าจะเจอกับที่ทำกินที่อุดมสมบูรณ์และเริ่มทำการเกษตร เพื่อให้มีชีวิตอยู่รอดปราศจากหนี้สินเหมือนดังที่เคยเป็นมา แต่ปรากฏว่ากระแสของการปลูกพืชเชิงเดี่ยวในยุคนี้ก็ยังมาแรงเกินกว่ากระแสของการอยากจะทำต่อด้าน แพทย์ครอบครัวที่อพยพมาก็ยังอยู่ในวังวนของความคิดเดิม ๆ คือ อยากมีรายได้ อยากให้ชีวิตดีขึ้นกว่านี้ ก็ลองดูกันอีกสักครั้งกับการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อส่งออก ดังที่นายเลี่ยมผู้นำคนสำคัญของบ้านนาอิสาน มักจะเล่าให้ผู้มาดูงานพบปะแลกเปลี่ยนประสบการณ์ฟังว่า ผมกับครอบครัวอพยพมารวมปี 2530 ก็เหมือนกับคนอื่น ๆ เข้ามาแล้วก็ปลูกพืชเชิงเดี่ยวกันอย่างเอาเป็นเอาตาย โดยหวังว่ามันจะรวยอย่างที่เขาบอก ปลูกอ้อยบ้าง มันสำปะหลังบ้าง แรก ๆ ก็ได้เงินดี ทำไป ๆ ก็ขาดทุนอีก เพราะต้องใช้ปุ๋ยใช้ยาเพิ่ม ทำได้มากกว่าค่างอก หนี้สินกลับมาอีก ทั้งหนี้เก่าแก่ หนี้ ธ.ก.ส. มองไม่เห็นอนาคตก็กินเหล้า เล่นการพนัน เอามันทุกรูปแบบ เพื่อหาความสุขเฉพาะหน้า ผัวเมียทะเลาะกันทุกวัน ต่างคนต่างหาว่าอีกคนใช้เงินมาก เมียก็หาว่าผัวเอาเงินไปซื้อเหล้ากินกับเพื่อนหมด ผัวก็หาว่าเมียเอาแต่เล่นหวย พืชผักสวนครัวสารพัดชนิดหาซื้อเอาจากรถพุ่มพวง ทุกอย่างต้องใช้เงิน ไม่ปลูกไม่หาไม่ทำกินเอง พี่เลี่ยมเล่าให้ใครต่อใครฟังเสมอ

การเกิดหนี้สินจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยวส่งผลกระทบต่อปัญหาอื่น ๆ ในชุมชนอย่างเป็นองค์รวม ตั้งแต่ปัญหาทะเลาะเบาะแว้งกันของคนในครอบครัว ปัญหาซื้อเหล้าเมายา ปัญหายาเสพติด กล่าวได้ว่าในช่วงปี 2535 เป็นต้นมา เป็นช่วงที่บ้านนาอิสานประสบกับภาวะวิกฤตที่เป็นผลพวงจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยว เพราะคนเริ่มเป็นปัจเจกมีปัญหาดังกล่าวต่าง ๆ มาก จากการที่เคยช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ก็ต่างตั้งหน้าตั้งตาหารับจ้างเพื่อได้เงินมาใช้หนี้ ปัญหาทะเลาะเบาะแว้ง ปัญหาซื้อเหล้าเมายาเสพติด ปัญหาหนี้สิน ทุกคนก็อยากปลดหนี้ แต่ก็ไม่มีทางออก คิดแต่จะหารายได้เพิ่ม มีกลุ่มคนบางกลุ่มขโมยเหล้าไปต้อนกลางคืน ต้องกินยาบ้าเพื่อให้มีแรงทำงานต้อนกลางคืน นี่คือนัยหนึ่งที่ว่ากลุ่มคนพวกนี้เป็นกลุ่มคนแรก ๆ ที่นำยาบ้าเข้ามาในหมู่บ้าน

ยุคพลิกฟื้นคืนสู่การพึ่งตนเอง

ปี 2536 มีคณะของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม พร้อมพระจำนวนมากเดินทางเข้ามายังหมู่บ้าน เป็นการเดินสำรวจป่าและเป็นการทำธรรมยาตรา มีเป้าหมายเดินทางไปอำเภอวังน้ำเย็น และจะพักระหว่างทางที่คลองตะเคียนชัย เดินทางมาทั้งวันหลงเข้ามาในหมู่บ้านนาอิสานช่วงใกล้ค่ำแล้ว โดยนายเลี่ยม บุตรจันทา เล่าให้ฟังว่า

...ตอนนั้นผมกำลังเมาอยู่ แต่ละคุ่มก็มีคนเมากันทุกคุ่ม เมากันทั้งเข้าทั้งป่าย แก (ผู้ใหญ่วิบูลย์) มาถามเส้นทางที่จะไปคลองตะเคียนชัย (ผมมารู้ทีหลังนะเพราะตอนนั้นเมา) ผู้ใหญ่วิบูลย์เล่าว่า ถามคนบ้านนี้ กว่าจะรู้เรื่องใช้เวลานานมาก เพราะมีแต่คนขี้เหล้าเมายา ถามอะไรก็ตอบไม่รู้เรื่อง จะไปหาพึ่งพระ ไปถามพระ พระก็เซเหมือนกัน นี่เป็นจุดหนึ่งที่ทำให้คนข้างนอกรู้จักบ้านนาอิสาน เมื่อก่อนไม่มีใครรู้จักหรอก...

(เลี่ยม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

พอปี 2539 เรียกว่าเป็นจุดพลิกผันของชุมชนนี้ คงไม่สามารถเรียกได้ว่าเป็นจุดพลิกผันของครอบครัว นายเลี่ยม บุตรจันทา ครอบครัวหนึ่งเท่านั้น แต่นั่นเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงของชุมชนแห่งนี้ กล่าวคือ มีการจัดสัมมนา เรียกว่าการจัดสัมมนาครอบครัวป่า ตะวันออก ครูโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนได้มาชวนนายเลี่ยม บุตรจันทา ไปด้วย จัดสัมมนากันที่ศูนย์วิจัยยาง จังหวัดฉะเชิงเทรา และไปพักค้างที่บ้านผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม ซึ่งเป็นศูนย์การเรียนรู้ชุมชนป่าตะวันออกและเป็นผู้บรรยายการสัมมนา

...วันนั้นแหละที่ผมได้ฟังพ่อผู้ใหญ่วิบูลย์ เนื้อหาการสัมมนาเกี่ยวกับปัญหาของชุมชนและบทบาทของครูที่จะจัดการศึกษาอย่างไรให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชน ก็ได้้นำแนวคิดท่านมาลองดู ใช้วิธีการเรียนรู้ด้วยตนเอง ตอนแรกที่ตัดสินใจไป ผมไม่คิดว่าเป็นแบบนี้นะ เพราะชีวิตไม่เคยไปอบรมไปฟังอะไร แต่คิดว่ามีโอกาสดำเนินการที่บ้านนอกบ้านเท่านั้นเอง แต่ผิดหวังทั้ง ๆ ที่บรรยายคนนำกินเหล้ามาก ครอบกว่าที่นี้พ่อผู้ใหญ่วิบูลย์ไม่ให้กินเหล้า...

(เลี่ยม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

หลังจากนายเลี่ยม กลับมาจากการสัมมนา ก็ทำบันทึกข้อมูลรายจ่าย แรก ๆ ครอบครัวยุโดยเฉพาะภรรยาที่ไม่ค่อยอยากให้ความร่วมมือ คิดว่าไม่ไว้วางใจกันเรื่องการใช้จ่าย แต่พอผ่านไปประมาณ 1 อาทิตย์ เริ่มให้ความร่วมมือ พอได้เดือนหนึ่งก็เริ่มมีเรื่องคุยกันในครอบครัว เหมือนมีวงคุยในครอบครัวเล็ก ๆ ก่อนนอน

...ผมก็เขียนชื่อเอาไว้ว่า นี่คือรายจ่ายของผม รายจ่ายของคุณ รายจ่ายของแม่บ้าน ผมเขียนละเอียดว่าแต่ละวันใช้จ่ายอะไรบ้าง พอสิ้นปี 2539 ผมก็เอาบันทึกข้อมูลรายจ่ายตรงนี้แหละมานั่งไล่หว่ากัน ชวนครอบครัวมานั่งไล่หว่ากัน ผมไม่รู้จักหรือคำว่า “วิเคราะห์” “สังเคราะห์” อะไรไม่รู้เรื่องหรือมาไล่หว่ากันว่าใครจ่ายมากจ่ายน้อย วันที่ผมสรุปผลการใช้จ่ายครั้งแรก ผมตกใจเลยนะ เพราะรายจ่ายผมมันมาก และเป็นรายจ่ายที่เป็นเรื่องส่วนตัว รายจ่ายของแม่บ้านถือว่า ไม่มากแต่ทุกคนได้กิน รายจ่ายของคุณก็คือ เอาไปโรงเรียน ผมก็เริ่มเห็น พอเปิดเวทีครอบครัวก็มานั่งไล่หว่ากัน เขาก็ให้ผมเป็นคนบอกก่อนว่ารายจ่ายผมมีอะไรบ้าง พอผมบอกรายจ่ายผมเท่านั้นแหละครับ แม่กับลูกผมผมเลย ซึ่งก็มีทั้งค่าเช่าบ้าน หวี เสียมวย...

(เลี่ยม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

ผลจากการวิเคราะห์ข้อมูลรายจ่ายของครอบครัววันนี้ ทำให้รู้ว่าที่ครอบครัวมีหนี้สินมาก เพราะเหตุใด ใครเป็นผู้เอาเปรียบครอบครัว นายเลี่ยมจึงกำหนดวันนั้นเป็นวันแรกของการปฏิรูปครอบครัวคือต้นปี 2540 โดยนายเลี่ยมเลิกอบายมุขทั้งหมด และก็คิดกันว่า ของต่าง ๆ ที่ซื้อ ๆ ทำกันเองได้หรือไม่ ลูก ๆ ก็สัญญาว่าเลิกเรียนแล้วจะไม่ไปเล่นที่ไหน จะรีบกลับมาช่วยพ่อแม่ที่สวน

...ผมปฏิเสธเพื่อนฝูงหมดเลย เพื่อนจะมาชวนไปงานบวชงานแต่งงานอะไรก็แล้วแต่ผมไม่ไป มีของก็ใส่ของไป ตัวผมไม่ไปเลยนะ ถ้าไปมันทนไม่ได้ ตั้งแต่นั้น ผมตัดสินใจลงสวนเลย ไปซุดแปลงผัก เตรียมแปลงผัก จะปลูกอะไรก่อนหลัง เราก็เริ่มปลูกผักกินกัน ช่วยกันรดน้ำกับยายตุ้ย (ภรรยา) เวลาลูกเลิกจากโรงเรียนก็ไปช่วยที่สวน เลยเป็นภาพที่ว่าถ้าไม่มีเงิน มันก็ไม่เดือดร้อนหรือหว่าเรา ก็ปลูกกินเองได้ ผักก็ปลูกกินเองได้ ปลาที่เลี้ยงกินเองได้ ยายตุ้ยเลี้ยงเปิดด้วย ให้ไข่ดีมาก ลูก ๆ ก็ได้ไข่ไปกินที่โรงเรียน ผมทำคอกเปิดติดกับคอก (เสียงพี่ตุ้ยแทรกมาว่า “วิวิสวามาก เปิดก็ลายน้ำอยู่ ลูกเราเล็ก ๆ ก็เล่นน้ำ วิวิสวามาก ๆ)...

(เลี่ยม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

จุดเริ่มต้นของการพัฒนาที่เป็นรูปธรรมขึ้น คงปฏิเสธไม่ได้ว่าได้เริ่มขึ้นจากครอบครัวเล็ก ๆ ครอบครัวหนึ่งของนายเลี่ยม บุตรจันทา ที่ได้เรียนรู้ปัญหา และหาทางออกให้กับปัญหาครอบครัวตนเอง รู้จักใช้ รู้จักจ่าย รู้จักทำเอง ทำให้ครอบครัวนายเลี่ยม หหมดหนี้สินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ และหนีสินจากเจ้าแก้ม ต่อมาภายในระยะเวลาไม่กี่ปี จนขยายไปสู่จุดเริ่มต้นของการพัฒนาของชุมชนที่เป็นรูปธรรมมากขึ้น

...ผมเข้าใจแล้วว่า สังคมชนบทมันไม่ต่างกันหรอก แต่ถ้าเขาได้เรียนรู้เรื่องตัวเองเรียนรู้ที่จะปรับแนวทางในการพัฒนาครอบครัวด้วยกัน มันน่าจะเป็นทางออกที่ดี ผมจึงเกิดทำกิจกรรมต่าง ๆ ขึ้นในชุมชน โดยเอาเพื่อนฝูงที่ชี้ให้ล่าเมายาด้วยกันมาคุยกันถกกัน...

(เลี่ยม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

สำหรับกลุ่ม/องค์กรเครือข่ายการพัฒนาของชุมชนที่นายเลี่ยมและคนในชุมชนก่อตั้งขึ้นได้แก่

เครือข่ายวนเกษตร

เครือข่ายวนเกษตรก่อตั้งขึ้นในปี 2539 โดย นายเลี่ยม บุตรจันทา ได้รับแนวคิด การจัดการทรัพยากรในชุมชนตามแนวทางวนเกษตร ซึ่งเป็นการทำเกษตรที่นำไปสู่การทำเกษตรอย่างยั่งยืนจากผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม นายเลี่ยม จึงได้ชักชวนญาติพี่น้องและเพื่อนฝูง จำนวน 10 ครอบครัว เกิดการรวมตัวและจัดตั้งเป็นเครือข่ายวนเกษตรในชุมชน โดยได้ดำเนินการทำการเกษตรตามแนวทางวนเกษตรอย่างจริงจัง

เครือข่ายวนเกษตรมีวัตถุประสงค์เพื่อการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ค้นหาแนวทางที่เหมาะสมเกี่ยวกับการทำมาหากิน โดยมีแนวทางการทำเกษตรที่เรียกว่า “ปลูกทุกอย่างที่กิน กินทุกอย่างที่ปลูก” ปลูกพืชที่เป็นพันธุ์ไม้ป่า หลากหลายชนิด เลี้ยงควายเพื่อการไถนา งดการใช้สารเคมีทุกชนิด บำรุงดินด้วยจุลินทรีย์ และปุ๋ยชีวภาพในการทำการเกษตรและฟื้นฟูวัฒนธรรมความร่วมมือในชุมชน เช่น การลงแขกเกี่ยวข้าว การดำนา

หลักการสำคัญของการทำวนเกษตรคือ “ปลูกไม้ 3 อย่าง ได้ประโยชน์ 4 อย่าง” ปลูกไม้ 3 อย่าง คือ ปลูกใช้สอย ปลูกกิน ปลูกไม้ทำฟืน

“ปลูกใช้สอย” คือ การปลูกไม้ที่เจริญเติบโตช้า ใช้เวลา 5 ปีขึ้นไป เป็นการคืนทุนสู่ธรรมชาติที่เราได้ตัดไม้ ทำลายป่า คืนแหล่งกำเนิดของน้ำ ทดแทนธรรมชาติที่เราทำลายและสามารถนำมาใช้เป็นไม้ปลูกบ้าน ซ่อมแซมที่อยู่อาศัย

“ปลูกกิน” คือ การปลูกทุกอย่างที่กิน เช่น การปลูกพืชผักสวนครัว ผลไม้ เพื่อไว้บริโภคในครัวเรือน หากเหลือจากการบริโภคสามารถแปรรูปหรือจำหน่ายได้

“ปลูกไม้ทำฟืน” คือ การปลูกไม้ที่โตเร็วประมาณ 1 ปีแรก วิธีการคือ การตัดกิ่งมาทำฟืนไม่ตัดทั้งหมด

ปลูกไม้ 3 อย่าง ได้ประโยชน์ 4 อย่าง เหตุจากไม้ 3 อย่าง ก่อให้เกิดประโยชน์ข้อที่ 4 คือ ได้ปายาสมุนไพร ได้สร้างความมั่นคงในการดำรงชีวิต

นายเลี่ยม บุตรจันทา เป็นผู้ริเริ่มในชุมชนที่ได้ลองนำแนวคิดในการจัดทำ “บัญชีชีวิต” หรือบัญชีรายจ่ายครัวเรือนและวนเกษตรมาปฏิบัติ พี่เลี่ยมเล่าให้ฟังว่า

...วนเกษตร เป็นการผสมผสานของพืชและสัตว์เพื่อการดำรงชีวิต เป็นการฟื้นฟูธรรมชาติ เป็นกิจกรรมที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องในการจัดการทรัพยากรในไร่นาและในป่าธรรมชาติ การทำวนเกษตรโดยหันมาปลูกพืชผักแบบสวนป่า ที่มีพืชผัก ผลไม้ สมุนไพรหลายชนิด เอาไว้กินแทนการปลูกพืชเชิงเดี่ยว และยึดหลักว่า “ปลูกทุกอย่างที่กิน กินทุกอย่างที่ปลูก” แม้จะไม่ทำให้เกิดรายได้ที่เป็นตัวเงินให้กับครอบครัวมากนัก แต่ก็ลดรายจ่ายในด้าน ค่าอาหาร อีกทั้งช่วยให้สุขภาพคนในครอบครัวดีขึ้นทั้งสุขภาพกายและสุขภาพจิต คือคนในครอบครัวได้บริโภคผักที่ปลอดสารพิษ และครอบครัวก็มีเวลาเรียนรู้และทำงานด้วยกัน สร้างความอบอุ่นที่ดีแก่ครอบครัวมากขึ้น เห็นใจกัน รู้จักช่วยเหลือกัน...

(เลี่ยม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 28 มีนาคม 2549)

...ผมนำพระราชดำริมาใช้เต็มรูปแบบเลยนะครับ โดยเฉพาะสวนอ่อนชอนของผมที่พระองค์บอกว่า “ปลูกพืช 3 อย่าง ประโยชน์ 4 อย่าง” ผมเอาไปใช้จริงในสวนผมหมด และเป็นคำตอบให้ผมเลย ทำให้ผมมีกิน มีใช้ มีหลักประกันจากการปลูกพืช 3 อย่าง ประโยชน์ 4 อย่าง พืช 3 อย่าง ที่ผมปลูกมีไม้ผล ผมปลูกตามที่ตัวเองร้องล่ะครับ มีพุทรา มังคุด ละมุด ลำไย มะเฟือง มะไฟ

มะกรูด มะนาว มะพร้าว ส้มโอ สิ่งเหล่านี้ ออกลูกเมื่อไหร่ ผมก็จะไชโยให้หัว
ไม้อันดับสอง คือไม้ใช้สอย ถ้าไปสังเกตศูนย์พัฒนาของในหลวงทุกศูนย์จะมีการ
ปลูกยางนา เพราะในอนาคต ยางนาจะเป็นพลังงานทดแทน โดยการเจาะ
น้ำมันยางขาย เมื่อก่อนนี้ ถ้าไปดูเรื่องน้ำมันยางนา เขาเคยเอาไปเติมเรือกำปั่น
จากสงขลามาเกาะยอ จากพนมสารคามไปแปดริ้ว ผมปลูกยางนาไว้ 100 ต้น
ก็เป็นสวัสดิการของผมนะ เพราะฉะนั้นไม้ใช้สอยที่ผมปลูกไว้ 400-500 ต้น เป็น
สวัสดิการให้ผมยามที่ผมทำอะไรไม่ได้ เพราะผมวางแผนชีวิตของผมไว้ 3 ช่วง
ชีวิต ปัจจุบันทำได้ทำยังงี้ อีกช่วงหนึ่ง ทำได้น้อย แต่ยังกินได้มาก ทำยังงี้
ช่วงสุดท้ายของชีวิตถ้า ยังไม่ตายเลย แต่กินได้อยู่ ทำยังงี้ เพราะฉะนั้นผมนำ
พระราชดำริในหลวงเป็นคำตอบของผม ประโยชน์ที่ 4 ของผม คือได้ปันนะ
สวนผม 3 ไร่ เป็นปันนะ นั่นเป็นคำตอบของผม มีกิน มีใช้ มีหลักประกัน สักวัน
หนึ่งผมจะไม่ว่าเหว่ ผมไม่ได้หวังพึ่งลูกผมหรอก ผมหวังพึ่งผลหมากรากไม้ที่ผม
ปลูกเอาไว้...

(เลี่ยม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 28 มีนาคม 2549)

...พวกผมหลุดจากปี 2540 ก็ไม่ทำไรกันแล้ว ทำแล้วเสนอขายเองไม่ได้ก็
เลิก เริ่มมาบ้ำเพาะต้นไม้กันแล้ว พวกเพื่อน ๆ ว่าทำอย่างนี้แล้วจะกินอะไร ผมก็
บอกว่าก็กินข้าวเหมือนกันนั่นแหละ พวกเราก็กินกันไป ใครจะว่าอย่างไรก็แล้วแต่
คิดแต่ว่าพวกเราต้องทำให้เขาดู ไม่ใช่ไปบอกเขา บอกเขาเขาไม่ทำหรอก ทำให้
เขาดูจนเขาเห็นประโยชน์จากตรงนั้น สักพักก็มีประโยชน์จริง ๆ เพราะพวกเขา
ขอเก็บยอดเก็บผลที่เราปลูกไว้ ผมก็บอกเขาว่าปลูกชะบั้ง ที่ผมชำไว้ก็มี เอาไป
ปลูกเลย ไม่คิดอะไรหรอกเพราะชำไว้แล้ว เขาก็บอกว่าปลูกไม่เป็น ผมก็บอกเขา
ว่าปลูกไม่เป็นเดี๋ยวจะไปปลูกให้ ผมทำขนาดนั้น พยายามตั้งใจพวกเขา โนม่น้าว
มาให้อยู่ในจุดนี้ให้ได้ จึงเกิดต้นไม้ที่หลากหลาย ช่วงแรก ๆ ที่เริ่มทำวนเกษตร
มีประมาณ 10 หลังคาเรือน ที่แน่ ๆ ไปสัมมนาทุกครั้งก็มี 10 หลังคาเรือน เดียวนี้
(ปี 2549) รู้สึกว่าแอบทำก็มี แบบว่าไม่อยากจะเชื่อ ไม่อยากไปด้วย แต่แอบทำ
เพราะเห็นความสมบูรณ์ความหลากหลายของสวนตาเลี่ยมบ้าง สวนผมบ้าง...

(หนูหง ตาไธสง, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ “คนมีเงินช่วยคนไม่มีเงิน”

จุดเริ่มต้นของกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ เป็นจุดเริ่มต้นของคนกลุ่มหนึ่งที่มานั่งถกกันถึงปัญหาหนี้สิน ทุกคนมีปัญหาหนี้สินเหมือน ๆ กัน สรุปออกมาได้ว่าสาเหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะเงินทั้งนั้น จึงมีการร่วมคิดกันว่าเงินน่าจะทำให้คนดีกันได้ไม่ใช่หรือ น่าจะเป็นเรื่องที่ดี หากเงิน มีทั้งคุณและโทษ แต่ถ้าเราเข้าใจเงินจัดการมันได้ดีเงินน่าจะเป็นประโยชน์มากกว่าโทษ

กลุ่มสัจจะออมทรัพย์บ้านนาอิสาน รวมกลุ่มกันเมื่อวันที่ 15 มกราคม 2540 โดยแกนนำของกลุ่มวนเกษตร ซึ่งได้เห็นตัวอย่างจากกลุ่มออมทรัพย์ของอาจารย์สุรินทร์ กิจนิตยชีวี ที่ชุมชนสาคลี อำเภอสენา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา กลุ่มสัจจะออมทรัพย์บ้านนาอิสานมีสมาชิกรวมก่อตั้งครั้งแรกจำนวน 32 คน ปัจจุบันปี 2549 มีสมาชิก จำนวน 870 คนและได้มีโอกาสไปศึกษาดูงานกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ของพระอาจารย์สุบิน ปณีโต จังหวัดตราด จึงได้ยึดแนวทางของกลุ่มดังกล่าวเป็นแนวทางการจัดการกลุ่มสัจจะบ้านนาอิสาน เป้าหมายสำคัญของการจัดตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์เป็นการให้คนในชุมชนได้ช่วยเหลือกันด้านการเงิน เป็นการให้ “คนมีเงินช่วยคนไม่มีเงิน” กำไรจากการปล่อยกู้ส่วนหนึ่งนำมาจัดสรรเป็นกองทุนสวัสดิการของคนในชุมชนตั้งแต่เกิดจนตาย มีจำนวน 9 กองทุน ได้แก่ กองทุนเพื่อการเรียนรู้ กองทุนรักษาพยาบาล กองทุนพัฒนาองค์กร กองทุนฌาปนกิจ กองทุนส่งเสริมการศึกษาเด็กและเยาวชน กองทุนฉุกเฉิน กองทุนดูแลสุขภาพเด็กและผู้สูงอายุ กองทุนหนุนเสริมชีวิตและสิ่งแวดล้อมและกองทุนสาธารณประโยชน์ เช่น เมื่อมีเด็กแรกเกิดในครัวเรือนใด กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ ก็จะมีเปิดบัญชีเป็นเงินขวัญถุงให้รายละ 500 บาท โดยมีเงื่อนไขให้ครอบครัวนั้นต้องปลูกต้นไม้ 20 ต้น ในที่สาธารณะหรือที่ของตนเองก็ได้ และสามารถตัดได้เมื่อมีการออกเรือน หรือแต่งงานถูกต้องตามประเพณี (ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้นำการพัฒนาของชุมชน)

ธนาคารข้าว “ร่วมแรงใจกาย เพื่อแลงายชุมชน”

จากการรวมกลุ่มเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สิน ปัญหาเรื่องเงินจนกลายเป็นกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ และจากกลุ่มสัจจะออมทรัพย์นี้เองที่เป็นจุดเริ่มต้นของการทำกิจกรรมธนาคารข้าวของชุมชน ต่อมา สืบเนื่องจากพอสิ้นปีกลุ่มสัจจะออมทรัพย์จะมีการประชุมใหญ่ขึ้น โดยให้สมาชิกห่อข้าวมากินกันเอง มาลงทะเบียน โดยจะมีการจ่ายค่าข้าวห่อให้คนละ 20 บาท (ค่าข้าวห่อได้รับการสนับสนุนทุนจากภายนอก) มาประชุมกันโดยนำปัญหาต่าง ๆ ที่รวบรวมมาเป็นตัวตั้ง มาพูดคุยกัน ปัญหาแบบนี้จะแก้กันอย่างไร ให้ทุกคนมีส่วนร่วม ปีนั้นมีปัญหาเรื่องข้าวไม่พอกิน จึงจำลองแบบจากกลุ่มสัจจะออมทรัพย์เกิดกิจกรรมธนาคารข้าวขึ้น โดยมีความคิดว่าขนาดพวกเราเดือดร้อนมี ปัญหาเรื่องเงินกัน เราก็นำเงินเล็ก ๆ น้อย ๆ มารวมกัน นำไปให้คนที่เดือดร้อน ช่วยคนที่มีปัญหา

เดือดร้อนก็แก้ปัญหาได้ หากขาดแคลนข้าว ก็น่าจะแก้ปัญหาเรื่องข้าวได้ ใครมีข้าวเหลือกินจึงนำมารวมกันเกิดเป็นธนาคารข้าวขึ้น จึงชักชวนให้ชาวบ้านทั้งหมดมาร่วมมือกันเป็นสมาชิกธนาคารข้าว

ธนาคารข้าวได้จัดตั้งขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์คือ เพื่อลดปัญหาการขาดแคลนข้าวของชาวบ้าน ซึ่งสามารถกู้ยืมข้าวเพื่อนำไปบริโภคได้ ช่วยให้ชาวบ้านมีข้าวกินตลอดปีแม้ข้าวที่ตัวเองปลูกไม่พอต่อการบริโภคก็ตาม ส่งผลให้ชาวบ้านหยุดการเข้าไปตัดไม้ในพื้นที่ป่าชุมชน ซึ่งเป็นแหล่งทรัพยากรที่สำคัญ ธนาคารข้าวยังเป็นตัวเชื่อมความสัมพันธ์ของคนในชุมชน เช่นในวันกู้ยืมข้าว ผู้ที่จะกู้ยืมข้าว จะต้องตัดข้าวจากยุ้งฉางเอง กลุ่มคนที่กู้ก็ช่วยกันตัดข้าวออกจากยุ้งฉางเพื่อนำไปชั่ง ทำให้เกิดความเห็นอกเห็นใจกันเนื่องจากจะต้องพิจารณาว่าผู้ใดจะกู้ยืมข้าวสารจำนวนเท่าใด ใครจำเป็นมาก ใครจำเป็นน้อยกว่ากัน ทำให้เห็นใจกัน ช่วยเหลือกัน นำไปสู่ความสามัคคี

การดำเนินกิจกรรมธนาคารข้าวเริ่มจากเปิดประชุมรับสมัครสมาชิก มีการมาลงชื่อว่าจะจะเป็นสมาชิกกองทุนข้าว ทุนเริ่มต้นสมทบกันตั้งแต่ข้าว 1 กิโลกรัมขึ้นไป โดยไม่จำกัดเพดาน เนื่องจากหลักการของธนาคารข้าวคือ นำข้าวมารวมกันแล้วจะไม่ได้คืน เพราะต้องการนำมารวมกันเพื่อช่วยเหลือพี่น้องในชุมชนที่เดือดร้อน

...ถือว่าเป็นการทำบุญนั่นแหละ ใครสนใจจะมาทำเรื่องนี้ก็มา เรามีการพูดเรื่องนี้อย่างละเอียดเลยนะ กองทุนข้าวที่เกิดขึ้นเราจะไปช่วยคนด้อยโอกาส เช่น คนชรา คนพิการ เด็กกำพร้า บุคคลเหล่านี้ะ บางทีไม่แน่นะ เราเองแก่ไปลูกอาจไม่เลี้ยงก็ได้นะ ทุกอย่างที่เราทำก็เพื่อเจ้านั่นแหละ...

(เลี่ยม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

มีการตั้งกรรมการธนาคารข้าวขึ้นมาชุดหนึ่ง ให้กรรมการเดินทางไปรับข้าวถึงบ้านต่าง ๆ ช่วงเริ่มแรกนั้นยังไม่มียุ้งฉาง จึงนำข้าวไปฝากไว้กับสมาชิกที่มียุ้งฉาง เมื่อรวบรวมข้าวได้ครั้งแรกมีจำนวนถึง 4 เกวียน (ประมาณ 4 ตัน) นำข้าว 4 เกวียนมากองไว้รวมกัน จึงเชิญสมาชิกและผู้ที่จะกู้ยืมข้าวมาประชุมพูดคุยกัน

...ข้าวเรามีเท่านี้ ให้มาคุยกัน ตกลงกัน บางคนบอกว่าหากเยี่ยมไปแล้ว นำมาคั้นเท่าเท่า ต่อไปข้าวจะไม่เหลือเท่าเท่าณะ เพราะมันมีอะไรมารบกวนไม่ว่าจะเป็นนก หนู นี่คือปัญหาที่จะเกิดขึ้นนะ เพราะฉะนั้นถ้าสมาชิกเอาข้าวไปกิน แล้วมาคั้นเท่าเท่าข้าวก็จะไม่เหลือเท่าเท่าจึงมีการพูดคุยตกลงกันได้ มติที่เหมาะสมคือ กู้ 100 กิโลกรัม ต้องคืน 120 กิโลกรัม ปีแรกยังไม่มีการแจกให้เปล่าได้กำไรแล้วก็ค่อยมาคุยกันว่า จะเอาไปไหนบ้าง เมื่อได้กำไรแล้วก็มาคุยกันว่ากำไรจะให้ใครบ้าง ตกลงกันได้ว่า เราต้องนึกถึงหลักการเดิมที่คิดก่อตั้งธนาคารข้าว เพราะต้องการช่วยเหลือพี่น้องในชุมชนที่เดือดร้อน จึงร่วมกันกำหนด 3 กลุ่มแรกที่จะช่วยเหลือก่อนคือ คนชรา เด็กกำพร้า และคนพิการ จนในที่สุดที่ประชุมก็สรุปได้คำตอบว่า กองทุนข้าวที่คนในชุมชนทำกันเป็นกองทุนข้าวเพื่อสวัสดิการชุมชน กำไรที่เกิดขึ้นเอาไว้ช่วยเหลือพี่น้องในชุมชน แต่ละปีก็จะช่วยเหลือผู้เดือดร้อนจำนวน 10 ราย รายละ 60 ถึงต่อปี...

(เลียม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

ธนาคารปลา

ธนาคารปลา มีปรัชญาว่า “ฝากได้ ถอนไม่ได้” ธนาคารปลาเป็นกิจกรรมสำคัญคือ เป็นเรื่องของแหล่งอาหาร ชุมชนได้กำหนดวันที่ 5 ธันวาคมของทุกปี โดยถือว่าช่วงนี้เป็นช่วงปลายปี ในที่นาบางแห่งน้ำก็จะแห้งขอด ปลาก็จะไม่มีน้ำ ไม่มีที่อยู่ จึงเป็นวิธีการหนึ่งที่จะให้พี่น้องในหมู่บ้านไปจับปลาในน้ำที่กำลังแห้งขอดมาปล่อย มีการทำบุญนิมนต์พระคุณเจ้าเจริญชัยมงคล เชิญครูนักเรียนมาร่วมกิจกรรม เข้าทำบุญกัน ไปหาปลาмаกันเอง หรือใครจะนำมาจากตลาดก็แล้วแต่

กิจกรรมนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อจะสร้างให้คนมีเมตตา เนื่องจากการได้ปล่อยสิ่งมีชีวิตลงสู่ลำนํ้า ได้ทำบุญปล่อยปลา น่าจะทำให้คนมีความอ่อนโยน มีเมตตาขึ้น มีแต่ปล่อย ไม่จับกิน จัดกิจกรรมนี้ทุกวันี่ 5 ธันวาคมของทุกปี ถือว่าไปช่วยกันปล่อยปลาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกันให้คนเกิดศรัทธา

...ไปช่วยกันปล่อยปลาเฉลิมพระเกียรติกันนะ ต่ออายุให้ในหลวงเรา ทุกคนก็อยากไปช่วยกันต่ออายุ วันนั้นผมก็จะเล่าเรื่องพุทธประวัติดั้งเดิมว่า สมัยพุทธกาลพระภิกษุเดินทางไปเยี่ยมภิกษุที่กำลังอาพาธ ระหว่างทางเจอปลา

ที่อยู่ในน้ำแห้งขอด ฤกษ์เลยไปจับปลาที่น้ำแห้งขอดไปปล่อยลงทะเล ลงแม่น้ำ และอธิษฐานว่า สิ่งที่ข้าพเจ้าได้ทำในวันนี้ ขอให้ฤกษ์ที่อาพาธหายจากอาพาธ ด้วย พระฤกษ์ก็หายจากอาพาธจริง เราก็พูดแบบนี้ ทุกคนก็ไปร่วมมือกันทุกคน...
(เลียม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 28 มีนาคม 2549)

ธนาคารพันธุ์ไม้ (ป่าชุมชน)

มีปรัชญาว่า “ถอนมาปลูกคืน”

บ้านนาอิสาน เป็นชุมชนที่อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติแควระบบ-สียัด มีพื้นที่ติดต่อกับเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากป่าและดูแลป่าตั้งแต่มาตั้งถิ่นฐาน บ้านเรือนจนกระทั่งปี 2544 ชาวบ้านได้ขอจัดตั้งป่าชุมชนพื้นที่จำนวน 1,300 ไร่ อย่างเป็นทางการ และในทุกวันที่ 12 สิงหาคมของทุกปี ชาวบ้านจะร่วมกันปลูกป่า ถือว่าเป็นการทำบุญวันแม่ มีการนิมนต์พระ ถวายเพลพระที่ศาลาเขียวบริเวณป่าชุมชน เตรียมต้นไม้ที่จะปลูกเฉลิมพระเกียรติให้กับสมเด็จพระราชินี จำนวนต้นไม้ที่ปลูกเท่ากับอายุของสมเด็จพระราชินี ต้นไม้ที่นำไปปลูกนำไปตั้งรวมกันไว้ให้พระคุณเจ้าสวดชัยมงคล เทียงรับประทานอาหารร่วมกัน ช่วงบ่ายก็จะนำต้นไม้ไปปลูก

...ในวันนั้นเราจะสื่อเนื้อหาเรื่องแม่ พระคุณแม่กันว่าวันนี้พวกเราจะมาสร้างคุณความดีให้แม่พระธรณี ช่วยกันมาปลูกต้นไม้เพื่อปกคลุมแม่พระธรณีไม่ให้แม่พระธรณีเปลือย ให้แม่พระธรณีอุดมสมบูรณ์ เปรียบเหมือนคนหัวล้านไม่มีผม ถ้าเทน้ำลงไปมันก็จะหายไป ถ้าคนมีผมเทน้ำลงไป มันก็ยังชุ่มอยู่นาน แม่พระธรณีก็เหมือนกัน จะให้แม่พระธรณีอุดมสมบูรณ์ เราต้องมาช่วยกันปลูกต้นไม้ อย่างวันนี้เรามาร่วมกันปลูกต้นไม้เพื่อปกคลุมไม่ให้แม่พระธรณีเปลือย ถ้าแม่พระธรณีมีต้นไม้ปกคลุม ไบร่่วงหล่นลงน้ำก็จะเป็นปุ๋ยเป็นอินทรีย์วัตถุเวลาฝนตกลงมา มันก็จะชะล้างสิ่งเหล่านั้นแหละ ส่วนหนึ่งไหลลงสู่แม่น้ำ ถ้าคลอง มาปรับสมดุลให้กับแม่น้ำลำคลอง คือแม่ที่ 2 อีกส่วนหนึ่งไหลไปสู่ที่นาที่ไร่ที่ทำการเกษตร ก็เป็นปุ๋ยให้กับแม่โพสพได้กินปุ๋ยอินทรีย์ไม่มีสารเคมี มันก็ส่งผลให้กับแม่ผู้ให้กำเนิด เห็นแล้วนะแม่ 4 แม่ แม่คงคา แม่พระธรณี แม่โพสพ และแม่ผู้ให้กำเนิด วันนี้ถือว่าเราได้มาร่วมกิจกรรมทำบุญวันแม่ นึกถึงพระคุณของแม่ ทำไม่ถึงเรียกว่าแม่ เพราะแม่เป็นสิ่งที่ให้ชีวิตแก่สรรพสิ่งทั้งหลายถึงเรียกว่าแม่ ทำกันทุกปี พอปลูกต้นไม้เสร็จแล้วก็แยกย้ายกันกลับบ้าน...

(เลียม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 28 มีนาคม 2543)

กลุ่มเยาวชนคนรัก(ษ์)แม่

เป็นการรวมตัวกันของเด็กและเยาวชนในชุมชน โดยมีกิจกรรมหลักคือการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน เช่น กิจกรรมเดินเที่ยวป่า ช่วยกันทำแนวกันไฟ มีกิจกรรมการเล่นต่าง ๆ ระหว่างเดินป่า เพื่อให้เด็กเยาวชนได้เรียนรู้การทำงานร่วมกัน และเป็น การเรียนรู้เกี่ยวกับทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน เช่น รู้จักพันธุ์พืช พันธุ์ไม้ต่าง ๆ ในป่า และให้เกิดตระหนัก เห็นคุณค่าของคำว่า “แม่” ประกอบด้วย แม่ธรณี แม่โพสพ แม่คงคา และแม่ผู้ให้กำเนิด ผู้เป็นหลักคนสำคัญในการรวมตัวและเป็นผู้นำของกลุ่มคือ นายพงษ์อารยะ บุตรจันทาลูกชายของนายเลี่ยม บุตรจันทา ผู้นำการพัฒนาคณะสำคัญของชุมชน

4. ความเป็นปึกแผ่น : ทุนทางสังคมของชุมชน

ชุมชนบ้านนาอิสานเป็นชุมชนหมู่บ้านที่ตั้งขึ้นใหม่ ที่ไม่ใช่ชุมชนเก่าแก่ดั้งเดิม หากแต่ผู้อพยพมาอยู่อาศัยตั้งหลักปักฐานที่นี่ก็เป็นคนภูมิภาคเดียวกัน คือคนภาคอีสาน ซึ่งมีจุดร่วมของวัฒนธรรมประเพณีและระบบความเชื่อเดียวกัน และชาวบ้านส่วนใหญ่มาจากจังหวัดบุรีรัมย์และนครราชสีมา ผู้ใหญ่บ้านให้ข้อมูลว่าการอพยพมาของชาวบ้านที่นี่จะอพยพกันมาทั้งครอบครัวใหญ่ คือมีทั้งพ่อใหญ่ แม่ใหญ่ พ่อแม่ลูก ดังนั้นความเชื่อต่อของผู้อาวุโสกับวัฒนธรรมประเพณีความเชื่อดั้งเดิมที่ติดมากับวิถีคิด วิถีปฏิบัติ ยังมีให้เห็นได้ในชุมชนบ้านนาอิสาน ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่มาอยู่จะมีทั้งระบบที่เป็นเครือญาติกัน และประเภทบ้านใกล้เคียง ซึ่งมีทั้งอยู่ตำบลเดียวกันแต่คนละหมู่บ้าน และอยู่อำเภอเดียวกันแต่คนละตำบล

ระบบความเป็นเครือญาติและการมีจุดร่วมของความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีเดียวกันเป็นจุดเริ่มต้นของความเป็นปึกแผ่นในชุมชนบ้านนาอิสาน บ้านนาอิสานยังดำรงไว้ซึ่งวัฒนธรรมประเพณีหลัก ๆ ยังมีการถือฮีตสิบสอง คองสิบสี่ แม้ว่าอาจจะไม่ได้ครบทุกเดือน แต่ผู้อาวุโสและผู้นำการพัฒนาก็ยังมีความหวังที่จะรื้อฟื้นวัฒนธรรมประเพณีเก่า ๆ ให้กลับคืนมา

...ผมคิดว่าจุดแข็งที่น่าจะพัฒนาต่อไปได้และก็เป็นหมู่บ้านพึ่งตนเองได้ระดับหนึ่ง คือ วัฒนธรรมประเพณี ซึ่งพอจะมีเหลือ ที่ยังจะพัฒนาต่อไปได้ โดยเฉพาะเรื่องวัฒนธรรมการพึ่งพา ซึ่งถือว่าเป็นจุดแข็ง ส่วนเรื่องประเพณี ผมก็เรียกได้ว่าได้รื้อฟื้นได้เกือบจะทุกเดือนแล้วนะ ผมตั้งเป้าไว้ว่าถ้าเราฟื้นฟูประเพณีได้ทุกเดือน ผมก็เชื่อว่าวัฒนธรรมประเพณีที่ยังหลงเหลืออยู่ ก็ยังเป็นจุดแข็งในการพัฒนาต่อไป...

(หนูงง ตาโสดง, สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2549)

ประเพณีที่สำคัญประเพณีหนึ่งที่ได้ริเริ่มมีขึ้นเพื่อเชื่อมโยงกับกองทุนข้าวของชุมชน คือ ประเพณีสู่ขวัญข้าว หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “บุญกุ่มข้าวใหญ่” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเชื่อมความสัมพันธ์ของคนในชุมชนกับกองทุนข้าวให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น อีกทั้งยังเป็นการฟื้นฟูประเพณีดั้งเดิมของคนในชุมชนที่ย้ายถิ่นมาจากภาคอีสานด้วยกัน โดยในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ของทุก ๆ ปี จะเป็นวันที่ชาวบ้านมาร่วมทำบุญตักบาตร และสู่ขวัญแม่โพสพ เป็นการขอขมาแม่โพสพที่ได้ล่วงเกินในช่วงทำนา รวมทั้งขอให้แม่โพสพเมตตาหล่อเลี้ยงชีวิตลูกหลานสืบไป

ประเพณีดังกล่าว เป็นการสร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชนให้มีความสามัคคี มีความเอื้ออาทรต่อกันคนที่เดือดร้อนและด้อยโอกาสในชุมชน โดยชาวบ้านนำข้าวมาบริจาครวมกันเก็บไว้ในยุ้งฉางของส่วนรวม ผู้ที่เดือดร้อนข้าวไม่พอกินก็มาขอกู้ได้ และในทุก ๆ ปีจะให้ข้าวแก่กลุ่มผู้ด้อยโอกาส มีผู้พิการ คนชรา และเด็กกำพร้า จำนวน 10 ราย ไร่ละ 60 ถึงต่อปี

...เรื่องการทำบุญสู่ขวัญข้าว มีความร่วมมือกันดี มีประโยชน์ต่อชุมชน คือให้เขารู้คุณค่าข้าว คุณแม่โพสพ รู้จักวิธีการแปรรูปจากข้าว นำข้าวมาทำขนม ทำอะไรได้บ้าง เป็นการรู้จักตัวเองรู้จักตัวเอง รู้จักแบ่งปัน...

(หนูหง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2549)

จากการสัมภาษณ์พูดคุยกับชาวบ้านที่มาร่วมงานในวันทำบุญประเพณีสู่ขวัญข้าวปี 2550 ระหว่างวันที่ 20-21 มกราคม ชาวบ้านส่วนใหญ่มีส่วนร่วมในการจัดงาน ช่วยกันทำขนม ทำอาหาร มาแบ่งปันกัน ชาวบ้านหลายท่านให้ข้อมูลว่า ประเพณีทำบุญสู่ขวัญข้าวของชาวบ้านถือเป็นประเพณีที่ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมมากที่สุดประเพณีหนึ่งของชุมชน

ทุนทางสังคมในการดำรงชีวิตของบ้านนาอิสาน เริ่มตั้งแต่การโยกย้ายเข้ามาอาศัยร่วมกันเป็นหมู่บ้าน มีการพึ่งพาอาศัยกัน ทุกคนจะมีความสามัคคีช่วยเหลือที่เรียกว่า “เอาแรงกัน” “การวานกัน” เช่น ช่วยกันถางป่าสร้างที่อยู่อาศัย เอาแรงกันสร้างโรงเรียน สร้างวัด มีการปรึกษาหารือกัน ดังที่ผู้อาวุโส ผู้นำด้านประเพณี และผู้นำการพัฒนาของชุมชนให้สัมภาษณ์ว่า

...ช่วงที่มาอยู่บ้านนาอิสานกันใหม่ ๆ คนมีความสามัคคีกันดีนะ ลงแขก เอาแรงกัน วานกัน ไม่ต้องจ้าง ใครจะทำอะไรก็ไปช่วยกัน จะถางป่าก็ไปช่วยกันโค่น (ทำลายป่ากันแหละ) พอทุกคนมีที่ทำมาหากินกันแล้ว เวลาเมื่งานอะไรที่ต้องอาศัยแรงคนมาก ๆ ทุกคนจะช่วยกันดีมาก...

(หนูกง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

...ตอนนั้นมีความสามัคคีกันมาก เช่น สร้างวัดขอแรงกัน 40 แร่ง ก็มาทำกัน ไม่ทำอย่างอื่นเลย หรือจะทำแปลงผักก็ช่วยเหลือกันดีมาก...

(เนาวิ มีสร้อย, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

...มีอะไรก็แบ่งกันกิน เช่น สมัยก่อนล่าสัตว์ก็ยังพอได้อยู่ คือ ยังไม่ถูกจับ เราก็ยังไม่ได้คิดอะไรมากกับสัตว์ตรงนั้น คือยังไม่สงสารชีวิตเขา ได้มาก็ไม่ได้ขายก็นำมาแบ่งกันกิน กินกันอยู่กลุ่มเล็ก ๆ 30-40 หลังคาเรือน ถือว่าเป็นความสุข ช่วงนั้นวัว ควาย ผูกตามทุ่งนาก็ไม่หาย เพราะกินอะไรก็เหมือนกับครอบครัวเดียวกัน ตอนนั้นก็ไม่คิดอะไรแล้ว มาอย่างนี้ก็อยู่กันไป ทำกันไปฉันที่พี่น้อง พี่พาทอาศัยกันข้างหน้า เราต่างคนต่างมาก็จริง แต่เรามาคอยจุดเดียว ทำนาก็ทำด้วยกัน ทำไร้ก็ทำ ใครพาททำอะไรก็ทำ ถึงแม้จะไม่ได้เอามารวมอยู่ในยุ้งเดียวกัน แต่ก็กินนึกถึงกันตลอด ได้ปลาตัวหนึ่งมาแกงก็แบ่งกัน คนนี้ได้อะไรมาคนนั้นได้อะไรมากก็มาแลกกัน เหมือนที่เขาพูดกันว่าพริกบ้านเหนือ เกือบบ้านใต้ ก็ถือว่ายังมีตรงนั้นอยู่ เวลาทำบุญทำอะไรช่วยเหลือกัน ปู่ป๊าบ ๆ ก็เสร็จ สร้างศาลาวัด อย่างเนี้ยก็มาอยู่ทำกัน 10 วัน อยู่ทำด้วยกันตลอด 10 วันเสร็จ เรื่องการจ้างวานกัน ขอแรงกัน เกื้อกูลกัน เป็นจุดหนึ่งที่ทำให้เรารู้สึกเห็นใจกัน ถ้าเราไปงานแล้วเขาไม่มาช่วยเรา พอพักหลังเขาจะวานเราเขาก็ไม่กล้ามางานเราแล้ว นี่เป็นจุดหนึ่งที่ทำให้เห็นใจกัน คนเริ่มเห็นประโยชน์ของการวานกันได้ช่วยเหลือกัน ประหยัด ไม่ฟุ่มเฟือย บางคนที่ไม่ร่วมวานไม่ได้เขาก็หาของไปช่วย เช่น เหล้าไก่ มีไก่ก็จับไก่ไปให้...

(หนูกง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

จากการสัมภาษณ์ผู้นำการพัฒนาของชุมชน ได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีว่า

...สิ่งที่อยากฟื้นฟูมากคือ การฟื้นฟูวัฒนธรรมดั้งเดิม ที่ผ่านมาวัฒนธรรมการพึ่งพาอาศัยกันเริ่มจางลง นิยมวัฒนธรรมการบริโภคที่ไม่ได้พึ่งตนเองเพิ่มมากขึ้น เช่นเป็นแม่บ้านถุงพลาสติกมากขึ้น พึ่งรถพุ่มพวงมากขึ้น (รถที่เข้าไปขายกับข้าว อาหารสำเร็จรูปตามหมู่บ้าน) จะใช้ประเพณีเป็นเครื่องมือในการฟื้นฟูวัฒนธรรมดั้งเดิม วัฒนธรรมดั้งเดิมเราอยู่อย่างไร กินอย่างไร แบบพึ่งพากันเดี๋ยวนี้ก็เริ่มกลับมาแล้ว ปัจจุบันคนบ้านนาอิสานใครจ้างไปเกี่ยวข้าวเขาไม่ไปแล้วนะ เขาช่วยกันวานกัน ถ้าเป็นการลงแขกเขาช่วยกันดี...

(เลียม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

นอกจากความเป็นปึกแผ่นที่เกิดขึ้นจากจุดร่วมของความเชื่อวัฒนธรรมประเพณีเดียวกันแล้ว แรงกระแทกสำคัญต่อมาคือการเป็นผู้อพยพตั้งถิ่นฐานบริเวณแห่งนี้ ทำให้พบปรากฏการณ์ที่ทำให้ความเป็นปึกแผ่นก่อร่างสร้างตัวขึ้นอีก ตั้งแต่การเป็นผู้ถูกกล่าวหาว่าบุกรุกพื้นที่ป่า ชาวบ้านพบกับความรุนแรงของโรคมาลาเรีย ที่ทำให้เสียชีวิตไปหลายคน การเป็นหมู่บ้านเถื่อนที่กฎหมายยังไม่ได้รองรับ รวมทั้งการกระทบกระทั่งกับผู้มืสิทธิพลที่ต้องการครอบครองที่ดินบริเวณนี้เช่น กรณีชาวบ้านรวมตัวกันสร้างโรงเรียนให้กับลูกหลานของตน นายเลียม บุตรจันทา เล่าว่า

...ผมอพยพมาอยู่ปี 2530 พอต่อมาปี 2531 ผมเห็นว่าเด็กเล่นกันไม่มีที่เรียนหนังสือ เด็กเยอะมาก ผมจึงไปปรึกษาพ่อใหญ่เนาว์ มีสร้อย ผู้อพยพมารุ่นแรกปรึกษาพ่อจรัส (ปัจจุบันเสียชีวิตแล้ว) ถ้าเด็กยังไม่มีที่เรียนหนังสือเป็นหลักแหล่ง ถ้าเป็นอย่างนี้หมู่บ้านเราไม่ได้อยู่หรอก เดี่ยวทางการสั่งให้โยกย้าย (เนื่องจากหมู่บ้านยังไม่ได้รับการแต่งตั้งเป็นทางการ) เด็กไม่มีที่เรียนหนังสือเดินไปเรียนที่บ้านนายาวตั้ง 6 กิโลเมตร พวกเราก็เลยมาคิดกัน คิดได้ก็ลงมือทำประชุมชาวบ้านว่าเราจะสร้างโรงเรียนนะ ใครจะบริจาคอะไร ชาวบ้านก็ช่วยบริจาคไม้คนละตัวสองตัว จนสร้างโรงเรียนเสร็จปี 2531

(เลียม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 28 มีนาคม 2549)

เมื่อโรงเรียนสร้างเสร็จแล้วปัญหาก็ยังไม่หมดไป นักเรียนพร้อมที่จะเรียนแล้ว แต่ปัญหา คือไม่มีครูสอนชาวบ้านจึงไปปรึกษาครูโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนายาว ซึ่งห่างจาก หมู่บ้านไปอีก 6 กิโลเมตร

...ก็เลยปรึกษากับชาวบ้านว่าเราจะทำอย่างไร เราต้องไปหาครูตำรวจตระเวนชายแดน ทุกครั้งที่จะออกจากบ้าน เราก็เรียเงินกันเพื่อเช่ารถออกไป หรือช่วงที่สร้างโรงเรียนเสร็จแล้ว ไม่สามารถหาครูจากหน่วยงานภายนอกมา สอนหนังสือได้ ชาวบ้านก็ประชุมปรึกษาหารือกันก็เลยถามว่าใครมีลูกหลานที่ พอจะสอนหนังสือได้ ให้ความรู้แก่เด็กได้ ก็มีพ่อใหญ่ นาย พ่อใหญ่บุญ พ่อเนาว์ นี่แหละคนหนึ่ง บอกว่าคนนั้นก็ยังมีหลาน มีลูก ก็ชักชวนลูกหลานกลับมาด้วยกัน เขาก็ มากันนะ ทั้ง ๆ ที่คนพวกนี้ไปทำงานข้างนอกกันแล้ว อย่างครูวาสนา ที่ขี่รถผ่านไป เมื่อถึงก็คนหนึ่ง วาสนาเขาทำงานที่โรงงาน ก็กลับมา พ่อเขาไปเอาออกมา หลานของตาหนูงกก็คนหนึ่งทำงานอยู่โรงงานแล้วก็ออกมาเป็นครู...

(เลียม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 28 มีนาคม 2549)

นายเนาว์ มีสร้อย หรือ พ่อใหญ่เนาว์ ผู้อาวุโสของหมู่บ้านและเป็นผู้บุกเบิกเข้ามา อยู่อาศัยในหมู่บ้านได้เล่าให้ฟังว่า

...เริ่มแรกมา 3 หลัง พ่อมากับลูกทั้งหมด 3 ครอบครัว มาซื้อที่ เขา พวกพ่อเดินกันมาจากเขาฉกรรจ์ (อำเภอในจังหวัดสระแก้ว) ทำนา กันที่เขาฉกรรจ์ก่อน เดิมเป็นคนขอนแก่น เมื่อเข้ามาที่บ้านนาอิสาน ก็เข้ามาจัดที่ดินนี่ให้เป็นที่วัด จัดที่ที่จะสร้างโรงเรียนให้เด็กมีที่เรียน เพราะต่อมาก็มีคนเข้ามาอยู่เรื่อย ๆ เด็กเยอะขึ้น ก็มาปรึกษากันว่าจะทำ อย่างไรดีให้หมู่บ้านมีความมั่นคง เด็กมีที่เรียน ชาวบ้านมีความสามัคคี กันดี ปรึกษาหารือกัน...

(เนาว์ มีสร้อย, สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2549)

...แต่ก่อนที่ตั้งโรงเรียนเดิมก่อนที่จะเป็นโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดน ตั้งอยู่ตรงกันข้ามโรงเรียนปัจจุบัน เป็นที่ของพ่อเนาว์นี่แหละ...

(หนูงก ตาไรสง, สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2549)

ช่วงที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างโรงเรียนให้เด็กในหมู่บ้านมีที่เรียน ขณะที่กำลังก่อสร้าง เจ้าหน้าที่ป่าไม้ได้เข้ามาแจ้งให้ย้ายสิ่งปลูกสร้างโรงเรียนออกจากที่บริเวณนั้น เนื่องจากช่วงนั้นหมู่บ้านยังไม่ได้เป็นหมู่บ้านถูกกฎหมายและเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ในเขตป่าสงวน นายหนูกงเล่าว่า

...สร้างโรงเรียนกัน กำลังขึ้นหลังคาแล้ว ป่าไม้มาให้ออกทันทีเลย พ่อใหญ่เนาว์ก็วิ่งเข้าไปเลยแล้วพูดว่า ชาวบ้านคนอื่นไม่เกี่ยวหรอกครับ ถ้าจะจับจับผมคนเดียว ผมผิดพันเปอร์เซ็นต์ ละครับ...

(หนูกง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2549)

พ่อใหญ่เนาว์เล่าเพิ่มเติมว่า

...ชาวบ้านไม่ต้องวิ่ง จะจับ จับผมคนเดียว ผมผิดพันเปอร์เซ็นต์ละครับ แต่ว่าสงสารเด็ก การเรียนของเด็ก ก็ให้เขาอย่างเดียว...

(เนาว์ มีสร้อย, สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2549)

นายหนูกง เล่าเสริมว่า

...พ่อเนาว์วิ่งเข้าไปหาเลย ไม่หนีเลย พวกผมอยู่รอบนอกกัน...

(หนูกง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2549)

แม่ใหญ่ตัน มีสร้อย (ภรรยาพ่อเนาว์) นั่งฟังอยู่ด้วยจึงเล่าเพิ่มเติมว่า “ตอนที่โรงเรียนสร้างเสร็จแล้ว กำลังหาครูมาสอนอยู่ คล้าย ๆ โรงเรียนหนองหมาว้อที่เขาว่าไว้เลย”

แม้ว่าในบางช่วงทุนทางสังคมในการดำรงชีวิต อาจมีสภาพที่ดูอ่อนแอเบาบางลงไปบ้างตามสภาพการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เช่น ความนิยมความสะดวกสบายมากขึ้น เมื่อไฟฟ้าเข้ามา ถนนหนทางสะดวกสบายมากขึ้น ทุกคนจึงต้องเร่งให้มีรายได้เพิ่มขึ้นให้พอเพียงกับการจับจ่ายใช้สอยการงานกัน เอาแรงกันลดน้อยลง มีการจ้างกันมากขึ้น แต่สภาพเหล่านี้กลับทำให้คนกลุ่มหนึ่งของชุมชนที่พยายามให้วันคืนเก่า ๆ ที่ดีงาม ทั้งเต็มไปด้วยน้ำจิตน้ำใจช่วยเหลือเกื้อกูลกัน กลับคืนมา และในปัจจุบันนี้ชุมชนบ้านนาอีสานก็พลิกฟื้นให้มีการพึ่งพาอาศัยกันเองมากขึ้น

...ช่วงปี 2538 - 2539 ช่วงที่ไฟเข้ามาแล้ว ช่วงนั้นความช่วยเหลือเริ่มลดบ้าง คนก็เลยแยกกันเนื่องจากค่าแรงช่วงนั้นสูงขึ้นจากค่าจ้างวันละ 50 บาท เป็นวันละ 100 บาท แนวคิดเริ่มแตกแยกกันบ้าง เริ่มคิดว่าไปทำให้คนนี้เถอะ เขาให้ค่าแรงเยอะ งานหาไม่ค่อยยากในช่วงนั้น พอมาช่วงปี 2540 ที่พวกผมได้ออกไปสู่อ่างนอก มีโอกาสไปปรับเปลี่ยนแนวคิด ได้แนวคิดใหม่ ๆ จากภายนอก ช่วงที่เลี่ยมเริ่มทำบัญชีครัวเรือนแล้วมาขยายให้เพื่อนให้น้องเริ่มรับทราบด้วยกัน จากจุดนี้เองก็เริ่มหวนกลับมาใหม่ มาเริ่มวานกัน งานจ้างไม่ค่อยอยากไปแล้ว ช่วงที่ แต่ละคนยุ่งงานของตัวเอง หากมีงานจ้างก็ไม่ค่อยอยากไป แต่ถ้าเป็นงานวานกันต้องไป ยุ่งแค่นั้นก็ต้องไป ช่วยกันอย่างนี้ซักประมาณ 30-40 เปอร์เซ็นต์ของครัวเรือนในหมู่บ้านส่วนใหญ่วานกันเรื่องทำนาเกี่ยวข้าว...

(หนูหง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

ในปัจจุบันการลงแขกการวานกันช่วยเหลือกัน เริ่มกลับมาใหม่ เพราะกลุ่มของนายเลี่ยม บุตรจันทา เป็นกลุ่มนำเริ่มขึ้นเป็นตัวอย่างก่อน

...เริ่มจากกลุ่มพวกเรานี้แหละ กลุ่มพวกเรามาคุยกันว่า วัตถุประสงค์ของการทำกลุ่มเพื่ออะไร พวกเรานี้แหละทำเลย ทีมพวกเราเวลาทำงานจะเอาเรื่องข้าวเป็นหลัก เวลาเกี่ยวข้าวพวกเราก็จะไปช่วยกัน พร้อมทั้งจะเกี่ยวข้าววันไหนบอก ไปช่วยกันทั้งครอบครัวเลยนะ ไม่นั่นว่าผู้เป็นเจ้าของงานจะต้องเลี้ยงอย่างกินดีอยู่ดี หลาย ๆ คนในหมู่บ้านเขาก็เห็นว่ากลุ่มนี้ช่วยกันดีนะ ลงแขกกันไม่ต้องจ้าง เพราะบางทีแรงงานก็หายาก กลุ่มที่ไม่ได้เข้าร่วมกันมาร่วมกับพวกเรา เขาก็ยกทีมไปช่วยเขา เขาก็ได้สมาชิกเพิ่มขึ้น เดียวนี้ทั้งหมู่บ้านเลยครับ เวลาเกี่ยวข้าว ไม่ต้องจ้าง ลงแรงกัน สนุกสนานมาก...

(เลี่ยม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 28 มีนาคม 2549)

...ปัจจุบันเริ่มดีขึ้นแล้ว มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันมากกว่าห้าสิบเปอร์เซ็นต์แล้วที่คนอยากให้กลับไปเป็นเหมือนเดิม...

(หนูหง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2549)

ทุนทางสังคมยังเป็นเรื่องของการสร้างกฎเกณฑ์ร่วมกันของคนในชุมชน เพื่อเป็นบรรทัดฐานร่วมกันให้ชุมชนอยู่กันโดยสงบสุข เช่น

...เรื่องการให้สวัสดิการ เช่น บ้านหลังนี้มีลูกชอบลักเล็กขโมยน้อย หรือ ลูกชาย ดิทยา ถ้าเราห้ามแล้วไม่ฟัง ต้องให้พ่อแม่ไปห้ามกันเอง หากห้าม แล้วยังไม่ฟัง เราจะตัดสวัสดิการช่วยเหลือครอบครัวนี้ เราจะต้องเตือนก่อน ให้ เวลาเขา 2-3 ปี ให้เขาปรับสมดุลครอบครัวก่อน ให้เวลาเขาไปคิดไปทำก่อน เข้า ที่แล้วค่อยดึงมาเข้ากลุ่ม เช่นบ้านหลังหนึ่งในหมู่บ้านแต่ก่อนลูกเขาเมาแล้วชอบ อาละวาด ก็เลยดึงแม่เขามาช่วย มามีส่วนร่วมให้ มากขึ้น มาทำครัวเวลามีแขก มาดูงาน ปัจจุบันลูกชายเลิกกินเหล้าแล้ว เวลามีแขกมาดูงานเขาก็จะมาช่วย อย่างเวลามีงานประเพณีขวัญข้าว เขาก็จะมาช่วยตั้งแต่วันเริ่มจนวันสุดท้าย กลับดีไปอย่างนั้น...

(หนูหง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

วิถีทุนทางสังคมยุคใหม่

วิถีการพัฒนาของชุมชนเป็นมิติที่สำคัญที่ก่อเกิดและพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชน การพัฒนาเป็นการรวมกลุ่มคนมาวิเคราะห์ แลกเปลี่ยนพูดคุยเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของกลุ่ม ผู้เดือดร้อน หรือมีความสนใจร่วมกัน การดำเนินกิจกรรม การพัฒนาจึงเป็นทั้งการแก้ไขปัญหาและ สร้างสรรค์สิ่งดีงามร่วมกันของสมาชิกในชุมชน กิจกรรมการพัฒนาทุกกิจกรรมมีส่วนร่วมในการ สร้างและพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชน สำหรับชุมชนบ้านนาอิสาน กิจกรรมการพัฒนาที่คนใน ชุมชนเห็นว่ามีมิติในการพัฒนาทุนทางสังคมอย่างเห็นได้ชัด คือ กิจกรรมธนาคารข้าวและกิจกรรม กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ ตามที่สัมภาษณ์ผู้นำการพัฒนาของชุมชน ดังนี้

...กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ก็เป็นเวทีหนึ่งในการสร้างความสามัคคีให้กับ สมาชิก กล่าวคือ หากสมาชิกผู้หลายคน มากู้จำนวนเงินไม่เท่ากัน บางคนกู้มาก บางคนกูน้อย ก็ให้ผู้กู้คุยตกลงกันเอง พวกเขา (คณะกรรมการกลุ่มสัจจะ ออมทรัพย์) ไม่ตัดสินใจนะ ที่จะบอกว่าคนนี้กู้ได้เท่านี้ คนนั้น กู้ได้เท่านั้น พวกเขา ไปตกลงกันเอง คุยกันเองจะเอากันอย่างไร ใครจำเป็นมาก ใครจำเป็นน้อย ใครจะยินยอมกันอย่างไร ถ้าคุณตกลงกันมันก็เสร็จ คนก็เริ่มเห็นใจกันขึ้น คนที่เคย คิดว่าคนนี้ไม่เคยเห็นใจใคร แต่เวทีนี้ทำให้เห็นใจกัน มันก็ตรงกับวัตถุประสงค์ ที่เราเขียนไว้คือ “เกิดความสามัคคี” ทำให้เปลี่ยนวิถีคิดใหม่ เดิม ๆ อาจมองว่า คนนี้ใจดำไม่เคยเห็นใจใคร แต่พอคุยกับคนที่เราคิดว่าใจดำ เขาก็พูดว่า ฉันไม่จำเป็น มากหรอก เอาไปก่อนก็เกิดความเห็นใจกัน ก็จะเป็นอย่างนี้ทุกเดือน...

(เลี่ยม บุตรจันทา, สัมภาษณ์, 28 มีนาคม 2549)

...สวัสดิการช่วยตั้งแต่เกิดจนตายก็มาจากกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ ถ้าไร นำมาปันผลอีกส่วนหนึ่งเป็นสวัสดิการตั้งแต่เกิดจนตาย เด็กเกิดเปิดบัญชีให้ 500 บาท คลอดลูกให้ 10 คีน คีนละ 100 บาท ค่ารถเหมาไปคลอดลูก 500 บาท เสียชีวิตเป็นค่าฌาปนกิจ 10,000 บาท การส่งไม่มีปัญหา สมาชิกอยู่บ้านเรา อยู่แล้ว ถ้าขาดส่งเราก็ไปคุย บางคนบอกว่าส่งไม่ทันจริง ๆ เราก็อนุญาตให้แต่ เขาไม่มีสิทธิกู้...

(หนูหง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

ธนาคารข้าวเป็นกิจกรรมสำคัญอีกกิจกรรมหนึ่งของชุมชนในการก่อให้เกิดทุนทางสังคม ขึ้น เพราะวัตถุประสงค์สำคัญของการดำเนินกิจกรรมธนาคารข้าวก็คือ การช่วยเหลือคนในชุมชนที่ขาดแคลนข้าว โดยสามารถมากู้ข้าวไปกินได้

...ยุ่งข้าวก็เป็นจุดหนึ่ง ที่ทำให้เขาไม่ทะเลาะเบาะแว้งกัน คือพวกผมทำ ธนาคารข้าวขึ้นมาก็โยงมาจากกลุ่มออมทรัพย์ คิดถึงเรื่องข้าว ทำอย่างไรที่จะทำ ไม่ให้เขาทะเลาะกัน เพราะคนบางคน เราชู้ว่าครอบครัวไหนทะเลาะกัน สิ่งที่เรา แก้ปัญหานี้ก็คือ เวลาที่เขามากู้ข้าวไปกิน กรรมการธนาคารข้าวจะไม่ไปตักให้ ก็คือให้คนที่ทะเลาะกันมาช่วยกันตัก เราชู้ว่าบ้านนี้ทะเลาะกับบ้านนั้น ก็ให้ขึ้นมา ตักกันเอง เดี่ยวก็คุยกันเอง พอคุยไปคุยมาเราจะมาทะเลาะกันทำไม ข้าวก็กิน อยู่ด้วยกัน ก็เป็นสาเหตุให้เห็นใจกันไม่ทะเลาะกัน...

(หนูหง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

...อย่างข้าว หากกู้ไปแล้วไม่มาส่ง อย่างน้อยเราก็ขอให้เขาส่งดอก ก็ยัง อนุญาตให้ เขากู้ในปีต่อไป เพราะข้าวไม่ได้มีผลกำไรมาปันผลกัน ถ้าไรที่ได้ก็แบ่ง ให้คนด้อยโอกาส...

(หนูหง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2549)

5. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

5.1 การศึกษาตามอัธยาศัย

กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชนบ้านนาอิสาน กล่าวได้ว่า เริ่มขึ้นจากการ เรียนรู้เพื่อการดำรงชีวิต เพื่อความอยู่รอดของวิถีชีวิต เนื่องจากชุมชนบ้านนาอิสานมิได้เป็นชุมชน โบราณดั้งเดิม หากเป็นชุมชนที่มีผู้อพยพมาจากจังหวัดต่าง ๆ ทางภาคอีสาน มาตั้งรกรากในพื้นที่

ที่เรียกได้ว่าเป็นเขตป่า เป็นการตั้งหมู่บ้านที่ยังไม่ได้รับรองจากทางการว่าเป็นหมู่บ้านที่ถูกต้องตามกฎหมาย นั่นจึงเป็นจุดเริ่มต้นที่ชาวบ้านนาอีสานเรียนรู้ที่จะรวมกลุ่มผนึกพลังร่วมกันในการที่จะพัฒนาหมู่บ้านของตนให้เป็นที่ยอมรับจากทางการ จุดเริ่มที่เห็นเป็นรูปธรรมในการรวมกลุ่มเพื่อพัฒนาชุมชนของตน เริ่มจากการต่อสู้กับโรคมาลาเรีย ด้วยพื้นที่ห่างไกลกับบริการของรัฐ ชาวบ้านก็รวมตัวกันช่วยรักษาโดยใช้สมุนไพรบ้าง ยาสามัญใหม่มาบ้างฉีดให้กันเองเป็นหมอเอง รักษากันเอง การต้องเผชิญกับกลุ่มผู้มีอิทธิพลในการยึดจับจองผืนที่บริเวณนี้ ทั้งสองเหตุการณ์นี้ทำให้มีชาวบ้านเสียชีวิต และบางครอบครัวภรรยาที่รับไว้ให้กลับไปอยู่บ้านที่จังหวัดเดิมหรือกรณีเหตุการณ์การสร้างโรงเรียนให้กับเด็ก ๆ ในชุมชน โดยมีความเชื่อว่าหากเด็ก ๆ มีที่เรียนที่มั่นคงถาวรก็จะส่งผลให้เกิดความมั่นคงต่อหมู่บ้านที่ไม่โดนอพยพโยกย้ายออกไปจากพื้นที่แห่งนี้ มีการรวมกลุ่ม ปรึกษาหารือร่วมกันของชาวบ้านตลอดเวลา มีการจัดการร่วมกันของคนในชุมชน เพื่อแสวงหาครูในชุมชนเพื่อมาสอนลูกหลานของตน

จากจุดเริ่มต้นของกระบวนการเรียนรู้ที่จะอยู่รอดของความเป็นชุมชนใหม่สู่การพัฒนาชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน ตั้งแต่ปัญหาหนี้สินของคนในชุมชนโดยการตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ แก้ไขปัญหาการขาดแคลนข้าวโดยการก่อตั้งธนาคารข้าวเพื่อให้ชาวบ้านที่ขาดแคลนข้าวกู้ ส่วนผลกำไรที่ได้ก็นำส่วนนั้นไปช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาสในชุมชน กลุ่มเครือข่ายวงเกษตรเพื่อให้คน ทรัพยากร สิ่งแวดล้อมของชุมชนอยู่ร่วมกันได้อย่างสมดุล กลุ่มเยาวชนคนรักแม่ของลูกหลานเยาวชนคนรุ่นใหม่ในชุมชน ที่เป็นการรวมตัวกันของเด็กเยาวชนทุกคนในหมู่บ้าน ทำกิจกรรมการพัฒนาต่าง ๆ ในชุมชนของตน ทั้งปลูกป่าทำความสะอาดชุมชน ปล่อยปลาในธนาคารปลา เรียนรู้วิถีชีวิตบนฐานวัฒนธรรมของตน เช่น ร่วมในประเพณีทำบุญสู่ขวัญข้าวของชุมชน

ชุมชนมีการรื้อฟื้นวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นในเรื่อง ฮีตสิบสอง คองสิบสี่ ประเพณีทำบุญสู่ขวัญข้าว

หากพิจารณาวิวัฒนาการการจัดการเรียนรู้ของชุมชนตั้งแต่เริ่มต้นเป็นหมู่บ้านจนถึงปัจจุบัน แนวคิดและจุดมุ่งหมายของการจัดการเรียนรู้ของชุมชนเป็นไปเพื่อตอบสนององวิถีชีวิตของคนในชุมชนตั้งแต่เพื่อความอยู่รอด การพัฒนาเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนสู่การจัดการเรียนรู้เพื่อสร้างสรรค์ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ตรงามให้เกิดขึ้นในชุมชน

การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษาการจัดการเรียนรู้ในรูปแบบของการศึกษาตามอัธยาศัย เป็นการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากวิถีชีวิต เกิดขึ้นจากการปฏิบัติจริงของสมาชิกในชุมชน ชุมชนบ้านนาอิสานถึงแม้ว่าชาวบ้านส่วนใหญ่จะเป็นผู้อพยพมาจากจังหวัดต่าง ๆ หลายจังหวัดทางภาคอีสาน หากแต่ความรู้สึกเป็นเครือญาติ เป็นกลุ่มคนพวกเดียวกันก็ยังมีอยู่สูง เนื่องจากมีความเชื่อวัฒนธรรมประเพณีเดียวกัน เพราะฉะนั้นการมาอยู่ร่วมกันจึงมีการปรึกษาหารือกันตลอด โดยเฉพาะการมีผู้นำการพัฒนาที่เข้มแข็ง เริ่มตั้งแต่ ผู้อพยพมาตั้งหลักแหล่งรุ่นแรกคือ พ่อใหญ่เนาว์ มีสร้อย ที่เป็นผู้นำและผู้อาวุโสของชุมชน ที่คนในชุมชนจะมาปรึกษาหารือตลอด รวมทั้งแกนนำการพัฒนาของชุมชนที่นำโดย นายเลี่ยม บุตรจันทา เป็นผู้นำการพัฒนาที่เน้นส่งเสริมความสัมพันธ์ทางสังคมในการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน

การดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน ตั้งแต่กิจกรรมตามวิถีชีวิต การประกอบอาชีพ กิจกรรมตามวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ ตลอดจนกิจกรรมการพัฒนาของชุมชน กลุ่มแกนนำการพัฒนาของชุมชนจะเน้นส่งเสริมให้สมาชิกในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนให้มากที่สุดหรือตามความต้องการหรือความเดือดร้อนของสมาชิกนั้น ๆ

ลักษณะการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการเรียนรู้ เริ่มตั้งแต่การพูดคุยปรึกษาหารือกันในกลุ่มเล็ก ๆ แล้ว จึงขยายความคิดให้คนกลุ่มใหญ่ในชุมชนรับรู้ถึงแนวคิดการพัฒนาต่าง ๆ เพื่อให้เกิดการยอมรับ เห็นด้วย ก่อให้เกิดความร่วมมือการมีส่วนร่วมในวงกว้างขึ้น เมื่อมีการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน ก็จะมีการประชุมปรึกษาหารือกันเป็นระยะทั้งระดับกรรมการและแกนนำการพัฒนา จนถึงสมาชิกทุกคนของกลุ่มกิจกรรมนั้น ๆ

เนื่องจากการเรียนรู้ในรูปแบบของการศึกษาตามอัธยาศัยส่วนใหญ่เป็นการเรียนรู้เพื่อตอบสนองบริบทของชุมชนในทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นการดำเนินวิถีชีวิตเพื่อความอยู่รอด การเรียนรู้ร่วมกันในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน ตลอดจนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาสร้างสรรค์ชุมชน กล่าวได้ว่าองค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้นั้น จึงเป็นการเรียนรู้ที่ใช้ชุมชนเป็นฐานโดยตรง ได้แก่ องค์ความรู้เกี่ยวกับความรู้เกี่ยวกับวิถีการดำรงชีวิตของชุมชน เช่น การเรียนรู้เกี่ยวกับพืชพันธุ์ไม้สมุนไพร การรวมกลุ่มกันลงแขกดำนาเกี่ยวข้าว ความรู้เกี่ยวกับการทำอิฐดินประसान ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรม ประเพณีของชุมชน เช่น ประเพณีสู่ขวัญข้าว ประเพณี ฮีตสิบสอง คองสิบสี่

ความรู้เกี่ยวกับการแก้ปัญหาและการพัฒนาของชุมชน เช่น กลุ่มสัจจะออมทรัพย์เพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สิน กลุ่มธนาคารข้าวเพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนข้าว ธนาคารข้าว ธนาคารพันธุ์ไม้เพื่อการปลูกป่าชุมชน กลุ่มเยาวชนคนรักแม่

สำหรับแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญของชุมชนบ้านนาอิสาน ประกอบด้วยแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญ คือ

1) ผู้นำการพัฒนาของชุมชน

ผู้นำสำคัญของชุมชนบ้านนาอิสาน ไม่ใช่เป็นผู้นำทางการเท่านั้นหากแต่มีผู้นำที่ไม่เป็นทางการ แต่เป็นผู้นำที่มีจิตอาสา เสียสละ และเห็นประโยชน์ส่วนร่วมเป็นสำคัญ เป็นผู้มีความรู้ที่หลากหลาย มีความสามารถในการถ่ายทอด ชุมชนบ้านนาอิสานมีผู้นำที่เป็นแกนนำการพัฒนาหลายท่าน เริ่มตั้งแต่รุ่นบุกเบิก คือ พ่อใหญ่เนาว์ มีสร้อย พ่อจรัส รวมทั้งแกนนำรุ่นกลางคน เช่น นายเลียม บุตรจันทา นายหนุง ตาโธสง นายสัง ลูกเขย พ่อใหญ่เนาว์ รวมทั้งแกนนำรุ่นเยาวชนคนรุ่น ลูกหลาน ตั้งแต่ประธานกลุ่มเยาวชนคนรัก(ษ์)แม่ คือ นายพงษ์อารยะ บุตรจันทา บุคคลเหล่านี้เป็นตัวอย่าง บุคคลที่เป็นแกนนำการพัฒนาของชุมชนเท่านั้น จากที่ผู้วิจัยได้เข้าไปศึกษาในชุมชนบ้านนาอิสานยังมีอีกหลายท่านมาก บุคคลเหล่านี้ นอกจากจะมีจิตอาสา เสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวมแล้ว ยังเป็นบุคคลที่มีองค์ความรู้ต่าง ๆ มากมาย ทั้งในเรื่องของธรรมชาติ ป่าไม้ สมุนไพร วัฒนธรรม ประเพณี การจัดการชุมชน หลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา

2) ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ชุมชนบ้านนาอิสาน เป็นชุมชนที่แวดล้อมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติมีทั้งป่า เขา แหล่งน้ำที่ค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ ทิศใต้และทิศตะวันตกของหมู่บ้านติดเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน ซึ่งเป็นเขตป่าอนุรักษ์ ชุมชนบ้านนาอิสานจึงอุดมไปด้วยแหล่งเรียนรู้ที่สอดคล้องกับบริบทการดำเนินชีวิต ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังมีการเก็บพืช ผัก พันธุ์ไม้ในป่ามาบริโภค หรือสมุนไพร มาทำเป็นยารักษาโรค เรียนรู้การดำรงชีวิตวิถีจักรของพืชสัตว์ต่าง ๆ

3) วัฒนธรรมประเพณี

การจัดกิจกรรมประเพณีของชุมชนมีมาอย่างต่อเนื่อง ทั้งกิจกรรมประเพณีที่จัดขึ้นในครัวเรือน กิจกรรมประเพณีที่จัดขึ้นในชุมชน ถือเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญของชุมชน โดยเฉพาะเป็นแหล่งเรียนรู้ของเยาวชนคนรุ่นใหม่ในชุมชนให้ซึมซับวัฒนธรรมประเพณีของท้องถิ่น วัฒนธรรมประเพณีเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญที่ทำให้คนในชุมชนมีความรู้สึกร่วมกันถึงการมีความสัมพันธ์ทาง

สังคมที่แน่นแฟ้นขึ้น มีความรัก ความสามัคคีกันมากขึ้น สมาชิกในชุมชนรู้จักกันมากขึ้น ดังที่ นายหนูกง ตาโธสง ได้เล่าว่า

...การมีกิจกรรมตามประเพณี ทั้ง 12 เดือน ทำให้คนในชุมชนรู้จักกันมากขึ้นว่าใครเป็นลูกหลานใคร ใครเป็นลูกเต้าเหล่าใคร ทำให้ไม่เกิดการ แต่งงานในหมู่พี่น้องกัน และยังทำให้รู้จักกันมากขึ้น ความสัมพันธ์แน่นแฟ้นขึ้น...

(หนูกง ตาโธสง, สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2549)

วิธีการและกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมีความหลากหลายในวิธีการ ขึ้นอยู่กับประเภท ของกิจกรรม หากแต่กระบวนการหลัก ๆ ของการเรียนรู้แห่งชุมชนบ้านนาอิสาน จะเริ่มจาก

1) การรวมกลุ่มจัดเวทีขนาดเล็ก มาร่วมคุยไต่ห่อกัน วิธีการลักษณะนี้จะเป็นกลุ่มคน ที่มีแนวคิดคล้าย ๆ กัน หรือประสบปัญหาเหมือน ๆ กัน เช่น การรวมกลุ่มปรึกษาหารือกันของกลุ่ม เพาะพันธุ์ไม้หรือกลุ่มวนเกษตร จะมีการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเป็นระยะ ๆ

2) การประชุมกลุ่มใหญ่ปรึกษาหารือกัน ของสมาชิกกลุ่มต่าง ๆ หรือสมาชิกในชุมชน เช่น การ ประชุมใหญ่ของกลุ่มออมทรัพย์ ซึ่งเป็นการรวมตัวกันของสมาชิกทั้งหมดมาพูดคุยปรึกษาหารือกัน หรือการตัดสินใจสำคัญที่จะให้สมาชิกในชุมชนทุกคนมีส่วนร่วมตัดสินใจก็จะประชุมกันทั้ง หมู่บ้าน เช่น กรณีการจะจัดตั้งธนาคารข้าวเพื่อให้คนในชุมชนได้เข้าใจแนวคิดวัตถุประสงค์การ จัดตั้งและให้เกิดการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนให้มากที่สุด

3) การเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง เช่น กรณีกลุ่มเยาวชนคนรัก(ษ์)แม่ เป็นการรวมตัวกันของ เด็กเยาวชนในหมู่บ้าน ให้มีจิตสำนึกรักชุมชนท้องถิ่น มีกิจกรรมให้เด็กเยาวชนได้เรียนรู้จากการ ปฏิบัติจริง เช่น พาเดินป่า เรียนรู้พันธุ์ไม้ พันธุ์สัตว์ในป่าชุมชน การทำความเข้าใจชุมชน โดยมีการ เก็บกวาดขยะในชุมชน สร้างถังขยะและวางตามจุดต่าง ๆ ในชุมชน หรือกรณีการจัดประเพณี สู่ขวัญข้าว ก็จะนำเด็กเยาวชนในหมู่บ้านมาเรียนรู้วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน เช่น ให้กวาดข้าว ทิพย์ เรียนรู้สูตรและวิธีการทำขนมที่ใช้วัตถุดิบในชุมชน และกลุ่มเยาวชนคนรัก(ษ์)แม่ ก็จะมีการ จัดทำบอร์ดให้ความรู้ต่าง ๆ เกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน เช่น จัดบอร์ดแสดงสูตรและ วิธีการทำขนมของชุมชน

4) การศึกษาดูงาน มีการจัดไปดูงานกับชุมชนที่ประสบผลสำเร็จในการดำเนินกิจกรรม กิจกรรมด้านต่าง ๆ เช่น ชุมชนที่กำลังจะตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์มีการพาไปศึกษาดูงานที่กลุ่ม ออมทรัพย์ชุมชน สาคลี อำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ของ พระสุบิน ปณิโต ที่ จังหวัดตราด

5) เชิญผู้รู้ผู้มีประสบการณ์มาให้ความรู้และแลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน ในงานประเพณีสู่ขวัญข้าว จะมีการเชิญผู้รู้ผู้มีประสบการณ์ทั้งนักวิชาการและประชาชนชาวบ้านมาพูดคุยแลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน

6) การแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับกลุ่มหรือเครือข่ายนอกชุมชน กลุ่มวณเกษตรของชุมชนเป็นเครือข่าย หนึ่งของเครือข่ายป่าตะวันออก ซึ่งเป็นเครือข่ายที่มีกิจกรรมแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันอยู่ตลอดเวลา

การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานในรูปแบบของการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อพัฒนาทุนทาง สังคมของชุมชนบ้านนาอิสาน เป็นกระบวนการเรียนรู้ของคนในชุมชนที่ส่งเสริมพัฒนา องค์ประกอบที่ทำให้เกิดทุนทางสังคม ดังนี้

1) ทุนมนุษย์

ชุมชนบ้านนาอิสานเกิดขึ้นจากการอพยพรวมตัวกันของคนภาคอีสานหลายจังหวัดเข้ามาอาศัยในเขตป่า เริ่มแรกในหมู่บ้านที่ยังไม่ถูกต้องตามกฎหมาย ชาวบ้านในกลุ่มแรก ๆ จึงมีความตั้งใจหาแนวทางการพัฒนาหมู่บ้านให้เป็นที่ยอมรับของบุคคลภายนอกโดยเฉพาะหน่วยงาน ของรัฐ บ้านนาอิสานจึงประกอบไปด้วยผู้มีความคิดริเริ่ม ทุ่มเท เสียสละเพื่อประโยชน์ของชุมชน โดยส่วนรวม ตั้งแต่เริ่มก่อตั้งหมู่บ้าน เช่น พ่อใหญ่เนาว์ พ่อสังข์ พ่อหนูกรง นายเลี่ยม ฯลฯ ซึ่งบุคคลเหล่านี้ถือเป็น ทุนมนุษย์ของชุมชนที่มีความเสียสละ มีองค์ความรู้ภูมิปัญญาในการฝ่าฟัน กับวิกฤตและสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นต่อชุมชน

นอกจากจะมีทุนมนุษย์ที่มีลักษณะเป็นทุนเดิมของชุมชนแล้ว ยังมีการต่อยอดเพื่อที่จะพัฒนา ให้คนรุ่นใหม่โดยเฉพาะเด็กและเยาวชนให้เป็นคนดี มีคุณภาพ ทำประโยชน์ให้กับส่วนรวมของ ชุมชน เช่น การก่อตั้งกลุ่มเยาวชนคนรัก(ษ์)แม่ มีการให้เด็กและเยาวชนในหมู่บ้านรวมตัวกันเพื่อ เรียนรู้วัฒนธรรมประเพณี รวมทั้งสิ่งแวดล้อมทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

2) พุนทางสถาบัน

กระบวนการเรียนรู้ในชุมชนบ้านนาอิสาน เริ่มต้นจากกระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างความอยู่รอดให้กับชุมชน เริ่มจากการสร้างสถาบันการศึกษาคือโรงเรียนที่คนในชุมชนร่วมสร้างกันขึ้นมา ก่อนที่จะเป็นโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสานในปัจจุบัน

มีการส่งเสริมและพัฒนาสถาบันครอบครัว เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อมของชุมชน เช่น การส่งเสริมการดำเนินวิถีชีวิตอย่างพอเพียงพึ่งตนเองและเน้นการใช้ทรัพยากรของชุมชนให้มากที่สุด ส่งเสริมให้ครอบครัววันที่กรายง่าย ทำวนเกษตรและเกษตรผสมผสาน อนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนโดยการปลูกต้นไม้ทั้งที่บริเวณบ้าน ไร่ นา สวนของตนและพื้นที่บริเวณป่าชุมชน การปล่อยปลาในธนาคารปลาเพื่อให้ปลามีชีวิตอยู่รอดจากหนองน้ำที่แห้งขอดตามหัวไร่ปลายนา และส่งผลถึงการขยายพันธุ์เพื่อใช้บริโภคต่อไป

และกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชน ยังก่อให้เกิดกลุ่มองค์กรต่าง ๆ ขึ้นในชุมชน เช่น กลุ่มวนเกษตร กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ กลุ่มธนาคารปลา เป็นต้น

3) พุนทางปัญญาและวัฒนธรรม

กระบวนการเรียนรู้เพื่อความอยู่รอด เพื่อการดำรงชีวิต เพื่อแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชน รวมทั้งกระบวนการเรียนรู้ที่ผ่านมิติของวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน เป็นกระบวนการสำคัญที่ทำให้คนในชุมชนมาร่วมคิด พุดคุย ร่วมปฏิบัติ เพื่อให้ภาพรวมของการดำเนินชีวิตในชุมชนดำรงอยู่ได้ทั้งในระดับบุคคลและชุมชน ปรัชญาการดำรงกล่าวยอมทำให้สมาชิกในชุมชนเกิดการพึ่งพาอาศัยกัน มีน้ำใจต่อกัน เอื้ออาทรต่อกัน ไว้เนื้อเชื่อใจกัน หล่อหลอมให้เกิดความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นของสมาชิกในชุมชน

ปัจจัยเงื่อนไขสำคัญต่อการจัดรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาพุนทางสังคมในแบบของการศึกษาตามอัธยาศัย มีดังนี้

1) ผู้นำและแกนนำการพัฒนา

ชุมชนบ้านนาอิสาน มีผู้นำหรือกลุ่มชาวบ้านจำนวนหนึ่ง เรียกว่า แกนนำสำคัญของชุมชนด้านการพัฒนาและแก้ไขปัญหาของชุมชน เป็นผู้กระตุ้นให้ชุมชนเกิดกระบวนการเรียนรู้เพื่อหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ในชุมชน เช่น นายเลี่ยม นายหนุง นายสังข์ พ่อใหญ่เนาว์

นายบุญเฮียง นางจันทร์เพ็ญ นางดวงตา ผู้นำเหล่านี้ประกอบด้วยผู้นำที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ

2) ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน

ชุมชนบ้านนาอิสานอยู่ติดกับเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน โดยมีป่าชุมชนเป็นรอยต่อเชื่อม ส่งผลให้ชุมชนบ้านนาอิสานมีแหล่งเรียนรู้ที่หลากหลาย เช่น ป่า เขา ลำห้วย ป่าชุมชน นอกจากนี้สภาพแวดล้อมของชุมชนยังเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญของชุมชน เช่น วัด พื้นที่การเกษตรของชุมชนที่มีทั้งวนเกษตร และเกษตรผสมผสาน

3) วัฒนธรรมประเพณี

ชุมชนบ้านนาอิสานยังคงดำรงรักษาวัฒนธรรมประเพณีของคนภาคอีสาน ยังมีกิจกรรมตามประเพณีเกือบทุกเดือนตามฮีตสิบสอง คองสิบสี่ มีประเพณีบุญสู่ขวัญข้าว ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ผ่านมิติทางวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ที่ส่งผลให้คนมารวมตัวกันทำกิจกรรมร่วมกัน ส่งผลต่อความสัมพันธ์ทางสังคมที่เหนียวแน่นขึ้น

4) ผู้รู้หรือครูภูมิปัญญาของชุมชน

ผู้รู้ของชุมชนนอกจากจะมีหลายท่านแล้ว แต่ละท่านยังมีองค์ความรู้ที่หลากหลาย เช่น บางท่านมีองค์ความรู้ทั้งด้านการเกษตร การดำเนินชีวิตในวิถีพอเพียง กฎหมายชาวบ้าน และคำสอน เชิงศาสนธรรม อยู่ในบุคคลคนเดียว เช่น นายเลี่ยม บุตรจันทา ซึ่งได้รับการแต่งตั้งให้เป็นครูภูมิปัญญา ปี 2549 นอกจากนายเลี่ยมแล้ว มีท่านอื่นอีกหลายท่านที่มีองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่หลากหลาย

5) สมาชิกชุมชน

ชาวบ้านในชุมชนบ้านนาอิสานส่วนใหญ่จะเป็นผู้มีความกระตือรือร้นในการร่วมมือกันดำเนินกิจกรรมการเรียนรู้ของชุมชน เนื่องจากกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนบ้านนาอิสานส่วนใหญ่เป็นกระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำรงวิถีชีวิต รวมทั้งการอยู่รอดของชุมชนในยุคแรก ๆ จึงมีผลให้ชาวบ้านมีความตื่นตัวกระตือรือร้นในการร่วมแรงร่วมใจกันช่วยกันคิด วิเคราะห์แลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อหาแนวทางการแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชนของตน

5.2 การศึกษาในระบบ

การจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐานจัดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม เริ่มตั้งแต่ปี 2544 ที่โรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสาน เริ่มใช้หลักสูตรท้องถิ่นเป็นครั้งแรก เน้นการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่ในพื้นที่ ผู้เรียนได้เรียนรู้ เน้นการเรียนรู้แบบปฏิบัติจริง เรียนรู้กิจกรรมต่าง ๆ ที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน

โรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสาน ใช้หลักสูตรเพื่อจัดการเรียนการสอน เช่นเดียวกับหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ ที่เรียกว่าหลักสูตรการประถมศึกษาขั้นพื้นฐาน ปี 2521/44 เป็นแนวทางและโรงเรียนจัดทำหลักสูตรสถานศึกษาเป็นหลักสูตรที่เปิดโอกาสให้แต่ละโรงเรียนคิดหลักสูตรที่อิงความเฉพาะของแต่ละท้องถิ่น เป็นฐานในการจัดการเรียนการสอน

สาระท้องถิ่นเป็นการจัดการเรียนการสอนโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน โดยมีจุดมุ่งหมายให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ในกิจกรรมต่าง ๆ ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน ทั้งด้านอาชีพ ความเป็นอยู่ วัฒนธรรมประเพณี รวมทั้งกิจกรรมการพัฒนาของชุมชน เพื่อให้ผู้เรียนเกิดจิตสำนึกรักท้องถิ่น ผูกพันชุมชน เป็นการขัดเกลา จุดมุ่งหมายเหล่านี้ส่งผลถึงความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นขึ้นระหว่างโรงเรียนและชุมชน ดังที่ครูใหญ่โรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสานกล่าวว่า

...เด็กจะได้เรียนรู้ชุมชนของตน เรียนรู้พฤติกรรมประเพณี ขั้นตอนการทำกิจกรรม แต่ละกิจกรรมของชุมชน เป็นการขัดเกลา กล่อมเกลาจิตใจเขา แทนที่เราจะมานั่งว่ากันแต่เนื้อหาตรงนี้ไม่ต้องพูดถึงไปทำเลย นี่คือสิ่งที่เราอยากได้ที่สุด สิ่งที่เราอยากได้คือตรงนี้ อีกอย่างซึ่งเป็นผลพวงที่สำคัญคือโรงเรียนกับชุมชนมีความแน่นแฟ้น โรงเรียนจะขอความร่วมมืออะไรเขาก็มา...

(เพลินศักดิ์ ศรีนาเมือง ครูใหญ่, สัมภาษณ์, 27 พฤศจิกายน 2549)

การจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน กล่าวได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นของโรงเรียน และหัวใจสำคัญของการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นคือการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน สำหรับโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสาน มีการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นโดยชุมชนมีส่วนร่วม โดยเริ่มจากการจัดประชุมคณะกรรมการสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ซึ่งคณะกรรมการสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน จะประกอบด้วย คนในชุมชน ศิษย์เก่า ผู้นำศาสนา

ร่วมเป็นกรรมการด้วย ในการประชุมครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยกันพิจารณากำหนดเนื้อหาสาระที่จะเรียนรู้ ครูใหญ่ ให้สัมภาษณ์ว่า

...ตามที่โรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนเราทำคือ เราให้ทุกโรงเรียนไปทำความเข้าใจกับคณะกรรมการสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน กรรมการฯก็จะประกอบด้วย ศิษย์เก่าต้องมีส่วนร่วม ผู้นำศาสนามีส่วนร่วม ผู้นำภาคประชาชนมีส่วนร่วม ผู้มีอุปการคุณมีส่วนร่วม ครูใหญ่เป็นแค่เลขาและกรรมการ...

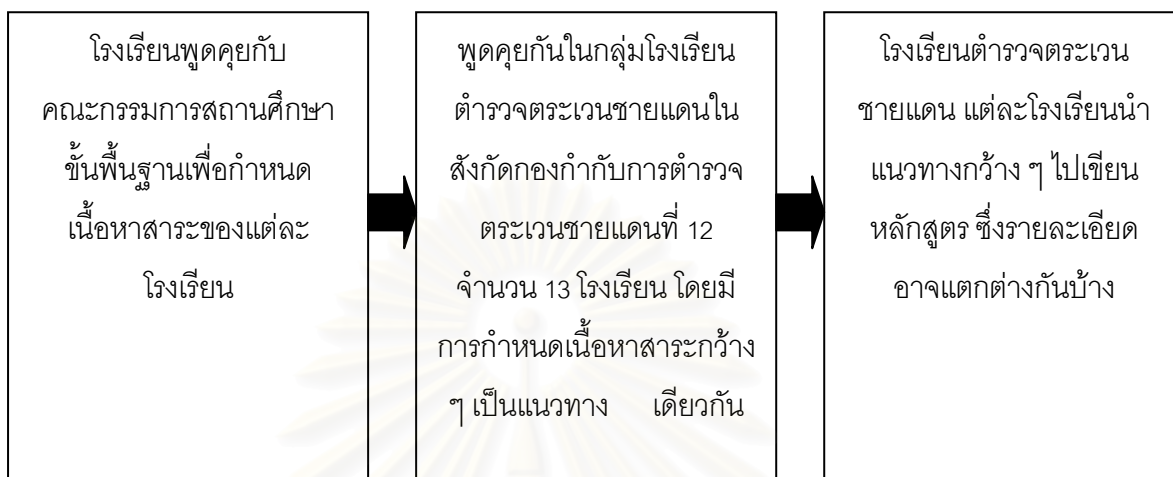
(เพลินศักดิ์ ศรีนาเมือง ครูใหญ่, สัมภาษณ์, 27 พฤศจิกายน 2549)

เมื่อได้ข้อสรุปในระดับโรงเรียนโดยผ่านการคัดกรองเนื้อหาสาระจากคณะกรรมการสถานศึกษาขั้นพื้นฐานแล้ว ก็จะนำข้อเสนอเนื้อหาสาระเหล่านั้นพูดคุยกันในระดับกลุ่มโรงเรียนเป็นกลุ่มโรงเรียนที่สังกัดเขตตงก่ากับการตำรวจตระเวนชายแดนที่ 12 ตั้งอยู่จังหวัดสระแก้ว ประกอบด้วยโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนในสังกัด จำนวน 13 โรงเรียน

...หลักการของกลุ่มโรงเรียนเราก็คือ ให้แต่ละโรงเรียนพิจารณาว่าโรงเรียนคุณมีอะไรบ้าง ที่มองดูแล้วน่าจะมีการเรียนรู้แบบสืบสานได้ นำเนื้อหาสาระของแต่ละโรงเรียนมาคัดกรองกัน เช่น ถ้าหลักสูตรตัวนี้ไปทางนี้ โรงเรียนคุณมีอาจารย์ระดับภูมิปัญญาท้องถิ่นมาสอนได้หรือไม่ ตอนนี้อยู่จะคุยเข้มกันเลย คุยแบบโต๊ะกลมเลยนะ ทั้งผู้กำกับ รองผู้กำกับที่เกี่ยวข้องดูแลโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนเรา พวกเราตั้งคณะกรรมการขึ้นมาถกกัน พอถกกันได้เราก็จะสรุปว่าจะเอาตรงนี้นะ เช่น เรื่องที่ 1. เรื่องจักสาน 2. เรื่องศาสนา 3. วัฒนธรรม ประเพณีท้องถิ่น 4. กลุ่มกิจกรรมหรือชมรมใหญ่ ๆ ที่อยู่ในหมู่บ้าน คือ แต่ละโรงเรียนจะพิจารณากำหนดเนื้อหาสาระของหลักสูตรท้องถิ่นเป็นแนวทางกว้าง ๆ ว่าควรจะบรรจุเรื่องอะไรบ้าง ในทิศทางใกล้เคียงกัน เนื่องจากเป็นกลุ่มโรงเรียนที่มีความรู้ท้องถิ่น วัฒนธรรม ประเพณี ใกล้เคียงกัน เสร็จแล้วแต่ละโรงเรียนก็นำไปเขียนหลักสูตรของตน ซึ่งมีรายละเอียดแตกต่างกันบ้าง...

(เพลินศักดิ์ ศรีนาเมือง ครูใหญ่, สัมภาษณ์, 27 พฤศจิกายน 2549)

ในขั้นตอนนี้ผู้วิจัยสรุปเขียนเป็นแผนภาพตามขั้นตอนนี้ได้ดังนี้

แผนภูมิที่ 3 ขั้นตอนการจัดทำหลักสูตรสาระท้องถิ่นของโรงเรียน

จากนั้นเมื่อมีการจัดการเรียนการสอนโรงเรียนจะเชิญผู้รู้หรือครุภูมิปัญญาของชุมชน เป็น ผู้ให้ความรู้กับผู้เรียน โรงเรียนเชิญผู้รู้ของชุมชนมีส่วนร่วมในการถ่ายทอดองค์ความรู้ต่าง ๆ แก่ ผู้เรียน เช่น

- 1) การเรียนรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ได้เชิญ นายเลี่ยม บุตรจันทา เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่เด็กนักเรียน ในเรื่องการอนุรักษ์ป่า การเรียนรู้พันธุ์ไม้ การเกี่ยวข้าว
- 2) พระประจำสำนักสงฆ์ของชุมชนเป็นผู้เทศน์ให้ความรู้แก่นักเรียนในวันพระ โดยในวันพระ (บางวัน) ครูได้นำนักเรียนไปทำความสะอาดที่ลานวัด พร้อมให้เด็กนักเรียนฟังธรรมะจาก พระ ฟังเทศน์
- 3) เรียนรู้เกี่ยวกับการทำอิฐดินประสาน โดยเชิญ นายบุญเฮียง บุตรจันทา ประธานกลุ่มอิฐดินประสาน เป็นผู้ถ่ายทอด
- 4) การเรียนรู้เกี่ยวกับประเพณีของชุมชน เช่น ประเพณีสู้วัวช้าว เรียนรู้ในการทำขนมที่ใช้วัสดุท้องถิ่น จากกลุ่มแม่บ้านและคนในชุมชน

สำหรับองค์ความรู้ในชุมชนที่โรงเรียนนำมาเป็นเนื้อหาสาระในการจัดการเรียนรู้ให้แก่ผู้เรียน ได้แก่

- 1) องค์ความรู้ด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ได้แก่ การเรียนรู้เกี่ยวกับพันธุ์ไม้ ส่งเสริมการปลูกและดูแลต้นไม้
- 2) องค์ความรู้ด้านวัฒนธรรมประเพณี ได้แก่ ประเพณีสู่ขวัญข้าว การพึ่งเทศน์ พึ่งธรรมจากพระภิกษุ
- 3) องค์ความรู้ด้านวิถีชีวิตและอาชีพ ได้แก่ เรียนรู้เกี่ยวกับการเกี่ยวข้าว การปลูกผัก เลี้ยงไก่ เลี้ยงปลา เรียนรู้เกี่ยวกับการทำอัฐดินประसान การจักสาน

แหล่งเรียนรู้ของชุมชนบ้านนาอิสาน มีความหลากหลาย ซึ่งได้แก่

บุคคลผู้รู้ในชุมชน เช่น นายเลี่ยม บุตรจันทา ผู้นำด้านวนเกษตรและเป็นครูภูมิปัญญาของชุมชน พระประจำสำนักสงฆ์ของชุมชน นายบุญเฮียง บุตรจันทา ผู้นำกลุ่มทำอัฐดินประसानของหมู่บ้าน นางดวงตา หมั่นนอก ประธานกลุ่มสตรีทอผ้า นางสมบุญ บุตรจันทา ผู้นำด้านวนเกษตรวิถีชีวิตเศรษฐกิจพอเพียง และการประกอบอาหารคาวหวานจากผักและวัสดุพื้นบ้าน พ่อใหญ่น้อย เรื่องการจักสาน นอกจากบุคคลผู้รู้ในชุมชนแล้ว แหล่งทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในชุมชน ได้แก่ ป่าชุมชน ทั้งป่าชุมชนบริเวณโรงเรียนและป่าชุมชนที่เชื่อมต่อกันระหว่างหมู่บ้านกับเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน หนองน้ำลำคลอง ซึ่งได้มีการทำธนาคารปลา นาข้าวให้นักเรียนได้มาฝึกการเกี่ยวข้าว และวัด เรียนรู้เกี่ยวกับคำสอนทางศาสนา

วิธีการเรียนรู้คือให้ผู้เรียน เรียนรู้จากการปฏิบัติจริง (Learning by doing) โดยมีกระบวนการเรียนรู้ ที่จะให้เกิดความเข้าใจทั้งตัวองค์ความรู้และสามารถปฏิบัติได้ เช่น กรณีจะเรียนรู้เกี่ยวกับพืชเศรษฐกิจท้องถิ่น เช่น เรียนรู้เรื่องการปลูกข้าว ก็จะทำให้ผู้เรียน มีทั้งองค์ความรู้เรื่องข้าว และมีประสบการณ์ได้ทำจริง และวิธีการจัดการเรียนรู้ก็จะมีการเรียนรู้ในลักษณะเรียนรู้ไปทำไป (Learning by Doing) เช่น กรณีการพานักเรียนไปเกี่ยวข้าวที่นายนายเลี่ยม บุตรจันทา ช่วงเดือนพฤศจิกายน 2549 ครูใหญ่เล่าให้ฟังว่า

...จะเรียนรู้เรื่องการปลูกข้าว เพราะบ้านเรามีนาข้าว เราจะให้เด็กเรียนรู้ตั้งแต่การปลูกข้าว การเก็บผลผลิต การดูแลพืชเศรษฐกิจในพื้นที่ บ้านเราปลูกข้าวนาปี ขณะพาเด็กเกี่ยวข้าว เราก็จะถามเด็กว่าที่เรามาเกี่ยวข้าววันนี้ เราเกี่ยวข้าวพันธุ์อะไร เด็กก็ตอบว่า หนูรู้คะ ข้าวพันธุ์ กข. ครูก็จะถามว่าพันธุ์ กข. คือข้าวอะไร เด็กก็จะตอบว่า ข้าวจ้าวคะ เพราะหนูถามพ่อเลี่ยม ข้าวเหนียวที่นี้ปลูกพันธุ์เขี้ยว หนู เด็กก็จะรู้ว่าแปลงนี้เป็นข้าวจ้าว แปลงนี้เป็นข้าวเหนียว เด็กจะรู้

จะแบ่งออก เพราะพื้นที่จริงก็จะปลูกข้าว 2 พันธุ์ คือ ข้าวเจ้าพันธุ์ กข. ข้าวเหนียวพันธุ์เขี้ยววูง เราจะสอนเขาระหว่างที่กำลังเกี่ยวข้าว ครูก็ร่วมเกี่ยวข้าวด้วย และถามไปเรื่อย ๆ ข้าวหนักเป็นอย่างไร ข้าวเบาเป็นอย่างไร ข้าวนาปรังเป็นอย่างไร...

(เพลินศักดิ์ ศรีนาเมือง ครูใหญ่ , สัมภาษณ์, 27 พฤศจิกายน 2549)

...อย่างเช่นการสอนเรื่องจักสาน เราก็พาเด็กไปที่บ้านตาที่สอนจักสานเลย เริ่มตั้งแต่จักตอกให้เขาดู ให้เด็กลองทำจักตอก ทำอย่างไรที่จะไม่ให้มีเข็ญ ทำอย่างไรที่คมของไม้ไผ่จะไม่บาดมือ ชัดแต่เป็นอย่างไร ชั้นประถมปีที่ 4 เริ่มให้ทำลายแล้ว หรือเรื่องเกษตร ชั้นประถมปีที่ 1 ก็ให้แคร์ว่านี่จอบ นี่เสียมนะ หรือคราดใช้ทำอะไร ชั้นประถมปีที่ 2 เริ่มหยิบจอบเป็นถางหญ้าเป็น พอประถมปีที่ 3-4 เริ่มลงแปลง บางคนจะมีแปลงของเขาเอง...

(เพลินศักดิ์ ศรีนาเมือง ครูใหญ่โรงเรียน, สัมภาษณ์, 27 พฤศจิกายน 2549)

การบรรลุเป้าหมายเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสาน ส่งเสริมและพัฒนาให้องค์ประกอบที่ทำให้เกิดทุนทางสังคมของชุมชนบรรลุเป้าหมาย ดังนี้

1) ทุนมนุษย์

การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสาน สร้างให้ผู้เรียนมีสำนึกรักและผูกพันกับท้องถิ่นของตน มีสำนึกรับผิดชอบ ต่อวิถีชีวิตและสภาพแวดล้อมของชุมชน มีกิจกรรมการเรียนรู้ที่เสริมสร้างพัฒนาศักยภาพของผู้เรียนให้เป็นคนรับผิดชอบต่อชุมชน เช่น การเรียนรู้เกี่ยวกับการเกษตร การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

จากการที่ผู้วิจัยสนทนากลุ่มกับเด็กนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 เด็กนักเรียนให้สัมภาษณ์โดยมีท่าทางและแววตาที่ภูมิใจต่อกิจกรรมการเรียนรู้ที่โรงเรียนร่วมกับชุมชนจัด เช่น การที่โรงเรียนพานักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 3-6 ไปเกี่ยวข้าวที่นาข้าวนายเลี่ยม หรือปลูกผักเลี้ยงไก่ ที่บริเวณพื้นที่ทำการเกษตรของโรงเรียน ไปฟังเทศน์และทำความสะอาดสิ่งแวดล้อมบริเวณวัด เด็กนักเรียนเล่าว่าพวกเขาชอบมากเวลามีกิจกรรมการเรียนรู้ลักษณะเช่นนี้โดยเฉพาะ

การไปเที่ยวข่าวในที่นาของชาวบ้านจริง ๆ เพราะนอกจากจะได้ปฏิบัติจริงแล้ว ยังได้เรียนรู้ซักถามกับผู้รู้จริง ๆ ของชุมชนด้วย

การเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐานทั้งในด้านองค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้ในชุมชน เป็นการพัฒนา “คน” หรือ “ทุนมนุษย์” ของชุมชนให้เป็นคนดี มีความรับผิดชอบ และร่วมคิดร่วมทำเพื่อผลประโยชน์ส่วนรวมของชุมชน

2) ทุนทางสถาบัน

การจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสาน เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กลุ่มองค์กร สถาบันต่าง ๆ ของชุมชนให้มีความแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น เช่น ความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนจัดการเรียนรู้ร่วมกัน ทั้งให้ชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้และชาวบ้านเป็นวิทยากรถ่ายทอดองค์ความรู้ให้แก่เด็กนักเรียน ดังที่ครูใหญ่ให้ข้อมูลว่า การที่โรงเรียนมีความสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชน ทำให้มีผลดีตามมาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะเรื่องการเรียนการสอนของเด็กเท่านั้น การขอความร่วมมือกับชุมชนในเรื่องอื่น ๆ ก็ง่ายยิ่งขึ้น

3) ทุนทางปัญญาและวัฒนธรรม

การเรียนรู้เกี่ยวกับองค์ความรู้ หรือการใช้แหล่งเรียนรู้ในชุมชน เป็นการสร้างให้ผู้เรียนเกิดจิตสำนึกสาธารณะเพื่อส่วนรวม รักผูกพันห่วงหาอาทรของถิ่นของตน เช่น การให้นักเรียนเข้าร่วมในกิจกรรมประเพณีของชุมชนในประเพณีบุญสู่ขวัญข้าว ทำให้นักเรียนเห็นความร่วมมือร่วมใจของคนในชุมชนเป็นแบบอย่างที่ดี เช่น การที่ชาวบ้านร่วมกันกว่นข้าวทิพย์ ซึ่งต้องใช้เวลากว่นทั้งวันทั้งคืน มีชาวบ้านมาผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันตลอด ก็เป็นปรากฏการณ์หนึ่งที่ทำให้เด็กเยาวชนเห็นถึงความสามัคคี ร่วมแรงใจกายกันเพื่อดำเนินกิจกรรมของชุมชนให้สำเร็จ

หรือการที่นักเรียนได้เรียนรู้เรื่องการอนุรักษ์ป่า ทำความสะอาดสิ่งแวดล้อมบริเวณหมู่บ้านและวัด ก็เป็นการพัฒนาให้เด็กตระหนักถึงหน้าที่ความรับผิดชอบต่อตนเองต่อชุมชน

สำหรับปัจจัยเงื่อนไขการจัดการศึกษาในรูปแบบการศึกษาในระบบของชุมชนบ้านนาอิสาน ได้แก่

1) แหล่งเรียนรู้ของชุมชนมีความหลากหลาย

สภาพแวดล้อมของชุมชนบ้านนาอิสานประกอบด้วยแหล่งเรียนรู้ที่หลากหลาย ได้แก่ ป่าชุมชน ลำห้วย พื้นที่การเกษตรของชุมชน วัด

2) ครู

ครูของโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสานคือ ข้าราชการตำรวจตระเวนชายแดนที่มารับผิดชอบเป็นครูของโรงเรียนตระเวนชายแดน มีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อชุมชน ใกล้ชิดชุมชน เข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชนอย่างสม่ำเสมอ

3) โรงเรียน

โรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านนาอิสานเป็นโรงเรียนที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ โดยมีการดำเนินกิจกรรมหลัก 8 โครงการ ซึ่งเป็นโครงการที่สนับสนุนการใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ ให้วิถีชีวิตของผู้เรียนมีความสอดคล้องกับบริบทของชุมชน

5.3 การศึกษานอกระบบ

หน่วยงานการศึกษานอกระบบโรงเรียนที่รับผิดชอบการบริการด้านการศึกษาในเขตพื้นที่ตำบลท่ากระดาน รวม 23 หมู่บ้าน รวมทั้งชุมชนบ้านนาอิสาน คือ ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน อำเภอสนามชัยเขต ปัจจุบันมีนักศึกษาจากชุมชนบ้านนาอิสาน ที่เรียนหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานทั้งในระดับประถม มัธยมศึกษาต้นและมัธยมศึกษาตอนปลาย มีจำนวน 15 คน หลักเกณฑ์และวิธีการจัดการศึกษา ที่ใช้จัดการศึกษาสายสามัญ หรือการศึกษาขั้นพื้นฐาน คือ หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานพุทธศักราช 2544 เป็นแนวทางการจัดการศึกษาสำหรับหลักสูตรการเรียนรู้อย่างแบบกลุ่มสนใจที่เน้นเรื่องการพัฒนาอาชีพที่จัดขึ้นในลักษณะหลักสูตรการเรียนรู้อิสระจะไม่มีหลักสูตรเฉพาะที่กำหนดขึ้นล่วงหน้า หลักสูตรเนื้อหาสาระจะขึ้นอยู่กับกลุ่มสนใจในชุมชนเสนอผ่านผู้นำชุมชน เพื่อให้ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนดำเนินการอนุมัติและจัดทำหลักสูตรในรายละเอียดต่อไป

แนวคิดการจัดการศึกษาของศูนย์บริการการศึกษานอกระบบโรงเรียนอำเภอสนามชัยเขต เพื่อให้เกิดสังคมแห่งการเรียนรู้ เป็นความรู้เพื่อมุ่งสู่การแก้ปัญหาชีวิต แก้ปัญหาเศรษฐกิจ ทั้งในระดับครอบครัวและชุมชนของผู้เรียน โดยเน้นกระบวนการเรียนรู้ที่ให้ผู้เรียนรู้ด้วยตนเอง และ

ส่งเสริมประสานการจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ในชุมชน เพื่อเป็นการส่งเสริมให้ชุมชนจัดการศึกษาของตนเองในลักษณะศูนย์การเรียนรู้ชุมชน เพื่อเป็นศูนย์กลางในการจัดการศึกษา วางแผนและให้บริการศึกษาต่อสมาชิกในชุมชนและระหว่างชุมชน

ในชุมชนบ้านนาอิสาน มีศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านนาอิสานเป็นอาคาร 1 หลัง ตั้งอยู่กลางหมู่บ้าน เป็นอาคารที่ใช้เรียนและพบกลุ่มของนักศึกษาบ้านนาอิสานโดยเฉพาะ เนื่องจากบ้านนาอิสานอยู่ห่างจากบ้านนายาว ประมาณ 7 กิโลเมตร เป็นทางลูกรัง (ปัจจุบันลาดยางแล้ว ตั้งแต่เดือนกันยายน 2549) สร้างปี 2539 ใช้งานได้ประมาณถึงปี 2540 กว่า ตามที่ครูการศึกษานอกโรงเรียนรับผิดชอบตำบลท่ากระดาน คืออาจารย์พรเทพ ผลาheim เล่าให้ฟังว่า

...เป็นศูนย์การเรียนรู้ของชุมชน ที่บ้านนาอิสานก็มีเป็นแบบนี้เลย (ผู้วิจัย สัมภาษณ์อาจารย์อยู่ที่อาคารศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านนายาว) อยู่ตรงธนาคารข้าวของหมู่บ้าน เป็นที่พบกลุ่ม พบกลุ่มเฉพาะบ้านนาอิสาน ช่วงนั้นนักศึกษาประมาณ 20 กว่าคน มีหลายรุ่น เป็นอาคารสร้างประมาณปี 2539 ใช้งานถึงประมาณปี 2540 กว่า ๆ เนื่องจากหลัง ๆ นักศึกษาลดลง จบไปเยอะแล้ว ปัจจุบันจึงนำมารวมกันที่นี่ มี 5 หมู่บ้าน มารวมกันที่นี่...

(พรเทพ ผลาheim ครูการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 29 พฤศจิกายน 2549)

ครูพรเทพ ให้สัมภาษณ์เกี่ยวกับจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษานอกโรงเรียนว่า

...การศึกษานอกระบบโรงเรียน เป็นการยกระดับการศึกษาให้กับชาวบ้านได้เรียนสูงขึ้น เป็นการศึกษาสำหรับผู้ขาดโอกาส วัตถุประสงค์สำคัญสำหรับงานการศึกษานอกโรงเรียนกับชุมชนก็คือ งานการศึกษานอกโรงเรียนเป็นงานเก็บตก เช่น ผู้นำชุมชน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ส่วนใหญ่จบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 การศึกษานอกระบบโรงเรียนก็จะมาต่อยอดมีทุกอย่าง สายสามัญ สายอาชีพ กลุ่มสนใจ ทักษะชีวิต พัฒนาสังคมและชุมชน เช่น ร่วมกับพี่เลี้ยง บุตรจันทา ที่บ้านนาอิสาน ในประเพณีสู่ขวัญข้าว ธนาคารปลา งานวัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ เป็นงานพัฒนาสังคมและชุมชน งานพวกนี้ทางการศึกษานอกโรงเรียนก็ไปร่วมด้วย เป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาสังคมและชุมชน...

(พรเทพ ผลาheim ครูการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 29 พฤศจิกายน 2549)

สำหรับการจัดการศึกษาในส่วนที่เน้นใช้ชุมชนเป็นฐานนั้น เป็นการจัดการศึกษาให้กับกลุ่มอาชีพหรือกลุ่มสนใจของสมาชิกในชุมชนมากกว่า แต่ไม่ได้หมายความว่าสมาชิกในชุมชนที่เลือกเรียนสายสามัญหรือที่เรียกว่าการศึกษาขั้นพื้นฐานจะไม่ได้เรียนรู้ในเนื้อหาสาระที่ใช้ชุมชนเป็นฐาน เนื่องจากเวลาที่มีการจัดการเรียนรู้ให้กับกลุ่มอาชีพหรือกลุ่มสนใจ กลุ่มที่เรียนสายสามัญบางคนที่สนใจก็จะมาร่วมเรียนด้วย

...กลุ่มอาชีพหรือกลุ่มสนใจ คือชาวบ้านที่ไม่ได้เรียนในระบบ หรือสายสามัญ แต่บางคนที่เรียนการศึกษานอกโรงเรียนสายสามัญ ก็มาเข้ากลุ่มอาชีพกลุ่มสนใจด้วย...

(ครูการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 29 พฤศจิกายน 2549)

การจัดการศึกษาให้กับสมาชิกชุมชนที่ไม่ได้เรียนสายสามัญ ที่ผ่านมาจะเรียกว่า “กลุ่มสนใจ” ต่อมาบางยุคสมัยก็เรียก “กลุ่มพัฒนาทักษะชีวิต” ขึ้นอยู่กับนโยบายผู้บริหารระดับสูงของหน่วยงาน

บ้านนาอีสานมีการเริ่มดำเนินการให้การเรียนรู้เกี่ยวกับกลุ่มสนใจ ตั้งแต่ปี 2535 จนถึงปัจจุบัน สอนไปแล้วประมาณ 15 กลุ่ม มีทำอาหาร ขนม ข้าวมันไก่ แปรรูปสมุนไพร ทำยาหม่องน้ำ ทำพืชมเสนน้ำ การปลูกผักปลอดสารพิษ IPM (Integrated Pest Management) เป็นการบริหารจัดการศัตรูพืชแบบผสมผสาน มีการทำกาวเหลืองดักแมลง เน้นใช้สารชีวภัณฑ์ คือ ได้จากสิ่งมีชีวิตทั้งพืชและสัตว์ ลดละเลิกการใช้สารเคมี ใช้ปุ๋ยอินทรีย์ ปุ๋ยคอก

การเรียนรู้ดังกล่าวมีการได้ทำและยังนำไปใช้ในชีวิตจริงหลายโครงการ โครงการ IPM ปลูกพืชผักปลอดสารพิษ กาวเหลืองดักแมลง การแปรรูปสมุนไพร เป็นต้น

จุดมุ่งหมายสำคัญของการใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ เพื่อให้ชาวบ้านมีทางเลือก โดยเฉพาะทางเลือกด้านการประกอบอาชีพ ได้ความรู้ ทักษะ ประสบการณ์ในการนำไปใช้ในวิถีชีวิต ตลอดจนนำไปสู่การพัฒนาให้ชุมชนเข้มแข็ง

...เพื่อเป็นช่องทางในการเลือกประกอบอาชีพของชาวบ้าน เช่น การทำน้ำปลาจากปลาร้า การถนอมอาหาร ได้ความรู้ ทักษะ ประสบการณ์ นำไปใช้ในวิถีชีวิตประจำวันในวิถีชีวิต ตลอดจนทำให้ชุมชนเข้มแข็ง เพราะผู้เรียนก็เป็นคนในชุมชน มาจากชุมชน เช่น ถ้าครอบครัวลดรายจ่าย มีรายได้เพิ่ม ชุมชนก็เข้มแข็ง ครอบครัวเข้มแข็ง ก็จะนำไปสู่ชุมชนเข้มแข็ง...

(ครูการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 29 พฤศจิกายน 2549)

การจัดการศึกษา โดยใช้ชุมชนเป็นฐานในส่วนของศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน อำเภอสนามชัยเขต มีกระบวนการที่ให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาในด้านการร่วม กำหนดหลักสูตรและการเป็นวิทยากร ดังนี้

การกำหนดหลักสูตร

การจัดการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน และให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการกำหนด หลักสูตรเนื้อหาสาระ จะเป็นการเรียนรู้ที่เรียกว่า “กลุ่มสนใจ” คือการให้ประชาชนใน ชุมชนรวมกลุ่มกันเพื่อรับบริการการศึกษาตามที่กลุ่มนั้น ๆ สนใจ เช่น การอบรมด้านอาชีพ ด้านการเกษตร ด้านปศุสัตว์ ลักษณะการเรียนรู้ตามกลุ่มสนใจนี้ เป็นการเรียนรู้ที่ชุมชนมี ส่วนร่วมโดยตรง

การเป็นวิทยากร

การจัดการเรียนรู้ของการศึกษานอกโรงเรียนจะเน้นใช้แหล่งเรียนรู้ในชุมชน ใช้ทรัพยากร ต่าง ๆ ในชุมชน เชิญผู้รู้หรือปราชญ์ของชุมชนเป็นผู้ดำเนินการถ่ายทอดองค์ความรู้ เช่น เรียนรู้ เรื่องวนเกษตร พืชพันธุ์ไม้ จะเชิญนายเลี่ยม บุตรจันทา เป็นผู้ถ่ายทอดของการเรียนรู้เกี่ยวกับการ ประกอบอาชีพในการทำขนม อาหารที่เน้นใช้พืชผักในชุมชนก็จะเชิญ นางสมบุญ บุตรจันทา เป็นผู้ถ่ายทอด

สำหรับองค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้ของชุมชนบ้านนาอิสานที่ใช้ในการจัดการศึกษา นอกแบบ ได้แก่

1) องค์ความรู้

1.1) องค์ความรู้ด้านการเกษตร เช่น วนเกษตร เศรษฐกิจพอเพียง สมุนไพร พันธุ์ไม้ ป่า พันธุ์ไม้พื้นบ้าน ปศุสัตว์ การปลูกพืชไร้สารเคมี

1.2) องค์ความรู้ด้านการพัฒนาอาชีพ เช่น การทำอาหารคาว-หวานจากพืชผักพื้นบ้าน จากพืชสมุนไพร การแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร การถนอมอาหาร เช่น การทำน้ำปลาจาก ปลาร้า การอบกล้วย อบขนุน

2) แหล่งเรียนรู้ของชุมชน

- 2.1) ผู้รู้และครุภูมิปัญญา ได้แก่ นายเลี่ยม บุตรจันทา นางสมบุรณ์ บุตรจันทา
- 2.2) ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น ป่าชุมชน
- 2.3) พื้นที่ทางการเกษตร เช่น ไร่สวนเกษตร เกษตรผสมผสาน

การจัดการศึกษาของศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนที่มีหลักสูตรการใช้ความรู้จากฐานชุมชนจะให้ความสำคัญกับการฝึกปฏิบัติเรียนรู้ด้วยตนเองของผู้เรียน เน้นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง และการเรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่ม

การบรรลุเป้าหมายของการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาองค์ประกอบที่ทำให้เกิดทุนทางสังคม

1) ทุนมนุษย์

จุดมุ่งหมายสำคัญของการจัดการศึกษาของการศึกษานอกโรงเรียน คือ การให้ผู้เรียนมีวิถีชีวิตที่อยู่บนฐานของชุมชนท้องถิ่นของตน ให้ผู้เรียนสามารถแก้ไขปัญหาชีวิตส่วนตัวและชุมชนได้ การจัดการศึกษาของศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนจึงมุ่งเน้นการพัฒนาทักษะอาชีพตามที่คนในชุมชนสนใจ รวมกลุ่มกันขึ้นเพื่อขอรับบริการความรู้จากการศึกษานอกโรงเรียน ดังนั้นหลักสูตรเนื้อหาการเรียนการสอนจึงมุ่งเน้นให้ผู้เรียนพัฒนาตนเองให้มีวิถีชีวิตสอดคล้องกับบริบทของชุมชน เช่น การจัดกิจกรรมเรียนรู้ด้านอาชีพบนฐานที่สอดคล้องกับทรัพยากรในชุมชน เป็นการพัฒนาสติปัญญา ทักษะของผู้เรียน เป้าหมายจึงเป็นการพัฒนาศักยภาพของบุคคล หรือพัฒนาสมาชิกในชุมชนให้เป็นผู้มีทักษะ มีคุณภาพเป็นสมาชิกที่ดีมีคุณภาพของชุมชน

2) ทุนทางสถาบัน

การศึกษานอกระบบโรงเรียน มีการส่งเสริมให้สถาบันต่าง ๆ ของชุมชนมีการประสานร่วมมือกันในการดำเนินกิจกรรมการเรียนรู้ร่วมกัน เช่น เขียววิทยากรผู้รู้ของชุมชนเป็นผู้ถ่ายทอดองค์ความรู้ ให้ผู้เรียนมีความเข้าใจในวิถีวัฒนธรรมประเพณีของตน โดยให้ผู้เรียนร่วมในกิจกรรมงานประเพณีต่าง ๆ ของชุมชน

การจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐานจึงเป็นการเน้นสร้างความสัมพันธ์ที่ดีของสถาบันกลุ่มองค์กรต่าง ๆ ของชุมชน

3) พุนทางปัญญาและวัฒนธรรม

กระบวนการเรียนรู้ที่เน้นให้ผู้เรียนปฏิบัติจริงในวิถีชีวิต และเรียนรู้ในรูปของกระบวนการกลุ่ม ทำให้ผู้เรียนมีองค์ความรู้ ภูมิปัญญา นำองค์ความรู้ที่เรียนรู้มาปฏิบัติจริงในวิถีชีวิตของตนเอง จากการสัมภาษณ์พูดคุยกับจันทร์เพ็ญ ซึ่งเป็นสมาชิก อบต. ของหมู่บ้าน และเป็นนักเรียนการศึกษานอกโรงเรียนประเภทหลักสูตรกลุ่มสนใจ จันทร์เพ็ญเล่าให้ฟังว่า ได้เรียนรู้เกี่ยวกับการเกษตรและการเลี้ยงสัตว์ ครูมาสอนในชุมชนเกี่ยวกับวงจรชีวิตต้นไม้และสัตว์ เช่น การเลี้ยงวัว ทำให้มีความเข้าใจดีขึ้น หรือการทำปุ๋ยชีวภาพ ทุกวันนี้ก็ยังทำให้อยู่

สำหรับปัจจัยเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษานอกระบบในชุมชนบ้านนาอิสาน พบว่ามีปัจจัยสำคัญ ดังนี้

1) ครู

ครูผู้รับผิดชอบให้บริการด้านการศึกษานอกระบบโรงเรียน ประจำตำบลท่ากระดาน ซึ่งก็รวมชุมชนบ้านนาอิสานด้วยนั้น เริ่มทำงานเป็นครูอาสาสมัครการศึกษานอกโรงเรียนตั้งแต่ปี 2535 ได้ประจำรับผิดชอบที่ศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านนายาว 12 ปี มีการโยกย้ายไปรับผิดชอบที่อื่นเป็นเพียงบางช่วง และก่อนที่จะมาเป็นครูอาสาที่นี่ ครูได้อยู่ในเขตพื้นที่ชุมชนบ้านนายาว มาตั้งแต่ปี 2528 โดยอพยพครอบครัวมาจากจังหวัดร้อยเอ็ด มาทำไร่อยู่บ้านนายาว (ปัจจุบันอาคารศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านนาอิสานไม่ได้ใช้งานแล้ว เนื่องจากนักเรียนน้อยลง นักศึกษาชุมชน บ้านนาอิสานจะมาใช้ที่เรียนหรือทำการพบกกลุ่มที่อาคารศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านนายาว) ครูผู้รับผิดชอบจึงเปรียบเสมือนเป็นคนพื้นที่นี้ ย่อมรู้เข้าใจสภาพของชุมชนเป็นอย่างดี มีความสัมพันธ์ที่ดีกับคนในหมู่บ้านต่าง ๆ ที่รับผิดชอบ หมู่บ้านไหนมีงานประเพณีอะไร ครูก็จะไปร่วมด้วยเสมอ เช่น งานประเพณีทำบุญสู่ขวัญข้าวของบ้านนาอิสาน ครูก็จะพานักศึกษาไปเรียนรู้วัฒนธรรมประเพณีด้วย

ปัจจุบันการปฏิบัติงานของครูก็จะประจำอยู่ที่ศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านนายาว และมีบ้านพักอาศัยของครูเองที่บ้านนายาว มีการออกไปประชุมที่ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน อำเภอสนามชัยเขตเป็นระยะ ๆ

2) ความสะดวกในการรับบริการของศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน

ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนอำเภอสนามชัยเขต อยู่ห่างจากชุมชนบ้านนาอิสาน ประมาณ 70 กิโลเมตร ถนนหนทางยังไม่สะดวกนัก บางช่วงเป็นทางลูกรังหลายกิโลเมตร

(ปัจจุบันตั้งแต่กันยายน 2549 เป็นต้นมามีถนนลาดยางเกือบทั้งเส้นแล้ว) เนื่องจากการคมนาคมไม่สะดวก จึงได้มีการใช้อาคารศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านนายาว และศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านนาอิสานเป็นที่เรียนและที่พบบกลุ่ม ถึงแม้ปัจจุบันอาคารศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านนาอิสานไม่ได้เปิดใช้การแล้ว การมีอาคารศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านนายาวแห่งเดียวที่รองรับ นักศึกษาโดยรอบ 5 หมู่บ้าน ก็ถือว่าอำนวยความสะดวกสบายให้แก่ผู้เรียนเป็นอย่างมาก เนื่องจากศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนอำเภอสนามชัยเขต อยู่ที่ตัวอำเภอห่างไกลจากหมู่บ้านมาก

3) การมีส่วนร่วมของชุมชน

3.1) ผู้นำ ผู้นำชุมชนให้ความร่วมมือ กรณีบ้านนาอิสาน ทั้งผู้นำชุมชนที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ คือ ผู้นำการพัฒนา ผู้นำอาวุโส ให้ความร่วมมือในการพัฒนาชุมชนของตน เป็นผู้ประสานไปยังสมาชิกในชุมชนถึงความต้องการการบริการทางการศึกษานอกโรงเรียน เช่นนำแบบสำรวจความต้องการการศึกษานอกโรงเรียนไปถามความต้องการจากสมาชิกในชุมชน

3.2) สมาชิกชุมชน ให้ความร่วมมือในการเรียนและการสอน คือกลุ่มผู้เรียนหรือกลุ่มสนใจ ก็จะเรียนอย่างจริงจัง สมาชิกชุมชนที่เป็นวิทยากรก็มีความเต็มใจเป็นวิทยากรถ่ายทอดความรู้ให้อย่างดี

3.3) ความสามารถของวิทยากร วิทยากรในชุมชนเป็นวิทยากรที่มีความสามารถถ่ายทอดความรู้และความชำนาญของตน บางท่านเป็นวิทยากรได้ในหลาย ๆ สาขา เช่น นายเลี่ยม บุตรจันทา เป็นวิทยากรด้านวนเกษตร การดำเนินชีวิตแบบพอเพียง สมุนไพร พันธุ์ไม้ การอนุรักษ์ป่า กฎหมายชาวบ้าน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

กรณีศึกษาที่ 2 ชุมชนบ้านบัว

1. ข้อมูลทั่วไปของชุมชน

1.1 สภาพทั่วไปของชุมชน

ชุมชนบ้านบัว ที่คนส่วนใหญ่รู้จักกันในนาม “ชุมชนอินแปลง” เป็นชุมชนขนาดใหญ่ ประกอบไปด้วย 4 หมู่บ้าน คือ หมู่ 5 บ้านบัว หมู่ 6 ทวายแก้ว หมู่ 8 บ้านบัว และหมู่ 10 บ้านบัว โดยมีลำน้ำห้วยทวายไหลผ่านหมู่บ้าน และมีหนองบัวอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงเรียกชื่อหมู่บ้านว่า “บ้านบัว” แต่ก่อนชื่อ “บ้านบัว ห้วยทวาย” ต่อมามีการสร้างฝาย ในลำห้วยจึงไม่มีทวายไหลลงมา ชื่อบ้านจึงเป็น “บ้านบัว” จนถึงปัจจุบัน มีครัวเรือน จำนวน 575 ครัวเรือน ประชากรจำนวน 1,991 คน ชุมชนบ้านบัวตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร ชุมชนอยู่ห่างจากอำเภอกุดบาก 7 กิโลเมตร และอยู่ห่างจากอำเภอเมือง ประมาณ 56 กิโลเมตร (ข้อมูลจาก กชช. 2 ค ปี 2549)

ชุมชนบ้านบัวอยู่ในเขตพื้นที่บริเวณเทือกเขาภูพาน แวดล้อมไปด้วยธรรมชาติ ป่าเขา ลำห้วยที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีพื้นที่การเกษตร 3,000 ไร่ ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพการเกษตร ชุมชนบ้านบัวมีพื้นที่ติดต่อกับพื้นที่ต่าง ๆ ดังนี้

ทิศเหนือ ติดกับบ้านจิว ตำบลกุดไฮ อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร

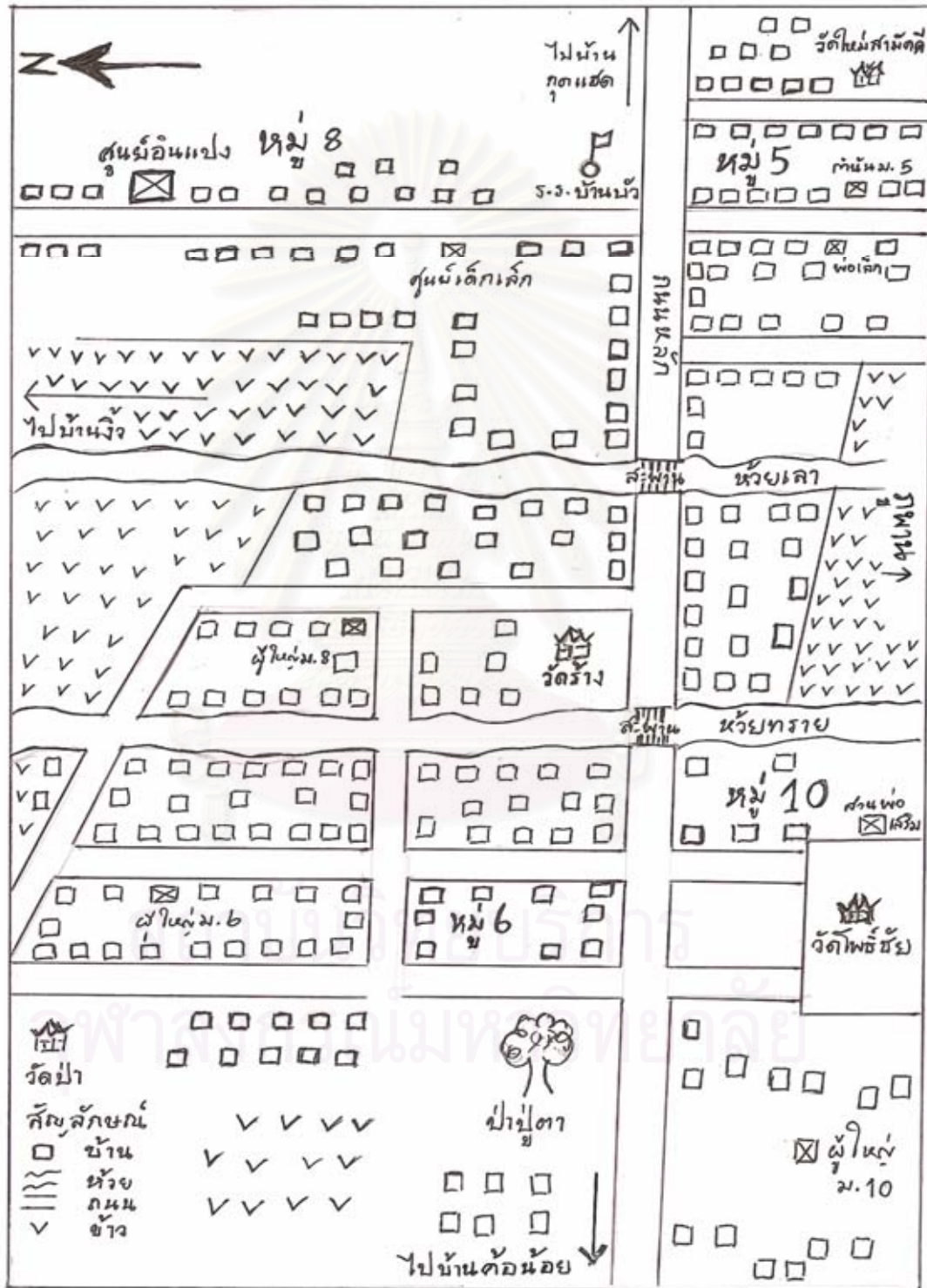
ทิศใต้ ติดกับเทือกเขาภูพาน

ทิศตะวันออก ติดกับบ้านกุดแฮด ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร

ทิศตะวันตก ติดกับบ้านค้อน้อย ตำบลกุดไฮ อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร

จากการศึกษาข้อมูลสภาพทั่วไปของชุมชนบ้านบัว ผู้วิจัยได้วาดแผนที่หมู่บ้าน โดยได้รับการตรวจสอบความถูกต้องจากผู้นำของชุมชน รายละเอียดแสดงในแผนภูมิดังนี้

แผนภูมิที่ 4 แผนที่ชุมชนบ้านบัว (อินแปลง) ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร

1.2 ประวัติความเป็นมาของชุมชน

ชาวบ้านส่วนใหญ่ของชุมชนบ้านบัว เป็นชนเผ่ากะเลิง อพยพมาจากแคว้นคำม่วน ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว มีการอพยพมาจำนวนมากในช่วงปี 2425 – 2426 เนื่องจากมีการรุกรานของพวกฮ่อ มี 3 ครอบครัวแรกที่มาตั้งถิ่นฐานบริเวณบ้านบัวคือ ครอบครัวของพ่อราชเสนา พ่อตาพะลือ และพ่อวงศ์ศรีแก้ว สาเหตุที่มีการอพยพเข้ามาอยู่บริเวณนี้ ก็เพราะเป็นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์มาก มีห้วยบึงต่าง ๆ ไหลผ่านจำนวนมาก เช่น บึงไม้ตาย บึงสามขา บึงอ้อ บึงแคน ห้วยกะเหมอ ห้วยน้ำท่วม ห้วยแม่ริ้ว ห้วยแม่กะบ้า ห้วยทราย ห้วยหิน อยู่รอบหมู่บ้าน ซึ่งเป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติที่สำคัญของชาวบ้านบริเวณนี้ มีกุ่ม หอย ปู ปลา และผักต่าง ๆ มากมาย เช่น ผักกูด ผักหนาม ผักชะอม ผักตบ

เมื่อบรรพบุรุษมาตั้งถิ่นฐานเขาจะมีการจัดสรรแบ่งเขตพื้นที่ว่าที่บริเวณไหนจะเป็นวัด เป็น ป่าช้า เป็นโรงเรียน ป่าโคกที่เป็นกันชนกับภูเขา บริเวณไหนจะเป็นแหล่งหาอยู่หากิน เลี้ยงวัว เลี้ยงควาย พื้นที่ราบทำนาปลูกข้าวได้ บริเวณที่เป็นป่าดงดิบก็จะมีการสงวนไว้ไม่ให้ใครเข้าไป ทำลาย มีการทำแนวกันชนกันไฟไหม้ป่า วิถีชีวิตจะผูกพันกับสิ่งแวดล้อมทรัพยากรธรรมชาติรอบ ป่าเขาภูพาน น้ำใต้ดินอุดมสมบูรณ์

วิถีชีวิตของคนกะเลิง จะผูกพันกับวิถีธรรมชาติ มีการดำเนินชีวิตที่เรียบง่าย ทำไร่ ทำนา หาของป่า ล่าสัตว์ มีความเป็นอยู่แบบพึ่งพาอาศัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีการแลกเปลี่ยนของกิน ของใช้ เช่น ข้าวสาร เกลือ หน่อไม้ ผักป่า สัตว์ป่า ทั้งในชุมชนตนเองและกับชุมชนใกล้เคียง ในอดีต เทือกเขาภูพาน ซึ่งอุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ถือเป็นจุดกำเนิดปัจจัยสี่ของชาวบ้านบัว ทั้งในเรื่องของอาหาร พืชผักป่า สัตว์ป่า แมลงต่าง ๆ พืชและสัตว์ที่เป็นสมุนไพรเพื่อรักษาโรค เป็นวิถีชีวิตแบบ “เฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน” โดยอาศัยเทือกเขาภูพานเป็นแหล่งอาหารและแหล่งทำมาหากิน ชาวชุมชนบ้านบัว จึงมีวิถีชีวิตที่ผูกพันเหนียวแน่น บนฐานของทรัพยากรธรรมชาติแห่งเทือกเขาภูพาน

2. โครงสร้างทางสังคมของชุมชน

ชุมชนบ้านบัวถือเป็นระบบกระทำการระบบใหญ่ ประกอบด้วยระบบย่อยหรือสถาบันต่าง ๆ ที่มีหน้าที่ยึดเหนี่ยวสัมพันธ์กัน ให้ระบบใหญ่ดำรงอยู่ได้ ตามแนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมในชุมชนบ้านบัวจึงประกอบไปด้วยระบบย่อยหรือสถาบันต่าง ๆ ดังนี้

2.1 สถาบันเศรษฐกิจ

ชาวบ้านส่วนใหญ่มีอาชีพหลักคือ เกษตรกรรม มีการทำไร่มันสำปะหลังเป็นส่วนใหญ่ มีการปลูกข้าวเหนียวไว้บริโภค และเนื่องจากบ้านบัวเป็นชุมชนขนาดใหญ่จึงมีร้านค้าในชุมชนหลายร้าน มีร้านขายของชำหรือสินค้าเบ็ดเตล็ดประมาณ 20 ร้าน ถึงแม้ความเป็นอยู่ของชาวบ้านจะมีวิถีการดำรงชีวิตที่เรียบง่ายยังมีการเข้าไปเก็บผลผลิตจากชายป่ามาขายชีพ แต่การซื้อขายแลกเปลี่ยน ก็ยังมีความคึกคักทั้งในชุมชนและนอกชุมชน บ้านบัวไม่มีตลาดนัดในชุมชนก็จริงหากบ้านบัวก็มีระยะทางห่างจากตัวอำเภอเพียง 7 กิโลเมตร และที่ตัวอำเภอมีตลาดนัดทุกวันที่ 2 และ 16 ของเดือน จากการสังเกตของผู้วิจัยวันที่อำเภอมีตลาดนัดจะเป็นวันที่หมู่บ้านคึกคักมาก โดยเฉพาะบริเวณสี่แยกกลางบ้านซึ่งเป็นที่จอดรถโดยสารของคนในหมู่บ้าน มีชาวบ้านไปขึ้นรถโดยสารหรือรถรับจ้าง เพื่อออกไปซื้อของกินของใช้ที่ตัวอำเภอกุดบาก

2.2 สถาบันการเมืองการปกครอง

โครงสร้างระบบการเมืองการปกครองที่เป็นทางการคือ มีการปกครองดูแลโดยผู้ใหญ่บ้านและกรรมการหมู่บ้านตามระเบียบของกระทรวงมหาดไทย และภายใต้การกำกับดูแลขององค์การบริหารส่วนตำบลกุดบาก

มีเสียงตามสายสำหรับผู้ใหญ่บ้านและกำนัน คอยประกาศแจ้งข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ ให้สมาชิกในชุมชนได้รับทราบ มีการเรียกประชุมคณะกรรมการหมู่บ้าน หรือสมาชิกที่เกี่ยวข้องกับประเด็นที่จะพูดคุยปรึกษาหารือ ผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันก็จะนัดมาประชุมที่ทำกรบ้าน ผู้ใหญ่บ้านหรือบ้านกำนันเป็นระยะ ๆ ถึงแม้ปัจจุบันจะไม่มีการประชุมแบบตีเกราะเคาะไม้ให้ชาวบ้านทั้งหมู่บ้านมาร่วมประชุมประจำเดือนกันเหมือนเช่นสมัยก่อน แต่จากการที่ผู้วิจัยได้ไปอาศัยอยู่ในหมู่บ้านก็จะได้ยินเสียงตามสายแทบทุกเช้าและเย็น โดยเฉพาะช่วงเย็นถึงหัวค่ำจะได้ยินเสียงผู้ใหญ่บ้าน (หมู่ 5) ซึ่งมีตำแหน่งเป็นกำนันด้วย จะประชุมชาวบ้านหรือคณะกรรมการในเรื่องที่จะปรึกษาหารือกัน

สำหรับโครงสร้างการเมืองการปกครองที่ไม่เป็นทางการ ชุมชนบ้านบัวจะประกอบไปด้วยผู้เฒ่าผู้แก่ ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้ที่อยู่ในชุมชนจำนวนมาก บุคคลเหล่านี้ก็จะเป็นที่เคารพนับถือของคนในหมู่บ้าน เมื่อจะมีกิจกรรมของชุมชนไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมด้านวัฒนธรรม ประเพณี หรือกิจกรรมการพัฒนาใด ๆ ก็ตาม สมาชิกในชุมชนก็จะไปปรึกษาหารือผู้เฒ่าผู้แก่ของชุมชนอยู่อย่างสม่ำเสมอ

2.3 สถาบันวัฒนธรรมประเพณีความเชื่อ

ชาวกะเลิง เป็นกลุ่มคนที่มีความเชื่อวัฒนธรรม ประเพณี ที่หลากหลาย ยังมีความเชื่อในเรื่องภูติผีวิญญาณ ยังถือฤกษ์ถือยาม ชาวกะเลิงให้ความสำคัญกับผู้ที่ เป็นสื่อกลางของความเชื่อที่เรียกว่า “จ๊า” “เฒ่าจ๊า” หรือ “พ่อจ๊า” ที่เป็นผู้ช่วยดูแลศาลปู่ตา และเป็นผู้นำทางประเพณี ผู้นำในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ และมีหมอเหยา ที่ช่วยรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ผู้นำอาวุโสและเป็นผู้นำการพัฒนาของชุมชนด้วย ได้ให้สัมภาษณ์ว่า

...พุดถึงบ้านบัว ก็ยังมีความหลากหลาย กลุ่มเล็ก หลายแนว เช่น บางกลุ่มก็ยังถือผี ถือฮี้ต ถือคอง ต้องหาฤกษ์หายามดี จะทำอะไรต้องหาฤกษ์หายามทุกอย่าง การเก็บเกี่ยว การลงแขก จะจัดงานอะไรต้องหาหม้อหายามทั้งหมด บางกลุ่มอาจมีละทิ้งบ้าง แต่ส่วนใหญ่คนบ้านบัวก็ยังยึดถือวัฒนธรรมประเพณีกันอยู่...

(ประหยัด โททุมพล, สัมภาษณ์, 15 มกราคม 2549)

ประเพณีที่สำคัญของชุมชนบ้านบัว เช่น บุญกองข้าว เลี้ยงปู่ตา ประเพณีข้าวสารทวงงเข้าพรรษา ประเพณีทำบุญประจำปี มีการผูกแขนผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชน ประเพณีเลี้ยงปู่ตา กับประเพณีทำบุญประจำปี ผูกแขนผู้เฒ่าจะทำพิธีวันเดียวกันและทำพร้อมกันทั้ง 4 หมู่บ้าน พ่อเล็กได้ให้ข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับประเพณีที่สำคัญของชุมชนคือ การไหว้ ผีปู่ตา ว่า

...มีวัฒนธรรมประเพณีสำคัญที่ทำร่วมกัน คือ ไหว้ผีปู่ตาที่ป่าปู่ตา ชุมชนมีป่าปู่ตาจำนวน 17 ไร่ ปัจจุบันเหลือ 13 ไร่ เป็นป่าใหญ่ใกล้บริเวณวัด ลูกหลานคนในชุมชนจะไปกราบไหว้บูชาเป็นประจำทุกปีในช่วงเดือน 3 ขึ้น 3 ค่ำ เลี้ยงปู่ตา เป็นการไหว้บรรพบุรุษ ไหว้เจ้าปู่ ไหว้ผี มีชาวบ้านไปร่วมกันทุกครัวเรือน โดยมีความเชื่อว่าการจัดพิธีกรรมดังกล่าว จะทำให้บ้านเมืองอยู่ดีมีแฮง ชาวบ้านมีความสุข มีกำลังใจ มีความเชื่อมั่นเกิดขึ้น จะมีการนำอาหารไปเช่นไหว้ มีการผูกแขนผู้เฒ่าผู้แก่ ลูกหลานผูกให้ผู้ใหญ่ ผู้เฒ่าผู้แก่ก็ผูกให้เด็ก ลูกหลาน จะมีเจ้าจ๊าเป็นผู้ทำพิธี และมีผู้นำชุมชนมาร่วมในพิธี บริเวณป่าปู่ตาเป็นศูนย์รวมหัวใจชุมชน เป็นที่ยอมรับนับถือของคนในชุมชนทั้งหมด เป็นที่ยอมรับนับถือของลูกหลาน โดยมีความเชื่อว่าเป็นผู้ดูแลลูกหลาน ลักษณะของผีปู่ตาทหากเปรียบเป็นทางวิทยาศาสตร์ก็คือว่าเป็น “ธรรมนุษย์ชุมชน” ซึ่งถือเป็นกฎระเบียบของชาวบ้านเขาตั้งไว้ ถ้าผู้ใดบ่สร้างอย่างบ่งาม ถือว่าผิดผีปู่ตาก็จะมีการปรับไหมไถโทษ โดยมีพ่อจ๊าผู้นำด้านวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน

เป็นผู้ดูแล ไม่ได้มีการปรับเป็นเงินเป็นทอง จะมี เหล้าไห ไก่ ไปบรวงสรวง
เพื่อให้หลุดพ้นจากการกระทำที่ไม่ดี ไม่งาม...

(เล็ก กุดวงศ์แก้ว, สัมภาษณ์, 15 มกราคม 2549)

2.4 สถาบันการศึกษา

ชุมชนบ้านบัวมีโรงเรียนระดับมัธยมศึกษา 1 โรงเรียน ชื่อโรงเรียนบ้านบัวคุรุราษฎร์
สามัคคี สังกัดเขตพื้นที่การศึกษาสกลนครเขต 2 จัดการศึกษาตั้งแต่ชั้นอนุบาล 1 ถึงระดับ
มัธยมศึกษาปีที่ 3 โรงเรียนก่อตั้งเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม 2481 อยู่ในเขตพื้นที่ บ้านบัวหมู่ที่ 8
มีข้าราชการครูรวมผู้บริหารสถานศึกษา จำนวน 23 คน นักเรียนจำนวน 490 คน (ข้อมูลมกราคม
2550) จัดการเรียนการสอนโดยใช้หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน ปี 2544 เป็นแนวทางการจัด
การศึกษา ซึ่งประกอบด้วย 8 กลุ่มสาระ สาระแกนกลาง ร้อยละ 70 และสาระท้องถิ่น ร้อยละ 30
เด็กนักเรียนที่จบระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 มีอัตราการศึกษาต่อระดับมัธยมปลาย ร้อยละ 100 และ
เข้าศึกษาต่อทั้งสายสามัญ และสายวิชาชีพในอัตราส่วนพอ ๆ กัน

3. วิถีชุมชน

ยุคดั้งเดิม : ยุคแห่งการเฝ้าอยู่เฝ้ากิน

การอพยพมาตั้งถิ่นฐานของชนเผ่ากะเลิงจากสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว มี
การกระจายตัวไปหลายจังหวัด และในบริเวณจังหวัดสกลนครก็จะมีที่ตั้งถิ่นฐานของกะเลิงทั้ง
พื้นที่ราบและที่ราบเชิงเขา โดยเฉพาะที่ออกเขาภูพานที่มีกะเลิงเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่จำนวนมาก
นอกจากเหตุผลของความอุดมสมบูรณ์ของป่าเขาแล้ว ชาวกะเลิงยังคุ้นเคยกับการตั้งถิ่นฐาน
ตามที่ราบไหล่เขาตามถิ่นฐานเดิม สำหรับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของกะเลิงที่บ้านบัวนั้นไม่มี
หลักฐานเด่นชัดว่าตั้งหลักแหล่งเมื่อใด แต่ราว พ.ศ. 2460 ได้เกิดโรคห่าระบาดอย่างรุนแรง ผู้คน
เสียชีวิตจำนวนมาก ทำให้เกิดอพยพหนีจากบ้านบัวไปชั่วคราว เมื่อโรคร้ายผ่านไปชาวบ้านก็
อพยพกลับมา

ปี 2470 มีกลุ่มคนจากที่อื่นที่ไม่ใช่ชาวกะเลิงเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้น ชาวกะเลิงบ้านบัวจึง
มีการรวมนามสกุลราชเสนา และวงศ์ศรีแก้ว มาเป็นนามสกุล “กุดวงศ์แก้ว” เพื่อสร้างความเป็น
อันหนึ่งอันเดียวกันและเป็นเอกลักษณ์ของกะเลิงบ้านบัว ชุมชนบ้านบัวจึงใช้นามสกุลกุดวงศ์แก้ว
เป็นจำนวนมาก

ชาวกะเลิงชุมชนบ้านบัวเป็นกลุ่มคนที่มีวิถีการดำรงชีวิตแบบเรียบง่าย ไม่ยุ่งยากซับซ้อน มีความผูกพันทางสายเลือดสูง มีความสัมพันธ์ในระบบครอบครัวและเครือญาติที่แน่นแฟ้น มีความผูกพันความเป็นพี่เป็นน้อง ยึดถือวัฒนธรรมประเพณีและระบบความเชื่ออย่างเคร่งครัด นิยมไปมาหาสู่ติดต่อกับชนเผ่ากะเลิงด้วยกันในหมู่บ้านใกล้เคียง และนิยมแต่งงานกับคนกะเลิงด้วยกันเอง

วิถีการเห็ดอยู่เห็ดกิน

วิถีการทำมาหากินหรือการ “เห็ดอยู่เห็ดกิน” ชาวกะเลิงบ้านบัวมีวิถีชีวิตอยู่บนฐานของ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีการหากินที่อิงกับธรรมชาติป่าเขาภูพาน มีการล่าสัตว์ เทือกเขาภูพานอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์ป่า มีวัวป่า ควายป่า หมูป่า กระรอก และนกอย่างชุกชุม มีการปลูกข้าวไร่ และข้าวนาที่ราบเชิงเขา และปลูกฝ้าย พริก เพื่อแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างกัน ชาวกะเลิงมีวิถีการผลิตที่พอเพียงกับการกินอยู่ มิได้ผลิตมาก ๆ เพื่อขายหวังผลกำไร และมีวิถีของการแบ่งปัน เนื่องจากพื้นที่ราบที่ใช้ในการปลูกข้าวมีน้อย ข้าวจึงมักขาดแคลนไม่พอกิน จึงมีการแลกเปลี่ยนทั้งกับคนในชุมชนเองและนอกชุมชน มีการแลกเปลี่ยนกับหวาย เปลือก สมุนไพร ตลอดจนเครื่องปั้นดินเผา จากบ้านอื่น และแลกเปลี่ยนฝ้ายกับพวกกองคาราวานเกวียนที่เรียกว่าพวก “นายฮ้อย” ที่นำสินค้าพวกปลาแห้ง ปลาไร่ รวมทั้งเสื้อผ้ามาแลกเปลี่ยนกัน

ในวิถีการเห็ดอยู่เห็ดกินของชาวกะเลิงจะมีการสืบทอดภูมิปัญญาการเห็ดอยู่เห็ดกินกับ ลูกหลานของตน กรณีลูกหลานที่เป็นผู้ชายจะมีการตามพ่อหรือตามพ่อเฒ่าไปโคกที่เป็นสถานที่ เลี้ยงวัวเลี้ยงควายในฤดูที่ดำนาเสร็จแล้วที่เรียกว่า “ทับควาย” ทับควายเปรียบเสมือนสถาบัน ถ่ายทอดความรู้ให้กับลูกหลานของตน เป็นการถ่ายทอดเกี่ยวกับการดำรงชีวิตวิถีการหาอยู่หากิน ตั้งแต่ในเรื่องของการจักสาน มีการนำวัสดุแบบปอมาทำเชือกเพื่อจักสานพวกกะหยัง กะบุง กะดั่ง กะตึบ โดยการเรียนรู้จากผู้เฒ่า เรียนรู้เรื่องการหาอาหาร หาของป่า การทำอาหาร เนื่องจาก บริเวณทับควายจะไม่มีผู้หญิงทำอาหารให้ ถือว่าการเรียนรู้เหล่านี้เป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องฝึกปฏิบัติ ก่อนจะมีครอบครัวในขณะที่เด็กผู้หญิงจะเรียนรู้ในเรื่องการเพาะปลูกและการเย็บปักถักร้อย ตัดเย็บเสื้อผ้า

วิถีการเห็ดอยู่เห็ดกินของชาวกะเลิงบ้านบัวมีวิถีการเห็ดอยู่เห็ดกิน ดังนี้ (ยุทธภักดิ์ เดชะแก้ว, 2540 : 72 – 83)

ขั้นภูทำไร่

เมื่อพิธีกรรมการเลี้ยงผีปู่ตาในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือนสามซึ่งตรงกับเดือนกุมภาพันธ์ของทุกปี ได้ผ่านพ้นไป ก็เป็นช่วงที่จะต้องทำการผลิตที่สำคัญนั่นคือการ “เฮ็ดไฮ้เฮ็ดภู” การทำไร่ภูจะเริ่มขึ้นในเดือน 4 ถึง 5 อยู่ในช่วงเดือนมีนาคมถึงเมษายน ซึ่งเป็นวิถีการผลิตที่สืบทอดกันมาของชาวบ้าน

เริ่มด้วยการไปถางไร่ภู ส่วนใหญ่แล้วจะเป็นหน้าที่ผู้ชาย ที่เป็นผู้นำครอบครัวจะออกไปกันเป็นกลุ่ม แล้วเลือกบริเวณที่จะถางป่าเพื่อที่จะปลูกพืชไร่ บริเวณไร่นั้นจะอยู่ห่างจากหมู่บ้านประมาณ 5-10 กิโลเมตร เป็นพื้นที่เนินตามไหลเขาภูพาน หากแต่บริเวณรอบ ๆ หมู่บ้านนั้นชาวบ้านจะปล่อยให้ป่าที่บดล้อมรอบหมู่บ้าน จะไม่ตัดไม้เพื่อทำไร่แต่อย่างใด จะมีก็เพียงบริเวณที่ราบลุ่มตามลำห้วยทรายและลำห้วยเลา ซึ่งชาวบ้านได้ทำเป็นพื้นที่นาปลูกข้าว เมื่อเลือกพื้นที่ได้แล้ว ชาวบ้านต้องร้องบอกผีหรือเทวดาอารักษ์ให้ออกไปจากที่ตรงนั้นก่อนถึงค่อยลงมือถางไร่ หากไม่ทำเช่นนั้นชาวบ้านเชื่อว่าเป็นการผิดผี ซึ่งจะทำให้เจ็บป่วยและมีอันเป็นไปในทางที่ไม่ดี ปริมาณพื้นที่ ที่ถางเป็นไร่นั้นแต่ละครอบครัวจะกำหนดเองตามความจำเป็น ถ้าครอบครัวเล็กก็ทำในปริมาณน้อย โดยทั่วไปแล้วชาวบ้านจะทำไร่ประมาณ 2-5 ไร่โดยเฉลี่ย หลังจากนั้นก็ทำการปลูกพืชต่าง ๆ เช่น ฝ้าย พริก เป็นต้น ต่อจากนั้นก็ปลูกข้าวโพด บวบ พัก ทอง ถั่ว มันแกว แตง ข้าวเดือย ล้วนแล้วแต่เป็นพืชพื้นบ้านทั้งสิ้น การทำไร่นั้นจะใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก ผลผลิตที่ได้ก็เก็บไว้กิน ทำบุญตามประเพณีต่าง ๆ เหลือนั้นก็เก็บไว้เพื่อแลกกับสินค้าอื่น โดยเฉพาะฝ้าย พริก เก็บผลผลิตรวมไว้เพื่อแลกกับเกลือ ไร่ดินเผา หม้อดินเผา ปลายี่ม มีด พร้า เป็นต้น

การล่าสัตว์ป่า

ในช่วงที่เริ่มจากการถางป่าเฮ็ดไฮ้ภู เมื่อชาวบ้านมีการเผาป่าทำให้สัตว์ป่าไปอยู่ตามป่าที่ชาวบ้านไม่ได้ถาง เช่น บริเวณลำห้วย โคก ตลอดจนบริเวณล้อมรอบชุมชนที่ไม่มีการถางป่า ป่าไม้บริเวณรอบ ๆ หมู่บ้านจึงเป็นป่าดงดิบเช่นเดิม ทำให้สัตว์ป่าหนีลงมาจากภูมากยิ่งขึ้น การล่าสัตว์ป่าที่น่าสนใจของชาวบ้านบวที่ถือสืบทอดกันมา ชนิดหนึ่งชาวบ้านเรียกว่า “การเปยเปาะ” หรือ “การไปเปาะ” ซึ่งในการล่าสัตว์ชนิดนี้ ชาวบ้านล่าสัตว์กันในช่วงเดือน 4-5 (เมษายน ถึง พฤษภาคม) ด้วยความเหมาะสมดังที่กล่าวมาแล้วชาวบ้านมีเวลาว่างมาก

“การเปยเปาะ” เป็นการไปล่าสัตว์ป่าที่ชาวบ้านจะไปกันเป็นจำนวนมาก ๆ ไปล้อมป่าไว้ แล้วส่งเสียงไล่สัตว์ให้มันตกใจก็จะวิ่งออกมาถูกตาข่าย หรือกับดักที่ชาวบ้านทำเอาไว้ อุปกรณ์ที่ใช้ในการดักสัตว์มี กะทียบ, กะต๋ำ, นาง, ห่างยนต์ สัตว์ป่าที่นิยมล่าก็ได้แก่ กวาง หมูป่า ฟาน กระต่าย ชาวบ้านที่ไปกันเป็นหมู่คณะ ประกอบด้วยคนในวัยต่าง ๆ ในหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นผู้เฒ่า ผู้หญิง วัยรุ่น บางทีไปกันหมดครอบครัวก็มี โดยชาวบ้านกะเลิงบ้านบัวมีความเชื่อว่าการไปล่าสัตว์ ต้องพูดประโยคที่สนุกสนาน พูดเรื่องอวยวะเพศ การช่องเสพสังวาส นิทานก้อมที่เล่าแล้ว สนุกสนานครั้นเครงจะทำให้โชคดี (หมาวน) ได้สัตว์มากินเป็นอาหารกัน

ในการล่าสัตว์ทุกคนที่ไปต้องมีสิทธิเท่าเทียมกัน เมื่อได้สัตว์ปามาแล้วก็จะฆ่าและแบ่งกันโดยจะแบ่งให้พิเศษสำหรับผู้ล่าสัตว์ได้ เช่น เป็นผู้ยิงสัตว์ตาย ตีสัตว์ตายอย่างนี้ เป็นต้น ก็จะได้เนื้อพิเศษกว่าคนอื่น นอกจากนั้นก็จะมีการแบ่งเนื้อตามจำนวนคนที่ไปล่าสัตว์เท่า ๆ กัน ถ้าคนไหนมีกรรมก็จะได้เพิ่มอีก ถือว่าไป 2 คน กับเด็กในท้อง หรือบางคนมาจากที่อื่น ประสบเจอ เข้าก็จะได้ส่วนแบ่งเช่นกัน และสำหรับผู้ที่เป็นคนยิงสัตว์ได้ ก็จะนำเนื้อนั้นไปแบ่งให้เจ้าจำผู้ทำ พิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตาด้วย ทั้งนี้เพราะชาวบ้านบัวมีความเชื่อว่าผีปู่ตาคู่มครองและอำนาจโชคในการล่าสัตว์ครั้งนั้น

วัฒนธรรมทับควาย

เมื่อเสร็จสิ้นการปักดำนาในเดือน 8 ตรงกับเดือนสิงหาคมของทุกปีเป็นช่วงเวลาแห่งการ พิสูจน์ความเป็นชายก็หวนกลับมาอีกครั้ง ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นผู้เฒ่าผู้แก่และลูกหลาน ซึ่งเป็น เครือญาติใกล้เคียงกัน ที่จะนำวัว ควาย ไปเลี้ยงบนโคก ซึ่งเป็นพื้นที่เชิงเขา หนอง ๆ ในหมู่บ้านต้อง เตรียมอาหารที่จำเป็น โดยเฉพาะข้าว เหลือ ปลา ร้า เครื่องนุ่งห่ม มีดพร้า ปืนอาวุธประจำตัว ซึ่งพร้อมแล้วที่จะมุ่งหน้าสู่ทับควาย

ทับควายเป็นบริเวณที่ชาวบ้านรวมตัวกัน 5-10 คน สร้างที่พักชั่วคราวเพื่อเลี้ยงวัวควาย ในช่วงฤดูการทำนาในช่วงเดือน 9 (สิงหาคม) ถึง เดือน 11 (ตุลาคม) ของทุกปี โดยนำวัวควายที่ เสร็จจากการใช้แรงงานในไร่ขึ้นไปบนโคกตามที่ราบชายป่าบริเวณใกล้ ๆ ถึงช่วงเย็นก็นำกลับ เข้ามา ผูกรวมไว้บริเวณที่พักดั้งเดิม ชาวบ้านเรียกว่า “ทับควาย” ทับก็คือ บริเวณที่พักอาศัยอยู่ ชั่วครวญนั่นเอง

นอกจากแต่ละวันจะเลี้ยงวัวควาย ผู้เฒ่าผู้แก่ยังได้ถ่ายทอดวัฒนธรรมให้แก่ลูกหลาน เช่น การทำอาหาร การหาของป่า การล่าสัตว์ การเรียนรู้ธรรมชาติ เรียนรู้ยาสมุนไพร พอเวลาว่าง "ลูกหลานที่อยู่ทับควายก็จะได้มีโอกาสเลือกที่จะฝึกฝนงานจักสานเครื่องมือล่าสัตว์ เครื่องจักสาน เช่น หวดมวย กะบุง กะต่า กะหยัง กะติบข้าว เครื่องมือล่าสัตว์ ต้องเห็ดดลวง กะทียบ กะต่า ห่างยนต์" ถ้า "เห็ดบ่เป็นก็อ้ายไต่บ้าน ผู้สาวบ่ม่ก" พอผอง ศรีมุกดากล่าว หนุ่ม ๆ ก่อนแต่งงาน นั้นต้องเก่งในเรื่องการทำมาหากินและงานฝีมือต่าง ๆ ก็ต้องเก่งด้วยก่อนจะมีครอบครัว

นอกจากนี้ลูกหลานที่อยู่ในทับควายยังได้เรียนรู้กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ขณะที่อาศัยอยู่ป่า ถ้าหากตรงไหนมีผีป่า ผีภูที่ "เข็ด" (ดุร้าย) บริเวณนั้นจะต้องไม่เข้าไป หากเข้าไปก็จะสงบเสียงม เจียมตัว ไม่ทำลายสัตว์และต้นไม้บริเวณนั้น ไม่ส่งเสียงอีกทีก็คิดใคร่มาจาไม่สุภาพ ซึ่งก็ถือว่าเป็นการเรียนรู้การใช้ชีวิตร่วมกับธรรมชาตินั่นเอง ในช่วงเดียวกันฝ่ายหญิงที่อยู่ในหมู่บ้าน ก็ฝึกเรียนรู้งานบ้านงานครอบครัว ทอเสื่อ ทอผ้าขาวม้า ผ้าห่ม นับได้ว่าการทอผ้าสำหรับเก็บไว้ใช้ในครัวเรือนเป็นหน้าที่สำคัญ

พอถึงช่วงงานบุญประเพณีเดือน 10 บุญข้าวสาก เดือน 11 บุญข้าวประดับดิน ชาวบ้านที่อยู่บนทับควายก็จะพากันลงมาช่วยทำบุญโดยนำเอาสิ่งจักสานต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น กะบุง ตะกร้า กะหยัง ไช ฆ้อง สวิง มัดไผ่กิ่งไม้ประดับประดาสวยงาม ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "ต้น" ชาวบ้านในแต่ละตำบลจะรวมตัวกันเพื่อลงจากโคกเลี้ยงสัตว์ เพื่อมาทำบุญทอดต้น เหมือนกับการทอดกฐินทั่วไป อีกทั้งยังทำ "เหล้าสาโท" ไว้ดื่มกินแล้วแห่ "ต้น" ไปทอดที่วัดอย่างสนุกสนาน ช่วงเวลาเดียวกันหนุ่มสาวก็จะได้มีโอกาสพบปะพูดคุยกัน บางคู่ถึงกับหาผู้เฒ่าผู้แก่ไปสูขอหลังจากนำวัวควายกลับจากทับแล้ว

การปลูกข้าว

แต่เดิมก่อนที่มันสำปะหลัง และปอจะเข้าสู่หมู่บ้านบัว ชาวบ้านจะปลูกข้าวในสองพื้นที่ควบคู่กันนั่นก็คือ การปลูกข้าวไร่ และการปลูกข้าวนา เพราะบริเวณที่ปลูกมันสำปะหลังในปัจจุบันตามไร่ปลายนา นั้นเป็นบริเวณที่ชาวบ้านเคยปลูกข้าวไร่มาก่อน หากแต่ปัจจุบันถูกแทนที่ด้วยมันสำปะหลังไม่พอ ยังมีอ้อยและยูคาลิปตัสอีก

การปลูกข้าวไร่ บริเวณพื้นที่ซึ่งชาวบ้านใช้ปลูกข้าวไร่ เมื่อก่อนเป็นบริเวณตามหัวไร่ปลายนา ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ไม่มีน้ำขัง ชาวบ้านก็จะถางป่าใช้พื้นที่ส่วนนี้ปลูกข้าวไร่ การปลูกข้าวไร่จะอยู่ในช่วงเดียวกับการทำไร่ฤดู คือในเดือนเมษายน ถึงเดือนพฤษภาคม เช่นเดียวกับการปลูกพริก ปลูกฝ้าย เพราะเมื่อปลูกพริกปลูกฝ้ายเสร็จแล้วก็จะปลูกข้าวไร่กันต่อ

การปลูกข้าวไร่แต่ก่อน ชาวบ้านจะขอแรงเพื่อนบ้าน หรือญาติพี่น้องไปช่วยแรงกัน ทั้งนี้เพราะต้องการให้การปลูกข้าวไร่เสร็จโดยเร็ว ก่อนที่ชาวบ้านทั้งหมดจะขึ้นภูไปทำพิธีกรรมเลี้ยงผีป่า ผีภู และขอฝนที่ถ้าพระฤๅษีในเดือน 6 ซึ่งเป็นเดือนพฤษภาคมแล้วก็จะได้ไถนาหว่านกล้าปลูกข้าวนาต่อไป

การปลูกข้าวนาของชาวบ้านจะต้องเลี้ยง ผีนา-ตาแฮกก่อน ถึงจะลงไถนาจะอยู่ในช่วงปลายเดือนพฤษภาคม จนถึงเดือนมิถุนายน เป็นช่วงที่มีฝนตกในปริมาณที่มาก ชาวบ้านก็จะเริ่มไถนาหว่านกล้า ไถตะ ประมาณเดือนกรกฎาคมก็จะเริ่มไถแปร บักดำข้าวกันเป็นส่วนใหญ่

หมูกะโดน

บ้านบัวซึ่งมีหมูกะโดนอยู่ควบคู่กับชาวบ้านมาแต่บรรพบุรุษแล้ว แต่เดิมชาวบ้านจะเลี้ยงหมูกะโดนไว้ก็ด้วยความสัมพันธ์กับพิธีกรรมต่าง ๆ เป็นสำคัญ โดยเฉพาะพิธีแต่งงาน เลี้ยงผีพ่อผีแม่ พิธีเลี้ยงผีปู่ตาและใช้ในงานบุญต่าง ๆ แม้กระทั่งในงานศพของชาวบ้าน

หมูกะโดนจึงเป็นหมูพื้นบ้านที่แสดงถึงความเก่าแก่ของชุมชน โดยเฉพาะการเลี้ยงหมูพันธุ์พื้นบ้าน ที่เลี้ยงกันแบบปล่อยให้หากินเองตามธรรมชาติ และจะมีเพียงรำข้าวที่ได้จากการตำข้าวเป็นอาหารเสริมวันละมื้อในตอนเย็น หมูพื้นบ้านเป็นหมูที่มีขนาดเล็กลำตัวสีดำ หูตั้ง หน้าสั้น ห้อยหยอนยาน ชาวบ้านเรียกชื่อไปต่าง ๆ กันว่า หมูจู้ หมูหูกิน หมูดำ หมูลาด หรือหมูกะโดน

นอกจากหมูพื้นบ้านจะมีค่าทางเศรษฐกิจแล้ว ในงานพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การเลี้ยงผีพ่อผีแม่ในวันแต่งงาน ฝ่ายชายจะต้องใช้หมูในคायพิธี (เครื่องบูชา) เพราะว่าฝ่ายชายจะต้องจัดหาหมู 1 ตัว ไก่ 6 ตัว เหล้า 1 ไห (ขวด) ไปบูชาแก่ผีพ่อผีแม่ ในกรณีที่ฝ่ายชายต้องการเอาเจ้าสาวไปอยู่บ้านตนด้วยจะต้องเพิ่มหมูขึ้นอีก 1 ตัว เป็นหมู 2 ตัว เพื่อนำไปเลี้ยงแพะพันธุ์ต่อไปในการเลี้ยงหมูพื้นบ้าน คณะกรรมการหมู่บ้านได้ตั้งกฎเกณฑ์ไว้ว่า หากหมูใครไปกัดกินพืชผลตามเรือกสวน

ไร่นาผู้เสียหายสามารถไต่ปิ่นไปถึงตายได้ ดังนั้น ผู้เป็นเจ้าของหมูจะต้องระมัดระวังด้วยตนเอง ไม่ให้หมูของตนเข้าไปทำลายพืชผลของคนอื่น

หาของป่า

จากสภาพที่เอื้ออำนวยและความอุดมสมบูรณ์ของเทือกเขาภูพาน ทำให้ชาวบ้านบัวได้ อาศัยทรัพยากรจากป่าภูพานใช้ประโยชน์ตลอดทั้งปี โดยการเก็บหาของป่าเพื่อบริโภคแล้วใช้ ประโยชน์ในครัวเรือน ถ้ามีปริมาณมากก็ขายเป็นรายได้อีกทางหนึ่งผลผลิตจากป่า ซึ่งชาวบ้านได้ ใช้ประโยชน์กันอยู่นั้นจะเป็นทั้งอาหาร ยาสมุนไพรรักษาโรคทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ตลอดจนผลผลิตจากป่า ดังเช่น ชัน ยาง เห็ด และน้ำผึ้ง

ความผูกพันซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านบัวกับป่า มีมาช้านานซึ่งจะเห็นได้จาก บางครอบครัว จะตื่นเช้าเห็นยวแต่เช้าก่อนหลังจากนั้นจะเดินทางเข้าป่าเพื่อเก็บอาหาร พอสาย กลีบออกมาก็ได้ของป่าที่นำมาประกอบอาหารในตอนเช้า ถ้ามีมากเหลือเก็บไว้เป็นอาหารเย็น แล้วแปรรูปไว้อีกต่างหาก การเข้าป่าเพื่อเก็บของป่าแต่เดิมนั้น ชาวบ้านจะรวมกันเป็นกลุ่มแล้ว จะต้องไม่พูดในสิ่งที่ไม่เป็นมงคล นอกจากนั้นจะต้องบอกกล่าวต่อเจ้าที่เจ้าทางเพื่อขออนุญาต ถ้าไม่เช่นนั้น เจ้าป่าที่เป็นผีป่าผีภูจะตามมาทำให้เกิดการเจ็บป่วย หรือภัยพิบัติต่อตนเองหรือญาติ พี่น้องได้

การเก็บของป่าแต่เดิมเก็บมาเพื่อบริโภคในครอบครัวเป็นหลัก ถ้ามีมากก็จะแบ่งปันให้กับ ญาติพี่น้องซึ่งแตกต่างจากทุกวันนี้ ที่มีบุคคลซึ่งได้ยึดอาชีพเก็บของป่าเก็บนำมาขายและแลกเปลี่ยนของ

ผลผลิตที่เก็บได้จากป่าพอจะแบ่งเป็นจำพวกได้ดังนี้

จำพวกพืชผักพื้นบ้าน ได้แก่ ผักหวาน, หวาย, เล้า, แขนม, คอนแคน, ผักชะ, ผักกูด, ผักหนาม, ผักชะเม็ก, ผักติ้ว, ผักกระโดน, ผักอีฮิ้น, ผักขี้เหล็ก, หน่อไม้ ต่าง ๆ เป็นต้น

จำพวกเห็ด ได้แก่ เห็ดบด, เห็ดหูหนู, เห็ดขอนขาว, เห็ดฟุงหมู, เห็ดพอก, เห็ดลม, เห็ดถอบ เป็นต้น

จำพวกผลไม้ ได้แก่ หมากเฒ่า, หมากแวง, หมากไฟ, หมากว่า, หมากขี้เหิน, หมากต้อง, หมากเค็ง, หมากขามป้อม, หมากหวด, หมากส้มมอ, หมากม่วงป่า, หมากก่อ เป็นต้น

จำพวกสมุนไพร ได้แก่ ยานางแดง, ยางชัน, เหมีอดเลือด, กำล้างเสือโคร่ง, น้ำผึ้ง, เป็นต้น
จำพวกแมงและแมลง ได้แก่ แมงนูน, จักจั่น, ไช้มดแดง, แมงกว้าง, จิ้งโกร่ง, แมงทับ
เป็นต้น

จำพวกกบ เขียด อึ่งอ่าง ปู ปลา เป็นต้น

ป่าของชาวบ้านนับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันก็ยังเปรียบเสมือนตลาดสด และเปรียบเสมือน
โรงพยาบาลให้พึ่งพิงได้ไม่ยากนัก

เก็บเกี่ยวผลผลิต เอว้ว ควายลงจากโคก

ในช่วงเดือน 11 (พฤศจิกายน) เป็นต้นไป ชาวเขาก็เริ่มสุกแล้ว ก่อนจะมีการเกี่ยวข้าวจะมีการ
เลี้ยงผีตาแฮกเสียก่อน จึงจะเกี่ยวข้าว จากนั้นก็นำวัว ควายลงจากโคกเลี้ยงตามนา “เถียงนา”
จะเป็นที่พักในช่วงเก็บเกี่ยวข้าว

เก็บข้าวโฮมลานแล้วขึ้นไปเก็บพริก เก็บฝ้ายบนภู

หลังจากที่เก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว ชาวบ้านจะเอาข้าวโฮมลานไว้แล้วขึ้นไปเก็บพริก เก็บฝ้าย
ที่ภูเสียก่อน แต่ถ้าคนไหนมีข้าวน้อยก็จะนวดข้าวกันให้เสร็จเสียก่อนถึงขึ้นไป ชาวกะเลิง
ส่วนใหญ่แล้ว หลังจากเอาข้าวโฮมลานแล้วก็ขึ้นไปเก็บพริก ฝ้ายบนไร่ภูเก็บเสียก่อนในช่วง
เดือน 1 (ธันวาคม) ช่วงนี้เพราะชาวบ้านบอกว่า เป็นช่วงที่พริก ฝ้าย สุกเต็มที่แล้ว ถ้าไม่เก็บในช่วง
นี้ก็จั่วร่วงหล่นเสียหายได้ การไปเก็บพริก เก็บฝ้าย เป็นกิจกรรมที่ทำร่วมกันของคนในครอบครัว
ทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ซึ่งต่างจากการทำนาที่มักจะมีการแบ่งหน้าที่กันอย่างชัดเจนว่าผู้หญิงทำอะไร
ผู้ชายทำอะไร ในการเก็บพริก ฝ้าย บนภู ชาวบ้านหลาย ๆ ครอบครัวบางทีก็เป็นเครือข่ายก็จะมา
สร้าง “ตูป” ซึ่งเป็นเพิงพักชั่วคราวมุงด้วยหญ้าคา รวม ๆ กัน ไว้เป็นที่พักชั่วคราว “กลางวันก็
ตัดพริก ส่วนกลางคืนก็เก็บพริก ฝ้าย ใส่กะทอเตรียมหอบลงมาบ้าน” ผลผลิตที่ได้ก็เอามาใช้
อุปโภคบริโภคในครอบครัว และที่เหลือออกนั้นก็เอาไว้แลกเปลี่ยนกับผลผลิตจากชุมชนอื่น ๆ
ที่นิยมจึงเอาขึ้นมาแลกกับชาวกะเลิงบ้านบัวในช่วงเดือนสามถึงเดือนสี่ (กุมภาพันธ์ ถึง มีนาคม)

การตีข้าวและการหลอนตีข้าว

หลังจากที่เก็บเกี่ยวพริก ฝ้าย เสร็จแล้วก็ลงมาจากไร่ภู เพื่อนวดข้าวและขนข้าวขึ้นเล้ากัน
หน้าที่ในการตีข้าวส่วนใหญ่จะเป็นผู้ชาย ส่วนผู้หญิงก็มีหน้าที่ปิดกวาดและก็เหยียบข้าว หรือ
ชาวบ้านเรียกว่า “ยี่ข้าว” คือมัดข้าวที่ผู้ชายตีแล้ว ผู้หญิงก็จะเอามาเหยียบย้ำอีกทีเพื่อให้เมล็ดข้าว
ออกหมด ชาวบ้านจึงเรียกว่า “ยี่ข้าว” และในการตีข้าวก็มีวัฒนธรรมอย่างหนึ่งที่เรียกว่า “การ

หลอนตีข้าว” คำว่าหลอน หมายความว่า การกระทำที่ไม่ได้รับอนุญาตจากเจ้าของ เช่น การหลอนตีข้าวคือ การที่กลุ่มชาวบ้านไปตีข้าวโดยที่เจ้าของนายังไม่รู้มาก่อน นับเป็นการช่วยเหลือกันอีกแบบหนึ่งที่เจ้าของนาไม่ได้ไปร้องขอ การกระทำเช่นนี้สร้างความสนุกสนาน ครื้นเครงในหมู่บ้านเป็นอันมาก ตลอดจนสร้างความตื่นเต้นแก่เจ้านายเป็นอย่างยิ่ง เพราะไหนจะหาข้าวหาอาหาร หาเหล้า มาสู่เพื่อนฝูงที่มาช่วยเหลือกัน

การขนข้าวขึ้นเล้า (สู่ขวัญวัว ควาย ข้าว)

หลังจากที่ตีข้าวเสร็จแล้ว ก็มีการขนข้าวขึ้นเล้า ก็จะมีการเลือกวันที่เกี่ยวกับขนข้าวด้วย วันดีก็มีวันจันทร์ พุธ พฤหัสบดี อาทิตย์ เป็นวันดี ชาวบ้านมักนิยมขนข้าวในวันนี้ การขนข้าวก็จะมี การ “นาวาน” ขอแรงเพื่อนบ้านช่วยเหลือกัน เพราะการขนข้าวขึ้นเล้า แต่ก่อนชาวบ้านจะใช้เกวียน ขนข้าวกัน บางทีเดินทางเกวียนไปไม่ถึงจะหาบเอา “กัณาวานไทบ้านนี้แหละหาบช่วยกัน เพื่อนช่วยโต โตช่วยเพื่อน อยู่แบบนี้แหละบ่ตีดอกจ่างกัน” และเมื่อมาถึงเล้าแล้วชาวบ้านบางคนก็จะ สู่ขวัญข้าว ขวัญวัว ขวัญควายกัน ให้ได้กินข้าวนานและเป็นการเคารพบุญคุณต่อวัว ควายที่ได้ใช้เป็นแรงงาน ในการตลาด ไถ เทียมเกวียน ขนข้าวด้วย

ระบบความเชื่อ

สุรัตน์ วรวงศ์รัตน์ ได้ศึกษาระบบความเชื่อของกะเลิงบ้านบัวว่า ชาวกะเลิงมีทั้งระบบ ความเชื่อในพุทธศาสนาควบคู่กับระบบนับถือผี และพราหมณ์ ความเชื่อทั้ง 3 ระบบนี้ ทำให้เกิด พิธีกรรมกลายเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวสังคมให้เป็นลักษณะของชาวกะเลิง ชาวกะเลิงมีความเชื่อเกี่ยวกับ ผีว่า ผีให้ความคุ้มครองชีวิตและหมู่บ้าน ผีเรือนคือผีที่คุ้มครองลูกหลานไม่ให้กระทำอะไรผิดจารีต ประเพณี หากผิดจารีตประเพณีจะทำให้ผีเรือนโกรธ สามารถดลบันดาลให้เจ็บไข้ได้ป่วย ผีตาแฮก ผีนา ผีป่า ผีภู รักษาต้นน้ำลำธารช่วยให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ความเชื่อเหล่านี้ทำให้เกิดพิธีกรรม ปฏิบัติต่อ ผีทั้งปวง ส่วนผีปู่ตาชาวกะเลิงเชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์และคุ้มครองชาวบ้านทั้งหมู่บ้าน พิธีกรรม ผีปู่ตาจะผ่านเฒ่าจ้ำ ผู้ทำหน้าที่เป็นสื่อกลาง ผลของความเชื่อต่อปู่ตาทำให้เกิดการรักษาป่าปู่ตา ไม่ให้ถูกทำลายมากนัก ส่วนผีน้ำ-ผีฟ้า เกี่ยวกับการเจ็บไข้ได้ป่วยจึงเป็นหน้าที่ของหมอเหยาที่จะ เป็นสื่อกลางในการทำพิธีรักษาคนไข้ และระบบการรักษาของหมอเหยาทำให้เกิดความสัมพันธ์ ระหว่างหมอเหยาที่ยังคงผูกพันกับลูกแก้วคือผู้ป่วยที่รักษาหายแล้วอย่างแนบแน่น มีการอุปถัมภ์ เอื้อเฟื้อซึ่งกันและกัน

สำหรับความเชื่อในเรื่องพุทธศาสนาทำให้เกิดงานประเพณีบุญในรอบปีขึ้นที่เรียกว่า ฮีตสิบสอง โดยเริ่มจากบุญเดือน 4 (มีนาคม) เป็นงานบุญพระเวส เดือน 5 (เมษายน) เป็นบุญสงฆ์น้ำพระ เดือน 6 (พฤษภาคม) เลี้ยงผีภูซอฝน สงฆ์น้ำพระถ้าพระฤๅษี เดือน 7 (มิถุนายน) บุญชำระบ้าน เดือน 8 (กรกฎาคม) บุญเข้าพรรษา เดือน 9 (สิงหาคม) บุญข้าวประดับดิน เดือน 10 (กันยายน) เป็นงานบุญข้าวสาก ส่วนงานบุญเดือน 11 และเดือน 12 (ตุลาคม - พฤศจิกายน) เป็นงานบุญออกพรรษาและบุญกฐิน เดือน 1 (ธันวาคม) งานบุญเข้ากรรมของพระภิกษุสงฆ์ เดือน 2 (มกราคม) บุญข้าวลี เดือน 3 (กุมภาพันธ์) บุญเลี้ยงปู่ตา สุขุขัญผู้เฒ่าและบุญกองข้าว (สุรัตน์ วรารัตน์, ม.ม.ป : 111 - 112)

ฮีตสิบสอง เป็นโครงสร้างของความคิดความเชื่อ เป็นพลังในการหล่อหลอมให้คนมีสำนึก แน่นแฟ้น อยู่กับสังคมเครือญาติ วิถีชีวิตโดยเฉพาะการเกษตรที่ฤดูกาลของธรรมชาติในรอบปี เป็นตัวกำหนดการประกอบพิธีกรรม ฤดูแห่งการผลิต การบริโภคได้รับจัดวางให้สอดคล้องกับ วันสำคัญทางพุทธศาสนา

นอกจากความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนาและการนับถือผี ชาวบ้านยังมีความเชื่อและ พิธีกรรมเกี่ยวกับระบบความเชื่อของพราหมณ์ เช่น พิธีสุขุขัญ มีประเพณีสุขุขัญข้าว วัว ควาย การสุขุขัญผู้เฒ่า ขวัญเด็ก สุขุขัญผู้เจ็บไข้ได้ป่วย การจัดประเพณีสุขุขัญเป็นการให้กำลังใจกัน ให้มีความเห็นอกเห็นใจกัน มีความเคารพต่อกัน เช่น สุขุขัญวัว ขวัญควาย เป็นการให้ความเคารพ ตอบแทนที่เราได้ใช้แรงงานเขาตลอดช่วงการทำงาน หรือใช้แรงงานเป็นพาหนะขนส่ง

ความเชื่อทั้ง 3 ระบบของชุมชนบ้านบัว เป็นความเชื่อที่บูรณาการเชื่อมโยงเข้าไปในวิถี การดำรงชีวิตที่สัมพันธ์กับธรรมชาติสรรพสิ่งรอบตัวของมนุษย์ อย่างไรก็ตามจุดเด่นของความเป็น อัตลักษณ์ของกะเลิงบ้านบัวจะมีความเข้มข้นในการนับถือผีอย่างแนบแน่นกับวิถีการดำรงชีวิต ทั้งในเรื่องการเฝ้าอยู่เฝ้ากิน ในเรื่องแบบแผนการใช้ชีวิตในระบบครอบครัว เครือญาติ รวมทั้ง ระดับชุมชน เชื่อมโยงสู่ธรรมชาติรอบตัว เนื่องจากผีเป็นระบบศีลธรรมและภูมิปัญญาของสังคม เกษตรของวัฒนธรรมดั้งเดิมของอีสาน ที่เน้นให้ความเคารพต่อความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ เครือญาติและชุมชนในลักษณะของการพึ่งตนเองของชุมชน

ความเชื่อดั้งเดิมของชาวอีสาน คือการนับถือผี มูลเหตุที่ถือผียึดผีเป็นสรณะนั้น เมื่อศึกษาจากพงศาวดารจะทำให้เห็นว่า ระบบความเชื่อบางอย่างมีหน้าที่เป็นเครื่องมือในการปกครอง เป็นหลักดำเนินการควบคุมสังคม เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวพลอบประโลมใจมนุษย์ให้ดำเนินชีวิตอย่างมีความหวังและความสุข พงศาวดารลาวกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับผีไว้เป็นอย่างดีอันเดียวกันว่า “เมื่อโลกเราเป็นดินเป็นหญ้า เป็นฟ้าเป็นถน ผีแลคนก็เที่ยวไปมาหากันบ่ขาด” ซึ่งชี้ให้เห็นว่ามนุษย์และผีต่างได้พึ่งพาอาศัยกันมาแต่บรรพชน (จารุวรรณ ธรรมวัตร อ้างถึงใน ยุทธภักดิ์ เตชะแก้ว, 2540 : 170 – 171)

จากการศึกษาของยุทธภักดิ์ เตชะแก้ว (2540 : 295) พบว่า ระบบความเชื่อเรื่องผี เป็นกระบวนการทางชีวิต มีอำนาจควบคุมทางสังคม ซึ่งยังลึกถึงการควบคุมทางด้านจิตวิญญาณ (spirit) เพื่อจัดระเบียบความสมดุลของบุคคลให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์ทางสังคม ระหว่างความสัมพันธ์ของคนกับคน คนกับชุมชน คนกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ บนพื้นฐานของการพึ่งตนเอง

ผี คือ กฎเกณฑ์และระเบียบแบบแผนของความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับชุมชน คนกับธรรมชาติ “ผีผี” คือผีกฎเกณฑ์ “เสียผี” คือการแก้ไขคืนดี ผีคือ “จิต” (Spirit) ของจักรวาล และสังคมครอบคลุมมิติต่าง ๆ แห่งชีวิต ผีอยู่ในคน สัตว์ พืช สิ่งของ ซึ่งไม่ได้เป็นอยู่อย่างโดดเดี่ยว หากแต่สัมพันธ์กับจักรวาล การล่ำผีฟ้า การสู่ขวัญ มีความหมายในบริบทของกระบวนการทัศน์เช่นนี้ ผีกับขวัญมีความหมายที่แทนกันได้ (เสรี พงศ์พิศ, 2537 อ้างถึงใน ยุทธภักดิ์ เตชะแก้ว, 2540 : 122)

ผี ในทัศนะของชาวบ้านอีสาน เชื่อว่าเป็นสิ่งที่มีจิตใจ มีความรู้สึกนึกคิด มีความโลภ ความโกรธ และความหลง มีที่พักอาศัย มีอาณาบริเวณ เช่นเดียวกับมนุษย์ เช่น ผีปู่ตา มีศาลเป็นที่อยู่อาศัย มีอาหารการกิน มีเส้นทางสัญจรไปมา และมีดอนปู่ตาเป็นเขตของตนเอง นอกจากนี้แล้วชาวบ้านอีสานเชื่อว่า ผีมีพฤติกรรมทั้งที่ให้คุณและพฤติกรรมที่ให้โทษ เป็นทั้งมิตรและศัตรู สามารถดลบันดาลให้ร้ายแก่มนุษย์และอำนวยความสะดวกให้แก่มนุษย์ แต่ในขณะเดียวกันมนุษย์อาจได้รับโชคร้าย หรือสูญเสียผลประโยชน์เช่นกัน

บ้านบัวก็ยังเป็นชุมชนเหมือนหมู่บ้านอีสานทั่วไป ที่มีคตินิยมความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีเหมือนเช่นหมู่บ้านทั่วไปในภาคอีสาน แต่ความเชื่อเรื่องผีของชาวบ้านบัวมีความสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนอย่างเหนียวแน่น เช่น

ผีเรือน “ผีพ่อ ผีแม่”

ชาวบ้านบัวมีความเชื่อว่า ในบ้านเรือนจะต้องมีผีเป็นผู้คุ้มครองให้สมาชิกในครอบครัวอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข อีกทั้งสมาชิกทุกคนจะต้องรู้ด้วยว่าควรปฏิบัติตัวอย่างใด ใครมีอำนาจการตัดสินใจมากที่สุดในครอบครัว โดยลูกจะต้องเข้าใจว่าควรปฏิบัติกับพ่อแม่อย่างไร สมาชิกใหม่ของครอบครัวไม่ว่าจะเป็นลูกสะใภ้ลูกเขย จะต้องเข้าใจเช่นกันว่าตนเองจะต้องปฏิบัติตัวอย่างใด ความสัมพันธ์ของบุคคลที่อาศัยอยู่ร่วมกันในครอบครัว จำเป็นที่จะต้องอาศัยความเชื่อเรื่องผีพ่อผีแม่ เพื่อมาอ้างเป็นบรรทัดฐานให้แนวทางในการอยู่ร่วมกันให้ครอบครัวเกิดสันติสุข ความเชื่อเรื่องบ้านเรือนจะต้องมีผี จึงเกิดขึ้นกับชาวบ้านมาตั้งแต่อดีต ชาวบ้านบัวเรียก “ผีพ่อผีแม่” แตกต่างกันไปว่า “ผีเฮือน” “ผีแฉง” ชาวบ้านบัวเข้าใจว่าผีพ่อผีแม่เป็นวิญญาณของพ่อแม่หรือปู่ย่าตายายของพ่อแม่ผู้ล่วงลับไปแล้ว

ผีเชื้อ

ผีเชื้อในความเข้าใจของชาวบ้านแล้ว เชื่อว่าเป็นผีของบรรพบุรุษของตระกูลหรือของครอบครัว ซึ่งเป็นวิญญาณของปู่ ย่า ตายาย ที่ตายไปแล้ว ผีเชื้อไม่มีฮ่านหรือหิ้งเป็นที่สิงสถิต แต่จะอยู่ประจำของบ้านผู้ที่มีอาวุโสสูงของตระกูล ชาวบ้านเรียกว่า “เหง้า” ซึ่งเหง้าจะเป็นผู้อาวุโสที่เป็นหญิงเท่านั้น ในตระกูลเดียวกันจะมีเหง้าหลายเหง้า เช่นตระกูลกุดวงศ์แก้วจะมีผู้อาวุโสเป็นหญิงที่เป็น “เหง้าผีเชื้อ” ของตระกูลก็มี แม่สาย กุดวงศ์แก้ว แม่บาง กุดวงศ์แก้ว แม่มาต ของศิริแม่บัว ก่องเวหา จะเห็นว่าแม่มาต และแม่บัว มีสามีและเปลี่ยนนามสกุลใหม่ แต่บุคคลทั้ง 2 ก็ยังเป็น “เหง้า ผีเชื้อ” ของคนในตระกูลกุดวงศ์แก้ว อยู่เช่นเดิม ผีเชื้อที่จะทำหน้าที่คุ้มครองพิทักษ์รักษาให้ลูกหลานอยู่ดีมีสุข ภายในครอบครัวและเครือญาติ ไม่ให้ญาติพี่น้องในระดับครอบครัวและเครือญาติทะเลาะเบาะแว้ง ลืมความเป็นญาติพี่น้องกัน เกิดการช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เอื้ออาทรซึ่งกันและกันในด้านต่าง ๆ

คราวใดที่คนในครอบครัวหรือเครือญาติ ทะเลาะเบาะแว้งกันในเรื่องต่าง ๆ เช่น ญาติพี่น้องทะเลาะกันในการแบ่งแยกมรดกสามีภรรยาทะเลาะกันอย่างรุนแรง ลูกสะใภ้กับลูกเขยทะเลาะกับพ่อแม่ เมื่อเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นแต่ไม่สามารถยอมความกันได้ บุคคลที่จะมาช่วยไกล่เกลี่ย

ว่าความตรงนี้คือ ผู้อาวุโสที่เป็น “เหง้า” ของผีเชื้อ และผู้อาวุโสอื่น ๆ ที่อยู่ในตระกูล มาช่วยกันพิจารณาถึงสาเหตุแห่งความขัดแย้งการทะเลาะวิวาท หลังจากนั้นผู้อาวุโสก็จะว่ากล่าวตักเตือนให้ทุกคนปองดองกัน ให้อภัยซึ่งกันและกัน ถ้าผู้ใดเป็นฝ่ายผิดก็ขอขมาลาโทษ ทำให้ความขัดแย้งนั้นหมดไป แต่ถ้าหากคู่กรณียังไม่ยอมรับ หรือเกิดการทะเลาะกันขึ้นมาอีกจะทำให้เกิด “ผิดผีเชื้อ” ซึ่งเป็นการทำให้ผีเชื้อโกรธ ถือว่าบุคคลนั้น “สิ้นพ่อ สิ้นแม่” ไม่เชื่อฟังคำบอกกล่าว พร่ำสอนของพ่อแม่ ผู้อาวุโส ผีเชื้อจะทำให้ตนเองและญาติพี่น้องเจ็บป่วยได้

ผีไฮ่-ผีนาและตาแฮก

บริเวณที่เป็นนาจะมีผีนาและผีตาแฮกคุ้มครองอยู่ ส่วนบริเวณที่เป็นไร่ก็จะมีผีไร่เป็นผู้ดูแลรักษา ก่อนจะลงมือทำนาทำไร่ชาวบ้านบวักก็จะทำพิธีเลี้ยงผีไร่ ผีนา และผีตาแฮกก่อน เพื่อให้ชาวบ้านที่ไปทำนาทำไร่อยู่ดีมีสุข ไม่ให้เกิดภัยพิบัติกับเจ้าของนาและวัวควาย รวมทั้งการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร

ผีปู่ตา

ชาวบ้านบวักมีความเชื่อว่า ผีปู่ตาหรือผีเจ้าปู่ เป็นผีบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้วของชาวบ้าน ผีปู่ตาสามารถคุ้มครองชาวบ้านในหมู่บ้านให้อยู่เป็นสุขได้ ป้องกันภัยพิบัติทั้งหลายที่จะเกิดความเดือดร้อนขึ้นกับชาวบ้านในหมู่บ้าน “ดอนปู่ตา” หรือบริเวณที่เป็นที่อยู่ของปู่ตาบ้านบวัก ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน ซึ่งอยู่ติดกับบริเวณหมู่บ้าน จะมีเส้นทางเล็ก ๆ เดินเข้าไปกลางป่า “ดงปู่ตา” ประมาณ 50 เมตร จะเป็นที่ตั้งของศาลปู่ตา หรือที่ชาวบ้านบวักเรียกว่า “ตูปู่ตา” หรือ “เฮือนปู่ตา” มีการทำพิธีกรรมเช่นสรงบูชา โดยเฉพาะการเลี้ยง “ผีปู่ตา” ประจำปีของชาวบ้านบวักในเดือน 3 ขึ้น 3 ค่ำของทุกปี เมื่อถึงเวลาเลี้ยงชาวบ้านจะนำเอาอาหารคือ “เหล้าไห่ไก่ตัว” มาเซ่นไหว้ ตามถ้อยคำของชาวบ้านผู้ซึ่งนับถือปู่ตา หรือผีเจ้าปู่ว่า “เหมือนเป็นผู้ใหญ่บ้านผี” ถึงแม้โดยทั่วไปหมู่บ้านในภาคอีสาน จะมีปู่ตาและมีพิธีเลี้ยงปู่ตาเป็นประจำทุกปี หรือบางหมู่บ้านอาจจะเลิกนับถือ หรือเปลี่ยนไปนับถืออย่างอื่นแล้วก็ตาม หากแต่ชาวบ้านบวักทุกคนก็ยังคงนับถือปู่ตา และเชื่อว่าผีปู่ตาบ้านบวักมีความศักดิ์สิทธิ์

ผีป่าผีภู

ชาวบ้านมีความเชื่อว่า บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านและบริเวณรอบ ๆ หมู่บ้านที่ชาวบ้านได้อาศัยธรรมชาติที่เป็นป่า ลำห้วย ภูเขา เป็นแหล่งหาอาหารเลี้ยงชีพนั้น มีเจ้าของอยู่ก่อนที่จะตั้งหมู่บ้าน บวักขึ้นมา บริเวณดังกล่าวมีผีหรือวิญญาณที่สิงสถิตคุ้มครอง เป็นเจ้าของอยู่ตามต้นไม้ หรือป่าไม้

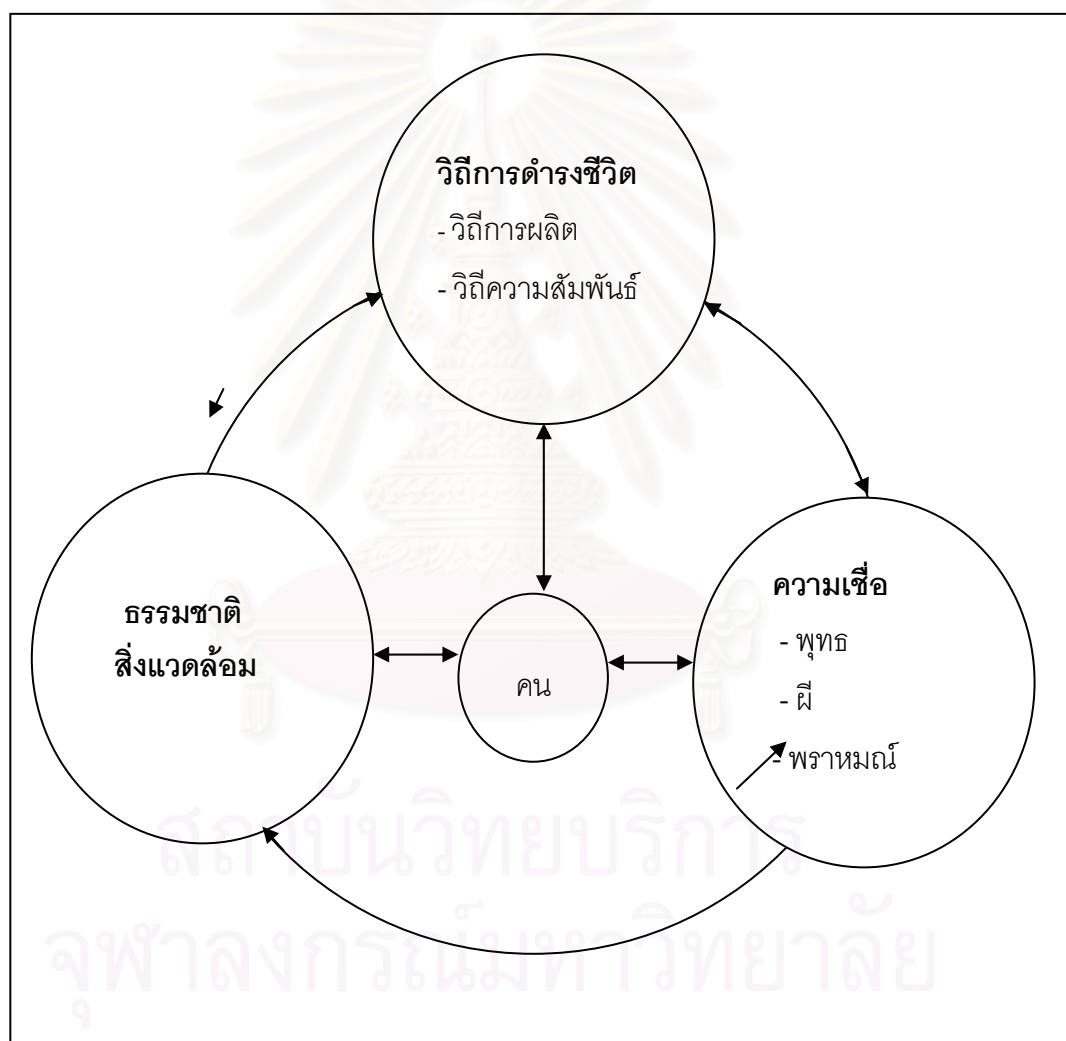
ชาวบ้านเรียกว่า “ผีป่า” ผีหรือวิญญาณที่สิงสถิตอยู่ตามเทือกเขา ชาวบ้านจะเรียกว่า “ผีภู” สภาพแวดล้อมของบ้านบัว ซึ่งมีป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์บนเทือกเขาภูพานสภาพดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านบัวเรียกผีวิญญาณที่สิงสถิต คุ่มครองบริเวณป่าและเทือกภูพานนั้นว่า “ผีป่าผีภู” กล่าวได้ว่า ภูเขาและป่าไม้ได้ให้ทุกสิ่งทุกอย่างกับชาวบ้านบัว นับตั้งแต่พืชอาหาร, ป่า สัตว์ป่า ที่เป็นอาหาร ยาสมุนไพรรักษาโรคและการใช้ไม้จากป่าปลูกสร้างบ้านเรือนและทำเครื่องมือต่าง ๆ ชาวบ้านจึงถือว่า ป่าไม้ ภูเขา มีผีซึ่งเป็นเจ้าของปกปักรักษาอยู่ การเข้าป่าเพื่อเก็บของป่า ล่าสัตว์ เก็บยาสมุนไพรและตัดไม้ถ่างป่าของชาวบ้าน จะต้องบอกกล่าวให้ผีป่าผีภู ซึ่งถือว่าเป็นเจ้าป่า เจ้าเขาได้รับรู้ถึงการกระทำของตนก่อน ถ้ามิได้บอกกล่าว ผีป่า ผีภู จะโกรธ และจะมาทำให้ตนเองหรือญาติพี่น้องเจ็บป่วยได้

ระบบความเชื่อเกี่ยวกับผีของชุมชนบ้านบัว เป็นระบบความเชื่อที่สัมพันธ์กับแบบแผนการประพฤติปฏิบัติของการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติและสรรพสิ่งรอบตัว อย่างมีกฎเกณฑ์และวิถีปฏิบัติตามบรรทัดฐานของชุมชนบนพื้นฐานของการเคารพต่อสรรพสิ่ง การพึ่งพาอาศัยกันอย่างเอื้ออาทร พอเพียงและพึ่งตนเอง ผีจึงเป็นเรื่องของความสัมพันธ์รอบตัว ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ของชาวบ้านที่มีต่อกันทั้งระดับบุคคล ครอบครัว เครือญาติ ชุมชนและต่างชุมชน มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติและสรรพสิ่งรอบข้าง ไม่ว่าจะเป็นที่ไร่ ที่นา ลำน้ำ ป่าไม้ ภูเขา และความสัมพันธ์ของชาวบ้านกับบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว แล้วโยงเข้ากับประเพณีที่เป็นรากเหง้าของชุมชน ผีในสังคมเครือญาติของชาวบ้านเป็นเครื่องของกฎเกณฑ์ที่เป็นบรรทัดฐานทางสังคมที่แฝงไว้ด้วยฮีต-คอง ขะลำ และประเพณีต่าง ๆ มีรากเหง้าที่เกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ในการดำเนินชีวิต สร้างเป็นระเบียบแบบแผนทางสังคมของวัฒนธรรมอีสาน และถูกถ่ายทอดมาท่ามกลางการดำรงอยู่ของชุมชนมาโดยตลอด

ระบบความเชื่อเรื่องผีเป็นระบบความเชื่อที่มีความสัมพันธ์กับความเป็นองค์รวม ซึ่งมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แล้วเคารพต่อสรรพสิ่ง แนวคิดเช่นนี้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างมีดุลยภาพ สังคมโดยรวมเกิดสันติสุข เป็นความสัมพันธ์ที่มีความเป็นอยู่แบบพี่น้องช่วยเหลือเกื้อกูลมีความเอื้ออาทรต่อกัน อยู่ด้วยกันด้วยความเคารพต่อกัน

ระบบความเชื่อของกะเลิงทั้ง 3 ระบบ ทั้งพุทธ พราหมณ์ และผี เป็นความเชื่อที่เชื่อมโยงกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนที่มีความเชื่อมโยงกับสรรพสิ่งรอบตัว ให้อยู่ด้วยกันอย่างเคารพ อย่างพึ่งพาอาศัยและเห็นอกเห็นใจ เชื้ออาหารต่อกัน ช่วยเหลือกัน

จากการศึกษาวิเคราะห์ระบบความเชื่อของชุมชนบ้านบัว ที่เชื่อมโยงกับวิถีการดำรงชีวิต ผู้วิจัยสังเคราะห์ระบบความสัมพันธ์ดังกล่าว ดังแผนภูมิดังนี้

แผนภูมิที่ 5 ความเชื่อมโยงของระบบความเชื่อ วิถีการดำรงชีวิตและธรรมชาติ

ระบบความเชื่อจึงเป็นระบบเชื่อมโยงองค์ประกอบต่าง ๆ ของชุมชน ให้คนสัมพันธ์กับคน และธรรมชาติสิ่งแวดล้อมรอบตัวให้มีวิถีการดำรงอยู่ร่วมกันอย่างรักเคารพกันและพึ่งพาอาศัยกัน อยู่ร่วมกันอย่างเอื้ออาทร

ยุคการเปลี่ยนแปลง : ยุคแห่งการผลิตเพื่อขาย

การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวกะเลิงบ้านบัว เริ่มจากรัฐมีนโยบายเน้นการผลิตเพื่อการส่งออก ส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยว โดยเริ่มส่งเสริมการปลูกปอเป็นลำดับแรก

ปี 2507 หน่วยงานของรัฐได้เข้ามาส่งเสริมการปลูกปอ ส่งผลให้ชาวบ้านถางป่าและเริ่มปลูกปอกัน ปลูกกันมากเกือบแทบทุกครัวเรือนและหลายหมู่บ้าน ราคาดีก็โลกร้อนละ 3-5 บาท

...รัฐบาลเขาก็หวังดีนั่นแหละ ที่คิดว่าถ้าทุกคนมีเงินหลาย มันก็รวย ซึ่งก็ถูก แต่ความคิดนี้มันไม่ใช่ความคิดที่เหมาะสมมาใช้กับคนไทย มันเป็นความคิดของคนยากจน คนที่อยู่เมืองหนาวเป็นความคิดของพวกตะวันตก เพราะเขาต้องซื้อกิน ซื้อไกลจากต่างประเทศ แต่ไม่เหมาะกับสังคมไทย เพราะเรามีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดในโลกด้วยซ้ำ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นความคิดที่ไม่รู้จักรากเหง้าของความเป็นไทย นำความคิดจากต่างประเทศมาใช้ในการทำลายความเชื่อมั่นของชาวบ้าน ทำลายความคิด ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ที่ให้ชาวบ้านปลูกอย่างอื่น เพื่อเปลี่ยนเป็นเงิน อยากได้เงิน ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงเปลี่ยนแปลงไปเพื่ออยากได้เงิน...

(เล็ก กุดวงศ์แก้ว, สัมภาษณ์, 15 มกราคม 2549)

...มีพืชเศรษฐกิจเข้ามา บ่มั่นพืชของบ้านเรา ปลูกกันแทบทุกครัวเรือน ราคาดี เราคิดว่าทำแล้วมันจะรวย ก็ทำตามกระแสนั่นแหละ...

(เล็ก กุดวงศ์แก้ว, สัมภาษณ์, 15 มกราคม 2549)

ผลกระทบต่อชุมชนหนักขึ้นในปี 2513 คือ เปลี่ยนจากการปลูกปอมาปลูกมันสำปะหลัง มีการทำลายป่าหนักขึ้นเพื่อที่จะปลูกมันสำปะหลัง ปลูกกันทุกระดับ ทั้งผู้นำชุมชนและชาวบ้าน มีการถางป่าขยายวงกว้างมากขึ้น ผลผลิตออกมาอุดมสมบูรณ์ มันสำปะหลังหัวใหญ่มาก

เพราะพื้นที่ยังอุดมสมบูรณ์เป็นป่าดงดิบ ไม่มีการใช้ปุ๋ย ผลผลิตไร่หนึ่งไม่ต่ำกว่า 5-7 ตัน ถึงแม้ราคาผลผลิตสมัยนั้นประมาณ 30-40 สตางค์ต่อหนึ่งกิโลกรัม แต่ได้ผลผลิตจำนวนมาก ขายได้เป็นตัน ๆ ปัจจุบันราคามันสำปะหลังสูงขึ้นบ้าง แต่จำนวนผลผลิตที่ได้ลดลงมาก เนื่องจากดินหมดความอุดมสมบูรณ์แล้ว ชาวบ้านก็ยิ่งถางป่ามากขึ้น เหลือแต่ป่าภูเขา ป่าภูเขาที่ไม่มีไม้แล้ว คนตัดไม้กันหมด เพื่อทำไร่เลื่อนลอย

และจากการเปลี่ยนแปลงสภาพป่าให้เป็นผืนมัน ยิ่งส่งผลกระทบต่อป่าซึ่งเป็นที่หาอยู่หากินของชาวบ้าน กลับมีการลดลงของสัตว์ป่า ช่วงนั้นคนเริ่มมีเงินมีทอง เริ่มซื้อของฟุ่มเฟือย เสื้อผ้าที่เคยเย็บใส่เองก็ต้องซื้อ การปลูกพริก ฝ้าย ข้าวไร่ก็เลิกหมด มาปลูกมันสำปะหลังและซื้อข้าวกิน

ระยะหลังเมื่อสภาพดินเสื่อม ประกอบกับราคาผลผลิตตกต่ำ ชาวบ้านก็เป็นหนี้สินเพิ่มขึ้น มีการกู้เงินนายทุนและ ธกส. เพื่อลงทุนปลูกพืชเศรษฐกิจ แต่เมื่อขายผลผลิตกันได้ราคาไม่แน่นอนทำให้เกิดหนี้สินพอกพูนขึ้นเรื่อย ๆ นอกจากเป็นหนี้สินแล้ว ระบบการปลูกพืชเศรษฐกิจหรือพืชเชิงเดี่ยว ทำให้เกิดทำลายระบบนิเวศของชุมชน ทำลายป่า ทำลายความอุดมสมบูรณ์ของดิน อาหารจากธรรมชาติจากป่าเขาก็ลดลง จากการใช้ไม่ต้องเสียเงิน หาซื้ออาหาร โดยการเดินเข้าป่า เข้าโคกก็ได้เห็ดได้หน่อไม้มากิน กลับต้องเสียเงินเพิ่มรายจ่ายกับการหาซื้ออาหาร จากวิถีชีวิตที่เห็ดอยู่เห็ดกิน ผลิตเพื่อกินเพื่ออยู่ ต้องเปลี่ยนมาเป็นเศรษฐกิจที่ต้องอาศัย “เงิน” ฟังฟังนายทุนมากขึ้น

ยุคอินแปง : ยุคแห่งการพลิกฟื้นการพึ่งตนเอง

จากวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งสภาพชีวิตของบุคคลและสภาพของชุมชน มีผลทำให้สมาชิกของชุมชนหลายท่าน ทั้งผู้นำอาวุโส ผู้นำทางปัญญา ผู้นำการพัฒนาของชุมชนได้เริ่มตระหนักว่า การทำการเกษตรเชิงเดียวนั้นส่งผลให้เกิดปัญหามากมาย เสี่ยงกับการขาดทุนสูง เนื่องจากไม่สามารถกำหนดราคาได้เอง เกิดหนี้สิน ทำลายป่าและสิ่งแวดล้อมทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน จากวิถีของการเห็ดอยู่เห็ดกิน เป็นการเกษตรเชิงเดี่ยวเพื่อผลตอบแทนคือ “เงิน” เพื่อใช้เงินตอบสนองซื้อสิ่งอำนวยความสะดวกสบาย เช่น ทีวี พัดลม เครื่องใช้ไฟฟ้าต่าง ๆ เมื่อรายได้ไม่เพียงพอกับรายจ่ายก็ยิ่งกู้มากขึ้น ถางป่ามากขึ้น ภาวะหนี้สินพอกพูนมากขึ้น วิถีชีวิตเช่นนี้ยังส่งผลให้ความสัมพันธ์ในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป วิถีชีวิตดั้งเดิมที่พึ่งพาอาศัยกัน แบ่งปันเอื้ออาทรกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เปลี่ยนเป็นไป เช่น การไม่มีเวลาให้แก่กัน

เพราะต่างต้องเร่งเวลาทำมาหากินเพื่อให้ได้เงินจำนวนมากขึ้น ๆ บางครอบครัวสมาชิกต้องไปหา
งานทำนอกชุมชน บางครอบครัวไปขายแรงงานในภาคอุตสาหกรรม

ประกอบกับช่วงปี 2530 กระบวนการพัฒนาเพื่อพลิกฟื้นคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน
ถูกกระตุ้นมากยิ่งขึ้น โดยเริ่มจากคุณธวัชชัย กุณวงศ์เข้ามาชุมชนบ้านบัวเพื่อมาเรียนรู้และทำวิจัย
เชิงปฏิบัติการเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชนเผ่ากะเลิง ซึ่งเป็นโครงการศึกษาวิจัยของอาจารย์สุรัตน์
วรารัตน์ วิทยาลัยครูสกลนคร (สถาบันราชภัฏสกลนครปัจจุบัน) ร่วมกับ ดร.เสรี พงศ์พิศ มูลนิธิ
หมุ่มบ้าน จุดนี้อาจเรียกว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญของชาวบ้านอีกครั้งหนึ่ง หากแต่เป็นการ
เปลี่ยนแปลงที่อยู่บนฐานรากเหง้าของชุมชนมากขึ้น เนื่องจากมีแนวคิดการพัฒนาที่ใช้
กระบวนการทางวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนา

...ก่อนปี 2530 ไม่มีกลุ่มเลย ไม่มีหน่วยงานไหนเข้ามาเลย ทั้งพัฒนา
ชุมชน หรือเกษตร ก็ไม่มี เรียกได้ว่าเริ่มจากคุณธวัชชัย ต่อจากนั้นก็มีการเข้ามา
มาและตามมาเรื่อย ๆ อีกหลายหน่วยงานในปัจจุบัน คุณธวัชชัยมาอยู่กับพ่อ
พ่อเล็ก ตอนนั้นยังไม่ได้ซื้ออินแปลง เป็นกลุ่มเพาะพันธุ์ไม้พื้นบ้าน...

(ประหยัด โททุมพล, สัมภาษณ์, 15 มกราคม 2549)

ธวัชชัย กุณวงศ์ ใช้กระบวนการ 3 ประการในการค้นหาทุนต่าง ๆ ของชุมชนบ้านบัว
ประการแรก คือ การนั่งคุยกับชาวบ้านคุย(ใสหระกัน)กับผู้เฒ่าผู้แก่ โดยเฉพาะในประเด็นวิถีชีวิต
ของชุมชน ตั้งแต่ทบทวนอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เป็นการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ เช่น ความ
เป็นอยู่เป็นอย่างไรในอดีต ประทับใจอะไรในอดีต ปัจจุบันเป็นอย่างไร มีปัญหาอุปสรรคอะไร
อนาคตจะเป็นอย่างไร ประการที่สองคือการใช้ชีวิตอยู่กับชาวบ้านอยู่ในชุมชน เสมือนเป็นลูกเป็น
หลาน เป็นส่วนหนึ่งของชุมชนเพื่อเรียนรู้วิถีชีวิตและใช้ชีวิตร่วมกับคนในชุมชน ประการที่สามคือ
การแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชุมชนภายนอก เช่น พาชาวบ้านไปศึกษาดูงาน เติญปราษฎ์
นักวิชาการ ผู้รู้จากภายนอกเข้ามาแลกเปลี่ยน ให้ความรู้กับคนในชุมชนเป้าหมาย คือ ต้องการ
ใช้ชาวบ้านทบทวนอดีต ศึกษาวิเคราะห์สถานการณ์ปัจจุบัน เพื่อกำหนดทิศทางในอนาคต คุยกัน
ต่อว่าอนาคตข้างหน้าจะทำอย่างไร ลูกหลานในอนาคตจะเป็นอย่างไร ทั้งหมดเป็นกระบวนการที่
ธวัชชัย เรียนรู้และแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับคนในชุมชน กระบวนการเหล่านี้นำไปสู่เรื่องการพัฒนา
พันธุ์ไม้พื้นบ้าน พันธุ์หวาย การรวมกลุ่ม การจัดองค์กร เกิดกลุ่มอินแปลงและขยายเป็นเครือข่าย
อินแปลง ที่ปัจจุบันครอบคลุมพื้นที่ 4 จังหวัด รวมหมู่บ้านรอบเทือกเขาภูพาน

พ่อบัวศรี จากชมรมอุ้มชูอีสาน ได้มีการเดินทางมาจัดเวทีปราชญ์สัญจรที่บ้านบัว ช่วงปี 2535 พ่อบัวศรีเห็นว่าสภาพชุมชนบ้านบัวมีความอุดมสมบูรณ์มาก หลากหลายไปด้วยพันธุ์ไม้ และป่าที่สมบูรณ์ พ่อบัวศรีกล่าวว่า “มันบ่แม่นกลุ่มเพาะพันธุ์ไม้พื้นบ้าน มันเอามาจากของ พระอินทร์มาเพาะ เหมือนพระอินทร์มาแต่ง” จึงเปลี่ยนชื่อกลุ่มจากชื่อกลุ่มเพาะพันธุ์ไม้พื้นบ้าน มาเป็นชื่อกลุ่มอินแปง และเมื่อกลุ่มมีการขยายเครือข่ายไปยังต่างหมู่บ้าน ต่างอำเภอ และ จังหวัดรอบผืนป่าภูพาน จึงเรียกชื่อกลุ่มในปัจจุบันว่า “เครือข่ายศูนย์อินแปง” หรือที่รู้จักกัน ภายใต้อีกชื่อ “กลุ่มเกษตรกรทำสวนกุศบาท” “เกษตรเชิงนิเวศ” “เกษตรผสมผสาน” “กลุ่มแปรรูป ผลผลิตการเกษตร” “เครือข่ายป่าชุมชน”

อินแปง มีการดำเนินกิจกรรม 4 ด้านหลัก ๆ ดังนี้

1. การเกษตร “การยกป่าภูพานมาไว้ในสวน”

การทำเกษตรแบบพึ่งตนเอง เป็นการสร้างความมั่นคงด้านอาหาร โดยเปลี่ยนจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยวมาเป็นการปลูกพืชแบบผสมผสาน การยกป่าภูพานมาไว้ในสวนเป็นการนำ เมล็ดของพืชในป่าภูพานมาเพาะปลูกในไร่นาสวนของตนเอง เป็นการปลูกพืชโดยการเลียนแบบ ธรรมชาติ เลียนแบบป่า ปลูกไม้ใหญ่ ไม้่น้อยผสมผสานกัน ชาวบ้านเรียกกันว่า “ปลูกแบบลำมะปี” (ปลูกแบบผสมผสานหลากหลายพันธุ์) เป็นการสร้างป่าในไร่นาสวนของตนเอง ปัจจุบันมีตัวอย่าง ที่เป็นผู้นำต้นแบบรอบป่าภูพานไม่ต่ำกว่า 1,000 ครอบครั้ว ที่หันมาทำการเกษตรแบบยกป่า ภูพานมาไว้ในสวน ตัวอย่างผู้นำต้นแบบในชุมชนบ้านบัว เช่น พ่อเสริม อุดมณา พ่อเล็ก กุดวงศ์แก้ว การเกษตรรูปแบบนี้อยู่บนฐาน คิดแบบเดียวกันคือ เป็นการเกษตรเพื่อการพึ่งตนเอง แต่ก็มีชื่อ เรียกแตกต่างกันไป เช่น เกษตรผสมผสาน เกษตรพอเพียง เกษตรกรรมนิเวศน์ เกษตรไร่นา สวนผสม เกษตรดินลูกรัง และการเพาะพันธุ์ไม้พื้นบ้าน เกษตรแบบเฝ้าอยู่เฝ้ากิน (ทำอยู่ ทำกิน) เป็นต้น พ่อเสริม อุดมณา ผู้นำทางภูมิปัญญา และเป็นผู้อาวุโสคนหนึ่งในหมู่บ้านเล่าให้ฟังว่า

...เรามาคิดว่า พอเรามารู้จักปลูกปลูกมัน มันเกิดหนี้เกิดสิน แต่สมัยก่อน คนโบราณหากินตามป่าตามเขา ป่าเขาเป็นปัจจัย 4 ในการดำรงชีวิต อยู่กันแบบ อีสาระเรียบง่าย ไม่มีหนี้มีสิน เราเลยมายึดตรงนี้ขึ้นมา ดูงานเรื่องการปลูกหวาย ของอาจารย์ปรีชา ที่อำเภอวาริชภูมิ ตอนตั้งกลุ่มแรก ๆ ยังเป็นเรื่องหวายอย่าง เดียว ต่อมาก็ปลูกหลากหลายมากขึ้น เป็นป่าแบบผสมหลาย ๆ อย่าง ปีแรกได้ ทุนจากมูลนิธิหมู่บ้านซื้อถุงดำมาเพาะหวาย...

(เสริม อุดมณา, สัมภาษณ์, 5 เมษายน 2550)

2. การส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน

เน้นการแปรรูปผลผลิตทางการเกษตรและเพิ่มมูลค่าผลผลิตของทรัพยากรในชุมชน ยังเป็นการเพิ่มรายได้ให้กับชุมชน รวมทั้งเป็นศูนย์การเรียนรู้ด้านการแปรรูปที่ ครอบคลุมจรรยาบรรณ แนวทางการพึ่งตนเอง ตัวอย่างผลิตภัณฑ์ของเครือข่ายอินแปง เช่น การผลิตน้ำผลไม้และไวน์ของบ้าน บัว น้ำผลไม้และไวน์เกิดจากการทำการเกษตรแบบยั่งยืนไม่ได้มีการลงทุนปลูกไม้ผลแบบเกษตรเชิงเดี่ยว เพื่อนำมาแปรรูป แต่เป็นการรวบรวมผลไม้พื้นบ้านที่เก็บมาจากการปลูกตามหัวไร่ปลายนา ตามสวนผสมผสานของสมาชิกในชุมชน ที่ได้ดำเนินวิถีตามเกษตรพึ่งตนเองแบบผสมผสาน น้ำผลไม้ที่เป็นผลผลิตของศูนย์อินแปง จะเป็นผลไม้พื้นบ้าน เช่น น้ำหมากเม่า สมอไทย มะขามป้อม หมากค้อ หมากแงว ไวน์หมากเม่า

นอกจากโรงงานแปรรูปน้ำผลไม้และไวน์แล้ว ศูนย์อินแปงยังมีแนวคิดการพึ่งตนเองด้านสุขภาพ โดยมีโรงงานแปรรูปสมุนไพรพื้นบ้านขึ้นที่ศูนย์อินแปง มีการส่งสมาชิกในชุมชนไปศึกษา วิชาเภสัชกรรมแผนโบราณกับพ่อทองอ่อน สิทธิไกรพงษ์ ที่บ้านฝาง จังหวัดขอนแก่น เมื่อศึกษา สำเร็จก็นำความรู้ด้านสุขภาพมาอบรมให้กับชาวบ้าน โดยเน้นการป้องกันโรคเจ็บป่วยโดยการ ดูแลด้านอาหารการกิน รู้จักกินอาหารพื้นบ้านที่มีคุณค่า ปลอดภัยและมี และในปี 2539 ได้มีการ สร้างโรงงานผลิตยาสมุนไพรขึ้นที่ศูนย์อินแปง มีการผลิตยาสมุนไพรพื้นบ้านทั้งยาขง ยาประคบ ยาแคปซูล ยาดอกเห็ด และน้ำมัน เพื่อจำหน่ายราคาถูกลงให้กับชาวบ้าน

แนวคิดการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนของศูนย์อินแปง เป็นแนวคิดแห่งการพึ่งตนเองที่เน้นใช้ ทรัพยากรท้องถิ่นพื้นบ้าน ไม่ได้หวังให้เป็นธุรกิจใหญ่โต หวังผลในเรื่องกำไร แต่เป็นการแปรรูป ผลผลิตเพื่อกินเพื่อใช้และจำหน่ายให้กับชุมชนและเครือข่าย และนำไปออกงานเวลาว่างที่มีการ สัมมนาต่าง ๆ หรือมีผู้มาศึกษาดูงานที่ศูนย์อินแปง รวมทั้งเป็นศูนย์การเรียนรู้ด้านการแปรรูป ผลผลิตการเกษตรอย่างครอบคลุมจรรยาบรรณแนวทางการพึ่งตนเอง

3. การสร้างสถาบันการเงินและสวัสดิการชุมชน

เป็นการสร้างสถาบันการเงินของเกษตรกร โดยระดมทุนจากสมาชิกในชุมชน เป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในเรื่องการเงิน ไม่ต้องไปกู้ยืมเงินนอกระบบ หรือสถาบันการเงิน ภายนอกชุมชน แต่เป็นการกู้เงินของตัวเองและชุมชน เป็นการรวมกลุ่มของสมาชิกในชุมชน จัดตั้ง กลุ่มออมทรัพย์ของชุมชน ดอกเบี้ยที่ได้ก็นำมาสร้างระบบสวัสดิการให้แก่สมาชิกในชุมชนเป็น การช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน เช่น สวัสดิการด้านการรักษาพยาบาล สวัสดิการด้านฌาปนกิจ

4. การสร้างสถาบันการเรียนรู้เพื่อชุมชน

เป็นหัวใจสำคัญของศูนย์อินแปงและเครือข่าย โดยการสร้างแนวความคิดพึ่งตนเอง บนฐานภูมิปัญญาไท สร้างความเป็นพี่น้องเน้นกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ชีวิตให้เข้าใจและเห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน จึงเรียกว่า มหาวิทยาลัยชีวิต ปัจจุบันเครือข่ายอินแปงมีการพัฒนาและสร้างองค์ความรู้ของชุมชน โดยจัดทำเป็นหลักสูตรฝึกอบรม หลายด้าน เช่น การพัฒนาหลักสูตรเกษตรแบบยั่งยืน หลักสูตรเด็กและเยาวชนอัครถิ่น หลักสูตรสุขภาพชุมชน หลักสูตรการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

นอกจากกิจกรรมหลักทั้ง 4 อย่าง ในปี 2535 นำโดย พ่อเล็ก กุดวงศ์แก้ว บ้านบัว พ่อเขียน ศรีมุกดา บ้านกุดแฮด และผู้นำเครือข่าย อินแปงได้เห็นความสำคัญของการจัดการศึกษา เพื่อถ่ายทอดองค์ความรู้ให้กับคนในชุมชนทุกคน โดยเฉพาะในส่วนของเด็กและเยาวชน ที่จะต้องเรียนรู้การพึ่งตนเอง โดยเมื่อจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 แล้ว มีทางเลือกที่จะไม่ไปกรุงเทพฯ ทำงานในเมือง รู้จักรักถิ่นฐานบ้านเกิด อยู่บ้านของตนด้วยความภาคภูมิใจ มีงานทำ มีรายได้เลี้ยงตัวเอง และครอบครัว เลี้ยงพ่อแม่ จึงได้รวมกลุ่มเด็กที่เป็นลูกหลานของสมาชิกเครือข่าย อินแปงในบ้านบัวขึ้น โดยให้ชื่อกลุ่มว่า “กลุ่มเด็กอัครถิ่น”

แนวคิดในการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ของกลุ่มเด็กอัครถิ่น คือ ทำอย่างไรจึงจะให้เด็กได้เรียนรู้และเข้าใจวิถีชีวิตหลาย ๆ รูปแบบ ช่วยพวกเขาให้รู้จักคิด รู้จักสังเกต รู้จักการทำงานเป็นกลุ่ม รู้จักเปรียบเทียบโดยอาศัยข้อมูล ที่หลากหลายที่ผู้ใหญ่ช่วยให้เด็กแสวงหาเอง หรือที่ผู้ใหญ่บอกเล่า ซึ่งสิ่งเหล่านี้ คือ วิธีการปลูกฝังคุณค่า นำเด็กกลับคืนสู่รากเหง้าทางวัฒนธรรม ให้เด็กได้เรียนรู้เรื่องคุณค่าของสิ่งต่าง ๆ รอบตัวเขา คุณค่าของประเพณี คุณค่าของพ่อแม่ปู่ย่าตายายและบรรพบุรุษ โดยวิธีการที่ทำให้เด็กได้เรียนรู้ก็คือ การให้เด็ก ๆ เรียนรู้จากการปฏิบัติจริง จากเหตุการณ์จริง เพื่อฝึกให้เกิดการสังเกต อันนำไปสู่การค้นพบซึ่งสิ่งต่าง ๆ ที่เด็กได้เรียนรู้ได้แก่ การเรียนรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน ป่า ต้นไม้ ยาสมุนไพร ต้นน้ำ และปลายน้ำ สิ่งแวดล้อมที่เกิดจากป่า เรียนรู้เรื่องการปลูกสร้างบ้านเรือนแบบเก่าจากช่างผู้เฒ่า ซึ่งอธิบายความหมายของสัดส่วนและส่วนประกอบของเรือน ความเชื่อ การปฏิบัติตนของผู้อยู่อาศัย เครื่องใช้ไม้สอยเก่า ๆ ในบ้าน เรียนรู้เรื่องการเพาะพันธุ์ไม้ ฝึกหัดการจัดการผลผลิตต่าง ๆ การทำอาหารพื้นบ้าน และเรียนรู้เกี่ยวกับรากเหง้าของตนเอง คุณธรรม จริยธรรม และบาปบุญคุณโทษ

ซึ่งจากตัวอย่างของกลุ่มเด็กฮักถิ่นที่บ้านบัวทำให้หมู่บ้านอื่น ๆ ในเครือข่ายอินแปงไปจัดกลุ่มเด็กฮักถิ่นในหมู่บ้านของตนเองขึ้น ได้แก่ บ้านหนองสะโน บ้านกุดแฮด บ้านผักคำภู บ้านหนองสำน จนเกิดเป็นเครือข่ายเด็กฮักถิ่นขึ้นมา และมีการจัดค่ายการเรียนรู้ร่วมกันขึ้นมาในปี 2540

ในส่วนของ การจัดค่ายการเรียนรู้ร่วมกัน เป็นการรวมกันของกลุ่มสมาชิกในเขตพื้นที่เครือข่ายทั้งหมด โดยส่วนหนึ่งในสมาชิกของเครือข่ายอินแปงก็คือ ครู และนักเรียน (ส่วนหนึ่งเป็นกลุ่มเด็กฮักถิ่น) ซึ่งกิจกรรมการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจะจัดในลักษณะของการแบ่งกลุ่มการศึกษาตามฐานการเรียนรู้ โดยค่ายการเรียนรู้นี้จะจัดขึ้นทุก ๆ ปีในช่วงปิดภาคเรียน ซึ่งนอกจากผู้ที่เข้าร่วมกิจกรรมจะเป็นสมาชิกของเครือข่ายแล้ว ยังเปิดโอกาสให้ผู้ที่สนใจ หน่วยงาน สถาบันการศึกษาต่าง ๆ และชาวต่างชาติ ได้แก่ เยาวชนจากประเทศลาว และญี่ปุ่น เข้าร่วมกิจกรรมเพื่อศึกษาเรียนรู้ด้วย

4. ความเป็นปึกแผ่น : ทูทางสังคมของชุมชน

ชุมชนบ้านบัวมีวิถีชุมชนที่ผ่านประสบการณ์ของความมีอัตลักษณ์ของตนเองอย่างมั่นคงตามความเชื่อในระบบชนเผ่ากะเลิง แม้กระแสจากภายนอกสามารถส่งผลกระทบต่อทั้งระบบความเชื่อและสภาพวิถีการดำรงชีวิตของชุมชน แต่ด้วยความเป็นชนเผ่ากะเลิงที่มีความเคร่งครัดต่อระบบความเชื่อและวิถีชีวิตที่ผูกพันกับคนเผ่าเดียวกัน มีระบบครอบครัวและเครือญาติที่แน่นแฟ้น และมีพื้นฐานการดำรงชีวิตที่สอดคล้องพึ่งพาอาศัยฐานทรัพยากรธรรมชาติอยู่แล้ว แม้ว่าสภาพชุมชนจะได้รับผลกระทบอย่างหนักในการเปลี่ยนวิถีชีวิตไปปลูกพืชเชิงเดี่ยว เปลี่ยนวิถีการผลิตแบบยังชีพสู่การผลิตเพื่อขาย แต่ระบบวัฒนธรรมและความเชื่อดั้งเดิมที่เป็นฐานของทูทางสังคมสามารถทำให้ชุมชนบ้านบัวได้พลิกฟื้นคืนสู่วิถีการพึ่งตนเองอีกครั้งหนึ่ง

รากฐานของทูทางสังคมบ้านบัวเกิดจากระบบความเชื่อและวัฒนธรรมของชุมชน เป็นรากฐานสำคัญของการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชน ระบบความเชื่อสำคัญคือการนับถือผีที่เชื่อมโยงกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนกับธรรมชาติแวดล้อมรอบตัว เป็นความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงคนกับคน และคนกับธรรมชาติให้อยู่ร่วมกันด้วยความเคารพ เป็นกฎเกณฑ์บรรทัดฐานของการอยู่ร่วมกันบนฐานการพึ่งพาอาศัยอย่างเอื้ออาทรต่อสรรพสิ่งรอบตัว รูปแบบทูทางสังคมดั้งเดิมผ่านมิติของความเป็นรูปธรรม เช่น การเลี้ยงผีแขก ฝึนาก่อนทำนา การเลี้ยงผีป่าฝึนาก่อนจะขออนุญาตเข้าป่าล่าสัตว์ ตัดไม้มาสร้างบ้านเรือน และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนในเรื่องของ

การวาน การลงแขกทำนาปลูกข้าว การสร้างบ้านเรือน หรือความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสัตว์ เช่น การสู้วัวควายจากการใช้แรงงาน ทูนทางสังคมในยุคดั้งเดิมจึงเป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสรรพสิ่งที่เคารพพึ่งพาอาศัยกัน ทูนทางสังคมบางรูปแบบยังคงมีให้เห็นจนถึงยุคปัจจุบัน

การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน พึ่งพาอาศัยกัน ก็ยังมีให้เห็น ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องการดำเนินวิถีชีวิต การทำมาหากิน ธวัชชัย นักพัฒนาจากการเป็น “คนนอก” มาดำเนินชีวิตและทำงานอยู่ในชุมชนบ้านบัวเกือบ 20 ปีแล้ว จนปัจจุบันเรียกว่าเป็น “คนใน” ของชุมชน เล่าให้ฟังว่า

...กุดบากเป็นอำเภอที่ค่อนข้างเล็ก เป็นอำเภอชายขอบของจังหวัด สกลนคร แหล่งบันเทิงมีว่ลุ่มค่อนข้างน้อย หากเปรียบเทียบกับอำเภออื่น สังคมแถวนี้ยังเชื่อต่อการใช้ทูนทางสังคมอยู่ ความเป็นพี่เป็นน้อง การช่วยเหลือกัน ก็ยังเห็นอยู่...

(ธวัชชัย ภูณวงษ์, สัมภาษณ์, 15 กุมภาพันธ์ 2549)

...ชาวบ้านอยู่ได้เพราะมีกิน แบ่งปันกันกิน เลี้ยงวัวเลี้ยงควายไว้ใช้งาน ปลูกข้าว ปลูกกะต๊อบ เรียก “ทับว่ว” “ทับควาย” เป็นที่พักสำหรับดูแลสัตว์ เลี้ยงวัว เลี้ยงควาย มีการหาปลา ไก่ หากหาหญ้ามาแบ่งกันกิน ไม่มีการซื้อขายกัน มีการดำเนินชีวิตที่พึ่งพาอาศัยกัน ปัจจุบันยังมีการลงแขก นาวานก็ยังทำอยู่ ตั้งแต่ปักดำจนถึงเกี่ยวเกี่ยวแรงงานกัน หรือการจะปลูกบ้านยกพื้นบ้านโดยการจ้างคนอื่นมาทำเป็นเงินก็หมีนก็ยงต้องให้ญาติพี่น้องมาช่วยทำ มาช่วยกัน ยกเสาเอกเสาโทกันอยู่ เรื่องบุญประเพณี การแต่งงานก็เช่นกัน บอกญาติบอกพี่น้องมาช่วยเหลือกันหมด มาช่วยกันต้อนรับแขกช่วยทำอาหาร...

(ประหยัด โกทุมพล, สัมภาษณ์, 15 กุมภาพันธ์ 2549)

สำหรับตะวัน ชาวบ้านบัวและเป็นเจ้าหน้าที่ของศูนย์อินแปง เล่าให้ฟังว่า

...การลงแขกปัจจุบันก็ยงพเห็นมีอยู่ แถวนี้ยงยึดว่ลระหว่างคนมาจ้างกัน คนมาวาน ก็ต้องปฏิเสธคนจ้าง มีนาวาน นาวานคือการลงแขกใช้กันผลัดกัน ถ้าจะให้ดีจริง ๆ เกรงใจกันเลย แต่ก่อนเขาจะนั่งยกมือไหว้กันเลย วันนี้มา

ขอแรงแง นะ จะชูดบ่อ จะทำรั้ว จะทำอะไร ปัจจุบันก็เป็นแบบนี้ ต้องยกเลิกการ
จ้างเลยถ้ามีคนมานัดจ้างเอาไว้...

(ตะวัน กุศลวงศ์แก้ว, สัมภาษณ์, 14 กุมภาพันธ์ 2549)

ประภาพร มาตโสภา หรือไก่ เป็นสะใภ้ของบ้านบัวมาอยู่ที่บ้านบัว 13 ปีแล้ว เล่าถึงการ
ดำเนินชีวิตอย่างเรียบง่ายของชุมชนบ้านบัวให้ฟังว่า

...เป็นบ้านที่ไม่ดีนั่นคือบ้านอื่น (ไม่เหมือนบ้านอื่น) บ้านอื่นต้องยืมเงินมา
สร้างบ้านให้สวย แต่ที่นี่อยู่อย่างเรียบง่าย หาได้ก็เอ็ดไป ดำรงชีวิตแบบง่าย ๆ ถ้า
เป็นบ้านอื่นจะกู้ยืมเงินมาสร้างบ้านให้สวย ๆ ให้เทียมหมู่บ้าน เว้นแต่ที่นี่หาเงินได้
ก่อนแล้วค่อยมาสร้าง ไม่ค่อยยืมเงินมาสร้าง...

(ประภาพร มาตโสภา, สัมภาษณ์, 14 กุมภาพันธ์ 2549)

...สมัยก่อน ๆ ไม่มีการจ้างไปเกี่ยวข้าวดำนา มีการลงแขกช่วยเหลือกัน
ส่งข้าวส่งน้ำ ปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไป แต่ก็ยังมีอยู่ ลงแขกก็ยังมียู่ ถ้า
เปรียบเทียบกับบ้านอื่น ๆ ในละแวกนี้จะได้เห็นได้ชัดว่าต่างจากบ้านอื่นในเรื่องของ
การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน บ้านบัวถ้าจ้างจะไม่ค่อยมีคนไป แต่ถ้าเขามาชวน
ต้องไป จำเป็นต้องไป การวานมีทั้งที่เป็นญาติและไม่เป็นญาติ การจะลงแขก
ต้องมีการบอกกล่าวกันถึงบ้าน คือไปให้ถึงบ้านเขาแล้วบอกว่า มืออื่นจะมีการ
เอ็ดโน่นเอ็ดนี่นะ ขอให้ไปช่วยกัน ไปบอกปากเปล่า หากเป็นสมัยก่อน หรือ
เจอผู้เฒ่าผู้แก่ก็จะยกมือไหว้ขอแรงกัน...

(ประภาพร มาตโสภา, สัมภาษณ์, 14 กุมภาพันธ์ 2549)

...การรักแพงแบ่งปัน (รักเคารพกัน) เป็นพี่เป็นน้อง มันเป็นสวัสดิการ
หรือไม่ พ่อว่ามันเป็นสวัสดิการที่มีจิตวิญญาณ การทักทายก่อน เรียกกินข้าว
เป็นสวัสดิการหรือไม่ การไปเยี่ยมกันห้วงโยกัน มันเป็นสวัสดิการหรือไม่
ปัจจุบันไปเยี่ยมกันก็คิดแล้วว่าทำอะไร เห็นหน้ากัน บ่คิดว่ามาเอากำไรจาก
กันได้บ่ การทะเลาะกันมีคนเฒ่าคนแก่มาไกล่เกลี่ย เหล่านี้เป็นทุนหรือไม่
เดี๋ยวนี้ต้องจ้างทนายความเป็นหมิ่นเป็นแสน ทั้งสองฝ่ายก็เป็นศัตรูกัน ความ
เป็นญาติมิตรหายไป ทุนทางสังคมหายไป ทุนทางชีวิตหายไป มีแต่ทุนทาง

ธุรกิจเอาทุนที่ดึงาม ทุนที่มีค่า ทุนที่มีจิตวิญญาณเอาทิ้งไปหมด เอาทุนสมัยใหม่
เข้ามาทำลาย วิธีคิด วิธีชีวิต ถ้ามีทุนสมัยใหม่เข้ามามาก ๆ เราจะต้องตายขึ้น
ทุกวัน ๆ...

(เล็ก กุดวงศ์แก้ว, สัมภาษณ์, 13 กุมภาพันธ์ 2549)

...เป็นเรื่องของวัฒนธรรมประเพณี มันโยงไปถึงวิถีของคนในเรื่องของ
การเฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน ประเพณีก็มีหลายอย่าง แต่ประเพณีที่เป็นทุนทางสังคม
หมายถึง ประเพณีเรื่องของการแบ่งปัน เช่น การแบ่งปันพืชพันธุ์ แบ่งปันแนวคิด
และวิธีการเสวนา ถึงแม้ปัจจุบันลดไปมากแต่ก็ยังให้เห็นอยู่ เช่นแต่ก่อนก็จะ
นั่งผิงไฟคุยกัน แต่ปัจจุบันหาแต่เงิน หนาวก็เอาเงินไปซื้อเสื้อกันหนาว แต่ก็ยัง
มีให้เห็นในปัจจุบันเพราะการนั่งผิงไฟก็จะมีการได้คุยกัน...

(คำปุ่น กุดวงศ์แก้ว, สัมภาษณ์, 15 มกราคม 2549)

ความสัมพันธ์ทางสังคมที่แน่นแฟ้นเห็นได้อีกปรากฏการณ์หนึ่งคือ เด็กนักเรียน เยาวชน
หรือคนที่ออกไปทำงานนอกชุมชนทั้งต่างจังหวัด หรือกรุงเทพมหานคร จะไปทำไ้ระยะหนึ่งแล้ว
ก็จะกลับมา หรือจำนวนคนที่ออกไปเสาะแสวงหางานนอกชุมชนจะไม่ค่อยมากนัก คำปุ่น กุดวงศ์แก้ว
เล่าให้ฟังว่า

...นี่เป็นจุดเด่นกว่าหมู่บ้านอื่น เห็นได้ชัดว่า เมื่อออกไปทำงานข้างนอก
ระยะหนึ่งก็กลับมาอยู่บ้าน ส่วนหนึ่งคงเป็นเพราะมีกิจกรรมเด็กฮักถิ่น เพราะ
เป็นกิจกรรมที่ทำให้เด็ก เยาวชนมีสำนึกรักผูกพันกับท้องถิ่นของตน รู้จัก
วัฒนธรรมประเพณี รู้จักชุมชนของตน วิธีชีวิตของตนเอง...

(คำปุ่น กุดวงศ์แก้ว, สัมภาษณ์, 15 มกราคม 2549)

หรือการรวมตัวกันของคนในชุมชนเพื่อต่อต้านการบุกรุกป่าเขาภูพานที่เป็นแหล่งหาอยู่หา
กินของชาวบ้าน ทั้งเป็นการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและแหล่งเฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน โดยพ่อเสริมเล่า
ให้ฟังว่า

...ช่วงประมาณปี 2529 – 2530 มีคนจากภายนอกที่มาจากจังหวัด
กาฬสินธุ์บ้าง อุดรบ้าง จะมาตั้งถิ่นฐานบนเขาภูพาน เรียกว่าจะมาเฮ็ดสร้างบ้าน
สร้างชุมชนเป็นหมื่น ๆ ไร่ มากันประมาณ 50 กว่าคน พอกับผู้ใหญ่บ้านก็ขึ้นไป

ไล่ให้ลงเขาก็ลง แต่ก็ขึ้นมาอีกครั้งที่สอง ลงมือปลูกบ้านประมาณ 12 หลัง และขึ้นมาอีกภายหลังปลูกเป็น 40 – 50 หลังเลย มีพระมาพร้อม เขากำลังจะตั้งโรงเรียน จนในที่สุดพวกพ่อและคนบ้านบัว ก็รวมกันอีก โดยประสานกับนายอำเภอ และร้องเรียนไปทางจังหวัด และเจ้าหน้าที่ของรัฐ โดยให้เหตุผลว่า ภูพานแห่งนี้เป็นที่อยู่ที่กินแหล่งอาหารของชาวบ้านบัว และเป็นป่าเขาที่อุดมสมบูรณ์ ถ้าพวกเขาอยู่อาศัยแล้วชาวบ้านบัวจะไปอยู่ที่ไหน ไม่มีแหล่งทำมาหากิน ในที่สุดก็เจรจากันจากบุคคลหลายฝ่ายทั้งชาวบ้าน และเจ้าหน้าที่ พวกเขาที่ยอมลง ในที่สุด...

(เสริม อุดมณา, สัมภาษณ์, 5 เมษายน 2550)

ความเป็นปึกแผ่นของชุมชนยังขึ้นอยู่กับชุมชนมีระเบียบกฎเกณฑ์เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข บนความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นตั้งแต่ “ธรรมนูญของชุมชน” ที่ผ่านมติของหมู่บ้านเปรียบเสมือนกฎ กติกา ของการอยู่ร่วมกันในระดับครอบครัว จนถึงในระดับชุมชน ในระดับครอบครัวก็มีกฎหมาย เช่น สะใภ้ ลูกเขย ต้องรู้จักที่ต่ำที่สูง ที่ของพ่อตาแม่ยายนอนห้ามไม่ให้ขึ้นไป ซึ่งเป็นวัฒนธรรมประเพณีของชนเผ่ากะเลิง ถือว่าผิดผีเรือน ความจริงไม่ได้เป็นการผิดผีเรือน แต่เป็นการผิดกฎระเบียบของครัวเรือนที่ต้องการให้ลูกหลานในครอบครัวมีกิจกรรมยามที่ดึกาม ซึ่งเป็นกุศโลบาย

กรณีจะเข้าไปในป่าดงพงไพร ไปบริเวณภูเขา ห้ามไปตัดต้นไม้ใหญ่ ถือว่าผิดผี เพราะต้นไม้จะมีผีอยู่ เช่น ผีต้นโพธิ์ ผีต้นไทร ไผ่ยาง ไผ่กะบกกะบาก ห้ามทำลาย ห้ามตัดจะเป็นบาป ทำให้เราเจ็บไข้ได้ป่วย หรือตายไป จริง ๆ แล้ว เป็นกุศโลบายให้คนเกรงขาม แต่ไม่ต้องการให้ทำลายป่า เพราะต้นไม้เหล่านี้เป็นต้นทุนของผืนป่า ต้นทุนของพืชผักผลไม้สมุนไพร เป็นธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ หากมีการทำลายเกิดขึ้นความอุดมสมบูรณ์ก็จะหมดไป

...ผืนป่า ไปไร่ไปนาก็มีผีอีก สมัยก่อนต้องการให้คนเคารพทุกที่ ถือว่าเขาเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แล้วเฮ็ดจังใดที่จะอยู่กับธรรมชาติด้วยความเคารพ นั่นคือความหมายของคนสมัยก่อน...

(เล็ก กุดวงศ์แก้ว, สัมภาษณ์, 15 มกราคม 2549)

ชาวกะเลิงจะมีการเลี้ยงหมูที่เรียกว่า หมูกี้ จะเป็นการเลี้ยงแบบปล่อยให้หากินเองตามธรรมชาติ เป็นหมูที่นำมาใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ แต่ช่วงที่มีการทำนา กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน จะประกาศให้ชังหมูช่วงระยะเวลาหนึ่ง แต่ถ้าบ้านใดไม่ชังหมูแล้วไปกินข้าวในนาของผู้อื่น ก็ไม่ได้มีการปรับโทษร้ายแรงอะไร และถ้าเจ้าของนาทำยิงหมูตายก็ไม่ผิด เจ้าของหมูก็จะบอกเจ้าของนาที่หมูตน

ไปกินข้าวให้ข้าแหละหมูแล้วนำมาแบ่งกัน นี่คือกฎแห่งการอยู่ร่วมกันของชาวบ้าน ให้รู้จัก
รวมชอม รู้จักแบ่งปันกัน

กรณีลูกหลานในชุมชนทะเลาะเบาะแว้งกัน ในชุมชนจะอาศัยคนเฒ่าคนแก่มาเป็นผู้
ไกล่เกลี่ย ตามที่พ่อเล็กได้เล่าให้ฟังว่า

...ชุมชนเขาจะให้คนเฒ่าคนแก่มาเป็นหูเป็นตา มาเป็นพยานให้ ให้คน
ที่ทะเลาะกันทั้ง 2 ฝ่ายมา คนแก่ก็จะชอบเฝ้าม่วน ๆ นี่มันฉลาดกว่าพวกนัก
กฎหมายสมัยใหม่ เขาจะเฝ้าว่าทั้งสองฝ่ายไม่มีผู้ใดผิด ผู้ใดถูกหรือถูก เพียงแต่
คิดไม่ตรงกันชื่อ ๆ คนทั้งสองฝ่ายก็จะรู้สึกดีใจว่าเขาไม่ผิด ไม่ถูก มีความสำคัญ
เท่ากัน ผู้ใหญ่ก็ไกล่เกลี่ย เขาทั้งสองฝ่ายก็ยังเป็นมิตรไม่ได้เป็นศัตรูกัน นั่นเป็น
วัฒนธรรมที่ทำให้คนทั้งสองฝ่ายบ่หักกัน ไม่ต้องมีทนายความเหมือนสมัยนี้
ทำให้กลายเป็นคนละข้างเป็นศัตรูกัน...

(เล็ก กุดวงศ์แก้ว, สัมภาษณ์, 15 มกราคม 2549)

...อย่างกรณีอดีตผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่ง ปัจจุบันยังมีชีวิตอยู่ ผมยังชอบแกล
เลย เวลาแกลไปว่าความ ใครมีเรื่องอะไรฝ่าฝืนทะเลาะกัน แ่งที่แ่งทางกัน
เด็กมีเรื่องมีความอะไรก็แล้วแต่ ให้แกลไปไกล่เกลี่ยเถอะมีน้ำหนักร บางครั้งแกลก็
พูดพินธงเลย เช่น “สูจะตายเพราะเสียหายแค่นี้ จะทำให้พวกเองฆ่ากันหรือ”
ผมยังแฉวแกลเลยวว่า แกลเกิดวันไหนมีอะไรดี...

(ตะวัน กุดวงศ์แก้ว, สัมภาษณ์, 14 กุมภาพันธ์ 2549)

ชุมชนมีกฎ กติกา เป็นกลไกควบคุมการอยู่ร่วมกันในชุมชน เป็นการควบคุมพฤติกรรม
ของสมาชิกในชุมชน เพื่อความสงบสุข โดยมีโครงสร้างของระบบครอบครัวเครือญาติที่เรียกว่า
“เจ้าโคตร” หรือ “ตระกูล” คือประกอบด้วย ลุง ป้า ญาติผู้ใหญ่ที่เป็นสายญาติกัน โครงสร้างนี้จะ
เชื่อมโยงกับความเชื่อเรื่องผี มีผีปู่ตา ผีพ่อแม่ ผีญาติ ผีเชื้อ ผีในตระกูล เป็นความเชื่อที่เป็น
กลไกควบคุมทางสังคมรูปแบบหนึ่ง

ในยุคเปลี่ยนผ่านจากสังคมดั้งเดิมมาสู่ยุคการรับกระแสภายนอกที่สร้างผลกระทบต่อ
ระบบความเชื่อและวิถีชุมชน ส่งผลให้เกิดทุนทางสังคมในรูปแบบใหม่เกิดขึ้นคือ ศูนย์อินแปง
ศูนย์อินแปงเกิดขึ้นจากผลกระทบของกระแสการพัฒนาตามภาวะทันสมัยที่เน้นการผลิตเพื่อให้ได้
เงิน นิยมวัตถุ ฟุ้งเฟ้อ ศูนย์อินแปงเริ่มจากกลุ่มเพาะพันธุ์ไม้พื้นบ้านที่เกิดขึ้นจากการฟื้นฟูไปสู่
ความสัมพันธ์ในรูปแบบดั้งเดิมคือ ความสัมพันธ์กับป่าและสิ่งแวดล้อมทรัพยากรของชุมชน วิถี

การผลิตและการดำรงอยู่แบบเห็ดอยู่เห็ดกิน อยู่แบบพอเพียงพึ่งตนเอง หรือวิถีการแบ่งปันในสมัยก่อนที่มีการแลกข้าว แลกผลผลิตระหว่างคนในชุมชนและนอกชุมชน ปัจจุบันกลายเป็นรูปแบบการจัดสวัสดิการด้านต่าง ๆ ให้กับสมาชิกของเครือข่ายอินแปง หรือสมัยก่อนกรณีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ชีวิตระหว่างคนในชุมชนกับนายฮ้อยที่มาเป็นเสี่ยว รวมทั้งกรณีการเป็นเสี่ยวกันของคนระหว่างชุมชนที่มีการติดต่อกันมีการแบ่งปันกัน ซึ่งเป็นรูปแบบทุนทางสังคมในสมัยก่อนก็กลายมาเป็นเครือข่ายการเรียนรู้ของอินแปงที่มีการแบ่งปันประสบการณ์ แบ่งปันความคิด และแบ่งปันวิถีการเห็ดอยู่เห็ดกินตลอดจนการแบ่งปันทรัพยากรร่วมกัน

ปัจจุบันเครือข่ายอินแปงขยายเครือข่ายการเรียนรู้ในชุมชนใกล้เคียงและชุมชนอีก 4 จังหวัดที่เป็นเครือข่ายศูนย์อินแปง ศูนย์อินแปงเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้และการพัฒนาที่สำคัญของชุมชนบ้านบัวและเครือข่ายอินแปง และศูนย์อินแปงเองไม่ได้เป็นเพียงกลุ่มหรือเครือข่ายที่ตั้งอยู่ในชุมชนบ้านบัวเท่านั้น แต่อินแปงเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนบ้านบัวโดยไม่สามารถแยกมิติออกจากความเป็นชุมชนบ้านบัวได้ เนื่องจากผู้ก่อตั้งศูนย์อินแปงก็คือคนในชุมชนบ้านบัว โดยมีหน่วยงานภายนอกให้การสนับสนุนการดำเนินกิจกรรมของศูนย์ ศูนย์อินแปงจึงเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้เพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของชาวบ้านบัว

ศูนย์อินแปงเป็นการจัดรูปแบบความสัมพันธ์ใหม่ของทุนทางสังคมในยุคปัจจุบันที่ไม่ใช่ปรากฏการณ์ของพิธีกรรมดั้งเดิมโดยตรง แต่เป็นปรากฏการณ์ของการรวมตัวกันของกลุ่มคนที่มีความต้องการในวิถีแห่งการพึ่งตนเอง บนฐานของความเชื่อเดิมที่ยังคงฝังรากลึกอยู่กับคนในชุมชนให้มีวิถีคิดและจิตสำนึกการอยู่ร่วมกับสรรพสิ่งแบบพึ่งพาอาศัยกันอย่างเอื้ออาทรต่อกัน เคารพรักต่อกัน เพื่อการคงอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุขอย่างพอเพียงและพึ่งตนเอง

จากยุคอดีตสู่ปัจจุบันความเป็นปึกแผ่นของชุมชนบ้านบัวมีรากฐานจากทุนทางสังคมที่มีจุดเริ่มต้นจากฐานชีวิตและจิตวิญญาณตามระบบความเชื่อที่เชื่อมเดิมทั้งระบบความเชื่อเรื่องผี พรานหมัน และพุทธ ที่เชื่อมโยงวิถีชีวิตของคนในชุมชนกับสรรพสิ่งรอบตัว เป็นความสัมพันธ์ที่อยู่ด้วยกันอย่างเคารพกัน พึ่งพาอาศัย แบ่งปันกันอย่างเอื้ออาทร มีความเคารพในป่า เขา เคารพในผู้เฒ่าบรรพบุรุษ ถึงแม้ว่ารูปแบบทุนทางสังคมในยุคปัจจุบันมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบที่แตกต่างไปจากเดิมตามสภาพสังคมและความเชื่อที่เปลี่ยนแปลงไป แต่ทุนทางสังคมของชุมชนบ้านบัวในยุคปัจจุบันก็ยังอยู่บนฐานของระบบความเชื่อ ระบบเครือญาติชนเผ่ากะเลิง ที่มีความเหนียวแน่นผูกพัน และพื้นฐานการดำรงชีวิตดั้งเดิมที่นิยมความสงบเรียบง่ายโดยการเห็ดอยู่เห็ดกินที่อิงฐานธรรมชาติอย่างพึ่งตนเอง

จากการศึกษาทุนทางสังคมของชุมชนบ้านบัว ผู้วิจัยสรุปตัวอย่างของทุนทางสังคมในยุค
ดั้งเดิมและยุคปัจจุบันดังแผนภูมิ

ทุนทางสังคมยุคดั้งเดิม	ทุนทางสังคมยุคปัจจุบัน
<ul style="list-style-type: none"> ● การแลกเปลี่ยนผลผลิต <ul style="list-style-type: none"> - ข้าวแลกหวาย เกลือ ของป่า หรือ พริก ฝ้ายแลกปลา ร้า ปลาแห้ง ● การเอาแรง ลงแขก <ul style="list-style-type: none"> - ลงแขก ทำนาเกี่ยวข้าว - ลงแขกปลูกสร้างบ้านเรือน ● การแบ่งปันช่วยเหลือผู้ขาดแคลน <ul style="list-style-type: none"> - ให้ข้าว ให้เงินกู้ยืมบนฐานความเป็นเครือญาติ ● พิธีเลี้ยงผีก่อนจะดำเนินกิจกรรมตามวิถีชีวิต เช่น <ul style="list-style-type: none"> - เลี้ยงผีตาแฮก ผีนา ก่อนฤดูทำนา - เลี้ยงและขออนุญาตผีป่าผีภูก่อนเข้าป่าล่าสัตว์ - ตัดต้นไม้มาสร้างบ้านเรือน หรือขอฝนต่อผีภู ● พิธีสู่ขวัญ <ul style="list-style-type: none"> - สู่ขวัญผู้เฒ่าผู้แก่ สู่ขวัญข้าว สู่ขวัญวัวควาย ● ความสัมพันธ์ระหว่างหมอเหยากับผู้ป่วยที่หมอเหยารักษาให้หายป่วยกลายเป็นความสัมพันธ์ที่ผูกพันกัน อุปถัมภ์พึ่งพาอาศัยกัน ● การมีกฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันอย่างเอื้ออาทรและแบ่งปัน <ul style="list-style-type: none"> - เมื่อได้สัตว์ป่าจากการล่าร่วมกันจะแบ่งให้เท่า ๆ กันทุกคน ยกเว้นคนท้อง แลเจ้าจ้ำ จะให้มากขึ้นอีก 1 กอง - การเลี้ยงหมูพื้นบ้าน “หมูกี่” เป็นการเลี้ยงแบบปล่อย หากหมูกี่ไปทำความเสียหายที่นาผู้ใดและถูกเจ้าของนายิงตาย ก็จะมีการนำหมูมาแบ่งกันระหว่างเจ้าของนาและเจ้าของหมู - การทะเลาะเบาะแว้งกันของคนในชุมชน ผู้เฒ่าผู้อาวุโสประจำตระกูลของชุมชนเป็นผู้ไกลเกลี่ย ● การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ชีวิตในรูปแบบ “เสี่ยว” <ul style="list-style-type: none"> - คนต่างชุมชนหรือพวกนายฮ้อยที่มาแลกเปลี่ยนผลผลิต จะมาเป็น “เสี่ยว” เป็น “ตอง” กัน มีการมาพักค้างคืนในหมู่บ้าน พุดคุยแลกเปลี่ยนประสบการณ์ชีวิตกัน ● วัฒนธรรมการเรียนรู้แบบ “ทับควาย” <ul style="list-style-type: none"> - เป็นการสืบทอดภูมิปัญญาการดำรงชีวิต “เฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน” ให้กับลูกหลาน 	<ul style="list-style-type: none"> ● กลุ่ม/องค์กรของเครือข่ายอินแปง <ul style="list-style-type: none"> - กลุ่มเกษตรกรพึ่งตนเอง “เฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน” “ยกภูพานมาไว้สวน” - กลุ่มออมทรัพย์ - กลุ่มแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร น้ำผลไม้ ไรท์ และสมุนไพร - กลุ่มหมอพื้นบ้าน - สถาบันการเรียนรู้ : มหาวิทยาลัยชีวิต ● เครือข่ายอินแปงในชุมชนและจังหวัด เครือข่ายเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน ● รูปแบบทุนทางสังคมเดิมที่ยังคงอยู่ในยุคปัจจุบัน เช่น <ul style="list-style-type: none"> - การวาน : ทำนา สร้างบ้าน - พิธีบุญ การเลี้ยงผี ประเพณีสู่ขวัญ - ความสัมพันธ์ระหว่างหมอเหยากับผู้ป่วยที่หมอเหยารักษาให้หายป่วย กลายเป็นความสัมพันธ์ที่ผูกพันกันต่อไป

แผนภูมิที่ 6 ทุนทางสังคมยุคดั้งเดิมและทุนทางสังคมยุคปัจจุบัน

5. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

5.1 การศึกษาตามอัธยาศัย

จากการศึกษาวิถีชุมชนและทุนทางสังคมของชุมชนบ้านบัว รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในแบบของการศึกษาตามอัธยาศัยของชุมชนบ้านบัว เป็นการจัดการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน โดยเฉพาะการสอดคล้องกับวิถีทรัพยากรธรรมชาติและวิถีการเฝ้าอยู่เฝ้ากินของชุมชน จากการที่สภาพภูมิศาสตร์ของชุมชนบ้านบัวรายล้อมไปด้วยป่าเขาภูพาน เป็นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์และเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพกาลเวลาโดยเฉพาะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพการณ์ของสังคม บางช่วงวิถีชีวิตพึ่งพากับธรรมชาติ ป่าเขา อากาศกินเห็ด เข้าป่า อากาศกินปลา ลงหนอง แต่บางช่วงกระแสการพัฒนาจากภายนอกก็ดึงดูดไปตามกระแสความต้องการเงินทอง ทำให้มีการตัดไม้ทำลายป่าเพื่อปลูกพืชเชิงเดี่ยวตั้งแต่ ปอ มันสำปะหลัง จนปัจจุบันยางพาราเริ่มเป็นกระแสใหม่ที่มาแรง เพราะฉะนั้นการเรียนรู้ของชุมชนจึงเป็นการเรียนรู้ตามสภาพที่ดิ้นรนของคนในชุมชนเพื่อให้ชีวิตอยู่รอด เรียนรู้ธรรมชาติ ป่า เขา พันธุ์ไม้ต่าง ๆ การดำเนินชีวิตที่อยู่บนฐานธรรมชาติของชุมชนบ้านบัว ทำให้ชุมชนบ้านบัวมีผู้รู้ หรือปราชญ์ของชุมชนที่มีองค์ความรู้ของท้องถิ่นในด้านต่าง ๆ หลายท่าน มีแหล่งเรียนรู้มากมายทั้งป่า เขา ลำห้วย สัตว์ป่า พืชพันธุ์ไม้ป่าต่าง ๆ

แนวคิดการจัดการเรียนรู้จึงพัฒนาจากการเรียนรู้ตามวิถีชีวิตที่อิงฐานธรรมชาติและระบบความเชื่อของชุมชน ซึ่งเป็นการเรียนรู้ในวิถีชีวิตที่อาจเรียกได้ว่าเป็นการเรียนรู้แบบไม่ได้มีการ “จัด” อย่างเป็นทางการตามรูปแบบสมัยใหม่ แต่เป็นการ “จัด” ตามวิถีชีวิตที่อิงกับวิถีความเชื่อและสรรพสิ่งรอบตัว หากแต่ผลกระทบของการพัฒนาตามกระแสภายนอก ทำให้หลายครอบครัวเห็นสังจะธรรมชาติว่า การหันมาปลูกพืชเชิงเดี่ยวไม่ได้ทำให้คุณภาพชีวิตและชุมชนดีขึ้น พบแต่สภาพที่เสื่อมโทรมลง ป่าไม้ลดลง สภาพดินเสื่อมลง เป็นหนี้เป็นสินเพิ่มขึ้น แนวคิดการจัดการเรียนรู้จึงเริ่มมีการพัฒนาขึ้นจากการเรียนรู้แบบไม่ต้อง “จัด” เป็นทางการ เป็นการเรียนรู้แบบมีทิศทางที่มีการวางแผนหรือมีการ “จัด” มากขึ้น โดยกลุ่มคนในชุมชนและนักพัฒนาจากภายนอกเป็นผู้กระตุ้นสำคัญให้ชุมชนตระหนักมากขึ้นกับการรู้เท่าทันปัญหาและการเปลี่ยนแปลงของชุมชน

จุดมุ่งหมายของการจัดการเรียนรู้จึงเป็นการฟื้นฟูด้านจิตวิญญาณระบบความเชื่อและวัฒนธรรมของชุมชนด้วยการกลับไปสู่รากเหง้าภูมิปัญญาท้องถิ่นของตนเอง เห็นความสำคัญของคุณค่าดั้งเดิม คุณค่าแห่งการพึ่งตนเอง คุณค่าแห่งการเคารพธรรมชาติ เคารพความสัมพันธ์อันดี ระหว่างคนและธรรมชาติรอบตัว กินอยู่อย่างพอเพียง เป็นการเรียนรู้สู่การพึ่งตนเอง แต่มิได้เป็นการปิดประตูไม่รับกระแสภายนอก หากแต่รู้จักปรับตนเองให้เข้ากับสังคมที่เปลี่ยนแปลงได้อย่างมีความสุขกับการเรียนรู้ของชุมชนบ้านบัวโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม จึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ผ่านปรากฏการณ์ทางสังคมของชุมชนบ้านบัวในด้านวิถีการดำเนินชีวิตที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมบนฐานความเชื่อของวัฒนธรรมประเพณีและระบบความเชื่อเหนือธรรมชาติ เป็นการเรียนรู้ถึงความสัมพันธ์ของการอยู่ร่วมกันกับสรรพสิ่งรอบข้าง ด้วยการพึ่งพาอาศัยกันบนพื้นฐานของความรักเคารพ เห็นอกเห็นใจ เอื้ออาทรต่อกัน ไม่เอาเปรียบกัน ที่อยู่บนฐานแห่งการพึ่งตนเอง

การเรียนรู้ของชุมชนบ้านบัวตั้งแต่ยุคดั้งเดิมที่อิงกับความสัมพันธ์ของคนกับธรรมชาติ ทรัพยากรบน พื้นฐานของระบบความเชื่อเหนือธรรมชาติ ตั้งแต่รูปแบบการทำมาหากินที่ต้องอิงกับพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น เลี้ยงผีตาแฮก ผีนา ก่อนทำนาเพื่อให้ท่านดูแลและให้ได้ผลผลิตจำนวนมาก สู่กระบวนการเรียนรู้ในยุคปัจจุบันที่มีศูนย์อินแปงเป็นศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้ของชุมชนและเครือข่ายมีรูปแบบประยุกต์และเปลี่ยนแปลงไป หากแต่ระบบการจัดการเรียนรู้ของอินแปงก็ยังคงอยู่บนหลักของความเชื่อวัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อเหนือธรรมชาติที่ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมรอบตัวที่อยู่ร่วมกับมนุษย์อย่างพึ่งพาอาศัย แบ่งปัน เอื้ออาทร เคารพในสรรพสิ่งรอบตัว ฐานการเรียนรู้ของชุมชนในตัวเองคือความรู้และแหล่งเรียนรู้จึงเกี่ยวข้องกับวิถีการดำเนินชีวิต ระบบความเชื่อวัฒนธรรมประเพณีและทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสัมพันธ์กันอย่างบูรณาการ เช่น การเรียนรู้เรื่องการเห็ดอยู่เห็ดกิน เกษตรพอเพียง เกษตรผสมผสาน พันธุ์ไม้ป่า ไม้พื้นบ้าน สมุนไพร การแปรรูปผลผลิตการเกษตรที่ใช้ทรัพยากรท้องถิ่น เช่น แปรรูปสมุนไพรน้ำผลไม้และไวน์หมากเม่า หมากค้อ หมากแงว มะขามป้อม การอนุรักษ์ป่า และสิ่งแวดล้อม การเรียนรู้ประเพณีดั้งเดิม เช่น เลี้ยงปู่ตา บุญกองข้าว และคำสอนเชิงศาสนธรรม โดยผ่านแหล่งเรียนรู้ที่มีความหลากหลายของชุมชนตั้งแต่ทรัพยากรธรรมชาติ ป่า เขา ห้วย รวมทั้งครูภูมิปัญญา ผู้รู้ที่มีหลายท่านและบางท่านมีองค์ความรู้ที่หลากหลาย

- 1) พ่อเสริม พ่อเล็ก พ่ออู่ เป็นผู้มีความรู้เรื่องการเกษตรฟุ้งตนเอง การเกษตรพอเพียง การเกษตรผสมผสาน การเอื้อที่อยู่เอื้อกินแบบพอเพียง
- 2) แม่วิไล (แม่กิม) นอกจากเกษตรผสมผสานแล้ว มีการปลูกหวาย เลี้ยงเป็ด เลี้ยงไก่ เลี้ยงปลา
- 3) ครอบครัว เป็นการเรียนรู้ที่พ่อแม่พาทำ เช่น ทำนา เกี่ยวข้าว

การมีส่วนร่วมของชุมชนในกระบวนการศึกษาเรียนรู้ของชุมชนบ้านบัว ชุมชนบ้านบัวมีกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากวิถีชีวิต ด้วยพื้นฐานของชนเผ่ากะเลิง มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่เรียบง่ายและอยู่บนฐานของทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นป่าเขา มีกระบวนการเรียนรู้ที่เปิดรับกระแสการพัฒนาจากภายนอกตามสภาพการณ์ของสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามกระแสภายนอก ในบางยุคถึงกับมีการถางป่าให้โล่งเตียนเพื่อปลูกพืชเชิงเดี่ยว เมื่อชุมชนประสบปัญหามากขึ้นจึงเกิดกระบวนการเรียนรู้ที่จะต้องมีการตื่นตัว มาร่วมปรึกษาหารือกันวิเคราะห์ปัญหาและสถานการณ์ของชุมชน เพื่อหาทางออกให้กับชุมชน กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนจึงเป็นการมีส่วนร่วมโดยตรงของคนในชุมชนที่จะต้องมาร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน

นอกจากสมาชิกของชุมชนจะมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ หาแนวทางการแก้ไขปัญหาและการพัฒนาของชุมชนแล้ว ยังมีส่วนร่วมดำเนินโครงการกิจกรรมการพัฒนาาร่วมกันตามกลุ่มหรือกิจกรรมตามความสนใจหรือตอบสนองความต้องการของตนเองและครอบครัว เช่น เข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์เพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สิน การเข้าร่วมเป็นสมาชิกกิจกรรมต่าง ๆ ของศูนย์อินแปง เช่น กลุ่มแปรรูปผลผลิตซึ่งมีทั้งน้ำผลไม้ ไรท์ เหล้าพื้นบ้าน และการแปรรูปสมุนไพร

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนบ้านบัว เป็นกระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงในวิถีชีวิต ไม่ว่าจะเป็นเรื่องอาชีพ การทำมาหากิน การเอื้อที่อยู่เอื้อกิน รวมทั้งเรื่องวัฒนธรรมประเพณีและความเชื่อของชุมชน กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันจึงเป็นการเรียนรู้ที่มีการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน เช่น กลุ่มเกษตรเพื่อเพาะพันธุ์ไม้พื้นบ้านก็มีการร่วมพูดคุยแลกเปลี่ยนประสบการณ์และแนวคิดวิธีการต่อกัน กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนบ้านบัวยังเป็นการเรียนรู้กับกลุ่มเครือข่ายนอกชุมชน เช่น เครือข่ายอินแปง เครือข่ายป่าชุมชน และมีการไปศึกษาดูงานหรืออบรมรับความรู้จากนอกชุมชน เช่น นักพัฒนานำชาวบ้านไปดูงานด้านเกษตรผสมผสาน หรือไปดูการปลูกหวายที่อำเภอวาริชภูมิ ไปเรียนรู้สวนหวายของอาจารย์ปรีชา

ศรีสำราญ อดีตครูที่เกษียณอายุ ไปดูการเลี้ยงปลาที่บ้านของพ่ออวน เจริญชัย ที่อำเภอวาริชภูมิ ศึกษาดูงานด้านวนเกษตร แนวคิดการทำเกษตรแบบทำอยู่ทำกินจากผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม หรือ มีการส่งสมาชิกของกลุ่มไปอบรม เช่น ไปอบรมการเพาะเหวมายที่ศูนย์เพาะชำกล้าไม้ที่ 3 จังหวัด สกลนคร เป็นต้น

การบรรลุเป้าหมายเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

1) ทุนมนุษย์

ชุมชนอินแปงมีทุนเดิมที่โดดเด่นประการหนึ่งคือ “ทุนมนุษย์” คือประกอบด้วย “คน” ในชุมชน ที่มีความเป็นผู้รู้หรือผู้มีภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือกล่าวได้ว่ามี “ปราชญ์” ชุมชน จำนวนหลายท่าน สืบเนื่องจากชุมชนบ้านบัวเป็นชุมชนเก่าแก่ กลุ่มคนที่อพยพมาอยู่ส่วนใหญ่เป็นคนเผ่าเดียวกันคือเผ่ากะเลิง ทำให้มีความเหนียวแน่นของความเป็นเครือญาติเผ่าพันธุ์สูง ประกอบกับเป็นชุมชนที่อยู่บนฐานของทรัพยากรธรรมชาติคือเทือกเขาภูพาน ซึ่งเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยที่เอื้อต่ออยู่เอื้อดินของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านบัวมีกระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำรงอยู่ของชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ วัฒนธรรมประเพณีของตนเอง มีผลให้เกิดผู้รู้ผู้มีภูมิปัญญาท้องถิ่นมากมายหลายท่าน เช่น พ่อเสริม พ่อเล็ก พ่ออู่ พ่อประหยัด ฯลฯ และบุคคลเหล่านี้ยังเป็นผู้นำสำคัญของชุมชนในการกระตุ้นส่งเสริมให้เด็กและเยาวชนคนรุ่นใหม่ของบ้านบัวเป็นสมาชิกที่มีคุณภาพของชุมชน โดยมีการส่งเสริมกิจกรรมการเรียนรู้ทั้งในวิถีชีวิต วัฒนธรรมประเพณี การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ให้คนรุ่นหลังได้เรียนรู้และเป็น “ทุนมนุษย์” ที่มีคุณภาพของชุมชนต่อไป

2) ทุนทางสถาบัน

การเกิดกลุ่มและเครือข่าย

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนทำให้เกิดการสร้างและพัฒนาองค์กรของชุมชน เช่น กลุ่มเพาะพันธุ์ไม้พื้นบ้านจนกระทั่งเปลี่ยนชื่อเป็นกลุ่มอินแปง เกิดกลุ่มออมทรัพย์ของชุมชน เรื่องของวิสาหกิจชุมชนโดยการแปรรูปผลผลิตทางการเกษตรหรือจากพันธุ์ไม้พื้นบ้าน เช่น ไวน์พื้นบ้านการแปรรูปสมุนไพร เป็นต้น จนเกิดการขยายเครือข่ายกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อการพัฒนาชุมชนไปยังต่างหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด รอบป่าเทือกเขาภูพาน

การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสถาบัน

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต เพื่อการดำรงอยู่และแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน จึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ในลักษณะองค์รวม เช่น มีการทำวนเกษตรโดยการเพาะเมล็ดไม้ป่ามาปลูกที่ไร่สวนของตน หรือที่เรียกว่า “ยกป่าภูพานมาไว้ที่บ้าน” ทำให้ชาวบ้านมีผลผลิตมีกิน มีอยู่ มีขาย ไม่ต้องไปแอบขโมยตัดไม้ในป่า จึงเป็นการเกื้อกูลต่อธรรมชาติและสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับสถาบันอื่นในชุมชนและนอกชุมชน หรือกรณีการมีส่วนร่วมระหว่างชุมชนและโรงเรียนในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ เช่น การเดินป่า การร่วมในประเพณีของชุมชน ทำให้เกิดระบบความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันครอบครัว ชุมชน และโรงเรียน เป็นต้น

3) ทูตทางปัญญาและวัฒนธรรม

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตที่ตอบสนองความอยู่รอดและแก้ไขปัญหาของชุมชนทั้งในระดับปัจเจกและส่วนรวม เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่สมาชิกในชุมชนจะต้องมีส่วนร่วมในการร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมแก้ไขและแสวงหาความต้องการของชุมชนของตน ปราบกฏการณ์ทางสังคมดังกล่าว ทำให้สมาชิกของชุมชนมีการดำเนินชีวิตอย่างพึ่งพาอาศัยกัน มีการช่วยเหลือกัน เชื้ออาหาร สร้างความมีจิตสำนึกสาธารณะหรือเพื่อประโยชน์ส่วนรวมของชุมชน ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นและวัฒนธรรมประเพณีของชุมชนเป็นกฎกติกาเพื่อการควบคุมแบบแผนพฤติกรรมของคนในชุมชนให้อยู่ร่วมกันอย่างเรียบง่ายตามวิถีชีวิตของคนเผ่ากะเลิง

ปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษา

1) ผู้รู้หรือผู้นำทางภูมิปัญญาของชุมชน ชุมชนบ้านบัวมีลักษณะเด่นที่เห็นได้ชัด คือ เป็นชุมชนที่มีผู้นำทางภูมิปัญญา และปราชญ์ของชุมชนจำนวนมาก เช่น พ่อเล็ก พ่อเสริม พ่อประยัด พ่ออู่ แม่กิม ซึ่งเป็นทั้งผู้มีความรู้เฉพาะด้านและบางท่านก็มีความรู้ที่หลากหลาย

2) ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เหนียวแน่น การพึ่งพาอาศัย เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ยังเป็นปรากฏการณ์ที่มีให้เห็นได้ในชุมชนบ้านบัว เช่น การขอแรงกันทั้งในเรื่องของการลงแขกทำนา การสร้างบ้านเรือน

3) การสนับสนุนจากบุคคลหน่วยงานภายนอกบุคคลหรือหน่วยงานภายนอกให้การส่งเสริมสนับสนุนการพัฒนาของชุมชนอย่างต่อเนื่อง เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน เช่น มูลนิธิหมู่บ้าน มูลนิธิพัฒนาชนบทอีสาน เจ้าหน้าที่ป่าไม้จังหวัดสกลนคร นักพัฒนาจากภายนอก หน่วยงานด้านการศึกษา เช่น สถาบันราชภัฏจันทรเกษม เชียงเทวา กองทุนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์

4) ศูนย์อินแปงเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ของชุมชนบ้านบัว โดยมีกิจกรรมการพัฒนาหลากหลายกิจกรรมที่ให้ชาวบ้านในชุมชน รวมทั้งเครือข่ายนอกชุมชน มาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ทั้งยังเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรของชุมชนที่ให้นักศัลยกรรมนอกเข้ามาศึกษาเรียนรู้

5) ชาวบ้านนักพัฒนาชุมชนบ้านบัวไม่ได้มีแต่นักพัฒนาจากภายนอกเท่านั้น ปัจจุบันนักพัฒนาส่วนใหญ่เป็นคนในชุมชนบ้านบัวเอง เช่น เจ้าหน้าที่หรือนักพัฒนาของศูนย์อินแปงเกือบทั้งหมดก็เป็นคนในชุมชน ส่วนนักพัฒนาที่เข้ามาทำงานในชุมชนบ้านบัวก็เปลี่ยนจาก “คนนอก” เป็น “คนใน” ของชุมชนโดยอาศัยอยู่ในชุมชนบ้านบัว มีความสนิทสนมผูกพันจนกลายเป็นชาวบ้านนักพัฒนาของบ้านบัว

6) เครือข่าย : ครูภูมิปัญญา ผู้รู้นอกชุมชน ชุมชนบ้านบัวมีเครือข่ายที่เป็นผู้รู้หรือครูภูมิปัญญาท้องถิ่นจากชุมชนใกล้เคียงจำนวนมาก เช่น แม่พิมพ์ บ้านนาทม ทำเกษตรไร่นาสวนผสม หมอแดง บ้านนาม่อง ปลุกแบบเฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน หมอเขียน บ้านกุดแฮด (ปัจจุบันเสียชีวิตแล้ว)

7) แหล่งเรียนรู้ที่หลากหลาย เนื่องจากชุมชนบ้านบัวล้อมรอบไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ เป็นชุมชนรอบป่าเทือกเขาภูพาน มีความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งป่า เขา พืชพันธุ์ไม้ สัตว์ป่าต่าง ๆ ถือเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญของชุมชน

8) ความเป็นเครือญาติ เนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นคนกะเลิง ซึ่งยังคงไว้ซึ่งการรักษาวัฒนธรรมประเพณีของตนเอง มีความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย ยังพึ่งอาศัยกัน มีความรักช่วยเหลือเกื้อกูลผูกพันกัน มีการร่วมมือกันดีในการแก้ไขปัญหาหรือตั้งรับกับสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบชุมชน ความเป็นเครือญาติ จึงเป็นปัจจัยสำคัญปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของคนในชุมชนเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

5.2 การศึกษาในระบบ

โรงเรียนบ้านบัวคุรุราษฎร์สามัคคีในชุมชนบ้านบัว มีการจัดการศึกษาตั้งแต่ระดับอนุบาล 1 จนถึงระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 เป็นโรงเรียนสังกัดเขตพื้นที่การศึกษาสกลนครเขต 2 ปัจจุบัน (ปี 2549) มีจำนวนครุรวมผู้อำนวยการจำนวน 23 คน นักเรียน 490 คน จำนวนเด็กนักเรียนที่จบชั้นประถมศึกษา ปีที่ 6 จะเรียนต่อในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 1 ร้อยละ 100 ส่วนนักเรียนที่จบระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 จะเรียนต่อในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 4 ร้อยละ 60 และจะเรียนต่อทั้งสายสามัญและสายอาชีพในจำนวนที่สายอาชีพจะมากกว่าสายสามัญเล็กน้อย คือเรียนต่อสายสามัญประมาณร้อยละ 45 ส่วนเรียนต่อสายอาชีพร้อยละ 55 หลักสูตรการเรียนการสอนเป็นหลักสูตรสถานศึกษาที่โรงเรียนจะต้องจัดเนื้อหาสาระให้สอดคล้องกับท้องถิ่น

การจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐานนั้น เริ่มขึ้นอย่างเป็นทางการเมื่อมีนโยบายให้โรงเรียนมีการจัดการเรียนการสอนที่จะต้องคำนึงถึงองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นโดยกิจกรรมแรกที่โรงเรียนเข้ามามีส่วนร่วมอย่างเป็นทางการคือโครงการเด็กฮักถิ่น โครงการเด็กฮักถิ่นเป็นโครงการที่เริ่มโดยกลุ่มผู้นำชุมชน ปราชญ์ผู้รู้ของชุมชน และศูนย์อินแปง เป็นผู้ริเริ่มในปี 2535 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ลูกหลานได้เรียนรู้ความเป็นชนเผ่ากะเลิง รู้ประวัติรากเหง้าของตนเอง มีความรักความภาคภูมิใจในความเป็นกะเลิง รวมทั้งวิถีชีวิตการเฝ้าอยู่เฝ้าถิ่น รู้จักป่าเขาธรรมชาติสิ่งแวดล้อมของชุมชน คุณธวัชชัย กุณวงศ์ เล่าให้ฟังว่า

...ช่วงแรก ๆ จัดกิจกรรมเด็กฮักถิ่นในวันเสาร์ อาทิตย์ มีการเดินป่าเรียนรู้วิถีการเฝ้าอยู่เฝ้าถิ่น วัฒนธรรมประเพณีของกะเลิง ช่วงแรก ๆ ที่ทำครูก็มองเราแบบไม่ค่อยดีนัก หว่าไปแย่งเกเขามา ช่วงนั้นก็พูดคุยกับครูกันพอสมควรในที่สุดเราก็มาคิดว่าบทบาทตรงส่วนนี้น่าจะเป็นหน้าที่ของคุณให้มาร่วมรับผิดชอบ...

(ธวัชชัย กุณวงศ์, สัมภาษณ์, 15 กุมภาพันธ์ 2549)

...ผมว่าช่วงแรกก็ได้ผลบ้าง ไม่ได้ผลบ้าง แต่ที่แน่ ๆ ผมว่าเด็กได้ความสัมพันธ์กับพ่อแม่ กับผู้เฒ่ามากขึ้น หลัง ๆ ก็ให้โครงการนี้เป็นบทบาทของคุณด้วย เราก็เลือกครูได้ครูจ คุยก้อย ที่มีความสนใจในการทำงานร่วมกัน ครูทำได้ดีกว่าพวกเราด้วย เนื่องจากส่วนหนึ่งก็เพราะเงื่อนไขของความเป็นครูและครูเองก็ได้ประโยชน์ด้วย เพราะช่วงนั้นเริ่มมีกระแสของหลักสูตรท้องถิ่นเข้ามา เราก็ง่ายขึ้น ทำให้เริ่มมีพันธมิตร มีภาคีเพิ่มขึ้น...

(ธวัชชัย กุณวงศ์, สัมภาษณ์, 15 กุมภาพันธ์ 2549)

จากการที่ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์พูดคุยกับคุยก้อย (ครูจย้ายแล้วในช่วงที่ไปเก็บข้อมูล) คุยก้อยเป็นผู้มีความตั้งใจและมีมนุษยสัมพันธ์ในการทำงานร่วมกับชุมชน เป็นครูที่คนในชุมชนพูดกล่าวถึงด้วยความนับถือและพึงพอใจ

นอกจากความร่วมมือระหว่างชุมชนและโรงเรียนเกี่ยวกับโครงการเด็กฮักถิ่นแล้ว การจัดการศึกษาของโรงเรียนยังเป็นไปตามนโยบายการศึกษาที่จะต้องส่งเสริมและเรียนรู้สาระท้องถิ่น โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เด็กได้ตระหนัก และเห็นคุณค่าขององค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น

และมีการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับวิถีชีวิต วัฒนธรรมประเพณี สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

การเรียนรู้ตามสาระท้องถิ่น ครูจะให้ให้นักเรียนได้เข้าไปเรียนรู้สัมผัสกับปรากฏการณ์จริง และปราชญ์ของชุมชน เช่น ประเพณีเลี้ยงปู่ตา บุญกองข้าว ประเพณีหมอเหยา การเรียนรู้เกี่ยวกับเห็ดอยู่เห็ดกิน เรียนรู้พันธุ์ไม้ในป่า หวาย เรียนรู้วัฒนธรรม “ทับควาย”

ความน่าสนใจในเรื่องแหล่งเรียนรู้ของชุมชนบ้านบัวคือ ชุมชนบ้านบัวจะประกอบด้วยผู้รู้หรือปราชญ์ของชุมชนจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็น พ่อเล็ก พ่อเสริม พ่ออู่ แม่กิม เปรียบเสมือนครูภูมิปัญญา ครูต้นแบบของชุมชนที่มีองค์ความรู้ที่หลากหลายอยู่ในคนคนเดียว เช่น พ่อเล็ก นอกจากจะมีองค์ความรู้เรื่องการเห็ดอยู่เห็ดกิน เรื่องพืชพันธุ์ป่า สมุนไพร แล้วพ่อเล็กยังมีมุมมองเชิงศาสนธรรมตลอดเวลากการพูดคุย นอกจากนี้แหล่งเรียนรู้ที่เป็นบุคคลแล้วความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนทั้งป่า เขา ห้วย สัตว์ พันธุ์ไม้ป่าที่หลากหลายถือเป็นแหล่งเรียนรู้ให้กับผู้เรียนได้เป็นอย่างดี

โรงเรียนให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษา โดยการให้ความสำคัญกับผู้รู้หรือปราชญ์ของชุมชนเป็นผู้ถ่ายทอดองค์ความรู้ต่าง ๆ ของชุมชน รวมทั้งให้ชุมชนและศูนย์อินแปลงเป็นที่ปรึกษา เช่นกรณีโครงการเด็กฮักถิ่นที่โรงเรียนรับมาเป็นหน้าที่หลักในการจัด

การบรรลุเป้าหมายเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

การจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของโรงเรียนบ้านบัวคุรุราษฎร์ สามีคคี ในการพัฒนาองค์ประกอบที่ทำให้เกิดทุนทางสังคม

1) ทุนมนุษย์

การจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมเป็นการส่งเสริมและพัฒนาองค์ประกอบของทุนทางสังคม คือ “ทุนมนุษย์” คือ

1.1) เป็นการพัฒนาศักยภาพของผู้เรียนให้เป็นผู้มีความรู้ ทักษะชีวิตที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมบริบทของตน ทั้งในเรื่องของการดำเนินตามวิถีชีวิต เรื่องวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมของชุมชน

1.2) พัฒนาคือความเป็นผู้นำของชุมชน ให้มีความคิดกล้าแสดงออก เป็นผู้กระตุ้นให้ชุมชนตระหนักถึงสถานการณ์ต่าง ๆ ในชุมชน เช่น โครงการเด็กอัถกัณ เป็นการสร้างโอกาสความเป็นผู้นำให้กับเด็กและเยาวชนในการแสดงออกและกระทำเพื่อประโยชน์ของชุมชน

2) ทูทางสถาบัน

- 1) สร้างกลุ่มองค์กรให้เกิดขึ้น เช่น กลุ่มเด็กและเยาวชนในโครงการเด็กอัถกัณ
- 2) สร้างความสัมพันธ์ของสถาบัน เช่น การมีส่วนร่วมของสถาบันครอบครัว ชุมชน โรงเรียน และกลุ่มองค์กรในชุมชน เช่น ศูนย์อินแปง เป็นต้น

3. ทูทางปัญญาและวัฒนธรรม

กิจกรรมการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ในด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นและวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน เป็นการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีการดำเนินชีวิตอย่างเป็นองค์รวม ให้สมาชิกในชุมชนได้มารวมตัวกัน ช่วยเหลือกัน พึ่งพาอาศัยกัน มีน้ำใจเอื้ออาทรต่อกัน มีความสามัคคีกัน มีกฎกติกาของการอยู่ร่วมกัน โดยผ่านมิติทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน เช่น ประเพณี เลี้ยงปู่ตา เป็นการให้สมาชิกของชุมชนรู้บุญคุณเคารพต้นตระกูลหรือบรรพบุรุษ เป็นกฎกติกาให้คนในชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข เป็นกระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นให้กับชุมชน

สำหรับปัจจัยเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษา

- 1) ผู้รู้หรือปราชญ์ของชุมชนมีจำนวนหลายท่าน มีความรู้ที่หลากหลาย ได้แก่ พ่อเสริม พ่อเล็ก การเกษตรผสมผสาน เกษตรพึ่งตนเอง พ่อจ๋า ผู้นำทางพิธีกรรมของชุมชน
- 2) แหล่งเรียนรู้ของชุมชน เนื่องด้วยชุมชนบ้านบัวเป็นชุมชนที่อยู่รอบเขาภูพาน วิถีชีวิตผูกพันและพึ่งพิงกับทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนจึงมีแหล่งเรียนรู้ที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นป่าเขา พืชพันธุ์ไม้ป่าต่าง ๆ
- 3) ผู้บริหารโรงเรียน ผู้บริหารโรงเรียนเป็นคนอำเภอกุดบาก ซึ่งถือว่าเป็นคนพื้นที่ จึงมีความรู้ความเข้าใจในวิถีท้องถิ่นผูกพันกับท้องถิ่น ส่งเสริมสนับสนุนให้ครูของโรงเรียนร่วมกับชุมชนจัดกิจกรรมเรียนรู้ที่เกี่ยวข้องกับชุมชน หรือใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้อย่างสม่ำเสมอ

4) ครู ครูโรงเรียนบ้านบัวคุรุราษฎร์สามัคคี มีความทุ่มเท เสียสละ ตั้งใจส่งเสริมให้เด็กนักเรียนเรียนรู้วิถีชุมชนของตนเอง โดยเฉพาะครูเสถียรพร อบเชย และครูอีกท่านหนึ่งที่เพิ่งย้ายไปอยู่ต่างอำเภอ

5) ศูนย์อินแปง มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมการเรียนรู้ของเด็กนักเรียนโรงเรียนบ้าน เช่น โครงการเด็กฮักถิ่น ซึ่งในช่วงแรกชุมชนและศูนย์อินแปงมีบทบาทหลักต่อโครงการนี้ แต่ปัจจุบันจากการสัมภาษณ์คุณธวัชชัย เจ้าหน้าที่ศูนย์อินแปง คุณธวัชชัยพยายามให้โครงการนี้เป็นบทบาทหน้าที่ของคณะครูโรงเรียนบ้านบัวเป็นผู้ดำเนินการหลัก

6) สมาชิกชุมชน ทั้งผู้นำด้านต่าง ๆ ทั้งผู้นำทางการและไม่เป็นทางการ ผู้รู้สนับสนุนส่งเสริมการเรียนรู้ของเด็กในชุมชน สนับสนุนและให้ความร่วมมือกับโรงเรียนอย่างสม่ำเสมอ

5.3 การศึกษานอกระบบ

หน่วยงานหลักที่ให้บริการการศึกษานอกโรงเรียนในเขตพื้นที่บ้านบัว คือ ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนอำเภอกุตุบาก รับผิดชอบมาเป็นเวลา 10 กว่าปีแล้ว โดยมีหลักสูตรการเรียนการสอนทั้งสายอาชีพและสายสามัญ จากการที่ผู้วิจัยสัมภาษณ์ครูการศึกษานอกโรงเรียนที่รับผิดชอบการจัดการศึกษาทั้งสายอาชีพและสายสามัญ ทั้ง 2 ท่าน ได้เล่าว่า จุดมุ่งหมายของการจัดการเรียนรู้โดยให้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ เพื่อให้ผู้เรียนรักท้องถิ่น อนุรักษ์วัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น เมื่อเรียนสำเร็จแล้วได้ทำงานในท้องถิ่นของตนเอง ต้องการให้ผู้เรียนนำความรู้ที่ได้มาพัฒนาหมู่บ้านเพื่อให้ชุมชนเข้มแข็ง และการจัดการเรียนรู้ที่การศึกษานอกโรงเรียนได้ทำบ้างก็คือ การให้ผู้เรียนเรียนรู้เกี่ยวกับด้านอาชีพของชุมชนและด้านวัฒนธรรมประเพณีด้านอาชีพนั้นจะให้ผู้เรียนโดยเฉพาะผู้เรียนสายอาชีพหรือที่เรียกว่า “กลุ่มสนใจ” ได้เรียนรู้จะเป็นเรื่องเกี่ยวกับ เกษตรพึ่งตนเอง เกษตรเฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน ส่วนการแปรรูปสมุนไพรจะเป็นการเรียนรู้จากศูนย์อินแปง สำหรับการเรียนรู้ด้านวัฒนธรรมประเพณี เวลาที่ชุมชนมีการจัดงาน เช่น งานเลี้ยงปู่ตา บุญกองข้าว ครูก็จะมอบหมายให้ผู้เรียนได้ไปร่วมและบันทึกสังเกต รวมทั้งสัมภาษณ์ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการจัดพิธีดังกล่าว

วิธีการเรียนรู้ที่สำคัญก็คือจะให้ความสำคัญกับการเรียนรู้ด้วยตนเอง และการเรียนรู้จากการฝึกปฏิบัติจริง สำหรับการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษาโดยเฉพาะในส่วนของจัดการเรียนรู้ด้านอาชีพหรือกลุ่มสนใจ ชุมชนจะมีมีส่วนร่วมในการกำหนดเนื้อหาหลักสูตร ในหลักสูตรการเรียนรู้อาชีพตามกลุ่มสนใจ ครูการศึกษานอกโรงเรียนจะทำการสำรวจความ

ต้องการของกลุ่มสนใจ โดยจะผ่านผู้นำชุมชน ผู้ใหญ่บ้าน หรือองค์การบริหารส่วนตำบล เป็นผู้สำรวจ จำนวนกลุ่มสนใจจะประมาณ 20 คน ผู้สำรวจจะทำการสำรวจความต้องการว่าแต่ละกลุ่มสนใจฝึกอาชีพ หรือต้องการเรียนรู้ด้านใด และมีส่วนร่วมในการเป็นวิทยากร การเรียนรู้ตามกลุ่มสนใจส่วนใหญ่จะเน้นการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตหรือภูมิปัญญาของชุมชน การเชิญวิทยากรหรือครูผู้สอน จะเน้นที่ผู้รู้หรือปราชญ์ชาวบ้าน เช่น เรื่องการเกษตรก็จะเชิญพ่อเด็ก พ่อเสริม

การบรรลุเป้าหมายเพื่อการพัฒนาทุนทางสังคม

การจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของการศึกษานอกระบบ พัฒนาการประกอบที่ทำให้เกิดทุนทางสังคม ดังนี้

1) ทุนมนุษย์

เป็นการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาศักยภาพของบุคคลให้เป็นผู้มีความรู้และทักษะที่สอดคล้องกับรากฐานของชุมชน เช่น พัฒนาด้านอาชีพที่สมาชิกในชุมชนสนใจโดยเน้นให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตและทรัพยากรของชุมชน หรือการเรียนรู้ด้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่น วัฒนธรรม ประเพณี เป็นการเรียนรู้เพื่อให้ผู้เรียนมีสำนึกรักผูกพันท้องถิ่น มีความรู้สึกรับผิดชอบต่อท้องถิ่นของตน

2) ทุนทางสถาบัน

การเกิดและพัฒนาในกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน เกิดกลุ่มอาชีพใหม่ในชุมชน เช่น กลุ่มจักสาน กลุ่มทำขนม รวมทั้งการพัฒนาต่อยอดกลุ่มเดิม เช่น กลุ่มสมุนไพร

การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสถาบัน การจัดการกิจกรรมการเรียนรู้ของศูนย์บริการ การศึกษานอกโรงเรียนที่ใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ มีการดำเนินงานและประสานกับชุมชนอยู่ตลอดเวลา ทั้งในเรื่องการหาความจำเป็น การร่วมจัดทำหลักสูตรเนื้อหา และการเป็นวิทยากรชุมชนในการถ่ายทอดองค์ความรู้

3) ทุนทางปัญญาและวัฒนธรรม

การเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐานของศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนอำเภออุดบากที่รับผิดชอบการให้บริการการศึกษานอกโรงเรียนแก่ชุมชนบ้านบัว มีการจัดการเรียนรู้ที่สอดคล้อง

กับวิถีชีวิตของชุมชนและสิ่งแวดล้อมของผู้เรียน เน้นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงในวิถีชีวิต เน้นการเรียนรู้ในลักษณะกระบวนการกลุ่ม การเรียนรู้ลักษณะดังกล่าวส่งผลให้ผู้เรียนต้อง มารวมกลุ่มกันทำกิจกรรมการเรียนรู้ร่วมกัน เป็นการฝึกทักษะการฟังพาดูอาศัย เรียนรู้ร่วมกัน

สำหรับปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษาของการศึกษานอกระบบ มีดังนี้

1) ครูการศึกษาออกโรงเรียนอำเภออุตุบาท มีประสบการณ์และรับผิดชอบการศึกษาออก โรงเรียนที่อำเภออุตุบาทเป็นระยะเวลาานาน บางท่านดำรงตำแหน่งอยู่ที่อำเภออุตุบาทเกือบ 20 ปี ทำให้ครูการศึกษาออกโรงเรียนที่รู้จักพื้นที่ชุมชน และชาวบ้านที่อำเภออุตุบาทและบ้านบัวเป็นอย่างดี

2) ความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างครูการศึกษาออกโรงเรียนกับชุมชน สืบเนื่องจากปัจจัยข้อแรก ทำให้ครูและชุมชนมีความใกล้ชิดสนิทสนม รู้จักกันดีว่าใครเป็นลูกเต้าเหล่าใคร มีการทำกิจกรรม ร่วมกันเป็นประจำ ครูจะเข้าร่วมในกิจกรรมงานประเพณีต่าง ๆ ของชุมชน เช่น วันสำคัญทาง ศาสนา ประเพณีเลี้ยงปูตา

3) ผู้รู้หรือปราชญ์ของชุมชนมีจำนวนมาก ทั้งในชุมชนและชุมชนใกล้เคียงที่มีความชำนาญ หลากหลาย เช่น พ่อเล็ก พ่อเสริม พ่ออู๋ ด้านการเกษตรพอเพียง เกษตรผสมผสานพึ่งตนเอง แม่กิม การเพาะพันธุ์หอย และยังมีผู้รู้ด้านการจักสาน การทอผ้าอ้อมคราม

4) องค์กรความรู้และแหล่งเรียนรู้ของชุมชน ชุมชนมีองค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้หลากหลาย เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์พื้นที่ของชุมชนอุดมไปด้วยป่าเขาภูพาน ลำห้วย สัตว์ป่า พืชพันธุ์ไม้ พันธุ์ไม้ป่าต่าง ๆ ทำให้ชุมชนมีองค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้ที่หลากหลาย

5) ศูนย์อินแปง ถือเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ที่สำคัญ เป็นจุดศูนย์กลางของการพัฒนาชุมชน บ้านบัวและเป็นจุดประสานการเรียนรู้ร่วมกับศูนย์บริการการศึกษาออกโรงเรียนของอำเภออุตุบาท หลายกิจกรรมโครงการของการศึกษาออกโรงเรียนจะมีการประสานงานผ่านศูนย์อินแปงดำเนิน กิจกรรมร่วมกันรวมทั้งการประสานกลุ่มเป้าหมาย

ตอนที่ 2 ผลการสังเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ

ผู้วิจัยสังเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จของกรณีศึกษา 2 ชุมชน คือ ชุมชนบ้านนาอิสาน จังหวัดฉะเชิงเทรา และชุมชนบ้านบัว จังหวัดสกลนคร

รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จเป็นกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนที่ประกอบไปด้วยการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ คือ การศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบ ที่มีการประสานความร่วมมือในการสร้างพลังการเรียนรู้ร่วมกัน จากการศึกษากรณีศึกษา 2 ชุมชน พบว่า รูปแบบการศึกษาที่เป็นกระบวนการเรียนรู้หลักของชุมชน คือรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย ซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชุมชน เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เสริมพลังการสร้างทุนทางสังคมของชุมชนโดยตรง เนื่องจากการศึกษาตามอัธยาศัยเป็นการศึกษาที่เกิดจากพลังภายในของชุมชนเองเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม การศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบก็ทำหน้าที่ปรับตัวให้ประสานสอดคล้องกับระบบอื่น ๆ และระบบใหญ่ของชุมชน คือการที่โรงเรียนหรือการจัดการศึกษานอกโรงเรียนมีการปรับตัวเองเข้าสู่กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมากขึ้น มีส่วนร่วมกับชุมชนในกิจกรรมกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ผู้วิจัยได้นำเสนอการสังเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมตามองค์ประกอบของรูปแบบการศึกษา ดังนี้

2.1 แนวคิดและจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษา

ชุมชนบ้านนาอิสานและชุมชนบ้านบัวมีบริบทของความเป็นชุมชนที่ใกล้เคียงกัน กล่าวคือ มีวัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อดั้งเดิมที่โยงใยให้ความเป็นชุมชนมีความแนบแน่นสัมพันธ์กันทั้งในระบบเครือญาติ และสภาพวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่อาศัยพึ่งพิงกับวิถีธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่อุดมไปด้วยป่าเขา มีวิถีการดำรงชีวิตที่สัมพันธ์กับธรรมชาติและระบบความเชื่อเดิมอย่างแน่นแฟ้น กระบวนการเรียนรู้ในยุคเริ่มแรกของชุมชนจึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีจุดมุ่งหมายสู่การพึ่งตนเองโดยมีวัฒนธรรมประเพณี และระบบความเชื่อเป็นเครื่องมือให้ชุมชนอยู่ร่วมกับสรรพสิ่งด้วยความเคารพพึ่งพาอาศัยกัน หน้าที่ของการศึกษาในยุคแรกจึงเป็นการหาวิถีทางบรรลุวัตถุประสงค์ (Goal Attainment) ให้สอดคล้องกับเป้าหมายของชุมชนคือการมุ่งสู่การพึ่งตนเอง และเมื่อทั้ง 2 ชุมชนเกิดวิกฤตการณ์ของชุมชนในช่วงต่อมาที่เน้นการผลิตพืชเชิงเดี่ยวมากกว่าการผลิตแบบ

พอลอยู่พอกินสมัยก่อน เกิดวิกฤตของชุมชนทั้งนี้สิ้น ปัญหายาบ้า ลักลอบตัดไม้ ป่าเสื่อมโทรม ขาดแคลนข้าว เป็นการเสียดุลยภาพของชุมชนครั้งสำคัญ วิถีชุมชนที่เกิดการหักมุมเช่นนี้ เป็นแรงกดดันที่ทำให้แกนนำของชุมชนมีกระบวนการเรียนรู้ที่ต้องมาร่วมคิดวิเคราะห์สถานการณ์ของชุมชน เป็นกระบวนการศึกษาเรียนรู้ของชุมชนในการทำหน้าที่แสวงหาวิถีทางเพื่อการบรรลุวัตถุประสงค์ (Goal Attainment) ให้ชุมชนอยู่รอดเกิดดุลยภาพขึ้นในชุมชน มีการรวมกลุ่มเพื่อแก้ไขวิกฤตของชุมชน โดยเริ่มการตั้งกลุ่มพันธุ์ไม้พื้นบ้านของชุมชนบ้านบัว และกลุ่มวนเกษตรของบ้านนาอิสาน ปรากฏการณ์นี้จะเห็นได้ว่าทั้ง 2 ชุมชน มีการใช้คุณค่าและระบบความเชื่อดั้งเดิมของชุมชนในการพลิกฟื้นคืนสู่การพึ่งตนเอง เนื่องจากทั้งกลุ่มพันธุ์ไม้พื้นบ้านและกลุ่มวนเกษตร เป็นวิถีการผลิตแบบพอลอยู่พอกินที่อิงกับฐานทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ให้ความสัมพันธ์กับการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมรอบตัว ด้วยการพึ่งพาอาศัยกันอย่างเคารพ เอื้ออาทร แบ่งปัน เป็นการจัดลำดับความสำคัญของปัญหาที่ต้องดำเนินการแก้ไขปัญหาแรก ๆ คือ ปัญหาด้านเศรษฐกิจและปัญหาด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมควบคู่กัน เนื่องจากแบบแผนการผลิตของคนทั้ง 2 ชุมชน มีความสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างเหนียวแน่น

จากปรากฏการณ์ของชุมชนที่เกิดภาวะพลิกผันที่หักมุมนี้ หน้าที่ของการศึกษาเองก็มีการปรับตัว (Adaptation) จากกระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำรงชีวิตเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีจุดมุ่งหมายในการแก้ไขปัญหารุนแรงของชุมชน การศึกษาเป็นการสร้างค่านิยมร่วมโดยการรวมกลุ่มของแกนนำการพัฒนาของชุมชนร่วมกันวิเคราะห์หาแนวทางการแก้ไขปัญหาระบบของชุมชน สร้างทัศนคติ ค่านิยมร่วมให้คนในชุมชนเกิดแนวความคิดการพัฒนาแบบพึ่งตนเอง แพร่ขยายความคิดการเกษตรผสมผสาน เกษตรนิเวศ ที่คนอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมอย่างเอื้ออาทร

นอกจากกระบวนการเรียนรู้ของทั้ง 2 กรณีศึกษา จะมุ่งหมายสำคัญเพื่อการดำรงตามวิถีชีวิตและการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับชุมชนแล้ว หน้าที่ของการศึกษาที่เป็นจุดเด่นของทั้ง 2 ชุมชน คือ หน้าที่ในการสืบทอดคุณค่าเดิมของชุมชน (Latency) คุณค่าเดิมของชุมชนคือระบบความเชื่อดั้งเดิม จิตวิญญาณ ภูมิปัญญาท้องถิ่น วัฒนธรรมประเพณีของชุมชนที่เป็นทุนทางสังคมเดิม ให้มีการนำมาประยุกต์ปรับเปลี่ยนมาใช้ในชุมชนยุคปัจจุบัน เช่นกรณีบ้านบัวการเกิดขึ้นของกลุ่มเครือข่ายอินแปงเกิดขึ้น บนพื้นฐานคุณค่าของชุมชนที่มีพื้นฐานการดำรงชีวิตอย่างแบ่งปันเอื้ออาทรอยู่ร่วมกับธรรมชาติสรรพสิ่งต่าง ๆ รอบตัวด้วยความเคารพไม่เอาเปรียบกัน อินแปงจึงเกิดเป็นกลุ่มและเครือข่ายที่อยู่บนพื้นฐานของการพึ่งตนเองบนฐานทรัพยากรของตนเองและเครือข่าย

ให้ความสำคัญกับการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน แบ่งปันความรู้ แนวคิด ประสบการณ์ร่วมกันบนพื้นฐานของความเชื่อที่เป็นระบบคุณค่าดั้งเดิมที่มีการแลกเปลี่ยน แบ่งปัน มีข่าวแลกเปลี่ยน แลกหาย สมัยก่อนหรือการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ชีวิตแบบระบบ “เสี้ยว” ที่กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนได้มีการนำมาปรับประยุกต์ให้เหมาะสมขึ้นในสังคมสภาพปัจจุบันกล่าวได้ว่าเป็นหนทางสังคมรูปแบบใหม่ แต่ยังคงซึ่งเนื้อหาของระบบคุณค่าดั้งเดิม และกรณีของชุมชนบ้านนาอีสานที่ได้มีการสืบทอดคุณค่าดั้งเดิมในเรื่องของการแลกเปลี่ยนแบ่งปัน ในสมัยก่อนบ้านโคกเขาแดงชาวบ้านก็จะมี การนำมาแบ่งปันหรือแลกเปลี่ยนกับของป่า ปัจจุบันรูปแบบของการช่วยเหลือเกื้อกูลกันเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพวิถีชุมชน ได้มีรูปแบบของการช่วยเหลือในรูปแบบใหม่ที่มีการจัดระบบความสัมพันธ์ใหม่ มีในลักษณะของกลุ่ม/องค์กร ที่มีการจัดการมีระบบความสัมพันธ์ใหม่ หากแต่ยังคงเนื้อหาเดิม โดยการจัดตั้งธนาคารข้าวของชุมชน โดยมีวัตถุประสงค์ในการแก้ไขปัญหาการขาดแคลนข้าวของชุมชน รวมทั้งแบ่งปันข้าวกับผู้ด้อยโอกาสในชุมชน และนำระบบความเชื่อเดิมซึ่งเป็นคุณค่าพื้นฐานของชุมชนคือประเพณีผู้ช่วยเหลือมาเป็นคนช่วยเหลือให้คนเข้ามามีส่วนร่วมคือ นอกจากเป็นเรื่องของการแบ่งปันข้าวของคนในชุมชนแล้ว ยังผนวกเรื่องพิธีกรรมในการรู้บุญคุณแม่โพสพ จึงเป็นการจัดการของชุมชนในยุคใหม่ที่มีการนำเอาคุณค่าเดิมของชุมชนมาประยุกต์ผสมผสานกับการจัดความสัมพันธ์ของคนในยุคปัจจุบัน

การจัดรูปแบบความสัมพันธ์ใหม่โดยผ่านมิติของกลุ่ม/องค์กร/เครือข่าย จะมีการจัดการที่เป็นทางการมากขึ้น มีการจัดการ การแบ่งบทบาทหน้าที่เพื่อให้สมาชิกมีการประสานสอดคล้องในจุดมุ่งหมายการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน (Integration) นอกจากนี้จะเป็นการประสานสอดคล้องในระบบย่อยในกลุ่มองค์กรแล้ว กลุ่มองค์กรการพัฒนาของชุมชนยังเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ทำหน้าที่สอดคล้องกับระบบใหญ่คือชุมชน ให้เกิดดุลยภาพรวมของชุมชน

รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชนที่ประสบผลสำเร็จของทั้ง 2 ชุมชน เป็นรูปแบบที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อการพึ่งตนเอง โดยการมีวิถีการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับสภาพวิถีการดำรงชีวิตของชุมชน ทั้งวิถีการผลิต วิถีความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติและสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้อง ให้อยู่ร่วมกันอย่างเคารพพึ่งพาอาศัยเอื้ออาทรกัน และจุดสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชนจะต้องเป็นรูปแบบการศึกษาเรียนรู้ที่มีกระบวนการสืบทอดคุณค่าเดิมหรือทุนทางสังคมเดิมในชุมชนนำมาพัฒนาต่อยอด หรือ

ปรับเปลี่ยนรูปแบบวิธีการ แต่ยังคงไว้ซึ่งเนื้อหาของคุณค่าเดิม เพื่อให้ทุนทางสังคมในยุคปัจจุบัน ที่จะมีการพัฒนาต่อยอดมี “รากแก้ว” ซึ่งเป็นฐานความสัมพันธ์ที่มั่นคงให้กับชุมชนต่อไป

2.2 การมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา

ชุมชน

กระบวนการศึกษาเรียนรู้ของชุมชนหรือการศึกษาตามอัธยาศัยโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จในชุมชนบ้านนาอีสานและชุมชนบ้านบัว กล่าวได้ว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของคนในชุมชน ตั้งแต่ยุคสร้างหลักปักฐานที่เป็นปึกแผ่นสู่ยุคของการเปลี่ยนแปลงจนกระทั่งชุมชนวิกฤตเสียดุลยภาพ จนมาถึงยุคพลิกฟื้นคืนสู่การพึ่งตนเอง กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนตามเส้นทางของมิติเวลาเป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน ตั้งแต่การเรียนรู้ร่วมกันที่สถาบันการเรียนรู้ยุคอดีตที่เรียกว่า “ทับควาย” ที่ปรับประยุกต์รูปแบบมาเป็น “โครงการเด็กฮักถิ่น” ของชุมชนบ้านบัว หรือการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เกี่ยวกับประสบการณ์ชีวิตและประสบการณ์การแลกเปลี่ยนสินค้ากันในระบบ “เสี้ยว” ปรับประยุกต์กลายมาเป็นเครือข่ายอินแปง 4 จังหวัด หลายพันหมู่บ้านในปัจจุบัน ปรากฏการณ์เหล่านี้เป็นการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนเป็นประสบการณ์การเรียนรู้ในวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับชุมชนโดยตรง เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่กล่าวได้ว่าเป็นพลังการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากพลังและศักยภาพภายในของคนในชุมชนเอง

พลังการเรียนรู้ของชุมชนที่เกิดจากพลังภายในของชุมชน เป็นพลังที่เกิดจากการมีส่วนร่วมของสมาชิกชุมชนเองในการตระหนักถึงสภาพวิถีชุมชนซึ่งเกี่ยวพันโดยตรงกับวิถีปัจเจก การตระหนักในปรากฏการณ์ทางสังคมของชุมชนร่วมกัน ทำให้เกิดปรากฏการณ์ของการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ตั้งแต่การพูดคุยแลกเปลี่ยนวิเคราะห์สภาพความเป็นอยู่ ปัญหาและความต้องการต่าง ๆ ของชุมชน การตัดสินใจในสถานการณ์สำคัญของชุมชนร่วมกัน มีการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน จนกระทั่งรับผลประโยชน์ร่วมกัน เช่น กิจกรรมธนาคารข้าวของชุมชนบ้านนาอีสานเกิดขึ้นจากความเดือดร้อนของชาวบ้านที่ข้าวไม่พอกิน เนื่องจากพื้นที่การเกษตรมีจำนวนไม่มาก ประกอบกับชาวบ้านส่วนใหญ่ทำไร่มันสำปะหลัง กลุ่มแกนนำการพัฒนาและชาวบ้านจึงมาร่วมกันวิเคราะห์และหาแนวทางแก้ไขปัญหาร่วมกัน เกิดการฟื้นฟูประเพณีทำบุญสู่ขวัญข้าว ซึ่งถือเป็นเครื่องมือสำคัญให้คนในชุมชนมาร่วมดำเนินกิจกรรมกันโดยการนำข้าวสารมาเก็บรวมกันในยุ้งข้าวส่วนรวมของชุมชน ให้คนเดือดร้อนไม่มีข้าวกินมากู้และเสียดอกเบี้ยเป็นข้าว ส่วนดอกเบี้ยที่กำไรก็แจกจ่ายให้แก่กลุ่มผู้ด้อยโอกาสในชุมชน กระบวนการมีส่วนร่วมจึงเป็นการปรับตัวของระบบการศึกษา

เรียนรู้ของชุมชนเพื่อให้เกิดทัศนคติร่วมกันในการยอมรับที่จะดำเนินกิจกรรมการพัฒนาเพื่อส่วนรวม

การศึกษาในระบบ

การมีส่วนร่วมระหว่างโรงเรียนกับชุมชน เนื่องจากการศึกษาในระบบโรงเรียนเป็นระบบย่อยระบบหนึ่งของชุมชนที่มีหน้าที่จัดการศึกษาเพื่อให้ผู้เรียนเกิดความรู้ ความเข้าใจ สร้างทัศนคติ และทักษะในการดำรงชีวิตอย่างมีคุณภาพ และโดยเฉพาะการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม เป็นการขัดเกลาพัฒนาศักยภาพของสมาชิกในชุมชนให้มีการดำรงชีวิตที่อยู่บนฐานทุนทางสังคมของชุมชน รูปแบบการศึกษาในระบบหรือโรงเรียนในชุมชนจึงมีหน้าที่จัดการศึกษาให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชน (Integration) ให้สมาชิกหรือผู้เรียนอยู่ร่วมกับชุมชนโดยปราศจากการแปลกแยกจากชุมชน โรงเรียนจึงมีส่วนช่วยทำหน้าที่ในการแสวงหาวิถีทางบรรลุวัตถุประสงค์ (Goal Attainment) เพื่อให้ชุมชนซึ่งเป็นระบบใหญ่เกิดดุลยภาพ

หน้าที่ในการแสวงหาวิถีทางบรรลุวัตถุประสงค์ เริ่มจากระบบย่อยบางระบบในชุมชนเกิดการเปลี่ยนแปลงหรือเสียดุลยภาพ เช่น กรณีศึกษาทั้ง 2 ชุมชน คือ ชุมชนบ้านนาอิสานและชุมชนบ้านบัวเกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน มีการตัดไม้ทำลายป่าเพื่อทำการเกษตรเชิงเดี่ยว แอบลักลอบตัดไม้ในป่าเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ส่วนตัวหรือนำไปขาย ส่งผลให้สภาพป่าเสื่อมโทรม ระบบที่เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือสูญเสียในดุลยภาพภายในระบบเองนั้นได้ส่งผลกระทบต่อเกี่ยวโยงไปสู่ระบบอื่น ๆ ของชุมชน เช่น ปัญหาการเสื่อมโทรมทรัพยากรธรรมชาติโดยการทำลายป่า มีผลต่อวิถีชีวิตการอยู่ การกิน การรักษาโรคภัยไข้เจ็บของชุมชน ซึ่งก็คือระบบเศรษฐกิจ ส่งผลต่อระบบสังคม กล่าวคือ เกิดความแตกแยกของคนในชุมชน ทำให้เกิดการแตกแยกระหว่างกลุ่มอนุรักษ์ป่ากับชาวบ้านที่ไปแอบตัดไม้ทำลายป่า โรงเรียนจึงทำหน้าที่ในการสร้างค่านิยมร่วม (Adaptation) ให้กลุ่มเป้าหมายเรียนรู้ในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะป่าชุมชนและป่าที่เป็นเขตป่าสงวนและป่าอนุรักษ์รอบหมู่บ้าน

การเข้ามามีส่วนร่วมของโรงเรียนกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน จากทั้ง 2 กรณีมีส่วนที่คล้ายคลึงกัน โดยในยุคอดีตความสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนและชุมชนมีความสัมพันธ์กันตามบทบาทหน้าที่ที่ครูเป็นผู้ให้ความรู้แก่เด็กในชุมชน รวมทั้งความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างโรงเรียนและชุมชน แต่การจัดการศึกษาที่ให้เด็กนักเรียนเข้าไปเรียนรู้ร่วมกับกระบวนการของชุมชนยังเป็นภาพที่

ปรากฏน้อยมาก เช่น กรณีบ้านบัวเมื่อศูนย์ อินแปงกำเนิดโครงการเด็กชักถื่นขึ้นได้นำเด็กนักเรียนมาเดินป่าและเรียนรู้การเห็ดอยู่เห็ดกินกับชาวบ้านในวันเสาร์-อาทิตย์ โรงเรียนกับคิดว่าเป็นการแย่งเด็กนักเรียน แต่ต่อมากายหลังด้วยการประสานความเข้าใจและความร่วมมือกันโดยการสนับสนุนให้ครูเข้ามามีส่วนร่วมกับโครงการมากขึ้น ปรากฏว่าได้ผลดีกว่าเดิม คุณธวัชชัย กุณวงศ์ กล่าวว่าคุณครูเข้ามามีส่วนร่วมทำโครงการเด็กชักถื่นกับดีกว่าที่พวกเราทำด้วยซ้ำ ปัจจุบันโรงเรียนและครูที่บ้านบัวมีบทบาทหลักในการจัดโครงการเด็กชักถื่น ปรากฏการณ์นี้คุณธวัชชัย เห็นว่ามีปัจจัยหลายอย่างที่ทำให้ครูและโรงเรียนเข้ามามีส่วนร่วมกับท้องถิ่นมากขึ้น ปัจจัยหนึ่งก็คือกระแสเรื่องการจัดเนื้อหาหลักสูตรที่จะต้องมีส่วนท้องถิ่นผนวกอยู่ด้วย การทำหน้าที่ของการศึกษาในระบบจึงทำหน้าที่ปรับตัว (Adaptation) ครั้งสำคัญจากการให้นักเรียนเรียนรู้ในห้องหรือเรียนเรื่องราวของท้องถิ่นโดยที่ผู้เรียนไม่ได้มีส่วนร่วมในกระบวนการของชุมชนเลย กลับปรับเปลี่ยนรูปแบบที่ผู้เรียนจะต้องเข้ามาเรียนรู้ร่วมกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เพื่อให้การจัดการศึกษาสอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของชุมชนเกิดดุลยภาพของชุมชนในภาพรวม

รูปแบบการศึกษาในระบบหรือโรงเรียนซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน จึงทำหน้าที่ในการสร้างค่านิยมร่วมโดยการผลิตซ้ำหรือต่อยอดองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ให้กลุ่มเป้าหมายคือผู้เรียนซึ่งเป็นเด็กและเยาวชนของชุมชนได้เห็นคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน ตระหนักในภูมิปัญญา วัฒนธรรมประเพณี ความคิดความเชื่อของคนท้องถิ่นตั้งแต่ยุคอดีตที่ให้ความสำคัญของการอยู่ร่วมกันระหว่างคน ธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และระบบความเชื่อเดิมของชุมชนอย่างเป็นองค์รวมที่จะพึ่งพาอาศัยกันบนพื้นฐานของการรักเคารพเอื้ออาทรต่อกัน

การศึกษานอกระบบ

รูปแบบการศึกษานอกระบบเป็นการจัดการศึกษาโดยหน่วยงาน/องค์กรภาครัฐหรือเอกชนที่มีภารกิจจัดการศึกษาให้กับกลุ่มบุคคลที่อยู่นอกระบบโรงเรียน ซึ่งมีบริการการศึกษาขั้นพื้นฐานและสายอาชีพ จากการศึกษากรณีศึกษาทั้ง 2 ชุมชน ของผู้วิจัยพบว่าหน่วยงานหลักในการจัดการศึกษานอกระบบ คือ ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน ซึ่งส่วนใหญ่มีสถานที่ตั้งหน่วยงานอยู่ในระดับอำเภอ แต่เป็นหน่วยงานที่ให้บริการการศึกษานอกโรงเรียนถึงในระดับตำบลหมู่บ้าน สำหรับการศึกษาวิเคราะห์ของผู้วิจัยครั้งนี้ ถือว่าการศึกษานอกระบบที่ให้บริการการศึกษาในระดับชุมชนเป็นระบบย่อยระบบหนึ่งของชุมชน โดยมีหน้าที่ให้บริการการศึกษาขั้นพื้นฐาน และด้านการพัฒนาอาชีพ ซึ่งบริการการศึกษาทั้ง 2 ลักษณะ มีการใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ การศึกษา

ขั้นพื้นฐานหรือสายสามัญ เป็นการจัดการศึกษาเช่นเดียวกันกับการศึกษาในระบบโรงเรียน ซึ่งจะต้องมีการนำสาระท้องถิ่นมาจัดการเรียนการสอน สำหรับการศึกษเพื่อพัฒนาอาชีพ เป็นการจัดการศึกษาเรียนรู้ด้านอาชีพ ประกอบด้วย อาชีพทั่วไป และอาชีพที่เป็นฐานของชุมชน

การศึกษานอกระบบเป็นระบบย่อยระบบหนึ่งของชุมชน ที่มีหน้าที่ในการพัฒนาสมาชิกของชุมชนให้เป็นผู้มีคุณภาพและมีทักษะอาชีพ เป็นการพัฒนาทั้งในระดับบุคคลและระดับกลุ่ม เพื่อให้ชุมชนโดยรวมเกิดดุลยภาพ

การแสวงหาวิถีทางบรรลุมรรตผลประสงคของรูปแบบการศึกษานอกระบบ โดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม มีการจัดลำดับความสำคัญโดยการวิเคราะห์เนื้อหาการเรียนรูโดยผู้เรียนมีส่วนร่วมสำคัญในการตัดสินใจเลือกองค์ความรู้ของชุมชนในการจัดการศึกษาเรียนรู้ เช่น การจัดการศึกษาด้านการพัฒนาอาชีพในชุมชนบ้านนาอิสาน จะเน้นการจัดการศึกษาเรียนรู้โดยใช้อาชีพของชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ เช่น การจัดการศึกษาอบรมให้ความรู้เกี่ยวกับการเกษตร การเรียนรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงและวงจรชีวิตของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นการปรับตัว (Integration) ของรูปแบบการศึกษานอกระบบที่ต้องการให้ผู้เรียนสามารถมีวิถีการดำรงชีวิตที่สอดคล้องไม่แปลกแยกกับระบบใหญ่คือชุมชน

แม้ว่าในสภาพปัจจุบันรูปแบบการศึกษานอกระบบจะมีการเรียนรู้เรื่องท้องถิ่น ผู้เรียนเข้ามาร่วมเรียนรู้กับผู้รู้และครูภูมิปัญญาของชุมชน แต่การสนับสนุนส่งเสริมการเรียนรู้ที่อยู่ในกระบวนการชุมชนก็ยังค่อนข้างเป็นไปได้น้อยอยู่ เป็นเหมือนการจัดการศึกษาที่ยังค่อนข้างแยกส่วนกันกับกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน

2.3 ฐานการเรียนรู้ของชุมชน

2.3.1 องค์ความรู้

ชุมชนบ้านนาอิสานและชุมชนบ้านบัว เป็นชุมชนที่มีลักษณะทางกายภาพภูมิศาสตร์และลักษณะความเป็นชุมชนทางสังคมที่ใกล้เคียงและสอดคล้องกัน รวมทั้งประสบการณ์ของชุมชนในการพบกับวิกฤตด้านเศรษฐกิจด้านสิ่งแวดล้อมที่รุนแรงในช่วงหนึ่ง กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเป็นการเรียนรู้ที่สอดแทรกอยู่ในวิถีชีวิตซึ่งเป็นฐานองค์ความรู้ของชุมชนอยู่แล้วทั้ง 2 ชุมชน ผู้วิจัยสรุปสังเคราะห์องค์ความรู้หลักที่เป็นการเรียนรู้ของคนในชุมชน ได้แก่ องค์ความรู้เกี่ยวกับการ

ดำรงชีวิต เช่น การเฝ้าอยู่เฝ้ากินแบบพอเพียง เกษตรผสมผสานพึ่งตนเอง การเรียนรู้เกี่ยวกับพืชพันธุ์ไม้ การแปรรูปผลผลิตการเกษตร สมุนไพร การรวมกลุ่มกันลงแขกดำนาเกี่ยวข้าว ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรม ประเพณีของชุมชน เช่น ประเพณีสู้วัวช้าว ประเพณีฮีตสิบสอง คองสิบสี่ ความรู้เกี่ยวกับการแก้ปัญหาและพัฒนาของชุมชน เช่น กลุ่มสัจจะออมทรัพย์เพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สิน กลุ่มธนาคารข้าวเพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนข้าวการอนุรักษ์ป่าอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

2.3.2 แหล่งเรียนรู้ของชุมชน

กรณีศึกษาทั้ง 2 ชุมชน มีแหล่งเรียนรู้ที่หลากหลาย ประกอบด้วยผู้รู้และปราชญ์ของชุมชน ผู้นำการพัฒนา รวมทั้งพื้นที่ที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าเขา พื้นที่เกษตรของชุมชนศูนย์อินแปลง

2.4 วิธีการและกระบวนการจัดการศึกษา

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนบ้านบัวและชุมชนบ้านนาอีสาน มีวิธีการและกระบวนการจัดการศึกษา ได้แก่

2.4.1 การรวมกลุ่มพูดคุยแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันทั้งเวทีเล็กและเวทีใหญ่

2.4.2 เรียนรู้จากการปฏิบัติจริง

2.4.3 เชิญผู้รู้ที่มีประสบการณ์มาให้ความรู้และแลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน

2.4.4 การแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับกลุ่มหรือเครือข่ายนอกชุมชน

2.4.5 ศึกษาดูงาน ทั้งเขตพื้นที่ชุมชนใกล้เคียงและต่างภูมิภาค

2.5. การบรรลุเป้าหมายเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

กระบวนการศึกษาเรียนรู้ของชุมชนโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ทำให้เกิดการพัฒนาคบประกอที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคม ดังนี้

2.5.1 ทุนมนุษย์

ชุมชนมีทุนมนุษย์ ซึ่งเป็นทุนเดิมที่มีศักยภาพประกอบด้วย ผู้รู้และปราชญ์ชุมชนจำนวนหลายท่าน และยังมีการพัฒนาศักยภาพให้สมาชิกในชุมชนมีความรู้ ความสามารถ วิเคราะห์สถานการณ์ ร่วมคิด ร่วมทำ นอกจากนี้แล้วยังมีการพัฒนาสืบทอดให้กับคนรุ่นใหม่ มีทัศนคติรัก ผูกพัน เห็นคุณค่าดั้งเดิมของชุมชนและรับผิดชอบต่อชุมชน

2.5.2 ทูทางสถาบัน

2.5.1 สร้างกลุ่ม/สถาบันในชุมชน เช่น การร่วมกันสร้างโรงเรียนของชุมชนบ้านนาอิสาน การเกิดกลุ่มเพาะพันธุ์ไม้พื้นบ้านจนขยายเป็นเครือข่ายอินแปง

2.5.2 พัฒนาความสัมพันธ์ของสถาบันต่าง ๆ ในชุมชน เช่น โครงการเด็กอภัย เป็นโครงการความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างโรงเรียนและชุมชนกรณีเกิดกลุ่มเกษตรพึ่งตนเองทำให้ครอบครัวไม่เป็นหนี้สิน เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างสถาบันด้านเศรษฐกิจและสถาบันครอบครัว เป็นต้น

2.5.3 ทูทางปัญญาและวัฒนธรรม

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนผ่านมิติของวิถีชีวิต กิจกรรมการพัฒนาและระบบความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ในลักษณะของการรวมตัวกัน ร่วมคิด ร่วมปรึกษาหารือ เอื้ออาทรพึ่งพาอาศัย สำนักรับผิดชอบต่อชุมชน

2.6 ปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษา

2.6.1 ปัจจัยภายใน

2.6.1.1 ผู้รู้หรือปราชญ์ของชุมชนมีจำนวนหลายท่านและมีความรู้ที่หลากหลาย ชุมชนบ้านบัวเป็นชุมชนที่เก่าแก่ของชนเผ่ากะเลิง มีวิถีการดำรงความเป็นชุมชนที่สั่งสมประสบการณ์ทางวัฒนธรรมมายาวนาน ชุมชนบ้านบัวจึงมีความโดดเด่นที่มีผู้นำทางภูมิปัญญาหรือปราชญ์ของชุมชนจำนวนมาก เช่น พ่อเล็ก พ่ออู๋ พ่อเสริม แม่กิม พ่อประหยัด ซึ่งประกอบไปด้วยผู้รู้เฉพาะด้าน และบางท่านก็มีความรู้ที่หลากหลาย

สำหรับชุมชนบ้านนาอิสาน ถึงแม้ระยะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนจะไม่ยาวนานเท่าชุมชนบ้านบัว แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นผู้อพยพมาจากทางภาคอีสาน ซึ่งความสั่งสมสืบทอดขององค์ความรู้ภูมิปัญญาระบบความเชื่อและวัฒนธรรมประเพณียังมีติดมาในระบบวิถีคิด วิถีปฏิบัติ จนถึงปัจจุบัน ชุมชนบ้านนาอิสานจึงมีผู้รู้และผู้นำการพัฒนาหลายท่าน เช่น พ่อใหญ่เนาว์ นายหนุงง นายเลี่ยม

2.6.1.2 ผู้นำและแกนนำการพัฒนา

จุดเด่นของบ้านนาอิสานและบ้านบัว คือ มีผู้นำหรือกลุ่มชาวบ้านจำนวนหนึ่งที่เป็นแกนนำการพัฒนา ถือได้ว่าเป็นแกนนำที่สำคัญของชุมชนทั้งด้านการพัฒนาและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน รวมทั้งการสืบทอดองค์ความรู้ภูมิปัญญาของชุมชน เพื่อถ่ายทอดให้ลูกหลานของชุมชน

2.6.1.3 ความสัมพันธ์ทางสังคมที่แน่นแฟ้น

ชุมชนบ้านนาอิสานและชุมชนบ้านบัว มีความสัมพันธ์กันในระบบเครือญาติสูง โดยเฉพาะชุมชนบ้านบัวซึ่งเป็นชนเผ่ากะเลิง ซึ่งระบบความเชื่อและวิถีการดำรงชีวิตของคนกะเลิงจะผูกพันกันสูงในระบบเครือญาติ สำหรับชุมชนบ้านนาอิสานถึงแม้ว่าจะไม่ได้เป็นคนที่อยู่พหุมาจากพื้นที่หรือชุมชนเดียวกัน แต่ก็มาจากภูมิภาคอีสานเหมือนกัน ความมีวัฒนธรรมประเพณีและระบบความเชื่อเดียวกันก็ส่งผลให้พื้นฐานของความสัมพันธ์ที่ยึดโยงกันไม่ยากนัก ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่เหนียวแน่นเป็นปัจจัยสำคัญปัจจัยหนึ่งที่ทำให้มีการรวมตัวกันเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันอย่างเข้มแข็ง

2.6.1.4 การมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน

ชุมชนบ้านบัวและชุมชนบ้านนาอิสานประกอบไปด้วยสมาชิกของชุมชนที่มีศักยภาพ กรณีบ้านบัวมีปราชญ์ผู้อาวุโสหลายท่านแต่ทุกท่านยังมีความกระตือรือร้นในการทำงานเพื่อประโยชน์ส่วนร่วมของชุมชน รวมทั้งการส่งเสริมการสืบทอดระบบความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนให้ลูกหลานได้เรียนรู้รากเหง้าของตนเอง สำหรับชุมชนบ้านนาอิสานแกนนำการพัฒนาส่วนใหญ่และชาวบ้านประกอบไปด้วยคนหนุ่มวัยฉกรรจ์ที่มีความกระตือรือร้นในการพัฒนาชุมชนของตน

2.6.1.5 แหล่งเรียนรู้ของชุมชนมีความหลากหลาย

ทั้ง 2 ชุมชน เป็นลักษณะชุมชนที่ล้อมรอบไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งป่า เขา พืชพันธุ์ไม้ สัตว์ป่าต่าง ๆ ถือเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญของชุมชน

2.6.2 ปัจจัยภายนอก

2.6.2.1 เครือข่าย : ครัวภูมิปัญญา ผู้รู้นอกชุมชน

ชุมชนมีเครือข่ายที่เป็นผู้รู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นจากชุมชนใกล้เคียง รวมทั้งเครือข่ายการพัฒนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้จำนวนมาก เช่น เครือข่ายป่าภาคตะวันออก ครัวภูมิปัญญา เช่น แม่พิมพ์ บ้านนาทม ทำเกษตรไร่นาสวนผสม พ่อแดง บ้านนาม่อง การปลูกแบบเห็ดอยู่เห็ดกิน พ่อเขียน บ้านกุดแฮด (ปัจจุบันเสียชีวิตแล้ว)

2.6.2.2 การสนับสนุนจากบุคคล/หน่วยงานภายนอก

บุคคลหรือหน่วยงานภายนอกให้การส่งเสริมสนับสนุนการพัฒนาของชุมชนอย่างต่อเนื่อง เช่น

- 1) องค์กรพัฒนาเอกชน เช่น มูลนิธิหมู่บ้าน มูลนิธิพัฒนาชนบทอีสาน
- 2) หน่วยงานของรัฐ เช่น เจ้าหน้าที่ป่าไม้จังหวัด กองกำกับการตำรวจตระเวนชายแดน กองทุนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์
- 3) สถาบันการศึกษา เช่น มหาวิทยาลัยราชภัฏราชชนครินทร์ (ฉะเชิงเทรา) มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5

ผลการสร้างรูปแบบการศึกษา

โดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต

การนำเสนอผลการวิจัยในบทนี้ เป็นการนำเสนอผลการวิจัยภาคสนามจากกรณีศึกษา 1 ชุมชน เพื่อนำเสนอผลการสร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต โดยมีประเด็นการนำเสนอ ดังนี้

1. ข้อมูลทั่วไปของชุมชน
2. โครงสร้างทางสังคมของชุมชน
3. วิถีชุมชน
4. ความเป็นปึกแผ่นของชุมชน : ทุนทางสังคมที่มีโอกาสพลิกฟื้น
5. ผลการสร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต

กรณีศึกษาที่ 3 ชุมชนบ้านสามคลอง (ชื่อสมมติ)

1. ข้อมูลทั่วไปของชุมชน

1.1 สภาพทั่วไปของชุมชน

ชุมชนบ้านสามคลอง (ชื่อสมมติ) เป็นหมู่บ้านหนึ่งที่ตั้งอยู่ที่อำเภอบางบัวทอง จังหวัดนนทบุรี เป็นหมู่บ้านขนาดเล็กเนื่องจากแยกออกมาอีกหมู่บ้านหนึ่งและมีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 120 ครัวเรือน ประชากรจำนวน 351 คน ชาย 178 คน หญิง 173 คน (ข้อมูลจากแผนชุมชน ปี 2549-2551) มีอาณาเขตและพื้นที่ของหมู่บ้านติดต่อกับพื้นที่ต่าง ๆ ดังนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อกับ	หมู่ที่ 5
ทิศใต้	ติดต่อกับ	หมู่ที่ 6
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับ	ตำบลพิมลราช
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ	ตำบลหนองเพรางาย

พื้นที่ทั้งหมดของหมู่บ้านมีจำนวน 2,369 ไร่ พื้นที่ทำการเกษตรจำนวน 1,265 ไร่ ในชุมชนมีคลอง 3 แห่ง

1.2 ประวัติความเป็นมาของชุมชน

ชุมชนบ้านสามคลอง เป็นชุมชนเก่าแก่อยู่กันมาตั้งแต่รุ่นปู่ย่าตายาย ผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบันเล่าให้ฟังว่า เป็นหมู่บ้านที่ไม่ค่อยมีการอพยพย้ายเข้าหรือย้ายออกมากนัก อยู่กันมานานตั้งแต่เดิม เห็นมีเพียง 10 กว่าหลังที่ย้ายเข้ามาใหม่ ในช่วงปี 2540 ซึ่งเป็นกลุ่มพนักงานของหน่วยงานแห่งหนึ่งเข้ามาซื้อที่ดินและปลูกบ้านอาศัย นอกนั้นเป็นคนดั้งเดิมทั้งสิ้น

แม้ว่าบ้านสามคลองจะเป็นหมู่บ้านที่มีคนหน้าใหม่จากที่อื่นย้ายเข้ามาอยู่อาศัยน้อยหากแต่รอบ ๆ หมู่บ้านสามคลองจะเป็นหมู่บ้านที่เต็มไปด้วยคนหน้าใหม่ที่ย้ายมาจากที่อื่นซึ่งเป็นชุมชนบ้านจัดสรร บางหมู่บ้านที่ติดต่อกับบ้านสามคลอง เป็นบ้านจัดสรรทั้งหมู่บ้าน กล่าวได้ว่าทั้ง 10 หมู่บ้านในตำบลแห่งนี้ บ้านสามคลองจะเป็นหมู่บ้านกลาง ๆ ในลักษณะของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม คือสภาพชุมชนไม่เปลี่ยนแปลงไปตามภาวะทันสมัยมากเกินไป แต่ก็ไม่ใช่ลักษณะชุมชนชนบทแบบดั้งเดิมเสียทีเดียว เป็นลักษณะกึ่งเมืองกึ่งชนบท นั่นคือคำบอกเล่าของผู้ใหญ่บ้าน

...ผมเกิดปี 2491 เริ่มจำความได้ตั้งแต่ปี 2495-2496 จำได้ว่า คนในชุมชนนี้เป็นคนพื้นที่ เป็นกลุ่มเครือญาติกันทั้งหมด ผมเกิดมาตรงนี้ก็มีความตาคุณยาย มีที่ดินที่นี้ประมาณ 300 กว่าไร่ แต่ก่อนทำนากันด้วยแรงคน แรงควาย ไม่มีการใช้เครื่องจักร ข้าว 1 ไร่ ได้ 30 ถึง ข้าวเกี่ยวนละ 600 บาท ช่วงแรกเรือโดยสารยังไม่มี ผมจะไปตลาดที่บางบัวทองก็ขี่ควายไป ออกจากบ้านไปเข้ามีดกลับมาบ้านก็พลบค่ำ สมัยเด็กผมเรียนที่วัดหนองเพรางาย เดินไปเรียน 2 กิโลเมตร ผมเป็นหลานคนโตที่สุดจึงทำงานไม่ได้เรียนสูง ก็ส่งน้องเรียน เป็นครอบครัวใหญ่...

(ผู้อาวุโสและเป็นผู้รู้ทางภูมิปัญญา, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

สมัยก่อนการเดินทางของชุมชนจะอาศัยเรือโดยสาร มีเรือโดยสารรับจ้างล่องไปตามคลองต่าง ๆ เด็กนักเรียนที่ไปเรียนที่บางบัวทองก็ต้องนั่งเรือไป 6 โมงเช้าก็ต้องนั่งรอเรือกัน จนมาเปลี่ยนเป็นรถโดยสารเมื่อถนนตัดผ่านเข้ามาปี 2534 คนใช้เรือจึงน้อยลง ประกอบกับน้ำมันช่วงนั้นเริ่มแพงขึ้น เมื่อคนไม่ค่อยนิยมโดยสารเรือ เรือรับจ้างจึงหมดไปในที่สุด และเมื่อมีไฟฟ้ามีถนนหนทางดีขึ้น ชาวบ้านก็เริ่มมีรถกันมีความสะดวกขึ้น ความสะดวกมา ค่าใช้จ่ายก็ตามมามากขึ้น

2. โครงสร้างทางสังคมของชุมชน

ชุมชนบ้านสามคลองเป็นระบบใหญ่ระบบหนึ่ง ประกอบด้วยระบบย่อย หรือสถาบันต่าง ๆ ในชุมชน ดังนี้

2.1 สถาบันเศรษฐกิจ

อาชีพหลักคือทำการเกษตร การทำนา ทำสวน และเลี้ยงปลา มีการปลูกข้าวเพื่อขาย มีการทำสวนปลูกผลไม้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นมะม่วง มีลำไยบ้าง และมีการปลูกฝรั่ง ทุเรียน กุยช่าย มะระ สำหรับอาชีพเสริมเมื่อว่างจากการเกษตร ชาวบ้านก็จะรับจ้าง โดยมีงานมาส่งตามบ้านให้ทำ เช่น รับจ้างปลูกหอมแดง กระเทียม รับจ้างตัดเย็บเสื้อผ้าโหล รับจ้างฉีดยาผักและนาข้าว และมีชาวบ้านบางส่วน ซึ่งเป็นส่วนน้อยที่ทำงานโรงงานในหมู่บ้านใกล้เคียง รับราชการและพนักงานบริษัทเอกชน

ชุมชนมีร้านค้า ส่วนใหญ่เป็นร้านขายของชำ และร้านอาหารตามสั่ง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นร้านที่ขายทั้งอาหารตามสั่งและขายของชำประกอบด้วยกัน มีจำนวนประมาณ 10 ร้าน มีโรงงานเล็ก ๆ ในชุมชน 1 โรงงาน เป็นโรงงานทำเตาแก๊ส และพวกสแตนเลส ส่วนใหญ่จะเป็นพวกโกดังเก็บสินค้า

2.2 สถาบันการเมืองการปกครอง

ชุมชนบ้านสามคลอง เป็นหมู่บ้าน 1 ในจำนวน 10 หมู่บ้านของตำบลแห่งหนึ่งในอำเภอบางบัวทอง จังหวัดนนทบุรี มีการปกครองแบบเป็นทางการ โดยผู้ใหญ่บ้านและคณะกรรมการหมู่บ้านและอยู่ภายใต้การดูแลขององค์การปกครองส่วนตำบล

ถึงแม้ชุมชนบ้านสามคลอง จะเป็นชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบท ผู้ใหญ่บ้านก็ยังมีบทบาทสำคัญในการปกครองดูแลทุกข์สุขของชุมชน ผู้ใหญ่บ้านเล่าให้ฟังว่า คนในชุมชนเวลาเดือดร้อนอะไร เช่น น้ำท่วม ฉีดยาป้องกันยุงลาย ก็ตามแต่ผู้ใหญ่บ้าน เช่น น้ำท่วมที่ผ่านมา ตี 1 ตี 2 ก็ยังไม่ได้นอน

ปัจจุบันไม่มีการประชุมประจำเดือนของหมู่บ้าน แต่ก็ยังมีการเรียกประชุมตามสถานการณ์ หากกรณีมีเรื่องเร่งด่วนหรือต้องการปรึกษาหารือลูกบ้าน ก็จะเรียกประชุมตามสถานการณ์ สถานที่ประชุมส่วนใหญ่จะใช้ที่โรงเรียนหรือบ้านผู้ใหญ่บ้าน ในชุมชนมีหอกระจาย

ข่าวเป็นเครื่องมือของผู้ใหญ่บ้านในการแจ้งข่าวสารข้อมูลให้ลูกบ้านได้รับทราบ มีการพูดผ่านหอกระจายข่าวเป็นระยะ ๆ ไม่ได้ใช้หอกระจายข่าวทุกวัน

2.3 สถาบันวัฒนธรรมประเพณี

มีการทำบุญตามประเพณี ได้แก่ ประเพณีสงกรานต์ เข้าพรรษา ลอยกระทง ทั้ง 3 ประเพณี จัดโดยองค์การบริหารส่วนตำบล ใช้สถานที่ที่เป็นศูนย์รวมของตำบลคือวัดเต็มรักพัฒนา ซึ่งเป็นวัดเดียวของตำบล ชาวบ้านในชุมชนก็จะไปรวมตัวกัน เช่น เทศกาลเข้าพรรษาแต่ละหมู่บ้าน ก็จะแห่เทียนตอกแต่งรถสวยงาม มีการประกวดกัน ส่วนวันสงกรานต์จะมีการเชิญคนเฒ่าคนแก่ของหมู่บ้านไปรดน้ำดำหัวกันที่วัด นอกจากนั้นก็จะเป็นการทำบุญตามบ้านแล้วแต่บ้านใครจะจัด มีการรดน้ำผู้สูงอายุ ตามบ้านเครือญาติใกล้เคียงร่วมกัน

ผู้นำการพัฒนาของหมู่บ้านท่านหนึ่งเล่าให้ฟังว่า ในสมัยก่อนประมาณ 10 กว่าปีที่แล้ว ประเพณีสงกรานต์มีการละเล่นจำนวนมาก เช่น รำวง มอญซ่อนผ้า วิ่งเปรี๊ยะ จัดที่โรงเรียน ในหมู่บ้าน สมัยก่อนโรงเรียนบ้านสามคลองเป็นหน่วยงานหลักหรือเป็นศูนย์กลางในการจัดงาน สมัยนั้นพื้นที่ของโรงเรียนจะกว้างขวาง ต่อมาเมื่ออาคารเรียนต่าง ๆ เพิ่มขึ้น เนื้อที่แคบลง ก็เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ประเพณีหายไป เพราะเนื้อที่ของโรงเรียน

บ้านสามคลอง มีผู้รู้หรือผู้มีภูมิปัญญาท้องถิ่น ดังนี้

- 1) ผู้รู้ทางด้านพิธีทำขวัญนาค 2 ท่าน ซึ่งเป็นสามีภรรยา กัน เป็นผู้ชี้ชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันทั้งหมู่บ้านและชุมชนใกล้เคียง รวมทั้งระดับประเทศรับงานทั่วราชอาณาจักร
- 2) ผู้รู้ทางด้านการเกษตร เช่น กลุ่มเกษตรกรของชุมชน ซึ่งสมาชิกของชุมชนประกอบไปด้วยผู้นำที่เป็นทางการและผู้นำการพัฒนาของชุมชน บุคคลเหล่านี้มีความรู้และประสบการณ์ จากการดำเนินตามวิถีชีวิต สนใจใฝ่รู้ชอบเรียนรู้ด้านการเกษตร เช่น ทดลองปลูกพืช ผัก แปลก ๆ ใหม่ ๆ มีนักเรียนจากโรงเรียนต่าง ๆ มาศึกษาดูงานบ้าง

2.4 สถาบันการศึกษา

โรงเรียนบ้านสามคลอง (ชื่อสมมติ) ตั้งขึ้นมาประมาณปี 2516 โดยได้รับที่ดินบริจาคจากคนในชุมชน จำนวน 5 ไร่ เนื่องจากคนในชุมชนเห็นว่าเด็ก ๆ เดินทางไปเรียนลำบาก มีโรงเรียนอยู่ใกล้ชุมชนมากที่สุด มีระยะทางประมาณ 2 กิโลเมตร จึงคิดก่อตั้งโรงเรียนของชุมชนตนเองขึ้น

โรงเรียนบ้านสามคลอง เป็นโรงเรียนขนาดกลางสังกัดเขตพื้นที่การศึกษาจังหวัดนนทบุรี เขต 2 ปัจจุบันปีการศึกษา 2549 เทอมปลายมีนักเรียนจำนวน 160 คน ครูรวมผู้บริหารโรงเรียน จำนวน 5 คน มีครูช่วยสอนที่ได้รับอัตราจ้างจากองค์การบริหารส่วนจังหวัด จำนวน 3 คน และครูช่วยสอนที่ได้รับอัตราจ้างจากองค์การบริหารส่วนตำบลจำนวน 8 คน โรงเรียนมีการจัดการเรียนการสอนในระดับชั้นอนุบาล 1 - ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 และมีศูนย์เด็กก่อนวัยเรียนอยู่ในบริเวณโรงเรียนแต่ขึ้นอยู่กับกำกับการกำกับดูแลขององค์การบริหารส่วนตำบล นักเรียนที่จบชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 เรียนต่อในระดับมัธยมศึกษาทุกคน

3. วิถีชุมชน

ภาพอดีต

ชุมชนบ้านสามคลองเป็นชุมชนเก่าแก่ จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้านเล่าว่าเป็นชุมชนตั้งมาได้ประมาณ 100 กว่าปี อยู่กันมาตั้งแต่รุ่นปู่ย่าตายาย เป็นกลุ่มเครือญาติกันทั้งหมด คนที่อพยพมาอยู่ตั้งถิ่นฐานที่บ้านสามคลองในยุคแรกส่วนใหญ่ก็จะเป็นคนพื้นที่บริเวณใกล้เคียงคือจังหวัดนนทบุรีเองและจังหวัดรอบ ๆ ได้แก่ จังหวัดนครปฐม สุพรรณบุรี พระนครศรีอยุธยา ชุมชนบ้านสามคลองก็เป็นเหมือนหมู่บ้านชนบทของประเทศไทยโดยทั่วไปที่มีความผูกพันกันในระบบเครือญาติและระบบความเป็นคนภูมิภาคเดียวกัน ในสมัยก่อนนั้นชุมชนบ้านสามคลองมีการติดต่อสัญจรไปมาโดยอาศัยทางน้ำเป็นหลัก มีเรือโดยสารรับจ้างไปตามคลองต่าง ๆ เป็นคลองที่ชาวบ้านร่วมแรงร่วมใจกันขุดขึ้น เนื่องจากในยุคแรกของการตั้งถิ่นฐานปัญหาการขาดแคลนน้ำยังเป็นเรื่องสำคัญของชุมชน แม้ว่าเป็นหมู่บ้านที่ใกล้กับลำน้ำเจ้าพระยา แต่สมัยนั้นยังไม่มีคลองเล็กคลองน้อยเชื่อมต่อกับแม่น้ำสายหลัก

การสัญจรไปมาของชาวบ้านยังใช้วัวควายเป็นหลัก ผู้เฒ่าผู้แก่ของชุมชนเล่าว่าเวลาจะไปตลาดหรือไปทำธุระที่บางบัวทองก็ขี่ควายไป ไปกลับก็ใช้เวลาทั้งวันเต็ม ๆ เนื่องจากตอนขากลับเป็นช่วงบ่ายแดดจะร้อนมากก็จะพักควายไว้ใต้ต้นไม้ก่อนกว่าจะกลับมาถึงบ้านก็พลบค่ำพอดี

สำหรับอาชีพหลักของชาวบ้านคือการทำเกษตรปลูกข้าวเป็นหลัก มีการลงแขกช่วยกันในเรื่องของการปลูกข้าว ตั้งแต่ดำนา หนองข้าว การปักข้าว ผู้ใหญ่บ้านเล่าว่าไม่ใช่ช่วยกันแค่ในหมู่บ้านแต่ช่วยกันทั้งตำบลความที่เป็นระบบเครือญาติทำให้คนทั้งตำบลและละแวกใกล้เคียงมีการรู้จักมักคุ้นกันอย่างดี มีความสัมพันธ์ที่ยังพึ่งพาอาศัยช่วยเหลือเกื้อกูลกัน แบ่งปันกัน

ปี 2516 คนในชุมชนท่านหนึ่งได้บริจาคที่ดินจำนวนประมาณ 5 ไร่ เนื่องจากเห็นว่าเด็กเดินทางไปเรียนลำบากมาก โรงเรียนที่อยู่ใกล้หมู่บ้านมากที่สุดมีระยะทางห่างจากหมู่บ้าน 2 กิโลเมตร ซึ่งสมัยนั้นการเดินทางยังลำบากอยู่ถนนหนทางยังไม่มี โดยเฉพาะช่วงฤดูฝนเด็ก ๆ เดินทางไปเรียนหนังสือลำบากมาก

ชุมชนบ้านสามคลองเป็นชุมชนที่มีวัฒนธรรมประเพณีร่วมกัน มีวัด จำนวน 1 วัด ที่เป็นศูนย์กลางของชาวบ้านและเป็นวัดเดียวในระดับตำบล วัดจึงเป็นศูนย์กลางของการจัดงานประเพณีของชุมชน เช่น เข้าพรรษา งานสงกรานต์ และในสมัยก่อนเมื่อมีงานตามประเพณีก็มักจะมีการละเล่นสมัยก่อนสอดแทรกอยู่ด้วยเสมอ เช่น รำวง มอญช้อนผ้า วิ่งเปี้ยว กล่าวได้ว่าจัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนตั้งแต่ยุคดั้งเดิมจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากเป็นศูนย์รวมของชาวบ้านในการมาร่วมดำเนินกิจกรรมตามประเพณีร่วมกัน

ภาพการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน

เมื่อความเจริญคืบคลานเข้ามาในชุมชน เริ่มจากไฟฟ้าเข้ามา ในปี 2518 ตามลำคลอง เนื่องจากขณะนั้นยังไม่มีถนน ส่วนถนนเข้ามาในปี 2534 สภาพชุมชนและวิถีชีวิตมีการเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนขึ้น ชาวบ้านเริ่มมีรถ การเดินทางไปมาสะดวกสบายมากขึ้น ดังคำบอกเล่าของผู้นำการพัฒนาและเป็นประธานกองทุนของหมู่บ้านเล่าให้ฟังว่า

...อะไร ๆ ที่สะดวกขึ้น ค่าใช้จ่ายก็ตามมามากขึ้น บางบ้านมีค่าใช้จ่ายเป็นพัน ๆ บาท ก็ต้องพยายามหารายได้ให้มากขึ้น ทำบางอย่างเดี๋ยวก็คงไม่ไหว เพราะค่าใช้จ่ายมากขึ้น...

(ผู้นำการพัฒนาของชุมชน, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

แม้ว่าไฟฟ้าและถนนหนทางส่งผลให้วิถีการดำเนินชีวิตของชุมชนเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะสะดวกสบายขึ้น เช่น การเดินทางไปเรียนหนังสือที่บางบัวทองของเด็ก ๆ ไม่ต้องรอเรือรับจ้างตั้งแต่ 6 โมงเช้า เหมือนสมัยก่อนแล้ว หากแต่วิถีอาชีพการเกษตรก็ยังคงอยู่ชุมชนบ้านสามคลองยังยึดโยงกับอาชีพเกษตรแต่เป็นการเปลี่ยนรูปไปบ้าง คือการเพิ่มการทำเกษตรที่หลากหลายมากขึ้น มีการปลูกฝังบึงขาย ปลูกพืชผักสวนครัวรวมทั้งพืชตามฤดูกาลขายมากขึ้น รวมทั้งการทำสวนผลไม้เพื่อขาย เช่น การปลูกมะม่วง ซึ่งเป็นการเพิ่มความหลากหลายบนฐานของทุนเดิมที่มีการปลูกพืชผักทำสวนอยู่แล้วแต่ไม่ได้เน้นที่การปลูกเพื่อขาย สำหรับปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลง

ในเรื่องของอาชีพที่เห็นปรากฏชัดคือเรื่องของการมีอาชีพเสริมในเรื่องของการรับจ้าง เช่น รับจ้างปลูกหอม ปลูกกระเทียม โดยผู้จ้างจะนำผลผลิตเข้ามารับ-ส่งถึงบ้านผู้รับจ้างปลูก

ความสะดวกสบายทั้งในการเดินทาง ทำให้มีการจับจ่ายใช้ง่ายขายคล่องขึ้น วิถีชุมชนเริ่มเปลี่ยนไป มีการใช้จ่ายเกินตัว เร่งผลิตเร่งรับจ้างเพื่อรีบหาเงินมาใช้จ่าย จากการสัมภาษณ์ผู้นำการพัฒนาระดับตำบลท่านหนึ่ง ให้ข้อมูลว่า

...คนไม่ใช่ชีวิตแบบพอเพียง ใช้จ่ายเกินตัว เป็นห่วงคนดั้งเดิมของชุมชน ประสพการณ์ชีวิตที่ผ่านมาของเราเป็นลักษณะสังคมชนบท พอมาเจอการขยายตัวของความเป็นเมือง เจอความทันสมัยสะดวกสบาย กลัวว่าเราจะปรับสภาพชีวิตของตัวเองไม่ทัน ทุกอย่างมันเข้ามาจนเราจับไม่ทัน แต่ความต้องการมันมี เช่น โทรสั่งพิซซ่า ตกเย็นกินหมูกระทะ รายได้ไม่เพียงพอกับรายจ่าย จะกินอะไรต้องใช้เงินหมด แต่ไม่ได้คำนึงถึงรายได้ตัวเอง เปิดทีวี น้ำอัดลม ซึ่งเป็นปัญหาใหญ่ของประเทศชาติด้วย...

(ผู้นำการพัฒนาระดับตำบล, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

จากสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงทำให้วิถีการผลิตเปลี่ยนและส่งผลกระทบต่อวิถีความสัมพันธ์ของชุมชนบนพื้นฐานของการพึ่งพาอาศัย ร่วมแรงลงแขกดำเนินาเกี่ยวข้าวเปลี่ยนแปลงไปด้วย

...ปัจจุบันการลงแขกช่วยเหลือเกื้อกูลกันก็เปลี่ยนไปบ้าง คือจะพูดว่าไม่กว้างนะแต่สมัยนี้จะทำอะไรก็ใช้เครื่องจักร ใช้เงินจ้าง หรือสมัยก่อนคนในชุมชนจะร่วมไม้ร่วมมือกันพัฒนาหมู่บ้าน ลอกคลอง ลอกผักตบชวา ปลูกต้นไม้ร่วมกัน แต่ปัจจุบัน อบต. เขามีเงินจ้าง มีเงินมาจูงใจ ก็มีสวนทำให้ชีวิตเปลี่ยนแปลงไป...

(ผู้ใหญ่บ้าน, สัมภาษณ์, 3 กุมภาพันธ์ 2550)

...สำหรับเรื่องการปลูกข้าว ปัจจุบันมีการวานกันเรื่องฉีดยาข้าวอย่างเดียว เพราะการเกี่ยวข้าวจะมีรถมาเกี่ยว จ้างคนข้างนอกเอารถมาเกี่ยว เขาจะมีทีมคนงานมาทำให้เลยทุกอย่าง คนจ้างไม่ต้องทำอะไรเลย คือแต่ก่อนเราใช้คนเกี่ยวเดี๋ยวนี้เราใช้รถเกี่ยว แต่ก่อนหากทำนา 20 ไร่ สมมติใช้คนเกี่ยวคนละ 2 งาน ก็ใช้คน 40 คน ต่อ 1 วัน ใช้เวลาเกี่ยวตากแดด 2 วันนะ เดี่ยวนี้ใช้รถเกี่ยว 20 ไร่ ไม่กี่ชั่วโมงก็เสร็จแล้ว...

(ผู้ใหญ่บ้าน, สัมภาษณ์, 3 กุมภาพันธ์ 2550)

...สมัยก่อนมีการลงแขก เอาแรงกันเรื่องทำนา บ้านนี้ไปช่วยบ้านนั้น ผลัดกันไปช่วย พอ 10-15 ปี ที่ผ่านมา สังคมเปลี่ยนแปลงไปมาก ส่วนหนึ่งแรงงานมันน้อยลง ไปทำงานที่อื่นบ้าง เด็กรุ่นใหม่ก็ไม่ได้สนใจตรงนี้ แรงงานมันหายากขึ้น เครื่องจักรกลมันก็เข้ามา...

(ผู้นำการพัฒนาของชุมชน, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

...เรื่องกิจกรรมกลุ่ม กิจกรรมที่ทำให้คนมารวมตัวกันในลักษณะกลุ่ม ถ้าในปัจจุบันนี้คนไม่ค่อยสนใจ รวมตัวกันยากเพราะเขาเห็นว่าผลประโยชน์มันน้อย ทำแล้วได้น้อย เช่น กลุ่มเย็บผ้า กลุ่มดอกไม้จันทร์ ทำได้ก็ไม่กี่บาทกว่าจะทำได้วันหนึ่ง 30-40 บาท ปัจจุบันมีการรับจ้างปลูกหอม ปลูกกระเทียม เขาจ้างกิโลกรัมละ 15 บาท มีรถมาส่งมารับของถึงบ้าน ซึ่งวันหนึ่งเขาทำได้ 20-30 กิโลกรัมต่อคน ทำกันทั้งบ้าน วันหนึ่งเขาได้กันเป็นพันแล้ว การรวมกลุ่มเลยจืดจางไป...

(ผู้ใหญ่บ้าน, สัมภาษณ์, 3 กุมภาพันธ์ 2550)

...แต่ถ้าถามว่าชาวบ้านปัจจุบันยังรักใคร่กันดีไหม เขารักกัน ผมเรียกประชุมเขาก็มาทัน มาคุยกันรวมตัวกันได้ แต่ให้มารวมกลุ่มอาชีพมันน้อยลง เพราะตอนนี้ของเรามีมันเป็นชุมชนเมือง ปัจจุบันมันเปลี่ยนไปแล้ว แต่ก่อนผม 10 กว่าขวบ จะไปเที่ยวต้องเดินเป็น 10 กิโลเมตร ไปวัดไผ่โรงวัวที่จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งจักรยานไป จะเห็นว่าสังคมมันเปลี่ยนไป การเดินทางการคมนาคมเปลี่ยนแปลงไป ค่าครองชีพเปลี่ยนแปลงไปไปทำงานโรงงานได้วันละ 100 กว่าบาทไม่พอแล้ว ผู้เขาทำไร่นา รับจ้างปลูกหอม ปลูกกระเทียม รับจ้างฉีดยาฆ่า ตัดเย็บผ้า โหล รายได้ดีกว่า...

(ผู้ใหญ่บ้าน, สัมภาษณ์, 3 กุมภาพันธ์ 2550)

ผลกระทบของภาวะความทันสมัยส่งผลต่อค่านิยม วิธีคิดและปฏิบัติของเด็กและเยาวชน ในความคิดเห็นของผู้นำการพัฒนาของชุมชน

...เด็กเยาวชนคนรุ่นใหม่ี่พูดยากนะ ของผมมีศูนย์เยาวชน เด็กไม่ค่อย
อยากได้อะไร อยากทำอะไร การเลี้ยงดูสมัยนี้กับสมัยก่อนแตกต่างกัน เดียวนี้
เลี้ยงด้วยสแตนด์ พ่อแม่ไม่ค่อยมีเวลาให้ โอกาสที่เขาเสียเด็กจะมีมาก...

(ผู้ใหญ่บ้าน, สัมภาษณ์, 3 กุมภาพันธ์ 2550)

สำหรับปัญหาสำคัญของความเป็นชุมชนชนบทกิ่งเมืองในสภาพปัจจุบัน ปัญหาที่ถือว่าเป็น
ปัญหาหนักที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชุมชนที่สำคัญคือ ปัญหาน้ำเสีย โดยเฉพาะในช่วงเดือนเมษายน
น้ำจะเน่า เนื่องจากช่วงเวลาดังกล่าวปริมาณน้ำโดยทั่วไปตามลำคลองจะมีน้อยอยู่แล้วไม่ค่อย
ถ่ายเท ประกอบกับน้ำที่ไหลผ่านหมู่บ้านจัดสรรพอไหลมาถึงบ้านสามคลองก็พาให้น้ำในคลอง
เน่าเสียไปด้วย มีผลกระทบต่อนาข้าว นาผักบึง เสียหายมาก ส่วนปัญหาสำคัญของลงมาคือความ
เป็นเมือง เนื่องจากสภาพความเป็นหมู่บ้านจัดสรรของตำบลรายล้อมรอบบ้านสามคลอง แม้บ้าน
สามคลองยังเรียกได้ว่าไม่ใช่เป็นชุมชนบ้านจัดสรร แต่หมู่บ้านที่ติดกันนั้นเป็นอาณาจักรแห่ง
บ้านจัดสรรหลายพันหลัง มีผู้คนมากหน้าหลายตา ชาวบ้านจะกลัวเรื่องปัญหาอาชญากรรมและ
ความปลอดภัย และเกี่ยวเนื่องจากปัญหามันจัดสรรคือเรื่องของปัญหาขยะมูลฝอย โดยจะมีคน
ในหมู่บ้านจัดสรรข้างเคียงนำขยะต่าง ๆ มาทิ้งไว้ตามข้างทางบริเวณที่เป็นถนนของตำบล และ
ทิ้งขยะลงลำคลอง ซึ่งส่งผลต่อปัญหาน้ำเสียของชุมชนบ้านสามคลอง

ส่วนปัญหาที่รุนแรงแต่เป็นปัญหาที่มาเยือนเป็นครั้งคราวตามฤดูกาลเฉพาะบางปีคือ
ปัญหาน้ำท่วมหรือน้ำหลาก แม้จะท่วมเป็นบางปีแต่ก็เป็นปัญหาหนักของชุมชนปัญหาหนึ่ง

4. ความเป็นปึกแผ่นของชุมชน ; ทูทางสังคมที่มีโอกาสพลิกฟื้น

ชุมชนบ้านสามคลองเป็นชุมชนที่มีอาจเรียกได้ว่าเป็นสังคมชนบทแบบดั้งเดิม แต่ก็มีใช้รับ
กระแสภายนอกอย่างเต็มที่ ความเป็นชุมชนยังมีระบบความเชื่อดั้งเดิมคือวัฒนธรรมประเพณีเป็น
สายใยร้อยรัดคนในชุมชนให้รวมตัวกันดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกันตามเทศกาลงานประเพณี
ประกอบกับรากฐานของชุมชนมีสายสัมพันธ์กันในระบบเครือญาติหรือคนบ้านเดียวกันที่มาจาก
จังหวัดเดียวกัน ชุมชนยังยึดถือตัวบุคคลในการสร้างกฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข เช่น
ผู้ใหญ่บ้านยังมีบทบาทสำคัญในการปกครองดูแลทุกข์สุขของชุมชน ผู้ใหญ่บ้านเล่าให้ฟังว่าเวลา
คนในชุมชนเดือดร้อน เช่น น้ำท่วม ฉีดยาป้องกันยุงลาย ก็ยังตามแต่ผู้ใหญ่บ้าน กรณีน้ำท่วม
ที่ผ่านมาตี 1 ตี 2 ก็ยังไม่ได้นอน

จากการศึกษาชุมชนบ้านสามคลองพบว่า ชุมชนบ้านสามคลองยังมีทุนทางสังคมเป็นพื้นฐานของความเป็นชุมชน เช่น ความสัมพันธ์กันในระบบเครือญาติในการส่งผลต่อความร่วมมือร่วมมือพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน จุดร่วมของวัฒนธรรมประเพณี ซึ่งยังมีการดำรงไว้และสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เช่น งานเข้าพรรษา งานบุญตามเทศกาล งานสงกรานต์ งานลอยกระทง ทุนทางสังคมที่เป็นศักยภาพของคนในชุมชนที่ยังพบได้ว่าชุมชนยังมีภูมิปัญญาที่มีชื่อเสียงระดับประเทศ คือผู้รู้ด้านพิธีทำขวัญนาศ 2 ท่าน ซึ่งเป็นสามีภรรยาด้วยกัน รวมทั้งผู้รู้ด้านเกษตรที่ได้รับรางวัลเป็นเกษตรตัวอย่างทั้งในระดับตำบลและระดับอำเภอ

ในสภาพการณ์ปัจจุบันทุนทางสังคมในรูปแบบใหม่ให้ความสำคัญกับการรวมตัวกันเพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาชุมชนของตน มีการรวมตัวกันตามความสนใจและความต้องการของชุมชนในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน เช่น กลุ่มกิจกรรม Think Earth

...ทุกเสาร์แรกของทุกเดือนจะมีโครงการ Think Earth เป็นการรวมตัวกันเพื่อเก็บขยะ เน้นมาทำความสะอาดสามัคคีร่วมกัน ทำความดีตอบแทนแผ่นดิน เราไม่ยากให้ชุมชนของเราเต็มไปด้วยขยะ ก็ขอให้มาช่วยกันดูแล ทำทุกเดือนมีลูกบอกลูก มีหลานบอกหลาน อยากให้เป็นการปลูกจิตสำนึกเด็กด้วย เราอยากให้คนรุ่นใหม่ของเราเป็นทรัพยากรบุคคล ที่ดี ยาเสพติดก็หมด...

(รองนายกองค์การบริหารส่วนตำบล, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

นอกจากกลุ่มกิจกรรมที่รวมตัวร่วมพลังกันเองของชาวบ้านแล้ว ยังมีกลุ่มองค์กรที่ได้รับ การสนับสนุนให้เกิดขึ้น เช่น กลุ่มออมทรัพย์ที่จัดตั้งขึ้นปี 2544 เป็นการรองรับนโยบายกองทุนเงินล้าน เนื่องจากเงื่อนไขการกู้ยืมกองทุนเงินล้านจะต้องผ่านการเป็นสมาชิกกลุ่ม เป็นการแก้ไขปัญหาการเงินของคนในชุมชนและหลีกเลี่ยงการเป็นหนี้นอกระบบ นอกจากนี้แก้ไขปัญหาเรื่องการเงินแล้ว ประธานกองทุนหมู่บ้านยังเล่าให้ฟังว่า

...มันเป็นสิ่งที่ดีนะ เพราะเรามารวมกลุ่มกัน ร่วมกันสร้างความคิด มาศึกษาเรียนรู้กัน เรื่องกองทุนใครมีปัญหาอะไรเหมือนได้มาคุยกัน หนึ่งเดือนมาเจอกัน 1 ครั้ง ใครมีปัญหาเดือดร้อนอะไรจะกู้เงินไปทำอะไร หากไม่ทำในรูปการรวมกลุ่ม ชาวบ้านก็ไม่มีโอกาสได้มาคุยกัน เมื่อก่อนไม่มีการเรียนรู้กัน เดี่ยวนี้มีการรู้จักกัน เข้าใจกัน เลืออาหารต่อกัน มีการร่วมมือร่วมมือกันโยงโยกัน

แต่ก่อนไม่มีการเรียนรู้ว่าการฝากเงินมันจำเป็นตรงไหน ถ้าเราไปฝากธนาคาร
จำนวนเงิน 20 บาท 30 บาท มันไม่ได้ แค่ค่าเดินทางมันก็ไม่ได้แล้ว...

(ประธานกองทุนหมู่บ้าน, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

จากทัศนคติข้างต้น กล่าวได้ว่าชุมชนบ้านสามคลองถึงจะเป็นชุมชนที่รับภาวะความทันสมัย
เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมแตกต่างจากสมัยอดีต แต่จากข้อมูลการ
สนทนาดังกล่าวทำให้เห็นว่าสภาพทุนทางสังคมของชุมชนก็ยังคงมีอยู่ ถึงแม้จะลดน้อยลง
โดยเฉพาะทุนทางสังคมในด้านการดำเนินตามวิถีชีวิตอาชีพ มีการจ้างและการใช้เครื่องจักรในการ
ทำงานมากขึ้น และในเรื่องวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน เด็กรุ่นใหม่มีความสนใจในลักษณะที่
เปลี่ยนแปลงไป ไม่ค่อยสนใจในภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนที่มีมาแต่ดั้งเดิม สำหรับกิจกรรมการ
พัฒนาของชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงไปใน 2 ลักษณะ คือ หากเป็นกิจกรรมการรวมตัวด้านอาชีพ
คนในชุมชนจะไม่ให้ความสนใจมากนัก เนื่องจากต่างก็มีอาชีพที่ทำรายได้ดีอยู่แล้วโดยไม่ต้อง
รวมกลุ่ม หากแต่กิจกรรมการพัฒนาบางด้านกับเสริมสร้างให้เกิดทุนทางสังคมยิ่งขึ้น เช่น ในเรื่อง
ของกลุ่มออมทรัพย์ กองทุนหมู่บ้าน และกิจกรรมการพัฒนาสิ่งแวดล้อมของชุมชน ดังคำ
สัมภาษณ์ของผู้นำชุมชนและประธานกองทุนหมู่บ้าน ดังนี้

...เรื่องกลุ่มออมทรัพย์ กองทุนเงินล้าน ผมว่ามันดีนะ ตั้งแต่เริ่มมีขึ้นมา
ผมว่ามันเชื่อมอะไรที่แต่ก่อนไม่เคยมี อาจจะเป็นเรื่องการมีส่วนร่วม มีการคุย
ปรึกษาหารือกันเหมือนพี่เหมือนน้องกัน แต่ก่อนไม่มีกลุ่มพวกนี้ก็ได้มีการเข้า
มาคุยกัน แต่เดี๋ยวนี้มีการพูดคุยกัน เรื่องปัญหาต่าง ๆ ของแต่ละครัวเรือน หรือแต่
ก่อนไปกู้เงินนอกระบบกัน มันแพงนะ ร้อยละ 10 ร้อยละ 20 กู้ระบบเราแค่ร้อยละ 1
คุณมีปัญหาเราช่วยได้ เอาตรงนี้ไปปะตรงนั้นเป็นการเชื่อมโยงจิตใจกัน มีปัญหา
อะไรก็ช่วยกัน ปรึกษาหารือกัน เป็นสิ่งที่ดี...

(ประธานกองทุนหมู่บ้าน, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

...กิจกรรม Think Earth มีชาวบ้านจาก 10 หมู่บ้าน มารวมตัวทำ
กิจกรรมร่วมกันบางคนไม่รู้จักกันเลยก็ได้มารู้จักกัน มาคุยกัน ได้แนะนำกัน
ได้ไต่เต๋กัน พูดคุยแลกเปลี่ยนกัน ทำมาได้ 2 ปีแล้ว...

(ผู้ใหญ่บ้าน, สัมภาษณ์, 3 กุมภาพันธ์ 2550)

ชุมชนบ้านสามคลองยังมี “ราก” หรือ “เชื้อ” ของ “ทุนทางสังคม” เป็นพื้นฐานที่มีศักยภาพ ในการรอโอกาสและกำลังได้รับโอกาสจากคนในชุมชนในการทำหน้าที่หรือฟื้นฟูคุณค่าดั้งเดิมของ ชุมชนให้เป็นพื้นฐานการพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชนบนฐานของทุนทางสังคมของตนเอง

5. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะ วิกฤต

ผลการสร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ ประสบภาวะวิกฤต

จากการสัมภาษณ์และสนทนากลุ่มบุคคล ซึ่งประกอบไปด้วยกลุ่มประชาชน กลุ่มครูใน ระบบโรงเรียน และครูการศึกษาอิสระ ได้ให้ข้อคิดเห็นต่อการสร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนบ้านสามคลอง ดังนี้

5.1 การศึกษาตามอัธยาศัย

จากการสัมภาษณ์ผู้นำชุมชนทั้งที่เป็นผู้นำทางการและไม่เป็นทางการ ผู้นำการพัฒนา และชาวบ้าน ชุมชนบ้านสามคลองถึงแนวทางการจัดการศึกษาเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อ พัฒนาทุนทางสังคม พบว่า กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวมีจุดมุ่งหมายสำคัญ เพื่อให้สมาชิกใน ชุมชนมารวมตัวกันเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน และมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ ตัดสินใจ เกี่ยวกับสถานการณ์ของชุมชน รวมทั้งการวางแผนและดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกันในการแก้ไข ปัญหาของชุมชน ให้สมาชิกในชุมชนสร้างความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ แลกเปลี่ยนปัญหาซึ่งกันและกัน เพื่อนำไปสู่การช่วยเหลือพึ่งพาอาศัย รักใคร่สามัคคีกัน

การศึกษาหรือกระบวนการเรียนรู้ตามอัธยาศัยของชุมชนจึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ สอดคล้องกับวิถีชีวิตหรือบริบทของชุมชน โดยเฉพาะสอดคล้องกับการดำเนินตามวิถีชีวิตทั้งใน เรื่องอาชีพ ความเป็นอยู่หรือความอยู่รอดเรื่องสุขภาพความเจ็บไข้ได้ป่วย ซึ่งเป็นทั้งการแก้ไข ปัญหาและความต้องการของชุมชน

จุดมุ่งหมายของการศึกษาจึงเพื่อให้ภาพรวมของชุมชนมีความเข้มแข็งบนพื้นฐานของ การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในการร่วมกันแลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน เพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของ ชุมชน รวมทั้งการพัฒนาไปในทิศทางที่ชุมชนปรารถนา

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนบ้านสามคลอง ส่วนใหญ่จะเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ผ่านมิติของงานพัฒนาและการแก้ไขปัญหาของชุมชน ที่มีทั้งการริเริ่มโดยคนในชุมชนเอง และริเริ่มสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก สามารถแบ่งลักษณะการจัดการศึกษาได้เป็น 2 ลักษณะ คือ

การจัดการศึกษาโดยชุมชน

การจัดการศึกษาเรียนรู้ โดยชุมชนจะเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่แก้ไขปัญหาวิกฤตของชุมชน เช่น ปัญหาน้ำท่วม ปัญหาขยะตามลำคลองและข้างทาง ปัญหาลักษณะนี้ผู้นำชุมชนที่เป็นทางการคือผู้ใหญ่บ้านจะเป็นผู้นำหลักให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาด้วยกัน

การจัดการศึกษาโดยหน่วยงาน/องค์กรภายนอกชุมชน

การจัดการศึกษาเรียนรู้โดยหน่วยงานภายนอก เป็นลักษณะของหน่วยงานที่มาสนับสนุนการแก้ปัญหาและการพัฒนาของชุมชน เช่น การสนับสนุนด้านกลุ่มอาชีพ การศึกษาดูงานด้านการเกษตรด้านอาชีพ โดยหน่วยงานเกษตร พัฒนาชุมชน การศึกษานอกโรงเรียนและองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) เป็นต้น

ความคิดเห็นของชุมชนต่อแนวทางการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม มีแนวทางดังนี้

- 1) ชุมชนควรมีข้อมูลหรือค้นหา ผู้รู้หรือครุภูมิปัญญาท้องถิ่น พร้อมทั้งส่งเสริมให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้จากผู้รู้หรือครุภูมิปัญญาท้องถิ่น
- 2) สร้างการมีส่วนร่วมให้คนในชุมชนมีโอกาสโดยมีเวทีให้พูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็น วิเคราะห์สถานการณ์ และปัญหาของชุมชน โดยเฉพาะการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในการบริหารจัดการชุมชนร่วมกัน
- 3) เน้นการดำเนินงานในรูปของการรวมกลุ่ม และสร้างเครือข่ายระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน มีเวทีแลกเปลี่ยนข้อมูล ความคิดเห็น ปัญหาต่าง ๆ ระหว่างกลุ่ม รวมทั้งมีกิจกรรมร่วมกันระหว่างกลุ่มต่าง ๆ
- 4) ผู้นำชุมชน ทั้งผู้นำทางการ ผู้นำการพัฒนาและผู้อาวุโสในชุมชน ควรมีทิศทางแนวทางการพัฒนาชุมชนร่วมกัน โดยเฉพาะส่งเสริมการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน และผู้นำควรมีการปรึกษาหารือระหว่างกันอย่างสม่ำเสมอ

องค์ความรู้ที่ควรนำมาเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน จากการสัมภาษณ์ผู้นำชุมชนหลายท่าน ทั้งผู้นำทางการและผู้นำการพัฒนาให้ข้อคิดเห็นถึงองค์ความรู้ที่ควรนำมาเป็นกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ได้ให้ความคิดเห็นที่สอดคล้องกัน คือ

องค์ความรู้ดั้งเดิมหรือองค์ความรู้ของชุมชนโดยตรง ไม่มีให้เห็นเป็นรูปธรรมเด่นชัดนัก หรือองค์ความรู้ดั้งเดิมก็จะเน้นไปในเรื่องของอาชีพทำการเกษตร ซึ่งองค์ความรู้ลักษณะนี้ เด็กเยาวชนคนรุ่นใหม่ก็ค่อนข้างมองไม่เห็นความสำคัญ เนื่องจากมีช่องทางเลือกด้านอาชีพมากขึ้น เพราะฉะนั้น การเรียนรู้ของชุมชนอาจจะไม่จำเป็นต้องใช้ตัวองค์ความรู้ดั้งเดิมหรือองค์ความรู้ของชุมชน แต่ควรเน้นที่วิธีการมากกว่า กล่าวคือ ควรมีส่วนร่วมกันในการพูดคุย ปรึกษาหารือ วิเคราะห์ปัญหาและตัดสินใจในด้านการบริหารจัดการชุมชนร่วมกัน ดังผู้นำทางการท่านหนึ่งของชุมชนให้ข้อคิดในประเด็นนี้ว่า

...จริง ๆ แล้วยะ ถ้าเราจะทำอะไรกัน ต้องประชุมกันก่อนสำคัญที่สุด
คุยกันก่อน พอทุกคนรู้ปัญหา เขาก็จะช่วยกัน รู้ว่าตรงนี้นั้นไม่ไหวแล้วนะ
ต้องช่วยกัน ทุกคนก็จะมุ่งไปตรงนั้นร่วมกัน นี่คือจุดใหญ่เลย...

(ผู้ใหญ่บ้าน, สัมภาษณ์, 3 กุมภาพันธ์ 2550)

...เวลาทำอะไร พยายามให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมมากขึ้น จัดประชุมอะไร
ให้ชาวบ้านมาร่วมประชุม แต่ก่อนคนที่มีความคิดเห็นคือผู้นำทางการของชุมชน
หรือราชการที่พยายามชี้นำไปเลย ตอนนี้อย่างไรชาวบ้านประชุมและแสดงความคิดเห็นว่าต้องการอะไร ทำอะไร...

(ผู้นำการพัฒนาของชุมชน, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

สำหรับองค์ความรู้ที่ควรนำมาเรียนรู้เพื่อพัฒนาทุนทางสังคม มีความเห็นดังนี้

องค์ความรู้ด้านกีฬา

กลุ่มเป้าหมายหลักของการเรียนรู้ด้านกีฬา คือ เด็กและเยาวชนของตำบล ส่วนใหญ่แล้ว
วัตถุประสงค์สำคัญของการจัดกีฬาชุมชน จะนำไปเพื่อให้เยาวชนใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์เพื่อ
ป้องกันยาเสพติด แต่กีฬาก็ยังสามารถบรรลุเป้าหมายเพื่อการสร้างความสัมพันธ์ของเด็กและ

เยาวชนให้มีความสัมพันธ์ที่ดี รู้รักสามัคคี รู้รับผิดชอบในบทบาทหน้าที่ของตนโดยผ่านสื่อทางด้านกีฬา กีฬาที่สร้างและกระตุ้นให้เด็กและเยาวชนมีความสนใจร่วมกัน เช่น ฟุตบอล ตะกร้อ

องค์ความรู้ด้านการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

ปัญหาสิ่งแวดล้อมยังเป็นปัญหาที่สำคัญของชุมชน โดยเฉพาะปัญหาน้ำเสียในแม่น้ำลำคลองที่ไหลมาจากหมู่บ้านจัดสรร และปัญหาการใช้สารเคมีจากการเกษตร รวมทั้งปัญหาขยะที่ชุมชนเมื่อนำมาทิ้งตามข้างทางและตามคลอง ซึ่งปัญหาเหล่านี้เป็นปัญหาสำคัญที่ทุกกลุ่มเป้าหมายในชุมชนโดยเฉพาะเยาวชนเด็กรุ่นใหม่ควรรวมตัวกัน มีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อชุมชนของตน

จากการสัมภาษณ์รองนายกองค์การบริหารส่วนตำบลท่านหนึ่งได้พูดคุยถึงเป้าหมายแนวทางการพัฒนาของตำบลในด้านการพัฒนาสิ่งแวดล้อมว่า

...อยากให้ตำบลเราเป็นประหนึ่งรีสอร์ท คือ มีบรรยากาศดี สวยงาม มีต้นไม้ พื้นที่เรามีคูคลองจะใช้ตรงนี้เป็นโอกาสของเรา มีชายน้ำ อยากปรับปรุงภูมิทัศน์ให้เป็นเหมือนรีสอร์ท...

(รองนายกองค์การบริหารส่วนตำบล, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

องค์ความรู้ด้านการเกษตร

การเกษตรที่เป็นองค์ความรู้ของชุมชน คือ การทำนา โดยเฉพาะกับกลุ่มเป้าหมายทั้งเป็นเด็ก เยาวชน คนรุ่นใหม่ควรมีการเรียนรู้ฝึกปฏิบัติการทำนา ซึ่งเป็นอาชีพพื้นฐานของชุมชน เรียนรู้และฝึกปฏิบัติจริง ผู้นำการพัฒนาซึ่งเป็นเกษตรกรตัวอย่างของชุมชนได้คุยให้ฟังว่า

...เรื่องการเกษตร น่าจะเป็นตัวอย่างของชุมชน เรียนทฤษฎีแล้วต้องฝึกปฏิบัติด้วย ผมพยายามคิดนะในชุมชนเราก็มีอะไรดี ๆ เยอะ เช่น การทำนา น่าจะมีการเรียนรู้และฝึกปฏิบัติว่าทำนาทำอย่างไร มีขั้นตอนอย่างไร หากเด็กได้ปฏิบัติเขาจะรู้เรื่องราวของชุมชน ซึ่งเป็นความรู้อย่างดีของบรรพบุรุษ อย่างที่อื่นเขามีการให้เด็กทำนา เช่น โรงเรียนเอกชนแห่งหนึ่งของตำบลพาเด็กมาที่นาผม มาดูเรื่องการปลูกข้าว ว่าแต่ละขั้นตอนทำอย่างไรให้เด็กมาดูก่อนยังไม่ได้ฝึกปฏิบัติจริง ให้มาเรียนรู้พูดคุยซักถาม ผมเป็นวิทยากร เช่นถามว่า ข้าวพันธุ์ไหนดี ขั้นตอนการปลูกเป็นอย่างไร ปักดำอย่างไร ทำอย่างไรให้ปักข้าวได้ตรง หรือ

กรณีเมื่อ 2 ปีก่อนครูโรงเรียนบ้านสามคลองในหมู่บ้านกัฬาคีมาดูเรื่องเห็น
ตอนนั้นเห็นดินแสดกำลังตั้ง...

(ผู้นำการพัฒนาและเป็นเกษตรกรตัวอย่าง, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

องค์ความรู้ด้านประวัติความเป็นมาของชุมชน

ชุมชนบ้านสามคลอง เป็นชุมชนดั้งเดิม แต่ปัจจุบันมีลักษณะเป็นชนบทกึ่งเมือง และความ
เป็นเมืองก็ขยายเข้ามาเรื่อย ๆ เพื่อให้คนรุ่นใหม่มีความรักความผูกพัน หวงแหนท้องถิ่น จึงควรให้
เรียนรู้ในเรื่องประวัติความเป็นมาของชุมชน โดยเฉพาะความยากลำบากคนรุ่นบรรพบุรุษ
รุ่นบุกเบิกในการมาจับจองพื้นที่บริเวณนี้ ผู้นำการพัฒนาระดับตำบลท่านหนึ่งเล่าให้ฟังว่า

...ผมอยากให้เด็กชุมชนเราได้เรียนรู้ประวัติในอดีตของชุมชน ชุมชนเรา
อาจจะไม่มีองค์ความรู้ท้องถิ่นอย่างเป็นรูปธรรมที่มีลักษณะเฉพาะโดดเด่น เช่น
จักสาน หรืออะไร แต่อยากให้เด็กได้เรียนรู้ประวัติ อดีตที่คนรุ่นบุกเบิกพื้นที่นี้
ประมาณ 100 กว่าปี โดยการมาจับจองที่ดินด้วยการถากถาง คือ ไครยยันฟันป่า
ฟันพงก็ได้มาก คนรุ่นเก่า ๆ เล่าถึงความยากลำบากกว่าจะได้ที่ดินมามั่นลำบาก
มาก ๆ มีการหาบของเดินไปบางบัวทอง สมัยก่อนน้ำก็ไม่ค่อยมี (ยังไม่ได้
ขุดคลอง) ปัญหาเยอะมาก เขาทำกันได้อย่างไร คนรุ่นก่อนเล่าให้ฟัง คนรุ่นก่อน
ลำบาก มารุ่นผมก็ยังลำบากอยู่ ถนนไม่มีเป็นทางดินอยู่ พอ 30 ปีให้หลัง ใครจะ
คิดว่าสภาพเปลี่ยนแปลงได้ขนาดนี้ แล้วถามว่าทำไมต้องเรียนรู้ ก็เพราะปู่ย่า
ตายาย เขาสะสมที่ดินไว้ให้ลูกให้หลาน แล้วรุ่นลูก รุ่นหลานทำไมต้องมาขาย
ที่ดินของปู่ย่า ทั้ง ๆ ที่คนโบราณการเรียนรู้ก็น้อย หนังสือหนังหาก็ไม่ได้เรียน
คนรุ่นนี้ถือว่ามีความรู้แต่เอาตัวไม่รอด นี่คือนโยบายที่ต้องมาคุยกัน มาปรึกษา
หารือกัน...

(ผู้นำการพัฒนาของตำบล, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

องค์ความรู้ด้านวิถีพอเพียง

ความเป็นเมืองและความทันสมัยเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้วิถีชีวิตของชุมชนเปลี่ยนไป การใช้
ปัจจัยความสะดวกสบายโดยไม่ได้คำนึงถึงรายรับ ทำให้เกิดปัญหาหนี้สิน ปัญหาคุณภาพชีวิต
ของคนในชุมชน มีวิถีชีวิตที่เร่งรีบเพื่อหารายได้ให้มาก จนไม่มีเวลาดูแลลูก สถาบันครอบครัว
แตกแยก คนรุ่นใหม่มีการใช้ชีวิตที่ฟุ่มเฟือย จากปัญหาเหล่านี้ทำให้ผู้นำการพัฒนาของชุมชน ทั้งผู้นำ
ทางการและผู้นำไม่เป็นทางการ เช่น ผู้นำการบริหารและการพัฒนาระดับตำบล ผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำ

การพัฒนาของชุมชนมีแนวคิดเป็นไปในแนวทางเดียวกันว่า ควรมีการรณรงค์สร้างค่านิยมของ ความพอเพียง รู้จักใช้ง่าย ไม่ฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือยไปกับสภาพแวดล้อมทางสังคมสมัยใหม่

สำหรับแหล่งเรียนรู้ของชุมชนทั้งที่เป็นบุคคลและสถานที่ ที่สำคัญในชุมชน ได้แก่

- 1) ผู้รู้ด้านการเกษตร/เกษตรกรดีเด่น
- 2) ผู้นำการพัฒนา เช่น ผู้นำการพัฒนาเกี่ยวกับการบริหารจัดการด้านการเงิน/กองทุน

ชุมชน

- 3) พื้นที่การเกษตรของชุมชน เช่น แปลงนาข้าว นาผักบุ้ง สวนผลไม้

วิธีการจัดการเรียนรู้ คือ การให้สมาชิกของชุมชนได้มีโอกาสดำเนินกิจกรรมร่วมกันของ ชุมชน โดยมีกระบวนการที่สำคัญตั้งแต่

- 1) มีเวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นวิเคราะห์สถานการณ์ต่าง ๆ ของชุมชน ทั้งด้าน การแก้ไขปัญหาหรือความต้องการของชุมชน ด้านวิถีอาชีพ วิธีการดำรงชีวิต และด้านวัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ ของชุมชน

...นั่งคุยกันว่าเราจะพัฒนาอะไรในหมู่บ้าน มีข้อมูลให้ชัด ต้องรวมกลุ่ม คุยกัน ถ้าไม่มารวมกลุ่มมันคุยกันไม่ได้ และตัวจักรสำคัญต้องร่วมกันระหว่าง ผู้ใหญ่และกลุ่มต่าง ๆ มาร่วมคิดกัน การพัฒนาอยู่ที่การรวมกลุ่มของแต่ละกลุ่ม มาช่วยกัน...

(ผู้นำการพัฒนาของชุมชน, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

- 2) มีการดำเนินกิจกรรมร่วมกันของคนในชุมชนในทุกมิติโดยเฉพาะในรูปของ กระบวนการกลุ่ม เช่น กลุ่มอาชีพ กลุ่มเกษตรกร กลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม กลุ่มการพัฒนาต่าง ๆ ของชุมชน

- 3) การสร้างเครือข่ายระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน สร้างเครือข่ายการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ กัน รวมทั้งสร้างโอกาสในการร่วมดำเนินกิจกรรมบางด้านร่วมกัน

การบรรลุเป้าหมายเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

- 1) ทุนมนุษย์

เพื่อส่งเสริมพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของประชาชนในชุมชน ให้เป็นผู้มีความรู้ความสามารถ ในการบริหารจัดการชุมชนตนเอง มีความรับผิดชอบ มีสำนึกผูกพันกับชุมชนในการแก้ไขปัญหา และพัฒนาชุมชนของตนเอง เป็นการพัฒนาศักยภาพของคนในชุมชน

2) ทูนทางสถาบัน

เพื่อสร้างและพัฒนากลุ่มกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน โดยใช้กิจกรรมเป็นเครื่องมือให้ประชาชนในชุมชนมาร่วมมือกัน

3) ทูนทางปัญญาและวัฒนธรรม

เพื่อสร้างค่านิยมร่วมกันของคนในชุมชนให้มีความรัก ความเอื้ออาทร มีความสามัคคี และพึ่งพาอาศัยกัน มีจิตสำนึกเพื่อประโยชน์ส่วนรวม เช่น การรวมตัวกันของกลุ่มเยาวชน และชาวบ้านในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของชุมชน เป็นต้น

สำหรับปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษาในกระบวนการเรียนรู้ตามอัธยาศัย มีปัจจัยด้านต่าง ๆ ดังนี้

1) ผู้นำชุมชน

ทั้งผู้นำทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) และผู้นำที่ไม่เป็นทางการ เช่น ผู้นำการพัฒนา ผู้นำอาวสุโสของชุมชน ต้องมีความเสียสละ มีแนวคิดในการพัฒนาหมู่บ้านเพื่อประโยชน์ส่วนรวม และมีข้อมูลค้นหาผู้รู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนและส่งเสริมให้มีความโดดเด่น

2) ความเป็นเครือญาติ

ชุมชนที่มีความเป็นเครือญาติมีส่วนสนับสนุนให้เกิดการมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ได้ดี ถึงแม้ว่าความสัมพันธ์ของความเป็นเครือญาติอาจมีความขัดแย้งกันในการบริหารจัดการชุมชน แต่ด้วยความเป็นเครือญาติก็ยังสามารถพูดคุยว่ากล่าวตักเตือนกันได้

3) กลุ่ม/องค์กรชุมชน

มีการแลกเปลี่ยนประสานการทำงานร่วมกัน เช่น การประสานข้อมูล การวางแผนการดำเนินงานต่าง ๆ ร่วมกัน มีเวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนกัน

4) การสนับสนุนของหน่วยงานภายนอก

ให้การสนับสนุนทั้งด้านวิชาการ การให้คำแนะนำปรึกษา และงบประมาณ เช่น องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) พัฒนาชุมชนอำเภอ ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนอำเภอ เกษตรอำเภอ เกษตรจังหวัด เป็นต้น

5.2 การศึกษาในระบบ

การศึกษาในระบบของชุมชนบ้านสามคลอง คือ โรงเรียนบ้านสามคลอง ก่อตั้งปี 2516 โดยได้รับการบริจาคที่ดินจำนวน 5 ไร่ จากประชาชนในชุมชน จัดการเรียนการสอนตั้งแต่อนุบาล 1 – ประถมศึกษาปีที่ 6 มีนักเรียน 160 คน และข้าราชการครูรวมผู้บริหารโรงเรียน 5 คน มีครูอัตราจ้างจากองค์การบริหารส่วนจังหวัด 3 คน และครูอัตราจ้างจากองค์การบริหารส่วนตำบล 8 คนหลักสูตรที่ใช้เรียกว่า หลักสูตรสถานศึกษา โดยใช้กรอบหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน ปีพุทธศักราช 2544 เป็นกรอบแนวทางในการจัดทำหลักสูตรมีการจัดหลักสูตรเหมือนสถานศึกษาในสังกัดกระทรวงศึกษาธิการทั่วไป

แนวคิดและจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ กลุ่มครูได้ให้ข้อคิดเห็นในประเด็นนี้ว่า จุดมุ่งหมายสำคัญคือให้เด็กได้มีสำนึกรักท้องถิ่น เห็นคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่นกรณีพาเด็กนักเรียนเดินเก็บขยะตามชายคลอง ครูจะบอกนักเรียนเสมอว่า นี่คือบ้านเรา ถ้าเราไม่ทำให้สะอาดแล้วใครจะทำให้ ต้นไม้ที่ปลูกไว้ตามทางตามชายคลอง หรือที่พวกนักเรียนช่วยกันปลูก เวลาเดินผ่านก็ขอให้รดน้ำด้วย ต้นไม้ก็จะอยู่กับเรา ถึงรุ่นลูกรุ่นหลานก็จะยังได้เห็น หรือกรณีเรื่องอาชีพดั้งเดิมของชุมชน ครูมักสอนเด็กนักเรียนเสมอว่า

...เวลาเดินทางมาโรงเรียนหรือตอนเดินกลับบ้าน ผ่านแปลงนาผักนึ่งลองแฉะหยุดสักนิดนะลูก ดูสักนิดว่าเขาทำอะไรกัน นั่นคืออาชีพในชุมชนของเรา แปลงนาผักนึ่งจะเป็นทางผ่านตั้งแต่หมู่บ้าน...(ชื่อหมู่บ้านที่ติดกับหมู่บ้านสามคลอง)...ถึงโรงเรียนเรา ดูว่าชุมชนเราเขาทำอะไร คือ มันมีขั้นตอนตั้งแต่การเตรียมนาทำอะไร เตรียมน้ำทำอะไร เตรียมผักลงไปปลูกจนกระทั่งผักนึ่งโต มีขั้นตอนอย่างไรบ้าง ผมว่ามันน่าจะเป็นแหล่งเรียนรู้ที่น่าสนใจ...

(ครูโรงเรียนบ้านสามคลอง, สันทนาการกลุ่ม, 7 กุมภาพันธ์ 2550)

ความคิดเห็นของครูจากการสนทนากลุ่ม ต่อประเด็นการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้เพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ครูมีความคิดเห็นว่าการค่อนข้างทำได้ยากขึ้น เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยก่อน ครูท่านหนึ่งให้ความเห็นว่า

...ตอนนี้ผมว่ายากขึ้น ไม่ค่อยได้แล้ว สมัยก่อนได้ เพราะแต่ก่อนการเดินทางลำบากมาก ครูส่วนใหญ่อยู่ที่นี้อยู่บ้านพัก พอตกเย็นชาวบ้านชวนไปที่บ้านบ้าง นำอาหารมาให้บ้าง มานั่งคุยกันสังสรรค์กัน ปัจจุบันต่างคนต่างไป ไปคนละทาง เดี่ยวนี้แทบจะไม่ได้เจอกัน ต้องรีบกลับไปรับลูกบ้าง หรือบางที่เราก็กลับบ้านแล้ว ผู้ปกครองยังไม่กลับมาถึงบ้านกันเลย โอกาสที่จะเจอผู้ปกครองน้อยมาก สมัยก่อนสนิทกันมาก แต่ก่อนผมอยู่บ้านพักครู ถ้าเป็นหน้าน้ำ หน้าฝน เดี่ยวมาแล้วปลา อาหาร ชาวบ้านนำมาให้...

(ครูโรงเรียนบ้านสามคลอง, สอนหนักกลุ่ม, 7 กุมภาพันธ์ 2550)

สำหรับความคิดเห็นของกลุ่มครูต่อแนวทางการสร้างความร่วมมือร่วมใจของชุมชนในการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม กลุ่มครูให้ความคิดเห็นดังนี้

1) ส่งเสริมให้ชุมชนซึ่งเป็นฐานการเรียนรู้ทั้งในด้านตัวองค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้ มีส่วนร่วมในการสนับสนุนการเกิดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เช่น มีเวลา และมีความเต็มใจในการถ่ายทอดความรู้

2) การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างโรงเรียนและชุมชน โรงเรียนควรมีเวลาสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้ปกครองและชุมชน โดยการเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน เช่น กิจกรรมตามวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน การประชุมวางแผนแก้ปัญหาและการพัฒนาของชุมชน และขณะเดียวกันผู้ปกครองและชุมชนควรมีเวลาและมีส่วนร่วมกับกิจกรรมต่าง ๆ ของโรงเรียนด้วยเช่นกัน

จากการจัดการเรียนการสอนที่ผ่านมาของชุมชนบ้านสามคลองในการใช้องค์ความรู้ของชุมชนเป็นสาระการเรียนรู้ได้แก่

องค์ความรู้ด้านการเกษตร เช่น มีการปลูกผักโดยการทำแปลงผัก เลี้ยงปลาตก ปลูกไม้ดอกไม้ประดับ

องค์ความรู้ในวิถีการดำเนินชีวิต เช่น มีการเชิญผู้รู้ในชุมชนที่มีประสบการณ์ทักษะในเรื่องการใช้เชือกพลาสติก (ลักษณะแบน ๆ ที่ใช้มัดของ) นำมาสานเป็นพัด ตระกร้าใส่ของ โดยเชิญมาสอนเด็กนักเรียนสานพัด กระบุงเล็ก ๆ มีฝาปิด

องค์ความรู้ด้านอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมชุมชน เป็นกิจกรรมที่ดำเนินการร่วมกับองค์การบริหารส่วนตำบล มีกิจกรรมคือเดินรณรงค์ไม่ทิ้งขยะลงแม่น้ำลำคลอง ปลูกต้นไม้ ปลูกหญ้าแฝก ประกวดคำขวัญเรื่องการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของชุมชน

องค์ความรู้ด้านกีฬา เป็นกิจกรรมที่องค์การบริหารส่วนตำบลเป็นผู้จัด กีฬาไม่ใช่องค์ความรู้โดยตรงของชุมชน แต่กีฬาทำให้เกิดการทำกิจกรรมร่วมกัน รับผิดชอบหน้าที่ร่วมกัน และกีฬาที่ อบต. เป็นผู้จัดมีเป้าหมายโดยตรง คือ แก้ไขปัญหายาเสพติดของชุมชน

สำหรับความคิดเห็นของครูต่อองค์ความรู้ของชุมชนที่ควรนำมาเป็นฐานการเรียนรู้เพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ได้แก่

องค์ความรู้ด้านศาสนา วัฒนธรรมประเพณี ได้แก่ ความรู้ด้านศาสนธรรม เช่น ให้นักเรียนไปเรียนรู้หรืออบรมเข้าค่ายธรรมะที่วัด และความรู้ด้านการทำพิธีขัวญาค เป็นองค์ความรู้ที่น่าสนใจ เนื่องจากมีผู้รู้ด้านนี้อยู่ในหมู่บ้านโดยตรง และครูภูมิปัญญาของชุมชนผู้ประกอบอาชีพนี้เต็มใจที่จะถ่ายทอดให้เด็กรุ่นใหม่ และครูภูมิปัญญาท่านนี้เป็นกรรมการสถานศึกษาและเป็นผู้สนับสนุนโรงเรียนมาตลอด (ครูภูมิปัญญาท่านนี้เป็นผู้บริจาคที่ดินให้โรงเรียน)

องค์ความรู้ด้านอาชีพ

ควรเป็นอาชีพที่สอดคล้องกับสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงของชุมชน มีอาชีพดั้งเดิม เช่น การปลูกข้าว การทำนาฝักนึ่ง เพราะนักเรียนรุ่นใหม่จะไม่ค่อยสนใจอาชีพดั้งเดิมของชุมชน จากการสนทนากลุ่มกับครูโรงเรียนบ้านสามคลอง ครูให้ความคิดเห็นว่าในชุมชนจะมีศูนย์โฮมทอป เรื่องการทำเครื่องหนัง เช่น กระเป๋า รองเท้า เข็มขัด ซึ่งเป็นศูนย์การเรียนรู้ด้านอาชีพของชุมชนอยู่อีกหมู่บ้านหนึ่งแต่อยู่ในตำบลเดียวกัน ซึ่งเป็นอาชีพที่น่าสนใจ

องค์ความรู้ด้านกีฬา

กีฬาถึงแม้ว่าจะไม่ใช่องค์ความรู้ของชุมชนโดยตรง แต่เป็นกิจกรรมให้เด็กเยาวชนมาร่วมตัวทำกิจกรรมร่วมกัน เป้าหมายที่สำคัญของการจัดกิจกรรมกีฬา คือ การป้องกันยาเสพติดในชุมชน เป็นการพัฒนาคุณภาพของคนในชุมชนให้เป็นคนมีคุณภาพ ส่วนในความคิดเห็นของครูจากการสนทนากลุ่มได้ให้ความเห็นว่า ในความคิดของครู กิจกรรมที่เด็กได้ดีในแง่ของการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีคือเรื่องของกีฬา

จากการสนทนากลุ่มครูให้ข้อคิดเห็นว่า วิธีการเรียนรู้ที่ดีที่สุดคือให้เด็กนักเรียนเรียนรู้โดยตรง โดยมีกระบวนการเริ่มจากการไปสัมผัสภาษา สอบถามข้อมูล ไปสังเกต ไปดูก่อนคือไปเก็บความรู้มาก่อน แล้วจึงให้ฝึกปฏิบัติ และดีที่สุดคือ การให้นักเรียนได้เรียนรู้นอกสถานที่โดยการพานักเรียนไปสถานที่แหล่งเรียนรู้ นั้น ๆ ดังที่ครูท่านหนึ่งแสดงความคิดเห็นว่า

...ผมว่าอย่าว่าแต่ออกนอกโรงเรียนเลย แค่ออกนอกห้องเรียน พาเขาไปวาดรูป หรือไปตามท้องทุ่งนา เด็กก็จะชอบมากแล้ว มีความสุขแล้ว ไปนั่งกันปลายนาปลายคลองดูวิวธรรมชาติ วาดรูปกัน เด็กสนุกสนานมาก...

(ครูโรงเรียนบ้านสามคลอง, สนทนากลุ่ม, 7 กุมภาพันธ์ 2550)

การบรรลุเป้าหมายในการพัฒนาองค์ประกอบที่ทำให้เกิดทุนทางสังคม ดังนี้

1) ทุนมนุษย์

ให้ผู้เรียนได้พัฒนาศักยภาพของตนเอง เป็นผู้มีความรู้ เสียสละ มีสำนึกความรับผิดชอบ มีสำนึกรัก และผูกพันกับท้องถิ่นของตน มีความภาคภูมิใจในภูมิปัญญาท้องถิ่น มีทัศนคติที่ดีในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ต่อส่วนรวม

2) ทุนทางสถาบัน

สร้างกลุ่มกิจกรรมการเรียนรู้โดยเน้นการใช้องค์ความรู้ และแหล่งเรียนรู้ของชุมชน เช่น ร่วมกันดำเนินกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อม กิจกรรมประเพณีวันสำคัญต่าง ๆ

3) ทุนทางปัญญาและวัฒนธรรม

สร้างค่านิยมให้ผู้เรียนมีจิตสำนึกสาธารณะ รักท้องถิ่นของตน มีความรักสามัคคี เอื้ออาทรต่อกัน

สำหรับปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษาของการศึกษาในระบบ มีปัจจัยต่าง ๆ ได้แก่

1) ครู เป็นบุคคลสำคัญในการสนับสนุนการเกิดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ ครูต้องเป็นผู้สนับสนุน มีความคิดให้ความสำคัญกับฐานการเรียนรู้ของชุมชน

- 2) ผู้บริหารโรงเรียนควรให้ความสำคัญกับการใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ ถึงแม้ว่าผู้บริหารและครูจะไม่ใช้คนท้องถิ่นที่สถานศึกษาตั้งอยู่ก็ตาม
- 3) ความสัมพันธ์ระหว่างครูและชุมชน ควรมีความใกล้ชิด แต่ปัจจุบันครูส่วนใหญ่ไม่ได้มีที่พักอาศัยอยู่บริเวณโรงเรียนเหมือนสมัยก่อน ซึ่งเมื่อตกเย็นบ้านนั้นบ้านนี้ก็มาชวนครูไปกินข้าวที่บ้าน แต่ปัจจุบันครูส่วนใหญ่มีบ้านของตนเองอยู่นอกชุมชน ตกเย็นโรงเรียนเลิกก็กลับบ้านกัน จึงมีส่วนทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างครูและชุมชนห่างเหินกันไป
- 4) ชุมชนสนับสนุนการเป็นวิทยากรถ่ายทอดองค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้
- 5) องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ให้ความสำคัญกับฐานเรียนรู้ของชุมชนและสนับสนุนงบประมาณ
- 6) ผู้ปกครอง ควรให้การสนับสนุนและให้ความร่วมมือกับโรงเรียน เช่น เวลาที่มีกิจกรรมของโรงเรียน เช่น กิจกรรมตามประเพณี วันแม่ วันพ่อ หรือเชิญประชุมผู้ปกครองจะมาร่วมน้อยมาก โดยจะให้เหตุผลว่าไม่ค่อยว่าง ผู้ปกครองควรให้ความร่วมมือกับโรงเรียนมากขึ้น
- 7) กลุ่มอาชีพหรือกลุ่มผู้มีความรู้ ภูมิปัญญาของชุมชน ให้ความร่วมมือกับโรงเรียน มีเวลาให้ความรู้หรือถ่ายทอดความรู้ให้กับเด็กนักเรียน

5.3 การศึกษานอกระบบ

การให้บริการด้านการศึกษานอกระบบที่รับผิดชอบตำบลที่เป็นกรณีศึกษา มี 2 หน่วยงานหลักในการให้บริการคือ ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน และองค์การบริหารส่วนตำบล โดยครูการศึกษานอกโรงเรียนที่รับผิดชอบด้านอาชีพจะสังกัดอยู่ที่ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนอำเภอบางบัวทอง ส่วนครูการศึกษานอกโรงเรียนที่รับผิดชอบสายสามัญ หรือการศึกษาขั้นพื้นฐาน จะสังกัดองค์การบริหารส่วนตำบล ตามสัญญาความร่วมมือระหว่างศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนกับองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) เป็นสัญญาร่วมกันที่ให้ครูการศึกษานอกโรงเรียนไปสังกัด อบต. ตามสัญญาความร่วมมือ จำนวน 4 ปี ซึ่งเป็นโครงการนำร่อง โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญเพื่อการบริการการศึกษาให้กับชุมชนได้ทั่วถึงยิ่งขึ้น

หลักสูตรที่ใช้แบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ กลุ่มเป้าหมายที่เรียนด้านอาชีพใช้หลักสูตรที่เรียกว่า “การศึกษาเพื่อพัฒนาอาชีพ” สำหรับกลุ่มที่เรียนสายสามัญจะใช้หลักสูตรเช่นเดียวกับการเรียนในระบบโรงเรียนทั่วไป คือ “หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานปีพุทธศักราช 2544” และมีการจัดการเรียน 2 ระดับ คือ มัธยมศึกษาและมัธยมปลาย ปัจจุบันมีผู้เรียนระดับมัธยมต้น 36 คน มัธยมปลาย

66 คน (ข้อมูลภาพรวมของตำบล ปี 2549) สำหรับสาระท้องถิ่น ครูให้ข้อมูลว่า กำลังดำเนินการจัดทำอยู่ยังไม่เรียบร้อยดี

แนวคิด และจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม จากการสัมภาษณ์ครูทั้ง 2 ท่าน มีความคิดเห็นดังนี้

1) เป็นการให้คนในชุมชนได้เรียนรู้เรื่องอาชีพ ฝึกอาชีพ ทั้งในลักษณะบุคคลหรือกลุ่ม และสามารถนำไปประกอบได้จริง เนื่องจากหลักสูตรการฝึกอาชีพเป็นหลักสูตรที่ผู้เรียนนำไปใช้ประกอบอาชีพได้จริง

2) ให้มีความรู้ในเรื่องของชุมชนและภูมิปัญญาของชุมชน สำหรับประเด็นนี้ครูได้ให้ข้อคิดเห็นว่า

...อยากใช้ชุมชน ใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านเหมือนกัน แต่บางทีเขาให้เราไม่หมด แต่จริง ๆ แล้วตอนนี้ยังไม่ได้มีโอกาสใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านเลย เราอยากใช้แต่ไม่มีโอกาส เวลาจำกัด ปัญหาคือหลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียนสายสามัญเวลามันไม่พอ เวลานั้นน้อยมาก ในระบบเรียน 1 ปี การศึกษานอกโรงเรียนเรียนเทอมเดียว บางทีเราเขียนแผนไว้ว่าจะพาเด็กไปเรียนรู้ชาวบ้าน ภูมิปัญญาชาวบ้าน แต่พอเอาเข้าจริง ๆ ลงไปไม่ทัน เวลาไม่พอ จริง ๆ แล้ว อยากทำมาก...

(ครูการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 12 กุมภาพันธ์ 2550)

...สำหรับหลักสูตรที่เกี่ยวข้องกับชุมชนจะเป็นเรื่องอาชีพมากกว่า ถ้าเป็นสายสามัญการศึกษาขั้นพื้นฐานจะมาเรียนตรงนี้ได้ (ศูนย์การเรียนรู้ชุมชน) คือจะพบกลุ่มอาทิตย์ละ 1 ครั้ง ๆ ละ 3 ชั่วโมง...

(ครูการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 12 กุมภาพันธ์ 2550)

ผู้วิจัยได้ถามครูว่า จุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานมีเป้าหมายเชื่อมโยงถึงชุมชนหรือไม่ เป็นประโยชน์ถึงส่วนร่วมของชุมชนหรือไม่อย่างไร ซึ่งครูก็แสดงความคิดเห็นว่า

...ครูกคิดว่ามันได้แค่บุคคล คือฝึกแล้วหาทุนไม่ได้ หาตลาดไม่ได้ จากการที่ครูร่วมประชุมทำแผนชุมชนเมื่อคราวที่แล้ว ชาวบ้านพูดกันว่า เรื่องของการฝึกอาชีพ ถ้าฝึกแล้วใครมีทุนก็ทำไป เขาไม่รวมกลุ่มกัน เขาบอกว่าทำกลุ่มยาก ถ้าไม่ใช่คนที่ต้องการทำกลุ่มจริง ๆ...

(ครูการศึกษาออกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 1 กุมภาพันธ์ 2550)

ผู้จัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในรูปแบบของการศึกษานอกระบบ มีหน่วยงานหลัก 2 หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน และองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) โดยมีครูผู้รับผิดชอบการจัดการศึกษา 2 ท่าน ท่านแรกรับผิดชอบด้านการพัฒนาอาชีพให้กับประชาชนในชุมชนเป็นครูสังกัดศูนย์บริการการศึกษานอกระบบโรงเรียนอำเภอ ท่านที่สองรับผิดชอบการศึกษาสายสามัญหรือการศึกษาขั้นพื้นฐานสังกัดองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.)

ทั้ง 2 หน่วยงานเป็นหน่วยงานหลักในการจัดการศึกษาโดยได้รับความร่วมมือจากหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน เช่น พัฒนาชุมชน สถาบันการเงินต่าง ๆ รวมทั้งมีส่วนร่วมกับผู้นำชุมชน กลุ่ม องค์กรในชุมชนที่ร่วมจัดการศึกษา เช่น ผู้ใหญ่บ้าน องค์กรบริหารส่วนตำบล (อบต.) ผู้นำการพัฒนา กลุ่มอาชีพ เป็นต้น

จากการสัมภาษณ์ครูผู้รับผิดชอบด้านการจัดการศึกษานอกระบบโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ได้ให้ข้อคิดเห็นถึงแนวทางการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษา โดยการส่งเสริมประชาชนในชุมชน ให้เห็นความสำคัญโดยการเห็นประโยชน์ที่จะเข้าร่วมรับบริการการศึกษานอกระบบโดยเฉพาะด้านพัฒนาอาชีพ เนื่องจากหลักสูตรการพัฒนาอาชีพเป็นหลักสูตรที่ผู้เรียนสามารถปฏิบัติเป็นอาชีพได้ทั้งเป็นอาชีพหลักหรืออาชีพเสริม ไม่ว่าจะป็นอาชีพรายบุคคลหรือดำเนินการเป็นกลุ่มร่วมกัน โดยให้ความสำคัญกับกลุ่มแกนนำของชุมชนในการเข้ามามีส่วนร่วม ดังนี้

1) ผู้รู้ของชุมชน เช่น ผู้รู้ด้านภูมิปัญญาของท้องถิ่น กลุ่มอาชีพหรือผู้ประกอบการด้านอาชีพในชุมชน มีส่วนร่วมในการเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ มีเวลาและความเต็มใจในการถ่ายทอดองค์ความรู้ให้กับผู้เรียน มีส่วนร่วมในการจัดทำหลักสูตรเนื้อหาสาระการเรียนรู้ เป็นต้น

2) ผู้นำ/กลุ่มผู้นำชุมชน เช่น ผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำการพัฒนา องค์การบริหารส่วนตำบล มีส่วนร่วมในการประสานด้านการจัดการศึกษา ทั้งในด้านเป็นตัวกลางระหว่างชุมชนกับหน่วยงานที่ให้บริการด้านการศึกษานอกระบบ เช่น การประสานกลุ่มสนใจในชุมชนเพื่อหาความจำเป็นด้านการรับบริการด้านการศึกษานอกระบบ

สำหรับองค์ความรู้ของชุมชนที่ควรใช้เป็นฐานการเรียนรู้ นั้น จากการสัมภาษณ์ครูสังกัดศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน ที่รับผิดชอบการจัดการศึกษาด้านอาชีพในพื้นที่ให้ข้อมูลว่า ตำบลพื้นที่นี้ส่วนใหญ่ยังทำอาชีพการเกษตร การทำการเกษตรก็ยังน่าเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญ แต่ขณะเดียวกันปัจจุบันค่านิยมของคนรุ่นใหม่ โดยเฉพาะเยาวชนสมัยปัจจุบันก็ไม่ค่อยนิยมทำการเกษตรเหมือนบรรพบุรุษ เพราะฉะนั้น การจัดการเรียนการสอนด้านอาชีพของชุมชน น่าจะเป็นลักษณะของการผสมผสาน กล่าวคือ ใช้ทั้งอาชีพที่ใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ เช่น ด้านการเกษตร ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ ขณะเดียวกันก็น่าจะเรียนรู้อาชีพตามสภาพการณ์ หรืออาชีพที่ไม่ใช่ใช้ฐานเรียนรู้ของชุมชนโดยตรง หรือเป็นความรู้นอกชุมชน เช่น การทำขนมจำพวกขนมปังอบต่าง ๆ การตัดผม การตัดเย็บเสื้อผ้า การวางแผนโบราณ เป็นต้น

สำหรับองค์ความรู้ในชุมชนที่น่าสนใจ ได้แก่

องค์ความรู้ด้านการเกษตร

1) เกษตรธรรมชาติของคุณทองสุข ผู้เป็นเกษตรกรดีเด่น เกษตรตัวอย่างทั้งในระดับตำบลและอำเภอบางบัวทอง ได้ทำนา เพาะไม้ดอกไม้ประดับไม่ใช้สารเคมี ได้รับการยกย่องว่าเป็นหมอดินในโครงการหมอดิน ของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์

2) การทำนาผักนึ่ง เนื่องจากพื้นที่ของตำบลหลายหมู่บ้านมีการทำนาผักนึ่ง จำนวนมาก น่าจะเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญ นอกจากจะเป็นอาชีพดั้งเดิมของชุมชนแล้ว ยังเป็นอาชีพที่ทำรายได้มากพอสมควร กรณีทำนาผักนึ่งผู้วิจัยได้ถามชาวบ้านว่าขายส่งกำละเท่าไร กรณีมารับซื้อถึงที่ ชาวบ้านบอกว่าช่วงนี้ (มกราคม – กุมภาพันธ์ 2550) ตั้งแต่ก่อนปีใหม่มาราคาดีมาก กำละ 80 บาท แต่ต้นทุนค่ายา ค่าปุ๋ย ค่าคนเก็บ คนมัดกำผักนึ่ง ก็ประมาณ 40-50 บาทต่อกำเช่นกัน

องค์ความรู้ด้านอาชีพมีการทำเครื่องหนัง เช่น รองเท้า กระเป๋า เข็มขัด เป็นศูนย์หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ของตำบลที่ตั้งอยู่หมู่บ้านใกล้เคียง โดยครูได้เล่าให้ฟังว่า

...มีผลิตภัณฑ์เครื่องหนังหน้าปากซอย อบต. ก็น่าสนใจ ตรงนี้เรายังไม่ได้คิดนำมาฝึกอาชีพ ก็เลยยังไม่ได้คุยกับเขา ถ้าให้เขาเป็นแหล่งเรียนรู้เขาจะยินดีกับเราหรือไม่ ดูแล้วเป็นอาชีพที่มั่นคงดี ถ้าชาวบ้านหรือผู้เรียนฝึกแล้วสามารถทำส่งเขาได้ก็ดี เพราะเขาทำเยอะมาก...

(ครูศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 1 กุมภาพันธ์ 2550)

กรณีนี้ผู้วิจัยได้ไปสัมภาษณ์ผู้ประกอบการเครื่องหนัง ซึ่งเป็นสินค้าหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ของตำบล (OTOP) ซึ่งตั้งอยู่ในหมู่บ้านหนึ่งของตำบล บริเวณที่ผลิตสินค้าเป็นบ้านอยู่อาศัย ซึ่งมีบริเวณแบ่งเป็นที่ผลิต และด้านหน้าร้านจะมีสินค้าโชว์และขาย โดยมีป้ายติดบริเวณหน้าร้านว่า ศูนย์ฝึกอาชีพของชุมชน เจ้าของกิจการคุยให้ฟังว่า

...คนงานส่วนใหญ่ที่กำลังทำเครื่องหนังอยู่เป็นคนอื่น ไม่ใช่คนพื้นที่ เนื่องจากคนพื้นที่ส่วนใหญ่เขาไม่ค่อยสนใจมากนัก เนื่องจากเขาเปรียบเทียบกับมาทำที่นี่ได้ค่าแรงน้อย ประมาณ 100 กว่าบาท ลู้เขาไปรับจ้างทำเกษตร เช่น เก็บผักบุ้ง ฉีดยาผัก วันหนึ่งได้ถึง 200-300 บาท เราจึงไม่มีคนพื้นที่มาทำที่นี่ แต่ถ้าเขาสนใจเรายินดีมาก ไม่ห่วงสูตรเลยอยากให้ทำด้วยซ้ำ จะทำส่งมาให้เรา หรือมาเรียนที่นี้แล้วไปประกอบอาชีพก็ยินดี ทุกวันนี้มีคนมาดูงานบ้างจากที่อื่นบ้าง มีนักเรียนจากโรงเรียนเอกชนในพื้นที่ (ตำบลเดียวกับกรณีศึกษา) มาศึกษาดูงาน มีกลุ่มชาวบ้านในตำบลมาอบรม 1 ครั้ง จำนวน 3 วัน โดยผ่านมาทางองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) เรายินดีมากถ้าใครจะมาเรียนรู้และเราเองก็เป็นศูนย์เรียนรู้ด้านอาชีพของตำบล ซึ่งทาง อบต. ประสานมาขอให้เป็นศูนย์เรียนรู้ด้านอาชีพของตำบล ซึ่งตรงนี้เรายินดี ขอให้ติดต่อผ่านมาทาง อบต. ก็ได้...

(เจ้าของกิจการเครื่องหนังของตำบล, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2550)

ในส่วนองค์ความรู้เรื่องอาชีพ ครูให้ข้อคิดเห็นเพิ่มเติมว่า อาชีพนั้นอาจจะไม่ใช่ใช้ฐานความรู้ดั้งเดิมของชุมชนก็ได้ เป็นอาชีพสมัยใหม่ เช่น การสานตะกร้าของใช้ด้วยสมุดโทรศัพท์ เป็นต้น

สำหรับแหล่งเรียนรู้ของชุมชนทั้งที่เป็นบุคคล/กลุ่มและสถานที่ ได้แก่

- 1) กลุ่มผู้รู้ด้านการเกษตร เช่น นาผักบุ้ง เกษตรปลอดสารพิษ
- 2) กลุ่มผู้นำด้านอาชีพในชุมชน เช่น ผู้ประกอบกิจการเครื่องหนัง ผู้ประกอบการด้านกรวดแผนไทย ผู้ประกอบการด้านทำขนม/อาหาร
- 3) พื้นที่ทำการเกษตรของชุมชน
- 4) สถานที่ประกอบการของกลุ่มอาชีพ

วิธีการและกระบวนการจัดการศึกษา โดยใช้ชุมชนเป็นฐานของการศึกษานอกระบบ แบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ

- 1) วิธีการและกระบวนการจัดการเรียนรู้ด้านอาชีพ

เริ่มจากครูลงพื้นที่ไปพบกลุ่มผู้นำชุมชน ผู้นำหมู่บ้าน แนะนำตัวเองว่ามาจากไหน จะมาฝึกอาชีพให้ บอกหลักเกณฑ์ว่ามีอะไรบ้าง เช่น กลุ่มสนใจที่จะมารับการเรียนรู้ รับจำนวน 20 คน และมีตัวเลือกของอาชีพให้เติม แล้วนำข้อมูลกลับมาพิจารณาว่าจะจัดอาชีพอะไรไปให้เรียน สถานที่เรียนในพื้นที่ส่วนใหญ่เรียนที่ อบต. หากไม่สะดวกจะเป็นบ้านไหนก็ได้ที่อนุเคราะห์ให้ใช้สถานที่ มีการแจ้งให้ผู้เรียนทราบล่วงหน้าว่าจะเรียนช่วงไหน วันไหน ใช้สถานที่ที่ใด

สำหรับการเรียนรู้ ส่วนใหญ่ใช้วิทยากรภายนอกมาสอนเป็นการเรียนรู้แบบปฏิบัติจริง

- 2) วิธีการและกระบวนการจัดการศึกษาด้านสายสามัญ

สำหรับผู้เรียนที่เรียนหลักสูตรสายสามัญ ครูที่รับผิดชอบด้านสายสามัญให้ข้อมูลว่า

...จริง ๆ ก็ยังไม่ได้มีการใช้ชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ เพราะหลักสูตรที่ การศึกษานอกโรงเรียนทำอยู่ เป็นหลักสูตรเร่งรัดฉบับย่อ เช่น หลักสูตรมัธยมต้น หากเรียนในโรงเรียนจะใช้เวลา 3 ปี แต่ของการศึกษานอกโรงเรียนใช้เวลา 1 ปี ครึ่ง เพราะฉะนั้นแค่เรียนเนื้อหาสาระแกนกลางก็แทบจะมีเวลาไม่พออยู่แล้ว...

(ครูการศึกษานอกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 12 กุมภาพันธ์ 2550)

สำหรับความคิดเห็นของอาจารย์ต่อวิธีการและกระบวนการจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชน
เป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ขอให้ความคิดเห็นว่า

...จริง ๆ แล้วเวลาจำกัดมาก แต่ถ้าเป็นไปได้อยากให้ผู้เรียนได้ไปเรียนรู้
ของจริง ไปศึกษาจากสถานที่จริง มีการฝึกปฏิบัติจริง...

(ครูการศึกษาออกโรงเรียน, สัมภาษณ์, 12 กุมภาพันธ์ 2550)

สำหรับการบรรลุเป้าหมายเพื่อพัฒนาองค์ประกอบที่ทำให้เกิดทุนทางสังคม ดังนี้

1) ทุนมนุษย์

พัฒนาคุณภาพของบุคคลในชุมชน ให้ดำรงชีวิตบนฐานของชุมชนท้องถิ่นตนเอง เช่น
การพัฒนาด้านอาชีพให้บุคคลในท้องถิ่นเรียนรู้ด้านอาชีพที่สอดคล้องกับฐานทรัพยากรของชุมชน

2) ทุนทางสถาบัน

สร้างและพัฒนากลุ่มและสถาบันในชุมชน เช่น การพัฒนาด้านอาชีพของบุคคล
เป็นการบรรลุเป้าหมายทั้งในระดับบุคคล สถาบันครอบครัว สถาบันเศรษฐกิจ เป็นต้น

3) ทุนทางปัญญาและวัฒนธรรม

เสริมสร้างค่านิยมให้ผู้เรียน มีจิตสำนึกรักต่อท้องถิ่น มีความรัก ความสามัคคี เอื้ออาทร
ต่อกัน โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นการปฏิบัติและกระบวนการกลุ่ม

ปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานของการศึกษานอกระบบ ประกอบด้วย
ปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้

1) ครูควรเห็นความสำคัญ เกี่ยวกับแนวคิดการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานการ
เรียนรู้ เห็นความเป็นไปได้ สนับสนุนให้เกิดการเรียนรู้อย่างจริงจัง เช่น การเรียนรู้ด้านการเกษตร
กลุ่มผู้เรียนไปเรียนรู้ ครูก็ควรลงมือปฏิบัติร่วมไปด้วยอย่างจริงจัง และการสร้างความสัมพันธ์
ระหว่างครู หรือ หน่วยงานการจัดการศึกษา กล่าวคือ ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน หรือ
หน่วยงานอื่นที่จัดการศึกษานอกระบบ มีความสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชน เปิดโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วม
ในการจัดการศึกษา เช่น ร่วมกำหนดเนื้อหาหลักสูตรที่เกี่ยวข้องกับองค์ความรู้ของชุมชน การเป็น
วิทยากรถ่ายทอดองค์ความรู้ของชุมชนให้แก่กลุ่มผู้เรียน เป็นต้น

2) การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนถือเป็นปัจจัยสำคัญ โดยเฉพาะการเรียนรู้ด้านอาชีพ เป็นการรวมตัวกันของกลุ่มที่มีความสนใจร่วมกัน เป็นเรื่องของคนในชุมชนโดยตรง

3) การสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน เช่น พัฒนาชุมชน สถาบันการเงินต่าง ๆ แหล่งตลาดที่สนับสนุนกลุ่มอาชีพในชุมชน

4) ครอบครัวและโรงเรียน เป็นหน่วยพื้นฐานที่สำคัญในการปลูกฝังให้เด็กและคนรุ่นใหม่รักท้องถิ่น ผู้ปกครองรับผิดชอบและทำประโยชน์เพื่อส่วนรวมต่อชุมชนท้องถิ่นของตนเอง การศึกษานอกระบบเป็นการจัดการศึกษาให้กลุ่มคนที่เลยช่วงอายุในระบบแล้วคือตั้งแต่ 16 ปีขึ้นไป โอกาสที่จะใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อการพัฒนาทุนทางสังคม อาจจะทำได้อย่างไม่เต็มที่เหมือนครอบครัวและการศึกษาในระบบโรงเรียน

จากการศึกษาชุมชนบ้านสามคลอง พบว่าชุมชนยังมีทุนทางสังคมซึ่งเป็นฐานเดิมอยู่ เช่น ความสัมพันธ์บนฐานของระบบเครือญาติ วัฒนธรรมประเพณีที่สำคัญที่ยังคงมีกิจกรรมร่วมกันที่วัด ซึ่งเป็นศูนย์กลางของชุมชน มีผู้รู้ครุภูมิปัญญาอยู่ในชุมชน เช่น เกษตรต้นแบบ ครูทำขวัญนาค

แม้ว่าชุมชนบ้านสามคลองยังมีได้เข้มแข็งบนฐานทุนทางสังคมดั้งเดิมของตนเองมากนัก เนื่องจากการแสวงหาระบบคุณค่าเดิมของชุมชนยังไม่ได้รับการกระตุ้นให้เกิดขึ้น ส่วนรูปแบบการศึกษาที่มีบทบาทสำคัญในกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน พบว่ากระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตหรือการศึกษาตามอัธยาศัยยังเป็นการศึกษาที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับวิถีชุมชน รูปแบบการศึกษาตามความคิดเห็นของคนในชุมชนที่สร้างขึ้นยังให้ความสำคัญต่อการค้ำหหาระบบคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน เช่น ประวัติความเป็นมาของชุมชนในด้านวิถีการดำรงชีวิตของคนสมัยก่อนที่มานุกเบิกที่ดินทำกินบริเวณนี้ด้วยความยากลำบาก ภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมทั้งวิถีเกษตรที่ชุมชนยังคงสืบทอดดำรงอยู่ นอกจากการศึกษาทำหน้าที่ค้ำหหาระบบคุณค่า ภูมิปัญญาดั้งเดิมแล้ว การศึกษายังต้องทำหน้าที่ในการสืบทอดระบบคุณค่าเหล่านั้นมาปรับประยุกต์หรือต่อยอดในการพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชนในยุคปัจจุบัน

สำหรับรูปแบบการศึกษาในระบบ และรูปแบบการศึกษานอกระบบ ยังคงแยกส่วนกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน มีการจัดการศึกษาที่ต่างฝ่ายต่างจัด มิได้มีการประสานบูรณาการเป็นกระบวนการเรียนรู้เดียวกัน การศึกษาทั้ง 2 รูปแบบ ควรมีส่วนร่วมส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ตามอัธยาศัยให้เกิดพลังการเรียนรู้ร่วมกันเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชนอย่างเข้มแข็งยั่งยืน

บทที่ 6

การพัฒนา รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

การนำเสนอในบทนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ที่พัฒนาขึ้นจากการวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ (บทที่ 4) โดยให้ผู้ทรงคุณวุฒิและชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตตรวจสอบให้ข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะ เพื่อพัฒนาไปสู่การนำไปประยุกต์ใช้กับชุมชนทั่วไป โดยมีขั้นตอนดังนี้

ตอนที่ 1 การตรวจสอบรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จโดยผู้ทรงคุณวุฒิ

ตอนที่ 2 การตรวจสอบรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จโดยชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต

ตอนที่ 3 การนำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

ตอนที่ 1 การตรวจสอบรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จโดยผู้ทรงคุณวุฒิ

ผู้วิจัยนำรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จให้ผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน 5 ท่าน (รายชื่อแสดงในภาคผนวก) พิจารณาให้ข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะในช่วงเดือนมกราคม 2550 ในประเด็นดังนี้

- 1) ความคิดเห็นต่อรูปแบบการศึกษา
- 2) ความคิดเห็นต่อการนำไปประยุกต์ใช้กับชุมชนอื่น

ผลการพิจารณาของผู้ทรงคุณวุฒิ มีรายละเอียดดังนี้

1.1 ผลการพิจารณาของผู้ทรงคุณวุฒิต่อรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จในรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย

1.1.1 ผู้ทรงคุณวุฒิ ทุกท่านให้ข้อเสนอแนะว่า แนวทางการสรุปวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาดีแล้ว มีผู้ทรงคุณวุฒิ 3 ท่าน ให้ข้อเสนอแนะว่าควรให้เน้นน้ำหนักกว่ารูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย มีจุดมุ่งหมายเน้นที่การแก้ไขปัญหาและการดำรงชีวิตอยู่ของสังคม ผู้ทรงคุณวุฒิ 1 ท่านเสริมในประเด็นนี้ว่า การศึกษาตามอัธยาศัยเป็นกลไกของระบบสังคม เป็นการสร้างและรักษาคุณภาพของสังคม กล่าวได้ว่าการเรียนรู้ตามอัธยาศัยเป็นวิถีชีวิตของระบบสังคม มีเป้าหมายสำคัญคือการรักษาคุณภาพของระบบสังคม

1.1.2 ผู้ทรงคุณวุฒิ 1 ท่าน ให้ข้อเสนอแนะว่า รูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัยเป็นลักษณะการจัดการเรียนรู้ที่มีลักษณะเป็นองค์รวม กล่าวคือ เป็นการเรียนรู้เพื่อการดำเนินชีวิตในทุกด้านของสมาชิกในชุมชน บางกรณีจะไม่สามารถแยกได้ชัดเจนว่า กิจกรรมการเรียนรู้เรื่องหนึ่ง ๆ จะแก้ไขปัญหาเรื่องหนึ่งเรื่องใดโดยเฉพาะของชุมชน แต่อาจเป็นการแก้ไขได้หลาย ๆ ปัญหาของชุมชนในลักษณะองค์รวมได้

1.1.3 ผู้ทรงคุณวุฒิ 1 ท่านให้ข้อเสนอแนะว่า ควรเชื่อมโยงให้เห็นภาพของรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัยว่ามีประโยชน์หรือให้น้ำหนักต่อการเสริมสร้างทุนทางสังคม ด้านใดเป็นพิเศษ

1.1.4 ผู้ทรงคุณวุฒิ 3 ท่าน ให้ข้อเสนอแนะว่า การนำรูปแบบการศึกษาไปประยุกต์ใช้กับชุมชนอื่น ควรพิจารณาความแตกต่างและลักษณะของชุมชน ทุกชุมชนมีการศึกษารูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัยอยู่แล้ว ขึ้นอยู่กับน้ำหนักว่ามีการจัดกิจกรรมการเรียนรู้รูปแบบไหนมากน้อยแค่ไหนในแต่ละชุมชน

1.1.5 ผู้ทรงคุณวุฒิ 1 ท่าน ให้ข้อเสนอแนะว่า การนำไปประยุกต์ใช้กับชุมชนอื่นอยู่ที่ศักยภาพของชุมชนในเรื่องการเรียนรู้หรือวิธีการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งเป็นวิถีชีวิตของคนในชุมชน ปัจจัยรองลงมาคือ ภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือแหล่งเรียนรู้ในชุมชน

1.1.6 ผู้ทรงคุณวุฒิ 1 ท่าน ให้ข้อเสนอแนะว่า รูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัยควรให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์เนื้อหา และคัดกรองสาระเพื่อให้ได้องค์ความรู้ของชุมชนอย่างถูกต้อง

1.2 ผลการพิจารณาของผู้ทรงคุณวุฒิต่อรูปแบบการศึกษา โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในรูปแบบการศึกษาในระบบ

1.2.1 ผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่าน ให้ข้อเสนอแนะต่อความเหมาะสมของรูปแบบการศึกษาในระบบว่ามีแนวการสรุปวิเคราะห์เหมาะสมดีแล้ว โดยมีผู้ทรงคุณวุฒิ 2 ท่าน เสนอแนะเพิ่มเติมว่า ควรให้นำหน้ากว่าการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐานในระบบโรงเรียนมีสาระการเรียนรู้ที่เน้นหนักไปในสาระเรื่องใด หรือเรื่องใดเรียนแบบผิวเผิน เรื่องใดให้ความสำคัญมากเป็นพิเศษ

1.2.2 ผู้ทรงคุณวุฒิ 1 ท่าน ให้ข้อเสนอแนะว่า เห็นด้วยกับการเรียนรู้เรื่องของชุมชนที่จัดโดยรูปแบบการศึกษาในระบบโรงเรียนว่าการเรียนรู้ดังกล่าวช่วยพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชน

1.2.3 ผู้ทรงคุณวุฒิ 2 ท่าน ให้ข้อคิดเห็นในแนวทางเดียวกันว่า ควรนำเสนอให้เห็นความสำคัญในบทบาทของชุมชนต่อรูปแบบการศึกษาในระบบโรงเรียน โดยเฉพาะการมีส่วนร่วมและสนับสนุนการเรียนรู้ในระบบโรงเรียน ทั้งในด้านเนื้อหา หลักสูตร และกิจกรรมการเรียนรู้ หรือเชื่อมโยงกิจกรรมของชุมชนที่สนับสนุนหลักสูตรการเรียนรู้ที่ใช้ชุมชนเป็นฐาน

1.2.4 ผู้ทรงคุณวุฒิ 1 ท่าน ให้ข้อเสนอแนะว่า การศึกษาในระบบมีหน้าที่ในการถ่ายทอดและผลิตซ้ำองค์ความรู้ของสังคม การจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐานช่วยส่งเสริมการเรียนรู้ตามอภิปรัชญาของชุมชนในการพัฒนาทุนทางสังคม เพราะฉะนั้นการเรียนรู้ในระบบโรงเรียนจำเป็นต้องได้รับการสนับสนุนส่งเสริมจากชุมชน ในการต่อยอด สนับสนุนส่งเสริมให้โรงเรียนเป็นกลไกในการถ่ายทอดและผลิตซ้ำองค์ความรู้ของชุมชน

1.2.5 ปัจจัยเงื่อนไขการนำรูปแบบการศึกษาไปประยุกต์ใช้กับชุมชนอื่น ผู้ทรงคุณวุฒิ 2 ท่าน ให้ความเห็นสอดคล้องกันว่า การค้นหาความรู้ของชุมชน ที่สอดคล้องกับหลักสูตรของ การศึกษาในระบบ เป็นปัจจัยเงื่อนไขสำคัญเช่นกันที่จะทำให้ชุมชนมีบทบาทสำคัญต่อการจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

1.2.6 ผู้ทรงคุณวุฒิ 1 ท่าน ให้ข้อเสนอแนะว่า ทุกโรงเรียนต้องจัดหลักสูตรที่มีเนื้อหาสาระท้องถิ่นอยู่แล้ว ขึ้นอยู่กับแต่ละโรงเรียนจะมีการจัดการเรียนรู้ดังกล่าวมากน้อยแค่ไหน แต่สิ่งที่ได้จากการจัดการเรียนรู้ที่ใช้ชุมชนเป็นฐานจุดมุ่งหมายไม่ได้มุ่งแค่นักเรียนเรียนรู้เรื่องชุมชนเท่านั้น แต่สิ่งสำคัญที่ได้คือ โรงเรียนและชุมชนมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ไม่แปลกแยก

1.3 ผลการพิจารณาของผู้ทรงคุณวุฒิต่อรูปแบบการศึกษา โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในรูปแบบการศึกษานอกระบบ

1.3.1 ผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่าน ให้ข้อคิดเห็นว่า แนวทางการสรุปวิเคราะห์ของรูปแบบการศึกษา มีความเหมาะสม

1.3.2 ผู้ทรงคุณวุฒิ 1 ท่าน ให้ข้อคิดเห็นว่าจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษานอกระบบ คือ การเสริมสร้างการเรียนรู้ของชุมชน และการเรียนรู้ คือ ทุนทางสังคมมิติหนึ่ง

1.3.3 ผู้ทรงคุณวุฒิ 2 ท่าน เห็นสอดคล้องกันว่า การศึกษานอกระบบเป็นกลไกสำหรับการเรียนรู้ในสิ่งที่จำเป็นต่อการแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชน

1.3.4 ผู้ทรงคุณวุฒิ 1 ท่าน ให้ข้อเสนอแนะว่าปัจจัยเรื่องสำคัญของการจัดการเรียนรู้ของการศึกษานอกระบบโดยใช้ชุมชนเป็นฐานควรให้ความสำคัญในเรื่อง การจัดการเรียนรู้ (Learning Management) เน้นการจัดการศึกษาให้สอดคล้องกันระหว่างความต้องการของผู้เรียนกับความจำเป็นที่ต้องเรียนรู้ในเรื่องของชุมชน กล่าวคือทำอย่างไรที่จะให้เกิดความสอดคล้องที่มีความสมดุลกัน

1.3.5 ผู้ทรงคุณวุฒิ 1 ท่าน ให้ข้อเสนอแนะว่า รูปแบบการศึกษาที่พัฒนาขึ้นจากชุมชนที่ประสบผลสำเร็จสามารถนำไปใช้กับชุมชนอื่นได้ แต่เนื้อหาสาระองค์ความรู้ของชุมชนจะมีความแตกต่างกันไป

ตอนที่ 2 การตรวจสอบรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จโดยชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต

ผู้วิจัยนำรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จให้ผู้แทนจากชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต ได้แก่ ครูในระบบโรงเรียน ครูนอกระบบโรงเรียน และประชาชนในชุมชน เป็นผู้พิจารณาให้ข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะ โดยวิธีการสัมภาษณ์และสนทนากลุ่มในประเด็น ดังนี้

- 1) ความคิดเห็นต่อรูปแบบการศึกษา
- 2) ความคิดเห็นต่อการนำไปประยุกต์ใช้กับชุมชนอื่น

ผลการพิจารณาของชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต มีรายละเอียดดังนี้

2.1 ผลการพิจารณาของชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตต่อรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย

2.1.1 ผู้นำทางการและผู้นำการพัฒนาของชุมชนมีความคิดเห็นในแนวทางเดียวกันว่า ชุมชนแต่ละที่จะมีประวัติความเป็นมา สภาพภูมิศาสตร์ บริบทแตกต่างกัน มีผลต่อความแตกต่างของการจัดการเรียนรู้ของชุมชน ดังนั้น ฐานการเรียนรู้ของชุมชนไม่ว่าจะเป็นองค์ความรู้หรือแหล่งเรียนรู้จะมีความแตกต่างกัน เช่น ชุมชนเมืองกับชุมชนชนบทในปัจจุบันบริบทแตกต่างกันมาก เพราะฉะนั้นการจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชนจึงไม่จำเป็นต้องเน้นที่ตัวองค์ความรู้ดั้งเดิมของชุมชน แต่ควรเน้นที่กระบวนการและเทคนิคการเรียนรู้เป็นสำคัญ และวิธีการ กระบวนการดังกล่าวคือการเน้นให้สมาชิกในชุมชนมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการชุมชนร่วมกันโดยผ่านเวทีการเรียนรู้ที่สำคัญคือ การพูดคุยแลกเปลี่ยน วิเคราะห์สถานการณ์ต่าง ๆ ของชุมชนร่วมกัน ตลอดจนการตัดสินใจ การดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ รวมทั้งการรับผลประโยชน์ร่วมกัน

2.1.2 รูปแบบการศึกษาเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เป็นการเรียนรู้ในวิถีชีวิตเพื่อความจำเป็นในการดำรงชีวิตและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน จึงควรเป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงและเป็นการเรียนรู้ในลักษณะของกระบวนการกลุ่ม เพื่อสามารถนำไปสู่การพัฒนาทุนทางสังคม เนื่องจากการรวมกลุ่มสามารถแลกเปลี่ยนข้อมูลและปัญหาของกันและกัน ส่งผลให้เกิดความเห็นอกเห็นใจ ช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกัน

2.1.3 ผู้นำชุมชนมีบทบาทสำคัญในการทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้เรื่องราวของชุมชนตนเอง โดยผ่านกระบวนการแก้ไขปัญหาหรือตามความจำเป็นพื้นฐานของชุมชน ชุมชนทุกชุมชนมีปัญหาหรือสถานการณ์ต่าง ๆ ที่ชุมชนจะต้องทำหน้าที่แก้ไขปัญหาเหล่านั้น ผู้นำชุมชนควรมีบทบาทในการกระตุ้นส่งเสริมให้คนในชุมชนมีส่วนร่วมในกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เพื่อแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชน ของตน

2.1.4 ชุมชนควรมีข้อมูลหรือระบบการค้นหาภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชน ผู้รู้ด้านต่าง ๆ ของชุมชน เช่น ผู้นำด้านการเกษตร ผู้นำด้านการจักสาน ผู้นำด้านวัฒนธรรมประเพณี เป็นต้น และให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาท้องถิ่น ให้นำมาเป็นฐานการเรียนรู้ของชุมชน

2.2 ผลการพิจารณาของชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตต่อรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในรูปแบบการศึกษาในระบบ

2.2.1 ชุมชนมีฐานการเรียนรู้ที่แตกต่างกัน หากโรงเรียนจะจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานจำเป็นต้องวิเคราะห์ศึกษาสภาพชุมชนของตนเองก่อนว่า ควรเรียนรู้เรื่องอะไรบ้าง ไม่จำเป็นต้องเรียนรู้เรื่องเหมือนกัน ๆ กัน หรือต้องเหมือนกับชุมชนอื่น แต่นำบริบทของชุมชนตนเองเป็นตัวตั้งในการจัดการศึกษา

2.2.2 การมีส่วนร่วมของชุมชนในการสนับสนุนให้เกิดการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เป็นเรื่องสำคัญ ความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างโรงเรียนและชุมชนจะส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้ดังกล่าวเป็นอย่างดี

2.2.3 ครูและผู้บริหารโรงเรียนควรมีแนวคิดให้ความสำคัญและเห็นคุณค่าของฐานความรู้ชุมชน ไม่ด่วนตัดสินใจว่าชุมชนของตนไม่มีองค์ความรู้ หรือแหล่งเรียนรู้ที่น่าสนใจ หรือตัดสินใจแทนผู้เรียนว่าผู้เรียนไม่สนใจองค์ความรู้หรือแหล่งเรียนรู้เหล่านั้น

2.2.4 กรณีที่ชุมชนไม่มีฐานการเรียนรู้ที่โดดเด่น โรงเรียนควรเป็นแหล่งการเรียนรู้ที่สำคัญ เป็นตัวแทนของชุมชนในการจัดการเรียนรู้ เช่น การเรียนรู้ด้านการเกษตร ปลูกผัก เลี้ยงปลา ก็สามารถจัดให้เกิดการเรียนรู้ขึ้นที่บริเวณโรงเรียนได้ ให้โรงเรียนเป็นแหล่งสาธิตการเรียนรู้ที่สามารถปฏิบัติได้จริง

2.3 ผลการพิจารณาของชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตต่อรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในรูปแบบศึกษานอกระบบ

2.3.1 จุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานในรูปแบบของการศึกษานอกระบบ ควรให้ความสำคัญกับการพัฒนาอาชีพมากกว่าการศึกษาขั้นพื้นฐาน เนื่องจากการพัฒนาอาชีพเป็นการแก้ไขปัญหาของบุคคล เป็นการพัฒนาทักษะ คุณภาพของบุคคล ซึ่งส่งผลถึงชุมชนในภาพรวม

2.3.2 การจัดการศึกษาโดยเฉพาะด้านการพัฒนาอาชีพ ควรจะเน้นวิธีการเรียนรู้ในรูปของกลุ่ม เนื่องจากการรวมตัวกันในกลุ่มเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ นอกจากจะแก้ไขปัญหาในระดับบุคคลแล้ว ยังแก้ไขปัญหาและพัฒนาภาพรวมของชุมชนด้วยเช่นกัน

2.3.3 การจัดการศึกษาโดยนำองค์ความรู้ของชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ ควรมีการพัฒนาหรือต่อยอดองค์ความรู้นั้นให้สอดคล้องเหมาะสมกับสภาพปัจจุบัน

3.3.4 การจัดการศึกษาเรียนรู้ อาจจะไม่จำเป็นจะต้องเป็นองค์ความรู้หรือแหล่งเรียน ของชุมชนของผู้เรียน อาจมีการประยุกต์ใช้องค์ความรู้หรือแหล่งเรียนรู้จากภายนอกด้วย เนื่องจากชุมชนบางแห่ง องค์ความรู้หรือแหล่งเรียนรู้ อาจไม่ได้รับความนิยมในปัจจุบัน

ตอนที่ 3 การนำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

การนำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในส่วนนี้ ผู้วิจัย ได้ปรับปรุงและพัฒนาจากผลการตรวจสอบของผู้ทรงคุณวุฒิและชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต โดยมีรายละเอียด ดังนี้

3. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ประกอบด้วย รูปแบบ การศึกษาตามอัธยาศัย รูปแบบการศึกษาในระบบ และรูปแบบการศึกษานอกระบบ ที่มีการ ประสานบูรณาการในการสร้างพลังการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นในชุมชน การจัดการศึกษาของ 3 รูปแบบ เพื่อให้เกิดการพัฒนาทุนทางสังคมเป็นการจัดการศึกษาที่เป็นส่วนร่วมอยู่ในกระบวนการเรียนรู้ใน ชุมชนร่วมกัน โดยมีแนวทางในการร่วมจัดการศึกษาเรียนรู้ ดังนี้

3.1 แนวคิดและจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษา

แนวคิดและจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุน ทางสังคม มีจุดมุ่งหมายในการพัฒนาชุมชนสู่การพึ่งตนเอง กระบวนการเรียนรู้ในชุมชน หรือ การศึกษาตามอัธยาศัย เป็นกระบวนการเรียนรู้สำคัญในการสร้างพลังการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชน เนื่องจากเป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีของชุมชนที่สอดแทรกอยู่ในบริบทของวิถีการดำเนินชีวิต ประเพณีวัฒนธรรมของชุมชน และกิจกรรมการพัฒนาของชุมชน กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนใน วิถีการดำเนินชีวิตเป็นพลังสำคัญ เนื่องจากการเรียนรู้ที่เกิดจากพลังภายในของชุมชนเอง กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวจะต้องทำหน้าที่สำคัญเพื่อค้นหาคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน ไม่ว่าจะเป็น ระบบความเชื่อ วัฒนธรรม องค์ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชน เพื่อนำคุณค่าหรือทุนทาง สังคมเดิมของชุมชนมาพัฒนาต่อยอดประยุกต์ใช้ในสถานการณ์ปัจจุบัน สำหรับรูปแบบการศึกษา ในระบบและการศึกษานอกระบบ เป็นการศึกษาที่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนที่ มีหน้าที่การจัดการศึกษาที่สอดคล้องกับกระบวนการของชุมชน และมีส่วนร่วมกับกระบวนการ เรียนรู้ของชุมชนอย่างหนึ่งเดียว มิใช่เป็นการจัดการศึกษาแบบแยกส่วนให้ความสำคัญกับ

การสร้างค่านิยมหรือทัศนคติร่วมกันให้ผู้เรียนตระหนักและเห็นคุณค่าขององค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมทั้งระบบคุณค่าเดิมของชุมชนที่เป็นพื้นฐานความสัมพันธ์ของคนกับสรรพสิ่งรอบตัวที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์พึ่งพาอาศัยกันด้วยการเคารพ แบ่งปัน พึ่งพาอาศัยกันอย่างเอื้ออาทร และการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ ควรให้ความสำคัญกับการสืบทอดคุณค่าดั้งเดิมมาต่อยอดปรับประยุกต์ใช้กับรูปแบบความสัมพันธ์หรือปรากฏการณ์ทางสังคมปัจจุบัน เพื่อเป็นฐานการพัฒนาทุนทางสังคมอย่างยั่งยืน

3.2 การมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา

3.2.1 ชุมชน

สร้างพลังการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากพลังภายในของชุมชนเอง ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน การคิดวิเคราะห์ปรากฏการณ์ของชุมชน แลกเปลี่ยนเรียนรู้ ตัดสินใจในสถานการณ์สำคัญของชุมชนร่วมกันและให้ความสำคัญกับการค้นหาคุณค่าจิตวิญญาณ วัฒนธรรม ภูมิปัญญาของชุมชน

3.2.2 การศึกษาในระบบ

โรงเรียนสร้างค่านิยมร่วมให้ผู้เรียน ซึ่งเป็นลูกหลานของชุมชน เห็นคุณค่าและตระหนักในองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ร่วมผลิตซ้ำคุณค่าและจิตวิญญาณของชุมชนให้เข้าใจถึงประวัติรากเหง้าของชุมชน

3.2.3 การศึกษานอกระบบ

การศึกษานอกระบบให้ความสำคัญกับการพัฒนาอาชีพโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เพื่อให้ผู้เรียนมีวิถีชีวิตที่สอดคล้องกับบริบทและทรัพยากรของชุมชน เพื่อให้ผู้เรียนสามารถพัฒนาทักษะของตนและอยู่ร่วมกับชุมชนได้อย่างพึ่งตนเอง

3.3 ฐานการเรียนรู้ของชุมชน

3.3.1 องค์ความรู้

3.3.1.1 ความรู้เกี่ยวกับการดำเนินชีวิต เช่น การเฝ้าดูอยู่เฝ้าดินแบบพอเพียง การเกษตรผสมผสาน เกษตรนิเวศ การเรียนรู้เกี่ยวกับพืชพันธุ์ไม้ การแปรรูปผลผลิตการเกษตร

3.3.1.2 ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน เช่น ประเพณีสู่ขวัญข้าว ประเพณีบุญกองข้าว ประเพณีฮีตสิบสอง คองสิบสี่

3.3.1.3 ความรู้เกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาและพัฒนาของชุมชน เช่น กลุ่ม
 สัจจะออมทรัพย์เพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สิน กลุ่มธนาคารข้าวเพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนข้าว
 กลุ่มอนุรักษ์ป่าและสิ่งแวดล้อม โครงการเด็ดฮักถิ่น โครงการเยาวชนคนรักแม่

3.3.2 แหล่งเรียนรู้

3.3.2.1 บุคคล/กลุ่มบุคคล

- 1) ผู้นำการพัฒนาของชุมชน
- 2) ผู้รู้/ผู้นำทางภูมิปัญญา/ปราชญ์ชุมชน
- 3) กลุ่ม/องค์กรการพัฒนาในชุมชน เช่น ศูนย์อินแปลง กลุ่มสัจจะ
 ออมทรัพย์ กลุ่มธนาคารข้าว กลุ่มธนาคารปลา กลุ่มเพาะกล้าไม้ เป็นต้น

3.3.2.2 สถานที่

- 1) พื้นที่การเกษตรของชุมชน เช่น นาข้าว สวนหวาย
- 2) สภาพพื้นที่ของชุมชน เช่น ป่าชุมชน เขา ลำคลอง หนองน้ำ เป็นต้น
- 3) วัด
- 4) สถานที่สำคัญด้านความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณี เช่น บริเวณ
 ผีปู่ตาของชุมชน เป็นต้น

3.4 วิธีการและกระบวนการจัดการศึกษา

วิธีการและกระบวนการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม
 มีวิธีการและกระบวนการ ดังนี้

3.4.1 วิธีการ

3.4.1.1 เรียนรู้จากการปฏิบัติจริง

3.4.1.2 เรียนรู้ในรูปแบบกระบวนการกลุ่ม

3.4.2 กระบวนการ

3.4.2.1 เวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน (เวทีย่อย/เวทีใหญ่)

3.4.2.2 เชิญผู้รู้/ผู้มีประสบการณ์ทั้งภายในและภายนอกชุมชนมา

แลกเปลี่ยนเรียนรู้

3.4.2.3 การศึกษาดูงาน

3.4.2.4 การสัจจะแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับกลุ่ม/เครือข่ายนอกชุมชน

3.4.2.5 ค้นหาผู้รู้/ผู้นำทางภูมิปัญญาและองค์ความรู้ภูมิปัญญาของชุมชน

3.5 การบรรลุเป้าหมายเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

กระบวนการศึกษาเรียนรู้ของชุมชนโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ทำให้เกิดการพัฒนาดังประกอบที่ทำให้เกิดทุนทางสังคม ดังนี้

5.1 ทุนมนุษย์

ชุมชนมีทุนมนุษย์ ซึ่งเป็นทุนเดิมที่มีศักยภาพประกอบด้วย ผู้รู้และปราชญ์ชุมชน จำนวนหลายท่าน และยังมีการพัฒนาศักยภาพให้สมาชิกในชุมชนมีความรู้ ความสามารถ วิเคราะห์สถานการณ์ ร่วมคิด ร่วมทำ นอกจากนี้แล้วยังมีการพัฒนาสืบทอดให้กับคนรุ่นใหม่ มีทัศนคติรัก ผูกพัน เห็นคุณค่าดั้งเดิมของชุมชนและรับผิดชอบต่อชุมชน

5.2 ทุนทางสถาบัน

5.2.1 สร้างกลุ่ม/สถาบันในชุมชน เช่น การร่วมกันสร้างโรงเรียนของชุมชนบ้านนา อีสาน การเกิดกลุ่มเพาะพันธุ์ไม้พื้นบ้านจนขยายเป็นเครือข่ายอินแปง

5.2.2 พัฒนาความสัมพันธ์ของสถาบันต่าง ๆ ในชุมชน เช่น โครงการเด็กชักถื่น เป็นโครงการความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างโรงเรียนและชุมชน กรณีเกิดกลุ่มเกษตรพึ่งตนเองทำให้ครอบครัวไม่เป็นหนี้สิน เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างสถาบันด้านเศรษฐกิจและสถาบันครอบครัว เป็นต้น

5.3 ทุนทางปัญญาและวัฒนธรรม

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนผ่านมิติของวิถีชีวิต กิจกรรมการพัฒนาและระบบความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ในลักษณะของการรวมตัวกัน ร่วมคิด ร่วมปรึกษาหารือ เอื้ออาทรพึ่งพาอาศัย เกิดสำนึกรับผิดชอบต่อชุมชน

3.6 ปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษา

3.6.1 ปัจจัยภายใน

3.6.1.1 ผู้รู้หรือปราชญ์ของชุมชนมีจำนวนหลายท่านและมีความรู้ที่หลากหลาย

3.6.1.2 ผู้นำและแกนนำการพัฒนา มีความมุ่งมั่นในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชน รวมทั้งการสืบทอดระบบคุณค่าองค์ความรู้ ภูมิปัญญาของชุมชนให้คนรุ่นต่อไป

3.6.1.3 ความสัมพันธ์ทางสังคมที่แน่นแฟ้นในระบบเครือญาติ และความเป็นคน ภูมิภาคเดียวกัน ซึ่งมีจุดร่วมของระบบความเชื่อและวัฒนธรรมประเพณีร่วมกัน

3.6.1.4 การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนที่มีศักยภาพ ประกอบด้วยผู้นำการพัฒนา ผู้รู้และปราชญ์ของชุมชน มีความกระตือรือร้นในการสร้างพลังการเรียนรู้เพื่อประโยชน์ส่วนรวมของชุมชน

3.6.1.5 ความหลากหลายของแหล่งเรียนรู้ของชุมชน เป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ ล้อมรอบไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีความหลากหลายทางชีวภาพ ประกอบด้วย ป่า เขา ลำห้วย พืชพันธุ์ไม้ สัตว์ป่า รวมทั้งพื้นที่การเกษตรของชุมชน

3.6.2 ปัจจัยภายนอก

3.6.2.1 ชุมชนมีเครือข่าย : ครูภูมิปัญญา ผู้รู้นอกชุมชน จำนวนมากทั้งบริเวณชุมชนใกล้เคียง และหลากหลายจังหวัดเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน

3.6.2.2 มีบุคคล/หน่วยงานภายนอกทั้งภาครัฐและเอกชนสนับสนุนกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนอย่างต่อเนื่อง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 7

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่องการพัฒนา รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) วิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ 2) สร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต และ 3) นำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาภาคสนามในพื้นที่ที่ใช้เป็นกรณีศึกษา จำนวน 3 ชุมชน ได้แก่ ชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ จำนวน 2 ชุมชน และชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต จำนวน 1 ชุมชน ในการเก็บรวบรวมข้อมูลผู้วิจัยใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก สันทนาการกลุ่ม การสังเกตแบบมีส่วนร่วม และการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม สำหรับแนวคิดที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ แนวคิดทุนทางสังคม แนวคิดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน และแนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมที่ใช้เป็นกรอบในการศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้ ผลจากการวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 ผู้วิจัยได้ยกวางรูปแบบการศึกษาดังกล่าวเพื่อนำให้ผู้ทรงคุณวุฒิและชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตได้ตรวจสอบให้ข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะในการนำไปประยุกต์ใช้กับชุมชนอื่นต่อไป

สรุปผลการวิจัย

1. ผลการวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จโดยแนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมตามข้อจำเป็นแห่งการหน้าที่

การวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม โดยแนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมตามข้อจำเป็นแห่งการหน้าที่ (Functional Imperatives) มีแนวการวิเคราะห์ว่าระบบการศึกษาเป็นระบบย่อยระบบหนึ่งของระบบใหญ่คือชุมชน มีหน้าที่ในการแสวงหาวิถีทางบรรลุวัตถุประสงค์ให้เกิดดุลยภาพในภาพรวมของระบบใหญ่ กล่าวคือให้ชุมชนเข้มแข็งบนฐานทุนทางสังคม ผลการวิจัยพบว่ารูปแบบการศึกษาที่มีบทบาทหลักคือกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชุมชนหรือรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย เนื่องจากเป็นการศึกษาที่อยู่ในวิถีชีวิต และจากกรณีศึกษาทั้ง 2 ชุมชน คือชุมชนบ้านนาอิสานและชุมชนบ้านบัว พบว่า หน้าที่สำคัญของการศึกษาในยุคอดีตของชุมชนเป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของสมาชิกในชุมชนในการมีวิถีการดำรงชีวิต

ที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกันของธรรมชาติอย่างพึ่งพาอาศัยกัน หน้าที่ของการศึกษาในยุคแรกจึงเป็นการแสวงหาวิถีทางบรรลุวัตถุประสงค์ (Goal Attainment) ที่สอดคล้องกับเป้าหมายของชุมชนคือการพึ่งตนเอง การศึกษาเรียนรู้ในยุคนี้จึงเป็นการเรียนรู้วิถีแห่งการเฝ้าดูอยู่เฝ้ากิน ความสัมพันธ์กับสรรพสิ่งบนฐานของการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างพอเพียงและพึ่งตนเองบนฐานของระบบคุณค่า จิตวิญญาณ และภูมิปัญญาของชุมชน

ในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงสู่ยุคพลิกฟื้นคืนสู่การพึ่งตนเอง ทั้ง 2 ชุมชน เกิดวิกฤตการณ์ พลิกผันจากการอยู่แบบพึ่งตนเองสู่การผลิตพืชเชิงเดี่ยว ส่งผลให้ชุมชนเกิดปัญหาเสียดุลยภาพ รุนแรง ตั้งแต่ปัญหาหนี้สิน สภาพธรรมชาติ ป่าเขา ซึ่งเป็นแหล่งอาหารของชุมชนเสื่อมโทรม ปัญหาการลักลอบตัดไม้ ปัญหายาเสพติด หน้าที่ของการศึกษาในยุคนี้จึงมีการปรับตัวครั้งสำคัญ (Adaptation) เป็นการศึกษาที่ต้องแก้ไขปัญหาวิกฤตรุนแรงของชุมชน เกิดการจัดองค์กรรูปแบบใหม่เกิดขึ้นในชุมชน เช่น กลุ่มพันธุ์ไม้พื้นบ้านของชุมชนบ้านบัว เกิดกลุ่มวนเกษตรของชุมชนบ้านนาอิสาน เป็นกระบวนการศึกษาเรียนรู้ภายในชุมชนในรูปของกลุ่มองค์กร เครือข่าย เพื่อแก้ไขปัญหาวิกฤตของชุมชน หน้าที่ของการศึกษายังเป็นการค้นหากระบวนการระบบคุณค่าดั้งเดิมนั้นมาประยุกต์ใช้ในสถานการณ์ปัจจุบัน การเกิดขึ้นของกลุ่มพันธุ์ไม้พื้นบ้านหรือกลุ่มวนเกษตร เป็นการคืนสู่ระบบคุณค่าเดิมที่ให้ความสำคัญกับการพึ่งพิงอิงฐานทรัพยากรของชุมชนในลักษณะความพอเพียงและพึ่งตนเอง ในยุคที่ชุมชนเกิดวิกฤตเช่นนี้หน้าที่ของการศึกษาได้มีการปรับตัวจากการเรียนรู้เพื่อการดำรงชีวิตที่เรียบง่ายในยุคแรก ๆ เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ต่อสู้กับภาวะวิกฤตที่รุนแรงของชุมชนโดยการสร้างค่านิยมร่วมให้เกิดการยอมรับแนวคิดการดำรงอยู่แบบพึ่งตนเองให้กลับมาอีกครั้งหนึ่ง

ชุมชนที่ประสบผลสำเร็จด้านการพัฒนาทางสังคมนั้น พบว่าหน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการศึกษาคือ การสืบทอดระบบคุณค่าเดิมของชุมชน โดยมีการเรียนรู้สืบทอดแล้วนำมาปรับประยุกต์ใช้กับวิถีชุมชนในยุคปัจจุบัน เช่น วัฒนธรรมการเรียนรู้ที่เรียกว่า “ทับควาย” ของชุมชนบ้านบัว ที่มีการสืบทอดระบบคุณค่า ความเชื่อ ภูมิปัญญาของชุมชนสู่ลูกหลาน จนปัจจุบันปรับประยุกต์มาเป็นโครงการเด็กฮักถิ่น ที่ให้เด็กเยาวชนในชุมชนเรียนรู้วิถีชีวิต วัฒนธรรมภูมิปัญญาของชุมชน ซึ่งการเรียนรู้ที่สืบทอดจากอดีตสู่ปัจจุบันเป็นการขัดเกลาหรือควบคุมทางสังคมรูปแบบหนึ่ง (Latency) เนื่องจากกลุ่ม องค์กรต่าง ๆ มีกติกา กฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันให้ชุมชนยอมรับระบบคุณค่า จิตวิญญาณ วัฒนธรรม ภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชน

การศึกษาในชุมชนที่ประสบผลสำเร็จมีการทำหน้าที่สร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ระหว่างระบบต่าง ๆ ของชุมชน (Integration) โดยให้สมาชิกมีทักษะและทำตามบทบาทหน้าที่ เช่น มีการดำเนินกิจกรรมการเรียนรู้ต่าง ๆ ที่อยู่บนฐานของชุมชน เช่น กิจกรรมการพัฒนา กิจกรรมตามวิถีชีวิตของชุมชน กิจกรรมตามวัฒนธรรมประเพณี

กล่าวได้ว่าหน้าที่ของการศึกษาในการพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ นั้น การศึกษาจำเป็นต้องมีการทำหน้าที่สำคัญในการปรับตัวให้สอดคล้องกับเป้าหมายของชุมชน คือ การเรียนรู้สู่การพึ่งตนเองของชุมชน ทำให้บรรลุสู่เป้าหมายของระบบใหญ่ เกิดคุณภาพ บนฐานทุนทางสังคมของชุมชน

2. ผลการสร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชน ที่ประสบภาวะวิกฤต

ประเด็นสำคัญของการสร้างรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม สามารถสรุปได้ดังนี้

2.1 จุดมุ่งหมายการจัดการศึกษาให้ความสำคัญต่อการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีของสมาชิก ในชุมชน โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ แลกเปลี่ยนประสบการณ์และปัญหาซึ่งกันและกันเพื่อนำไปสู่การช่วยเหลือ พึ่งพาอาศัย รักใคร่สามัคคีกัน นอกจากนี้ปัญหาในระดับปัจเจกแล้ว ควรให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์สถานการณ์ของชุมชนแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทั้งปัญหาของสมาชิกและปัญหาของชุมชน และมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการชุมชนของตน เป็นกระบวนการศึกษาเรียนรู้ เพื่อแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชนร่วมกัน

2.2 ควรมีกระบวนการค้นหาคุณค่าภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชน แม้ว่าชุมชนที่ศึกษาจะเป็นชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตด้านทุนทางสังคม แต่มีได้หมายความว่าไม่มีทุนทางสังคม เนื่องจากการแสวงหาคคุณค่าเดิมสามารถนำมาพัฒนาต่อยอดปรับประยุกต์ใช้กับสถานการณ์ปัจจุบัน เพื่อเป็นฐานที่เข้มแข็งของชุมชนต่อไป

2.3 องค์ความรู้ของชุมชนที่นำมาเรียนรู้ร่วมกัน ควรเป็นองค์ความรู้ที่หลากหลายขึ้น กล่าวคือ ไม่จำเป็นต้องเป็นองค์ความรู้ดั้งเดิมที่โดดเด่น หรือมีความเฉพาะถิ่นเสมอไป สามารถนำ

องค์ความรู้ท้องถิ่นชุมชนอื่น ๆ มาพัฒนาต่อยอดได้ หรือองค์ความรู้ที่เป็นจุดสนใจร่วมกันของคนในชุมชน

2.4 ให้ความสำคัญกับเทคนิควิธีการเรียนรู้ในการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนมาร่วมประชุม คิด วิเคราะห์ แลกเปลี่ยนร่วมกัน เพื่อตระหนักในบทบาทในฐานะของสมาชิกชุมชนที่จะต้องมีส่วนร่วมรับผิดชอบปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนร่วมกัน

2.5 การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างโรงเรียน ชุมชน และผู้ประกอบการ เช่น ครูเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนให้มากขึ้น และสนับสนุนให้ผู้ปกครองและชุมชนมีส่วนร่วมกับกิจกรรมต่าง ๆ ของโรงเรียนด้วยเช่นกัน

2.6 รูปแบบการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ คือ การศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบ ควรมีการประสานการเรียนรู้ร่วมกัน โดยการศึกษาในระบบและนอกระบบ มีหน้าที่ส่งเสริมสร้างค่านิยมร่วมให้ผู้เรียนมีความตระหนักในคุณค่าภูมิปัญญาท้องถิ่น และนำมาปรับประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องเป็นกระบวนการเดียวกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน การศึกษาในระบบและนอกระบบเปรียบเสมือนมีหน้าที่ในการผลิตซ้ำระบบคุณค่าภูมิปัญญาของชุมชน

3. การนำเสนอรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

ทุนทางสังคมเป็นระบบความสัมพันธ์ของคนกับสรรพสิ่งที่เกี่ยวข้องบนพื้นฐานระบบความเชื่อที่ชุมชนสังคมยึดถือปฏิบัติ ทุนทางสังคมของกรณีศึกษาทั้ง 2 ชุมชน อยู่บนความเชื่อพื้นฐานของวัฒนธรรมประเพณีที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและระบบความเชื่อดั้งเดิมที่โยงใยคนด้วยความสัมพันธ์กับสรรพสิ่งรอบตัวด้วยความเคารพ ฟังพาศักดิ์กันด้วยความเชื่ออาทร รูปแบบการศึกษาที่เป็นกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนหรือการศึกษาตามอัธยาศัย เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่อยู่ในวิถีของชุมชน จึงเป็นรูปแบบการศึกษาเรียนรู้ที่สำคัญและมีผลโดยตรงในการพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชน เนื่องจากกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย เกิดจากพลังการเรียนรู้ภายในของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับศักยภาพและการมีส่วนร่วมของชุมชนในการสร้างพลังการเรียนรู้ร่วมกัน และจุดสำคัญของชุมชนที่ประสบผลสำเร็จในการสร้างทุนทางสังคมคือ หน้าที่ของการศึกษาในการสืบทอดคุณค่าของชุมชน โดยเฉพาะคุณค่าดั้งเดิมคือระบบคิด ระบบความเชื่อ จิตวิญญาณและวัฒนธรรมภูมิปัญญาของชุมชน

การศึกษาเพื่อสืบทอดคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน คือการนำเอาสิ่งดี ๆ ของชุมชนหรือทุนทางสังคมดั้งเดิมมาประยุกต์ ปรับปรุง เปลี่ยนแปลง ให้เข้ากับวิถีชุมชนในปัจจุบัน เช่นกรณีบ้านนาอีสานที่รื้อฟื้นประเพณีสู้ขวัญข้าวมาประยุกต์ใช้ร่วมกับธนาคารข้าวที่มีระบบคิดจากระบบความเชื่อเดิมในเรื่องการแบ่งปัน เลี้ยงอาหาร ช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกัน การศึกษาจึงทำหน้าที่พัฒนาต่อยอดทุนทางสังคมเดิม หรือพัฒนาทุนทางสังคมนรูปแบบใหม่บนฐานของเนื้อหาเดิม

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการพัฒนาทุนทางสังคม พบว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ผ่านมิติของวิถีการดำเนินชีวิตทั้งวิถีการผลิตและวิถีความสัมพันธ์ของคนในชุมชนผ่านมิติของวัฒนธรรมประเพณี และกิจกรรมการพัฒนาของชุมชน โดยให้ความสำคัญกับองค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้ของท้องถิ่น การเรียนรู้องค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นทำให้เกิดความตระหนักในคุณค่าของความเป็นชุมชน เกิดสำนึกรัก ผูกพันกับชุมชนของตน ผนวกกับวิถีการและกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมที่ให้ความสำคัญกับการปฏิบัติจริงและกระบวนการกลุ่ม ส่งผลให้เกิดการพัฒนาองค์ประกอบที่ทำให้เกิดทุนทางสังคม เช่น การพัฒนาศักยภาพของสมาชิกในชุมชนเป็นการพัฒนาทุนมนุษย์ หรือการเกิดกลุ่มกิจกรรมการพัฒนาต่าง ๆ เป็นการพัฒนาทุนทางสถาบัน และเกิดการรวมตัวกันของกลุ่มคนที่มีจิตสำนึกสาธารณะ กรณีโครงการเด็กฮักถิ่น หรือกลุ่มเยาวชนคนรักแม่ ซึ่งเป็นการพัฒนาองค์ประกอบของทุนทางสังคมด้านทุนทางปัญญาและวัฒนธรรมของชุมชน

สำหรับรูปแบบการศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการมีหน้าที่เสริมพลังการเรียนรู้ของชุมชนในการพัฒนาทุนทางสังคม ถึงแม้ว่ารูปแบบการศึกษาแต่ละรูปแบบจะมีการให้น้ำหนักความสำคัญต่อเนื้อหาการเรียนการสอนแตกต่างกัน เช่น การศึกษานอกระบบให้ความสำคัญกับการพัฒนาอาชีพบนฐานทรัพยากรของชุมชน หากแต่จุดมุ่งหมายของการศึกษาแต่ละรูปแบบที่ให้ความสำคัญกับชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ก็มีแนวคิด จุดมุ่งหมายการจัดการศึกษาที่สอดคล้องกัน การศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบ แม้ยังไม่ใช่วิธีการศึกษาที่เป็นบทบาทหลักในการสร้างทุนทางสังคมของชุมชนโดยตรง แต่การศึกษาทั้ง 2 รูปแบบ มีหน้าที่ในการผลิตซ้ำต่อยอดคุณค่าจิตวิญญาณของชุมชนและพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชนได้ โดยจัดการศึกษาที่ใช้ชุมชนเป็นฐานร่วมเข้าไปในกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนโดยตรง มิใช่เป็นการจัดการศึกษาแบบต่างคนต่างจัด ถึงแม้จะมีการใช้องค์ความรู้ท้องถิ่น หากแต่โรงเรียน

ไม่ได้มีส่วนร่วมกับชุมชนและเข้าไปในกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน การเกิดขึ้นของทุนทางสังคม ก็มีอายุยืนได้

อภิปรายผลการวิจัย

จากข้อค้นพบในการวิจัย มีประเด็นที่ควรนำมาอภิปรายผล ดังนี้

1. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนหรือการศึกษาตามอัธยาศัยเป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชุมชน เป็นกระบวนการเรียนรู้เพื่อการอยู่รอดของการดำรงชีวิต และการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน จึงเป็นรูปแบบการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน โดยมุ่งเน้นในการพัฒนาศักยภาพของคนในชุมชนให้สามารถแก้ไขปัญหาของชุมชนได้ ผลการศึกษาสอดคล้องกับแนวคิด ของ Galbraith, Kerensky, Wojtezak, Sobel, Hamilton และ Cunningham ที่มีแนวคิดเกี่ยวกับการ ศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน ว่าเป็นเรื่องของการส่งเสริมคุณภาพชีวิตของสมาชิกชุมชนให้มีคุณภาพชีวิตที่ดี สอดคล้องกับชุมชนท้องถิ่นของตนเอง โดยเน้นการมีส่วนร่วมแบบประชาธิปไตย และเป็นความรู้และทักษะที่จำเป็นในการดำรงชีวิตและเพื่อแก้ไขปัญหาสังคมและชุมชน

ลักษณะสำคัญของรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ประกอบด้วยลักษณะดังนี้

1.1 กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดจาก “พลังภายใน” ของชุมชน

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการพัฒนาทุนทางสังคม ทั้งที่เป็นทุนเดิมหรือเสริมสร้างทุนทางสังคมใหม่เป็นกระบวนการศึกษาเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากพลังภายในของชุมชน กล่าวคือเป็นกระบวนการเรียนรู้บนพื้นฐานศักยภาพและการมีส่วนร่วมของชุมชน มีความเป็นอิสระในการสร้างสรรค์การเรียนรู้ด้วยกระบวนการภายในของชุมชนเอง มิใช่เป็นนโยบายรัฐหรือกระแสภายนอกมาผลักดันให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ ดังนั้นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชุมชนหรือการศึกษาตามอัธยาศัย ซึ่งเป็นรูปแบบการศึกษาที่สอดคล้องกลมกลืนอยู่ในวิถีชุมชน จึงทำหน้าที่หรือมีบทบาทหลักในการพัฒนาทุนทางสังคม ซึ่งมีความสอดคล้องกับผลการศึกษวิจัยของ Putnam ว่าความเข้มแข็งของชุมชนที่ทำให้สมาชิกชุมชนรู้จักบทบาทหน้าที่รับผิดชอบต่อชุมชนของตนนั้น จะต้องเป็นบทบาทของกระบวนการศึกษาที่เกิดจากพลังภายในของชุมชนเป็นสำคัญ

1.2 การศึกษาเพื่อการ “สืบทอด” ระบบคุณค่าของชุมชน

จากผลการศึกษาชุมชนที่ประสบผลสำเร็จคือชุมชนที่เข้มแข็งบนฐานทุนทางสังคมเดิมของตน กล่าวคือ มี “ทุนเดิม” เป็นฐานเชื่อมโยงสู่ความเข้มแข็งในอนาคตของชุมชนได้นั้น หน้าที่สำคัญของการศึกษาคือการสืบทอดระบบคุณค่าและจิตวิญญาณของชุมชน โดยเฉพาะคุณค่าดั้งเดิม ซึ่งประกอบไปด้วยระบบความเชื่อ วัฒนธรรมและภูมิปัญญาของชุมชน การศึกษาเพื่อการสืบทอดคุณค่าเดิมของชุมชนคือการนำสิ่งดี ๆ ของชุมชนหรือทุนทางสังคมดั้งเดิมมาประยุกต์ ปรับปรุง เปลี่ยนแปลงให้เข้ากับวิถีชุมชนปัจจุบัน เช่น กรณีบ้านนาอิสานหรือพื้นที่ประเพณีผู้ขวัญเข้ามาประยุกต์ใช้ร่วมกับธนาคารข้าว โดยนำระบบความเชื่อเดิมหรือทุนทางสังคมยุคนั้นในเรื่องของการแบ่งปันเอื้ออาทร ช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกัน เป็นระบบคิดที่อยู่เบื้องหลังการจัดการของธนาคารข้าว หรือกรณีของชุมชนบ้านบัวที่ได้เกิดศูนย์อินแปลง ซึ่งเป็นทุนทางสังคมใหม่ตามสภาพการณ์ปัจจุบันที่มีการเกิดกลุ่มและเครือข่ายมีการจัดการ ซึ่งเป็นการจัดความสัมพันธ์รูปแบบใหม่ แต่ยังคงเนื้อหาเดิมคือปรับประยุกต์มาจากรูปแบบความสัมพันธ์ดั้งเดิมที่มนุษย์อยู่ร่วมกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมและสรรพสิ่งด้วยความเคารพเกื้อกูลต่อกันและอิงอยู่กับฐานของทรัพยากรธรรมชาติ

การศึกษาจึงทำหน้าที่ค้นหาสืบทอด “ทุนเดิม” “คุณค่าเดิม” ของชุมชน เพื่อมาเชื่อมโยงต่อปรากฏการณ์การพัฒนาทุนทางสังคมเป็นยุคปัจจุบัน การเชื่อมโยงระบบคุณค่าเดิมให้เป็นฐานของทุนทางสังคมในยุคใหม่ ส่งผลต่อความเข้มแข็งของชุมชนอย่างยั่งยืน

1.3 การ “เสริมพลัง” การเรียนรู้ ระหว่างการศึกษา 3 รูปแบบ

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนประกอบไปด้วยการศึกษา 3 รูปแบบ คือ การศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ ถึงแม้ว่าการศึกษาตามอัธยาศัยหรือกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตจะเป็นการศึกษาหลักที่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาทุนทางสังคม เนื่องจากเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่อยู่ในกระบวนการของชีวิตอยู่แล้ว แต่การศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบก็เป็นส่วนหนึ่งของชุมชนในการสร้างสรรค์กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันกับกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต

การจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชนในบทบาทของการศึกษาในระบบ และการศึกษานอกระบบ จึงมิใช่การจัดการศึกษาที่แยกส่วนจากชุมชน ควรเป็นกระบวนการศึกษาเรียนรู้สอดคล้องไปกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เช่น กรณีของโครงการเด็กอัยถิ่นของชุมชนบ้านบัว และเป็นการจัดการศึกษาที่เป็นการประสานพลังความร่วมมือ

ของการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ ที่เกิดขึ้นจากพลังภายในของชุมชนเอง มิใช่เป็นนโยบายการสั่งการจากอำนาจหรือกระแสภายนอก

บทบาทสำคัญของการศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบเป็นการเสริมพลังการเรียนรู้ให้กับกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชุมชนหรือการศึกษาตามอัธยาศัย ในการสร้างค่านิยมร่วมให้กลุ่มเป้าหมายตระหนักในคุณค่าจิตวิญญาณและภูมิปัญญาท้องถิ่น เปรียบเสมือนการผลิตซ้ำหรือต่อยอดคุณค่าเดิมให้กับคนรุ่นใหม่

การศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ ควรเป็นการศึกษาที่เสริมพลังการเรียนรู้ร่วมกัน มีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาในลักษณะที่เป็นกระบวนการเรียนรู้เดียวกัน ร่วมสร้างพลังการเรียนรู้จากพลังและศักยภาพของชุมชนเป็นสำคัญ

2. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤต

จากการศึกษารูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตด้านทุนทางสังคม พบว่า ชุมชนที่ศึกษาไม่ได้มีองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เด่นชัด หรือมีความโดดเด่นลักษณะพิเศษเฉพาะด้าน แต่เป็นองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต การทำมาหากินในชีวิตประจำวัน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการทำการเกษตร จากการศึกษาความคิดเห็นของคนในชุมชนทั้งผู้นำทางการและผู้นำการพัฒนา มีความคิดเห็นร่วมกันว่านามาอภิปรายว่าการพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชนไม่จำเป็นต้องใช้องค์ความรู้ที่มีอยู่หรือองค์ความรู้ดั้งเดิม หรือองค์ความรู้เฉพาะที่โดดเด่นของชุมชนในทุกกรณี หากแต่ควรเป็นองค์ความรู้ตามสถานการณ์ ประเด็นปัญหาตามสถานการณ์หรือประเด็นปัญหาเร่งด่วน (Hot Issues) ของชุมชนควรเน้นที่วิธีการกระบวนการเรียนรู้ที่ส่งเสริมและพัฒนาทุนทางสังคมก็คือการมีเวทีหรือส่งเสริมโอกาสให้คนมาพูดคุยแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากกันและกัน เช่น รูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย ให้ความสำคัญและส่งเสริมให้สมาชิกในชุมชนรวมกลุ่ม ร่วมพูดคุยวิเคราะห์สถานการณ์ของชุมชนไม่ว่าจะเป็นปัญหาหรือความต้องการการพัฒนาของชุมชน ส่วนรูปแบบการศึกษาในระบบและนอกระบบควรส่งเสริมและให้ความสำคัญกับสมาชิกในชุมชนในการมีส่วนร่วมจัดการศึกษาและให้กระบวนการจัดการศึกษาเป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ที่สำคัญในการจัดการศึกษา เช่นเดียวกับแนวคิดของ บัณฑิต อ่อนดำ ที่กล่าวว่าทุนทางสังคมสามารถสร้างให้เกิดขึ้น

ได้โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชน เป็นการรวมตัวกันของกลุ่มคนมาแลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน เพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนร่วมกัน

อย่างไรก็ตามชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตด้านทุนทางสังคม ที่เห็นว่าชุมชนมีความสัมพันธ์บนพื้นฐานของการพึ่งพาอาศัย เอื้ออาทรต่อกัน รวมกลุ่มดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ส่วนรวมลดน้อยลงก็ตาม จากการศึกษาชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตนั้น ชุมชนยังมีฐานของระบบคุณค่าดั้งเดิมติดตัวอยู่ ทั้งความเป็นระบบเครือญาติ ความเชื่อในทางศาสนาและสิ่งเหนือธรรมชาติ วัฒนธรรมภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งยังเป็นระบบคุณค่าที่ให้ความสำคัญกับการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข หน้าที่ของการศึกษาในชุมชนที่ประสบภาวะวิกฤตจึงมีความจำเป็นที่จะต้องทำหน้าที่ค้ำหระบบคุณค่าจิตวิญญาณดั้งเดิมเพื่อสืบทอดสู่สังคมในยุคปัจจุบันและยุคต่อ ๆ ไป เพื่อเป็นฐานในการสร้างความเป็นปึกแผ่นของชุมชนอย่างยั่งยืน

3. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมเป็นการศึกษาตลอดชีวิต

รูปแบบการศึกษา 3 รูปแบบ มีหน้าที่จัดการศึกษาแก่กลุ่มเป้าหมาย ครอบคลุมตลอดช่วงอายุของบุคคล กล่าวคือ เป็นการศึกษาเรียนรู้ของมนุษย์ ตั้งแต่เกิดจนตาย ซึ่งสอดคล้องกับแนวความคิดของ Michael W. Galbraith ที่เชื่อมโยงการศึกษาตลอดชีวิตกับการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานที่ครอบคลุมการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ คือ การศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบ และการศึกษานอกระบบ โดยมีหลักการสำคัญในการจัดการศึกษาที่ตอบสนองความต้องการของบุคคลที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน และการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ เป็นรูปแบบการศึกษาที่มีการประสานสอดคล้องบูรณาการกัน เป็นการเสริมแรงซึ่งกันและกันในการสร้างพลังแห่งการเรียนรู้ร่วมกัน เนื่องจากฐานการเรียนรู้ที่เป็นแหล่งเรียนรู้และองค์ความรู้เป็นมิติที่สอดแทรกอยู่ในวิถีชีวิตการดำเนินชีวิตของสมาชิกในชุมชนตลอดช่วงอายุ เพราะฉะนั้นรูปแบบการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ มีอาจแยกจากกันได้โดยเด็ดขาด และจุดมุ่งหมายของการศึกษาตลอดชีวิตคือ การพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต มุ่งพัฒนาบุคคลให้ปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงในทุกช่วงชีวิต และมีหลักการจัดการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับหลักการการศึกษาเพื่อชีวิต (สำนักบริหารการศึกษานอกโรงเรียน, 2548) กล่าวคือ เป็นการศึกษาที่บูรณาการการเรียนรู้เข้ากับวิถีชีวิตของผู้เรียนและสภาพชุมชน สามารถนำความรู้ไปในการพัฒนาคุณภาพชีวิต และหลักการเรียนรู้เพื่อการคิดเป็น และแก้ปัญหาเป็น เพื่อความอยู่รอดและพัฒนาคุณภาพชีวิตของผู้เรียน

รูปแบบเป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิตเป็นการสร้างพลังเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งเป็นเงื่อนไข
สำคัญของการพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชน

4. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคมเป็นการศึกษา เพื่อพัฒนาความสัมพันธ์ของคนในชุมชน

ทุนทางสังคม คือ การรวมตัวกันของกลุ่มคนที่ดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน เพื่อ
ประโยชน์ส่วนรวมของชุมชน เมื่อกลุ่มคนจำนวนหนึ่งมารวมตัวกัน ร่วมคิด ร่วมดำเนินกิจกรรม
ร่วมกัน บนฐานของความไว้วางใจกัน เอื้ออาทร พึ่งพาอาศัยกัน และมีเป้าหมายเดียวกัน คือ
“เพื่อความเป็นส่วนรวม” ปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นการสร้างความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนให้
มีความยึดเหนี่ยวทางสังคมให้เหนียวแน่นขึ้น (Solidarity) เมื่อสมาชิกชุมชนผูกพันกันด้วยความรัก
ความสามัคคี ความเอื้ออาทร พึ่งพาอาศัยกัน ทุนทางสังคมจึงเป็นรากฐานที่สำคัญในการพัฒนา
ให้ชุมชนเข้มแข็ง ดังแนวคิดทุนทางสังคมของ Putnam และ World Bank ที่กล่าวว่า ทุนทางสังคม
เป็นเรื่องของ (Solidarity) และหน้าที่สำคัญของทุนทางสังคมคือสร้างการยึดเหนี่ยวสถาบันต่าง ๆ
ในสังคมร่วมกันและส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน และแนวคิดของ Sharilyn Calliou ที่
กล่าวว่า การศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเป็นกระบวนการทางการศึกษาที่ให้ความสำคัญและ
เคารพในความสัมพันธ์ทุกด้านที่เกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์ทั้งทางกายภาพและสิ่งแวดล้อม

สรุปได้ว่า รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของ
ชุมชน และเรียนรู้ในวิถีของการปฏิบัติจริงในกระบวนการกลุ่ม สร้างให้เกิดทุนทางสังคมหรือสร้าง
ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนให้มีความยึดเหนี่ยวแน่นแฟ้นขึ้น

5. ปัจจัยเงื่อนไขในการนำรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุน ทางสังคมไปประยุกต์ใช้กับชุมชนอื่น

5.1 ผู้นำ

ผู้นำชุมชน ได้แก่ ผู้นำทางการ ผู้นำที่ไม่เป็นทางการ ผู้นำการพัฒนาควรมี
บทบาทหลักในการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ให้ความสำคัญกับการส่งเสริมการมี
ส่วนร่วมของชุมชนโดยเปิดเวทีการเรียนรู้ให้สมาชิกในชุมชนได้มีโอกาสร่วมคิด วิเคราะห์แลกเปลี่ยน
เรียนรู้ในสถานการณ์ของชุมชน รวมทั้งประเด็นองค์ความรู้ต่าง ๆ ที่มีความสนใจร่วมกัน และให้
ความสำคัญกับการค้นหาระบบคุณค่าดั้งเดิมของชุมชนในการนำมาปรับประยุกต์หรือต่อยอดให้
เป็นฐานการพัฒนาทุนทางสังคมในยุคปัจจุบันอย่างยั่งยืน

5.2 ฐานการเรียนรู้ของชุมชน

การจัดการศึกษาโดยใช้ฐานการเรียนรู้ของชุมชน ที่ประกอบด้วยองค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้ของชุมชน ควรมีการปรับเปลี่ยนตามสถานการณ์ของชุมชน และความต้องการของผู้เรียนรู้ เช่น มีการนำองค์ความรู้เดิมของชุมชนมาพัฒนาต่อยอดปรับปรุงเปลี่ยนแปลงได้

5.3 วิธีการและกระบวนการจัดการศึกษา

การส่งเสริมรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัยของชุมชน ควรให้ความสำคัญกับวิธีการและกระบวนการเรียนรู้ โดยการส่งเสริมกระบวนการมีส่วนร่วมและกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในรูปกระบวนการกลุ่มที่เกิดจากพลังภายในของชุมชน เช่น เปิดเวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของสมาชิกในชุมชนอาจตามปัญหาหรือความสนใจของสมาชิก

5.4 การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้เพื่อจัดการศึกษา

การจัดการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบ ควรมีการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้เพื่อเป็นภาคีในการร่วมจัดการศึกษา เนื่องจากการจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานมิได้หมายความว่าบุคคลกลุ่ม/องค์กร หรือโรงเรียนจะเป็นผู้จัดการศึกษาโดยลำพัง แต่การประสานสร้างเครือข่ายเรียนรู้ นอกชุมชนเป็นการส่งเสริมสนับสนุนให้การจัดการศึกษามีมุมมองการจัดการศึกษาที่กว้างขึ้น

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

หน่วยงานหรือองค์กรที่มีหน้าที่จัดการศึกษาหรือส่งเสริมการจัดการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับรูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ทั้ง 3 รูปแบบ คือรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย รูปแบบการศึกษาในระบบ และรูปแบบการศึกษานอกระบบ ในการจัดการศึกษาเพื่อบรรลุสู่การพัฒนาทุนทางสังคม ควรให้ความสำคัญโดยมีแนวทางการจัดการศึกษาดังนี้

- 1) ส่งเสริมให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา
- 2) ส่งเสริมวิธีการศึกษาเรียนรู้โดยกระบวนการกลุ่มและเป็นการเรียนรู้ที่ให้ความสำคัญกับการปฏิบัติจริง เป็นการเรียนรู้ในวิถีของชุมชน
- 3) ให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาเพื่อให้บรรลุถึงจุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนาทุนทางสังคมอย่างแท้จริง

4) ความร่วมมือในการจัดการศึกษาของหน่วยงานหรือองค์กรที่มีหน้าที่จัดการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบให้เกิดการบูรณาการประสานความร่วมมือเป็นการเสริมพลังการเรียนรู้ร่วมกัน

2. ข้อเสนอแนะสำหรับหน่วยงาน

2.1 รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ทั้ง 3 รูปแบบคือรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย รูปแบบการศึกษาในระบบ และรูปแบบการศึกษานอกระบบเป็นการศึกษาที่ครอบคลุมทุกช่วงอายุของบุคคล กล่าวได้ว่าเป็นการศึกษาตลอดชีวิตที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เป็นการเรียนรู้ที่เสริมพลังซึ่งกันและกันในการมีวิถีชีวิตที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาและการศึกษาที่ใช้การศึกษาเรียนรู้เป็นเครื่องมือการพัฒนาบุคคลและชุมชน ควรจัดการศึกษาทั้ง 3 รูปแบบอย่างบูรณาการและตอบสนองวิถีของชุมชนได้อย่างเป็นองค์รวม

2.2 เจ้าหน้าที่หรือบุคคลที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมหรือจัดการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานโดยตรง ควรมีทัศนคติที่เห็นคุณค่าของชุมชน เช่น ระบบคุณค่าดั้งเดิม วิถีของชุมชน องค์ความรู้และภูมิปัญญาของชุมชน ความเชื่อวัฒนธรรมประเพณี เป็นต้น และส่งเสริมให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา โดยเฉพาะการมีส่วนร่วมในการ “ตัดสินใจ” ซึ่งถือเป็น “หัวใจ” ของการมีส่วนร่วมที่สำคัญที่สุด

2.3 ควรให้ความสำคัญกับการค้นหาและรักษาระบบคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน เช่น ระบบความเชื่อ จิตวิญญาณ วัฒนธรรมและภูมิปัญญาของชุมชน เพื่อนำมาปรับประยุกต์หรือต่อยอดให้เป็นฐานในการพัฒนาทุนทางสังคมในยุคปัจจุบันให้ชุมชนเข้มแข็งบนฐานทุนทางสังคมอย่างยั่งยืน

3. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัย

การวิจัยเพื่อศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ในครั้งต่อไปควรมีการศึกษากรณีศึกษาที่มีลักษณะของชุมชนหลากหลายมากขึ้น เช่น ลักษณะของชุมชนที่มีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยร่วมกัน ชุมชนที่มีความหลากหลายทางสภาพภูมิศาสตร์และทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ชุมชนชายฝั่ง ชุมชนไทยภูเขา เป็นต้น เพื่อได้ผลการวิจัยที่มีข้อสรุปขยายขอบเขตกว้างขวางขึ้น

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กองทุนเพื่อสังคม, สำนักงานธนาคารออมสิน. **ชุมชนเข้มแข็งทุนทางสังคมของไทย.**

กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, 2541.

กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์. **การจัดการทุนทางสังคมในชุมชนเมือง : กรณีศึกษาเครือข่ายกลุ่ม**

ออมทรัพย์บางซื่อพัฒนา. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาสังคมวิทยา

ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

กาญจนา แก้วเทพ. พอเพียง : **ฐานที่มั่นของชุมชน. รายงานการสัมมนาองค์ความคิดในเรื่อง**

ความเข้มแข็งของชุมชน, วันที่ 30 มีนาคม 2542 ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

กรุงเทพมหานคร.

กวิพัฒน์ สุขแจ่ม. **ทุนทางสังคมกับการแก้ไขปัญหาเสพติด : ศึกษากรณีบ้านคลองจรเข้หน้า**

ตำบลเกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา. วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรพัฒนาชุมชน

มหาบัณฑิต, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547.

ไกรวุฒิ วัฒนสิน. **ทุนทางสังคมกับการป้องกันอาชญากรรม.** วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรสังคม

สงเคราะห์ศาสตร์ดุสิตบัณฑิต (การบริหารสังคม), คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2549.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและ**

สังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545 – 2549). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา

ลาดพร้าว, 2544.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **ทุนทางสังคมกับการสร้างความ**

เข้มแข็งของชุมชน : ร่วมเรียนรู้ ร่วมขับเคลื่อนร่วมพัฒนา. สรุปผลการสัมมนา. จัดโดย

สำนักพัฒนาสังคมและคุณภาพชีวิต สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและ

สังคมแห่งชาติ, วันที่ 27 เมษายน 2548 ณ โรงแรมปรีnceพาเลซ กรุงเทพมหานคร.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **ทุนทางสังคมฉบับประชาชน.**

กรุงเทพมหานคร : บริษัท 21 เซ็นจูรี่ จำกัด, 2548.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน..เป้าหมายและกระบวนการ
ขับเคลื่อนทุนทางสังคม. แหล่งที่มา : <http://www.nesdb.go.th/news/data/news93.html>
 [11 มกราคม 2547]

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและ
 สังคมแห่งชาติ ฉบับที่สิบ (พ.ศ.2550 – 2554).** แหล่งที่มา : <http://www.nesdb.go.th>
 [27 มีนาคม 2550]

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **โครงการสัมมนาระดับชาติ
 เรื่องการพัฒนาทุนทางสังคม:หนทางสู่ความยั่งยืนของประเทศไทย.** แหล่งที่มา :
<http://www.nesdb.go.th> [30 มิถุนายน 2547]

คณะทำงานส่งเสริมการศึกษาตลอดชีวิต, สำนักบริหารงานการศึกษานอกโรงเรียน. **วาทกรรมการ
 ศึกษาตลอดชีวิต.** แหล่งที่มา : <http://www.nfe.go.th/13/banprak/article/article05.html>
 [7 กุมภาพันธ์ 2548]

จินตนา สุจจันท์. **การศึกษาและการพัฒนาชุมชน.** เชียงใหม่ : บริษัทนันทพันธ์ พรินต์ติ้ง จำกัด, 2547.

จตุเทพ ยาสมุทร. **ทุนทางสังคมในชุมชนชนบทภาคเหนือ.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ,
 คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2543.

ชัยยศ อิ่มสุวรรณ์. **การพัฒนารูปแบบการศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน.** วิทยานิพนธ์
 ตามหลักสูตรปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาพัฒนศึกษา คณะครุศาสตร์
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

ชนิตา รักษ์พลเมือง. **การศึกษาเพื่อพัฒนาประเทศ.** กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2532.

ชนิตา รักษ์พลเมือง. **พื้นฐานการศึกษา หลักการและแนวคิดทางสังคม.** กรุงเทพมหานคร :
 บริษัทพิมพ์ดี, 2534.

ชนินทร์ วะสีนนท์. **การจัดการสวัสดิการชุมชนของเครือข่ายอินแปง : กลไก กระบวนการ
 จัดการตนเอง.** วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรสังคมสงเคราะห์ศาสตรดุษฎีบัณฑิต (การบริหาร
 สังคม), คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2549.

ณัฐกานต์ จิตรวัฒนา. **พัฒนาการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ**

ตำบลดู่พงษ์ อำเภอสันติสุข จังหวัดน่าน. วิทยานิพนธ์หลักสูตรพัฒนาชุมชน
มหาบัณฑิต, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2546.

เดวิท แมทิวส์. **อ่าไน จิวูตมิ เสนาค่า. จากปัจเจกสู่สาธารณะ : กระบวนการเสริมสร้าง**

ชุมชนให้เข้มแข็ง. กรุงเทพมหานคร : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2540.

ไตรรัตน์ โภคพลากรณ์. **ทุนทางสังคมกับการบริหารการคลังขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น :**

ศึกษากรณีองค์การบริหารส่วนตำบลห้วยกะปิ อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี และองค์การบริหารส่วนตำบลเขาสามยอต อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี. วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตร
สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ดุสิตบัณฑิต (การบริหารสังคม) คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2543.

ทวีป อภิลิทธิ. **การศึกษาตลอดชีวิต : สังคมการเรียนรู้ที่ไม่จบสิ้น. วารสารการศึกษานอกโรงเรียน**

2, 4 (มีนาคม 2542) : 34 – 35.

ธนพล พรหมสุวงษ์. **ความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพร : ศึกษาเฉพาะ**

กรณีชุมชนปลักไม้ลาย ตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม.

วิทยานิพนธ์หลักสูตรพัฒนาชุมชนมหาบัณฑิต, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2546.

นภาพรณี หะวานนท์ และ พิศมัย รัตนโรจน์สกุล. **การเสริมสร้างทุนทางสังคมเพื่อชุมชนเข้มแข็ง.**

กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2548.

นิตี เอียวศรีวงศ์. **“ทุนทางสังคม”. มติชน (31 กรกฎาคม 2541) : 6.**

นิตี เอียวศรีวงศ์. **กระบวนการสร้างความรู้ของชุมชน. เอกสารจากการประชุมการศึกษาทางเลือก**

ภาคเหนือ. จัดโดยโครงการวิจัยการศึกษาทางเลือก สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
(สกว.), วันที่ 3 กุมภาพันธ์ 2546 ณ โสมเขียนสืบสานภูมิปัญญาล้านนา จังหวัดเชียงใหม่

บัวพันธ์ พรหมพักพิง. **การก่อเกิดการผลิตซ้ำ และการขยายตัวทุนทางสังคมในชนบทอีกสถาน.**

รายงานการวิจัย โครงการวิจัยหลังปริญญาเอก. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546.

ปณิธาน หล่อเลิศวิชา : (บรรณารักษ์), **นิยามศัพท์ส่งเสริมสุขภาพ ฉบับปรับปรุงแก้ไข**

พ.ศ. 2541. กรุงเทพมหานคร : สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2541.

- ประเวศ วะสี. **ชุมชนเข้มแข็ง ทูทางสังคมของไทย**. หนังสือชุดชุมชนเข้มแข็ง ลำดับที่ 1, สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, 2542.
- ประชาสังคม. **ทูทางสังคมบนรากฐานวัฒนธรรมไทย**. **วารสารประชาสังคม** กรกฎาคม-สิงหาคม, 2541.
- ปารีชาติ วลัยเสถียร และคณะ. **กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา**. พิมพ์ครั้งที่สอง กรุงเทพมหานคร : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.), 2546.
- พิชิต พัทธ์เทพสมบัติ และธีรเวทย์ ประมวญรัฐการ. **โครงสร้างสังคม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2538.
- พิทยา ว่องกุล. **ชุมชนธิปไตย : ประชาธิปไตยทางรอดและการพัฒนาที่ยั่งยืน**. ในพิทยา ว่องกุล (บรรณาธิการ), **จุดจบรัฐชาติสู่...ชุมชนธิปไตย**. กรุงเทพมหานคร : โครงการวิถีมรรค, 2541.
- พิทยา ว่องกุล. **รับวิกฤตโลกปี 2000 เศรษฐกิจยั่งยืน**. กรุงเทพมหานคร : โครงการวิถีมรรค, 2542.
- ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม. **แผนแม่บทเพื่อการฟื้นฟูชาติ**. กรุงเทพมหานคร : สถาบันการจัดการเพื่อชนบทและสังคม มูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2540.
- พรชัย ตระกูลวรานนท์. **ทูทางสังคมและแบบแผนการมีส่วนร่วมทางการเมืองของภาคประชาชนในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร : สถาบันสัญญาธรรมศักดิ์เพื่อประชาธิปไตย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2543.
- มูนี่น้อย. **ความเป็น "ไท" ในวิถีไทบ้านปราชญ์ชาวนาแห่งเทือกเขาภูพาน**. **ภูพานสาส์น คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร** 1, 1 (มกราคม – มีนาคม 2549) : 3 – 5.
- ยุทธภักดิ์ เตชะแก้ว. **พิธีกรรมและระบบความเชื่อการล่ำฟ้าในภาคอีสาน**. วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540.
- รัตนา ไตสกุล และคณะ. **เดินทีละก้าว กินข้าวทีละคำ ภูมิปัญญาในการจัดการความรู้ของชุมชน**. ขอนแก่น : หจก. ขอนแก่นการพิมพ์, 2548.

- วรฤทธิ โธมรัตน์พันธ์. **โครงการศึกษาทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน**. ภาควิชาการพัฒนารัฐบาล คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2546.
- สถาบันเทคโนโลยีเพื่อการศึกษาแห่งชาติ, สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. **ยุทธศาสตร์การศึกษาตลอดชีวิตเพื่อสังคมไทยในศตวรรษที่ 21**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, 2543.
- สัญญา สัญญาวิวัฒน์. **ทฤษฎีและกลยุทธ์การพัฒนาสังคม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.
- สัญญา สัญญาวิวัฒน์. **การพัฒนาชุมชนแบบการจัดการ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.
- สายันต์ ไพรัชญาจิตร และคณะ. **โครงการกระบวนการเรียนรู้และจัดการความรู้ของชุมชนด้านศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น**. ร่างรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549.
- เสรี พงศ์พิศ. **อินแปงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและมีกินตลอดชีวิต**. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2545.
- เสรี พงศ์พิศ. **ชุมชนเรียนรู้ อยู่เย็นเป็นสุข**. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2548.
- เสรี พงศ์พิศ. **ชาวบ้านชวนคิด : ภาพนิมิตการพัฒนา**. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2548.
- เสรี พงศ์พิศ. **พี่น้องเดี่ยว พี่น้องกัน**. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2548.
- เสรี พงศ์พิศ. **เครือข่าย : ยุทธวิธีเพื่อประชาคมเข้มแข็ง ชุมชนเข้มแข็ง**. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2548.
- สิทธิพันธ์ พานิชอิน และคณะ. **การจัดการศึกษาแบบมีส่วนร่วมระหว่างโรงเรียนกับชุมชน : กรณีศึกษาโรงเรียนดรุณวิทยา (เทศบาลบ้านสวนตาล) กับกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกผลไม้บ้านสวนหอม อำเภอเมืองน่าน จังหวัดน่าน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2548.

- สุจินดา สุขกำเนิด และสมพจน์ สมบูรณ์. **ทุนทางสังคม : การกู่กุดชุมชนอีสาน**. ขอนแก่น : โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, 2542.
- สุชาดา วิลาพันธ์. **กระบวนการทุนทางสังคมในโครงการหมู่บ้านน่าอยู่ กรณีศึกษาบ้านเกาะกลาง ตำบลบางนมโค อำเภอสระนา อ่างทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา**. วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตร พัฒนาชุมชนมหาบัณฑิต, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2549.
- สุพัชรา ศิริณวัฒน์. **การพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อการจัดการศึกษาด้านอาชีพ : ศึกษาเฉพาะ กรณีชุมชนแขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร**. วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตร สังคมสงเคราะห์ศาสตร์มหาบัณฑิต (การบริหารและนโยบายสวัสดิการสังคม), คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2549.
- สุภาวดี จันทวานิช. **การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.
- สุภาวดี จันทวานิช. **วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน. **ชุมชนเข้มแข็ง ทุนทางสังคมของไทย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, 2541.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, สำนักงานกฤษฎมนตรี. **พระราชบัญญัติการศึกษา แห่งชาติ พ.ศ. 2542. และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2545**.
- สุนทร สุนันท์ชัย. **การศึกษาตลอดชีวิตและการศึกษานอกระบบ**. เอกสารการสอนชุดวิชา หน่วยที่ 1-8 สาขาวิชาศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2532.
- สุชาดา จักรพิสูทธิ์ และคณะ. **การศึกษาทางเลือกโลกแห่งการเรียนรู้นอกโรงเรียน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2548.
- สีลาภรณ์ บัวสาย. **พลังท้องถิ่น บทสังเคราะห์งานวิจัยด้านชุมชน ชุมชนแดนความรู้ ลำดับที่ 1**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2547.

สีลาภรณ์ บัวสาย. การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน. **เอกสารจากการประชุมทางวิชาการ การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย** จัดโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) วันที่ 17-18 พฤศจิกายน 2538 ณ โรงแรมเซ็นทรัล พลาซ่า กรุงเทพมหานคร.

สุมาลี สังข์ศรี. รายงานการจัดการศึกษานอกระบบเพื่อการศึกษาตลอดชีวิตตามแนว **พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2545.

สุรัตน์ วรราชรัตน์. **กะเลิงบ้านบัว**. โครงการกระบวนการศึกษาเพื่อตอบสนองชีวิตชาวกะเลิง สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน – วค.สกลนคร 2531 – 2535 (ม.ป.ป.).

อนุชาติ พวงลำลือ. **พลเมืองไทย ณ จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ**. กรุงเทพมหานคร : สถาบันการเรียนรู้ และพัฒนาประชาสังคม, 2543.

อมรา พงศาพิชญ์. **ทุนทางสังคมในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในสังคมไทย, เอกสารประกอบการประชุม**, สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

อมรวิทย์ นาครทรรพ. **ปฏิรูปการศึกษาไทยในมุมมองประชาชน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานปฏิรูปการศึกษา, 2544.

อภิชัย พันธเสน. **พัฒนาชนบทไทย : สมุทัยและมรรค แนวคิด ทฤษฎี และภาพรวมของการพัฒนา**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิภูมิปัญญา, 2539.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. **มิติชุมชน : วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. **การระดมทุนเพื่อสังคม**. กรุงเทพมหานคร : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2541.

อุไรวรรณ พวงสายใจ. **ทุนทางสังคมที่ส่งผลต่อความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน**. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2545.

เอนก นาคะบุตร. การจัดเครือข่ายการเรียนรู้ในงานการศึกษานอกโรงเรียน, **ในรายงานผล
การสัมมนาเชิงปฏิบัติการในการระดมสรรพกำลังเพื่อสร้างเครือข่ายการเรียนรู้.**
กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2536.

เอนก นาคะบุตร. **ชุมชนเข้มแข็ง : ทูทางสังคมของไทย.** กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุน
เพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, 2542.

เอนก นาคะบุตร. **ทูทางสังคมและประชาสังคมในเมืองไทย.** กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุน
เพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, 2545.

อุทัย ดุลยเกษม และเอนก นาคะบุตร. **เสริมความแข็งแกร่งให้ตำบล จากวิถีคิดสู่วิถีปฏิบัติ.**
กรุงเทพมหานคร : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2541.

อรศรี งามวิทยาพงศ์. **กระบวนการเรียนรู้ในสังคมไทยและการเปลี่ยนแปลง: จากยุคชุมชนถึง
ยุคพัฒนาความทันสมัย.** กรุงเทพมหานคร : วิทยาลัยการจัดการทางสังคม, 2549.

อุ้นตา นพคุณ. การศึกษาตลอดชีวิตในศตวรรษที่ 21. **วารสารครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,**
28, 3 (มีนาคม – มิถุนายน 2543) : 1.

อุทัย ดุลยเกษม และ อรศรี งามวิทยาพงศ์. **ระบบการศึกษากับชุมชน กรอบความคิดและ
ข้อเสนอเพื่อการวิจัย.** กรุงเทพมหานคร : บริษัท แพลน พับลิชชิ่ง จำกัด, 2540.

ภาษาอังกฤษ

Coleman, James. **Social Capital in the Creation of Human Capital.** American Journal of
Sociology, 1988.

David Sobel. **Place-based education.** Available from: [http://en.wikipedia.org/wiki/Place-
based_education](http://en.wikipedia.org/wiki/Place-based_education). [2006, November 10]

John Field. **Social Capital.** Rout ledge : New Fetter Lane, London, 2003.

Kate Bird and Andrew Shepherd. **Livelihoods and chronic poverty in semi-arid Zimbabwe.**
(2003) Available from : <http://poverty.worldbank.org/library/view/14305>[2004,
February 26]

- Kim Soonhee. **Jeju Island Women Divers' Association in South Korea: A source of social capital.** (2003) Available from: <http://poverty.worldbank.org/library/view/14292> [2004, February 26]
- Michael W. Galbraith. **Community-Based Organizations and the Delivery of Lifelong Learning Opportunities.** 1995. Available from : <http://www.ed.gov/pubs/PLLIconf95/comm.html> [2005, February 7]
- Pornrawee Seelaungsawat. **A Study of Social Capital From Thai Perspective,** The Degree of Master of Arts (Rural Development Studies), Faculty of Graduate Studies Mahidol University, 2002.
- Putnam D. Robert. **Bowing Alone : The Collapse and Revival of American Community.** Touchstone Rockefeller Center : New York, 2000.
- Robert D. Putnam. **Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy :** Princeton University Press, 1993.
- Randall Peerenboom. **Social Networks, Rule of Law and Economic Growth in China: The Elusive Pursuit of the Right Combination of Private and Public Ordering.** (2002) Available from: <http://poverty.Worldbank.org./library/view/14330> [2004, February 26]
- Ron Miller. **Pioneers in Community-Based Education.** Available from: http://www.creatinglearning_communities.org/book/overview/miller2.html. [2005, February 7]
- Russell Dalton, Pham Hac, Pham Nghi, and Nhu-Ngoc Ong. **Social Relations and Social Capital in Vietnam: Findings from the 2001 World Values Survey.** (2002) Available from: <http://povery.worldbank.org/library/view/14354> [2004, February 26]
- Ruth Alsop, Robert Chase and Daniel Owen. **Social Capital, Empowerment and Community Driven Development.** (2003) Available from: <http://poverty.worldbank.org/library/view/14997> [2004, February 26]

Sharilyn Calliou. **What is community-based education?** (1994). Available from:
<http://www.cubekc.org/architivities/commbdsded.html> [2006, November 10]

Wojtezak A. **Community-Based Education** (2002). Available from: <http://www.qualityresearchinternational.com/glossary/communitybasededuc>.
[2006, November 10]

World Bank. **Empowering the Poorest: District Poverty Initiatives Project in Andhra Pradesh.**
(2002) Available from: <http://poverty.worldbank.org/library/view/13008> [2004,
February 25]

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก
รายชื่อผู้ให้ข้อมูลหลัก

รายชื่อผู้ให้ข้อมูลหลักกรณีศึกษาที่ 1 ชุมชนบ้านนาอิสาน ตำบลท่ากระดาน
อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา

1. นายเลี่ยม	บุตรจันทา
2. นายเนาว์	มีสร้อย
3. นางตัน	มีสร้อย
4. นางสมบุญ	บุตรจันทา
5. นางจันทร์เพ็ญ	แสนภา
6. นายพงษ์อารยะ	บุตรจันทา
7. นางดวงตา	หมั่นนอก
8. นายไพรวรรณ	หมั่นนอก
9. ด.ต.เพลินศักดิ์	ศรีนาเมือง (ครู)
10. จ.ส.ต.ประหยัด	สีสม (ครู)
11. จ.ส.ต.เวนิช	แสงศรี (ครู)
12. ครูพรเทพ	ผลาheim
13. นายบุญเฮียงบุตรจันทา	
14. นางสาวนาวีรัตน์	กุลวงศ์
15. นายหนุง	ตาไธสง
16. ด.ญ.วิศยา	วันละดา
17. ด.ญ.รัชดา	พรมโสภา
18. ด.ญ.ธัญญารัตน์	เถียงนอก

รายชื่อผู้ให้ข้อมูลหลักกรณีศึกษาที่ 2 ชุมชนบ้านบัว ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก
จังหวัดสกลนคร

1. นายเล็ก	กุลวงศ์แก้ว
2. นายประหยัดโททุมพล	
3. นายธวัชชัย	กุลวงศ์
4. นางสาวคำปุ่น	กุลวงศ์แก้ว

5. นายเสริม	อุดมณา
6. นายคิดไสว	พรมะหากุล
7. นายทองมนต์	พรมสาชา ณ สกลนคร
8. นายบุญญรัตน์	บวรลือหาญ
9. ครูเสถียรพร	อบเชย
10. ครูสมภาร	รัตนนนท์
11. ครูดุณี	ศรีชัยมูล
12. ครูประสพ	เครือคำ
13. นางสาววันเพ็ญ	กุดวงศ์แก้ว
14. นางประภาพร	มาตโสภา
15. นายเท็บ	ศรีมุกดา
16. นายดาวัน	กุดวงศ์แก้ว
17. วันเพ็ญ	สุมา
18. วราภรณ์	อ่อนเขียว
19. นายธีระ	พองพรม
20. นายชวลิต	กุดวงศ์แก้ว
21. นางสาวไศรยา	ไพค่านาม
22. ด.ญ.กุหลาบทิพย์	ทิพย์คำมี
23. นางกาญจนา	บุตโยธี

**รายชื่อผู้ให้ข้อมูลหลักกรณีศึกษาที่ 3 ชุมชนบ้านสามคลอง (ชื่อสมมติ) อำเภอบางบัวทอง
จังหวัดนนทบุรี**

1. ผู้ใหญ่บ้าน	จำนวน 1 คน
2. ผู้นำการพัฒนาและผู้นำกลุ่มการพัฒนา	จำนวน 3 คน
3. ผู้อาวุโสและปราชญ์ของชุมชน	จำนวน 1 คน
4. ครูในระบบโรงเรียน	จำนวน 4 คน
5. ครูนอกระบบโรงเรียน	จำนวน 2 คน
6. ชาวบ้าน	จำนวน 4 คน
7. รองนายกองค์การบริหารส่วนตำบล	จำนวน 1 คน
จำนวนผู้ให้ข้อมูลหลัก	รวม 16 คน

ภาคผนวก ข
แนวคำถามประกอบการสัมภาษณ์

ประเด็นคำถามผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informant)

ส่วนที่ 1 ข้อมูลส่วนตัวของผู้ให้ข้อมูลหลัก

ชื่อ.....สกุล.....อายุ.....ปี

อาชีพ.....

ตำแหน่งทางสังคมทั้งทางการและไม่เป็นทางการ.....

วันเดือนปีที่สัมภาษณ์.....เวลา.....สถานที่.....

บุคคลที่ร่วมในเหตุการณ์.....

สภาพแวดล้อม.....

ปฏิกิริยาของผู้ให้ข้อมูล.....

พฤติกรรมหรือเหตุการณ์ขณะให้ข้อมูล.....

ข้อมูลชุดนี้ถูกเก็บบันทึก แบบ ตลับเทป ภาพถ่าย

ส่วนที่ 2 สภาพทั่วไปของชุมชน

- เศรษฐกิจ
- สังคม: วิธีการดำเนินชีวิต
- การเมืองการปกครอง
- ศาสนา/ความเชื่อ/ประเพณี
- การศึกษา

ส่วนที่ 3 สภาพปัญหาและการพัฒนาของชุมชน/วิถีชุมชน

- ความเป็นมาของการพัฒนาของชุมชน
- สภาพปัญหาของชุมชน
- กิจกรรมการพัฒนาของชุมชนด้านต่าง ๆ
- กลุ่ม/องค์กรการพัฒนาของชุมชน

ส่วนที่ 4 สภาพทุนทางสังคมของชุมชน

ส่วนที่ 5 รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม 3 รูปแบบ

5.1 รูปแบบการศึกษารฐานชุมชนในรูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย

- ผู้ถ่ายทอดความรู้
- องค์ความรู้
- วิธีการ/กระบวนการถ่ายทอดความรู้
- การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษา
- จุดมุ่งหมายการจัดการศึกษา
- ปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษา

5.2 รูปแบบการศึกษารฐานชุมชนในรูปแบบการศึกษานอกระบบ

- ผู้ถ่ายทอดความรู้
- องค์ความรู้
- วิธีการ/กระบวนการถ่ายทอดความรู้
- การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษา
- จุดมุ่งหมายการจัดการศึกษา
- ปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษา

5.3 รูปแบบการศึกษารฐานชุมชนในรูปแบบการศึกษาในระบบ

- ผู้ถ่ายทอดความรู้
- องค์ความรู้
- วิธีการ/กระบวนการถ่ายทอดความรู้
- การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษา
- จุดมุ่งหมายการจัดการศึกษา
- ปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษา

ภาคผนวก ค
แนวคำถามประกอบการสนทนากลุ่ม
(ใช้เป็นแนวทางการสนทนากลุ่มในกรณีศึกษาที่ 3)

1. ข้อมูลทั่วไปของกลุ่มสนทนา
2. ข้อมูลประวัติความเป็นมาของชุมชน
3. สภาพปัญหาและการพัฒนาของชุมชนวิถีชุมชน
4. สภาพทุนทางสังคมของชุมชน
5. รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม 3 รูปแบบ คือ
 - 1) รูปแบบการศึกษาตามอัธยาศัย 2) รูปแบบการศึกษาในระบบ และ 3) รูปแบบการศึกษานอกระบบ ซึ่งประกอบด้วย
 1. จุดมุ่งหมายการจัดการศึกษา
 2. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษา
 3. ฐานการเรียนรู้ของชุมชน
 - 3.1 องค์ความรู้
 - 3.2 แหล่งเรียนรู้
 4. วิธีการและกระบวนการจัดการศึกษา
 5. การบรรลุเป้าหมายเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม
 6. ปัจจัยเงื่อนไขในการจัดการศึกษา

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาวประไพ ศิวะลีราวิลาศ เกิดวันที่ 6 สิงหาคม 2508 ที่จังหวัดกรุงเทพมหานคร สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมปลายจากโรงเรียนสตรีศรีวิริยะรัง สำเร็จระดับปริญญาตรีรัฐศาสตร์บัณฑิต ภาควิชา สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา 2530 และสำเร็จระดับปริญญาโท สังคมสงเคราะห์ศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาพัฒนาชุมชน จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปีการศึกษา 2535 และเข้าศึกษาต่อในระดับปริญญาเอก หลักสูตรครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษา ภาควิชานโยบาย การจัดการ และความเป็นผู้นำทางการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา 2545

รับราชการสังกัดกรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย ปี 2534 ในตำแหน่งนักพัฒนาชุมชน ปฏิบัติหน้าที่สำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา และในปี 2536 ย้ายมาปฏิบัติราชการที่กองฝึกอบรม ในตำแหน่งนักพัฒนาทรัพยากรบุคคล จนถึงปัจจุบัน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย